

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA VE SONRASINDA
İRAN (1938-1953)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY

HAZIRLAYAN
Mustafa ŞEHİTOĞLU

ELAZIĞ-2017

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA VE SONRASINDA
İRAN (1938-1953)**

DANIŞMAN
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY

HAZIRLAYAN
Mustafa ŞEHİTOĞLU

Jürimiz, 15/09/2017 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY
2. Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
3. Prof. Dr. Mehmet ÇEVİK
4. Doç. Dr. Orhan YAZICI
5. Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYA

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****İkinci Dünya Savaşı'nda ve Sonrasında İran (1938-1953)****Mustafa ŞEHİTOĞLU****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elazığ-2017; Sayfa: XII+325**

Bu tez İran Şah'ı Rıza Pehlevi iktidarının başlaması ile İran ülkesinde meydana gelen siyasi gelişmelerin giderek kudretli bir yapıya dönüşmesi sonrasında İngiltere ve Sovyetler Birliğine Karşı geliştirilen politikalar ile başlar. İkinci Dünya Savaşı öncesinde geleneksel İran düşmanları olarak görülen İngiltere ve Sovyetler Birliğinin İran'ı, sömürü alanı olarak paylaşmalarına karşılık Rıza Şah, yükselen Alman siyasetine yaklaşmaktadır. İkinci Dünya Savaşının başlangıcında Almanlar Avrupa'da üstün gördükçe İran Şahı'nın politikaları da Almanya'dan yana gelişmektedir. Yapılan anlaşmalar ve açıklamalar ile İran, Almanya'yı geleneksel düşmanlarına karşı dengeleyici güç olarak göstermektedir.

İkinci Dünya Savaşının seyri içinde İran, İngiltere ve Almanya tarafından işgal edilir ve Alman etkisinden temizlenir. Artık yeni bir işgal sürecine giren İran'da Şah ve iktidar değişimleri yaşanır. Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa dâhil olması Müttefiklerin, İran'ı Sovyetler Birliğine yardım gönderilen güvenli bir liman ve koridor olarak kullanmalarını sağlayacaktır. İran, İkinci Dünya savaşı boyunca ve savaş sonrası dönemde işgalin etkisiyle iç karışıklık, ekonomik sıkıntı ve siyasi çekişmelerin gölgesinde, nüfuz ve petrol ayrıcalıkları mücadelesine sahne olacaktır. Bu mücadelenin sonunda İran tek parça kalsa da kendini istikrarsızlık içinde ve dış destekli bir darbe sürecinde bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rıza Han, Rıza Şah, İkinci Dünya Savaşı, Muhammed Rıza Şah, Müttefikler, Almanya, Tudeh, Azerbaycan, Musaddık.

ABSTRACT

PhD Thesis

During and after World War II, Iran (1938-1953)

Mustafa ŞEHİTOĞLU

The University of Fırat

The Institute of Social Science

The Department of History

Elazığ-2017; Page: XII+325

This thesis study focuses on the effects of political developments on the era of Iran Shah Rıza Pehlavi's reign and aftermath politics developed against to England and Russia. Rıza Shah, prior the second world war, developed close relationship with rising German politics against England and Russia which were seen as enemy of the state as imperialist countries. As the Germans having success during the first years of Second World War Iran's shah developed more close relationship with Germany. Agreements and comments done show that Iran saw Germany as balance power against its traditional enemies.

Iran was cleaned from the effects of Germany by the occupation of England and Germany during Second World War As the occupation started political changes started in Iran. Iran was started to be seem and used as a safe harbor and corridor by the allies to help Russia when USA entered Second World War during and after Second World War internal disturbance, economic struggles and political conflicts have taken place in Iran due to petroleum and zone of influence of powers. Although Iran stayed whole as a state it also found itself under continues instability and outside imposed coups.

Key Words: RızaHan, Rıza Shah, II. World War, Muhammed Rıza Shah, the Allies, Germany, Tudeh, Azerbaijan, Musaddık.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
EKLER LİSTESİ.....	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
KAYNAKLAR HAKKINDA.....	X
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR İRAN	13
1.1. İran’da 1921 Darbesi ve Rıza Şah Döneminin Başlaması	13
1.2. Rıza Şah Dönemi İran İngiltere İlişkileri ve İran Petrolleri İçin Verilen Ayrıcalıklar	22
1.3. Rıza Şah Dönemi İran-Sovyet Rusya İlişkileri ve İran Petrolleri İçin Verilen Ayrıcalıklar	25
1.4. Rıza Şah Dönemi İran Ordusunun Durumu	33
1.5. Rıza Şah Dönemi İran Almanya İlişkileri	44
1.6. İran Amerika Birleşik Devletleri İlişkilerinin Başlaması.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE İRAN	53
2.1. Avrupa’da Savaşın Başlaması ve İran’ın Konumu	53
2.1.1. Barbarossa Harekâtı ve İngiltere-Sovyetler Birliği İttifakı	61
2.2. Müttefiklerin Stratejik İran Yoluna İlgileri.....	64
2.3. İkinci Dünya Savaşı’nda İran’ın Almanya İle Yakınlaşma Siyaseti.....	68
2.3.1. İran’da Alman Beşinci Kol Faaliyetleri	75
2.4. İran’ın İşgalinde Rus-İngiliz Diplomasisi.....	85
2.5. Müttefiklerin İran’ı İşgali.....	89
2.5.1. İşgal Sonrası İran’da Durum ve Rıza Şah’ın Düşmesi	94
2.5.2. Rıza Şah’ın Son Günlerinde İran’da Gıda Sıkıntısı ve Tahran’da Ekmek Kıtlığı.....	103
2.6. İşgal Altındaki İran’da Muhammed Rıza Şah Döneminin Başlaması	106

2.7. Çatışmasızlık Müzakereleri ve Üçlü İttifak Anlaşmasının İmzalanması	109
2.7.1. Sovyet- İngiliz-İran İttifak Anlaşması	112
2.8. Amerika Birleşik Devletleri Ordusunun İran'a Girmesi	116
2.9. İran'ın Birleşmiş Milletler Bildirgesine İlhakı	122
2.10. Tahran Konferansı	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA İŞGAL ALTINDAKİ İRAN'DA İÇ GÜVENLİK VE SİYASAL HAREKETLER 134

3.1. İşgal Altındaki İran'da Sovyetler Birliği'nin Tutum ve Siyaseti	134
3.2. İşgal Altındaki İran'da İngiltere'nin Tutum ve Siyaseti	140
3.3. Müttefik İşgalinden Sonra İran'da İç Durum ve Güvenlik	146
3.4. İşgal Altındaki İran'da Siyasi Durum ve Partilerin Kurulması	153
3.4.1. Sosyalist Tudeh Partisi	155
3.4.2. Milli İrade Partisi	161
3.4.3. Diğer Siyasi Partiler	164
3.5. İşgal Döneminde Müttefiklerin İran Petrolleri İçin Birbirleriyle Mücadelesi ...	165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA İRAN VE MÜTTEFİKLER 172

4.1. Müttefik Güçlerin İran'dan Tahliyesi Meselesi	172
4.2. Tahran'da Siyasi İstikrarsızlık	184
4.3. Tudeh Partisi'nin Faaliyetleri	186
4.4. Azerbaycan Gaillesi	189
4.4.1. Özerk Mahabad Kürdistan Hareketi	194
4.4.2. Azerbaycan Meselesine Tahran Hükümeti'nin Tepkisi	198
4.5. Azerbaycan Özerk Hükümeti İle Tahran'ın Doğrudan Müzakereleri	207
4.5.1. Azerbaycan Özerk Yönetiminin Düşmesi	210
4.5.2. Mahabad Özerk Kürt Cumhuriyetinin Düşmesi	213
4.6. Yeni Petrol Anlaşması Arayışları ve Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadelesi	217
4.7. Güney Petrolleri İçin İran'ın Yeni Anlaşma Talebi	223
4.8. Şah'a Suikast	225
4.9. Milli Cephenin Kuruluşu	228
4.9.1. Milli Cephe ve Tudeh Partisi	234
4.9.2. Milli Cephe ve Ruhaniyet	235

4.10. Başbakan Rezmara Dönemi İç Siyaset	239
4.10.1. Rezmara Suikasti	242
4.11. Musaddık ve Milli Siyaset	244
4.11.1. İran Petrollerinin Mili Statüye Alınmasına İngiltere'nin Tepkileri.....	251
4.11.2. Tudeh Partisi'nin Milli Petrol Meselesi Konusundaki Tutumu	262
4.12. Musaddık'a Darbe (Ajax Operasyonu)	264
SONUÇ	291
KAYNAKÇA.....	300
EKLER	313
ÖZGEÇMİŞ	325

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Orijinallik Raporu	313
Ek 2. İran Tarafsızlık İlanı Başbakan Mahmut Cem İmzalı.....	314
Ek 3. İran genelkurmay başkanlığının bir (1) sayılı bildirisi ile verilen Sovyet saldırısı haberi.....	315
Ek 4. Üçlü İttifak Anlaşması	316
Ek 5. Tahran’da Askeri Hükümetin ilanının haberi	321
Ek 6. Şah Muhammed Rıza, 4 Şubat 1949 Yılında uğradığı suikasttan hemen sonra .	322
Ek 7. Şahid gazetesinin, darbenin Musaddık tertibi olduğunu yazdığı haberi “Şahid 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)”	323
Ek 8. Bahter-i İmruz 25 Mordad 1332 (16 Ağustos 1953)	324

ÖNSÖZ

İran'ı anlamaya çalışmak bu ülkenin İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşadığı zor günleri tahlil etmek, dışarıdan bir gözle odaklanmak, tanıdık gelen ve bize benzerbir hikâye, insan ve tehlikeyi görmemizi sağlamaya yöneliktir.

Bu çalışmada, İran'ın İkinci Dünya Savaşı yılları, ümitli başlayan ancak, sanki yazgısı değiştirilemez bir sömürü hikâyesine sürüklenmek istenen, felaketli bir sonla biten, ardından da rol biçilen İran'ın tarihi vardır. Bu karamsar tablodan çıkmak isteyen İran'ın aydın insanların çarpınışı hem tanıdık, hem de incelemeye değerdir. Modern çağın güçlü ve emperyalist ülkelerinin gerek birbirleriyle gerekse, İran ile mücadele ve siyasi entrikalarla dolu ilişkilerinin şaşırtıcı öykülerinden biri olan bu dönem, Ortadoğuyu içinde yaşayan insanlar olarak daha iyi anlamamızı sağlar düşüncesindeyiz. Savaşı, İşgali, kıtlığı, karışıklığı, ümitsizliği ve kızgınlığı bir arada yaşayan İran, bu durumdan çıkmak için çok sancılar çekecektir. Churchill'in "bir damla kan bir damla petrol" diye özetlediği emperyalist Ortadoğu politikasına, İranlılar bölünmüşlüğü "milli hareket", sömürüyü "milli politika" ile bertaraf etmeye çalışarak karşılık veriyorlardı. Uzun Yıllar Rusya ve İngiltere arasında sıkışıp kalan İran bu durumu üçüncü güç kavramı ile dengelemek isteyecektir. Üçüncü güç olarak İran siyasetine giren devlet Amerika Birleşik Devletleri olacaktır. Ancak Amerika'nın getirdiği yeni durum İngiliz politikalarından farklı olmayacaktır. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte İran siyaseti yeniden dizayn edilmek istenirken, Rusya İngiltere ve ABD'nin İran üzerindeki nüfuz mücadelesinin İran'ı ne gibi felaketlere sürüklediği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, titiz değerlendirmeleri ile katkı sağlayan başta danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY, tezle ilgili tüm sorularıma sabırla cevap veren Sayın hocam Erdal AÇIKSES olmak üzere jüri üyelerine en içten teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Ayrıca Kaynak bulmada yardımcı olan Doğan ÖZLÜK ve Dr. Mehran İsmaili'ye, çevirilerde ve incelemelerde büyük desteğini gördüğüm Naci KORKMAZ'a, çalışmamızı okuyarak katkı sunan Şerafettin YENER'e teşekkürü borç bilirim.

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
age.	: Adın geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
APOC	: Anglo Persian Oil Company
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
S	: Sayı
s	: Sayfa

KAYNAKLAR HAKKINDA

Arşivler ve Resmi Yayınlar

Kullanılan kaynaklar söz konusu olduğunda ilk sırayı arşiv belgeleri alır. Her ülkenin bir arşivi ve arşiv sistemi vardır. İran arşivciliği de işi ciddiyetle yürüten, tarihe saygı duyan bir anlayışa sahiptir. İran'da İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası ile ilgili araştırma başvuruları yaptığımız zaman gördüğümüz şey konu ile ilgili tüm ayrıntıların İran devleti tarafından basılarak yayınlandığı oldu. Arşiv çalışması yapmak için İranlı yetkililere başvuruda bulunduğumuzda, belgeler konusunda basılmış eserlere yönlendirildik.

Merkez-i Pejohiş ve Esnad-i Riyaset-i Cumhuri, (Cumhurbaşkanlığı Araştırma ve Belge Merkezi) tarafından basılan *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom (İran'ın İkinci Dünya Savaşında İşgalinden Belgeler)* adlı eser sekiz cild halinde binlerce belge olarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Çalışmamızda yararlandığımız noktalardan birini bu eser oluşturdu.

Çalışmamızda başvurduğumuz bir diğer eser, Merkezi Pejuhişha ve Neşr Ferhengi Siyasiyi Dovran-i Pehlevi (Pehlevi Dönemi Siyasi Kültürünü Araştırma ve Yayınlama Merkezi) tarafından basılan, *Derbareyi Sevvom Şehrivar ve Nekş-i İran der Ceng-i Cehani-yi Dovvom (Üç Şehrivar ve İran'ın İkinci Dünya Savaşındaki Rolü)* adlı yayınlanmış belgeler eseridir.

Yine belgelerin yayınlanmış olduğu bir diğer eser, Sazman-i Esnad-i Milli-yi İran,(İran Milli Belge Kurumu Yayınları) tarafından basılan, *Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330,(İran Siyasi Partilerinin Belgeleri 1320-1330)* adlı eserdir. Bu eserden de yararlanma yoluna gidildi.

Ayrıca T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi de taranarak tezimiz ile ilgili belgeler incelenmiş ve uygun görülen bazı belgelerden yararlanma yoluna gidilmiştir.

Resmi Yayınlar

İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemini incelediğimizde bu döneme ait yarı resmi gazete gibi çalışan ve İran hükümetinin yayın organı olarak basılan *İttılaat* gazetesi ile karşılaştık. Bu yüzden bu gazetenin adeta hükümetin tavrı ve sesi olan makale ve haberlerinden yararlanma yoluna gittik. Bu gazetede yazılan yazılar iç ve dış, siyasi içerikli haberlerin İran halkına duyurulması gibi bir görevinin yanı sıra,

hükümetin iç ve dış kamuoyuna bilgilendirme yapmak için de kullandığı bir yayın organıdır.

Sürelî Yayınlar

Tezimizin konusunu oluşturan döneme ait süreli yayınlar olarak karşımıza gazeteler çıkmaktadır. *Azerbaycan*, *Bahteri İmrüz*, *İttılaat* ve *Şahit* gazeteleri dikkatimiz çeken haberleri ile başvurduğumuz kaynaklar oldular. Bunların yanı sıra Türk basınında da İran ile ilgili haberlere bakıldı. Türkiye’de basılan Avrasya dergisinin İran Özel Sayısı yararlanılan bir diğer süreli yayın organı oldu.

Diğer Eserler

Çalışmamızda yukarıda sözü edilen kaynaklar dışında Hatıralar ve Telif eserlerden de yararlanılmıştır. Bu eserlerin ağırlıklı olanları İran’da basılan Farsça eserler olarak incelendi. Birinci bölümde Rıza Han’ın tahta yürüyüşü ve orduyu modernize etme çabalarında; Ali Rıza EMİNİ, *Tarih-i Revabıt-i Harici-yi İran Ez Kaçariyye Ta Sükuti Rıza Şah*; Muhammed Kuli MECD, *Rıza Şah Ve İngiltere Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*; Abdurıza Huşenk MEHDEVİ, *Tarihi Revabıt-i Harici-yi İran Ez İbtidai Devran-ı Safeviyye Ta Payan-ı Ceng-i Dovvom Cihani*; Zabihullah Rezvani GHADİMİ, *Tarihi 25 Sal Ertiş-i Şehinşahi-yi İran*; Mohammad KAZEMİ-M. ELBURZ, *Tarihi Pencah Sal-i Niru-yi Zemini Şehinşah-i İran* gibi eserlerden yararlanma yoluna gidildi.

İkinci Bölümde Almanya’ya yaşama politikası içindeki Rıza Şah’ın, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki politikaları; Huşeng AMERİ, *Rıza Şah ve Thevvülat-ı İran-ı Muassır*; Ali Rıza EMİNİ, *Tarih-i Revabıt-i Harici-yi İran Ez Kaçariyye Ta Sükuti Rıza Şah*; İrec ZOVKİ, *İran ve Kudretha-yi Bozorg Der Cengi Cihani-yi Dovvom*; Ali Asğer ŞEMİM, *İran Der Dovre-i Saltanat-ı Alihazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*; Ali Asğer ZERGER, *Tarih-i Revabıt-i İran ve İngilis Der Dovre-i Rıza Şah*, gibi kitaplardan yararlanıldı.

Üçüncü bölümde işgal altındaki İran’da iç karışıklıklar siyasi çekişmeler; Corc LENZUVSKİ, *Rekabet-i Rusya ve Garb Der İran*; N.CAMİ, *Gozeşte Çerağ Rah-ı Ayende Est Tarih-i İran Der Fasile-i Do Kudta 1299-1332*; Sir Reader BULLARD *Sefir-i Kebir İngilistan Der İran, Şotorha Bayed Berevend* gibi kitaplardan yararlanıldı.

Dördüncü bölümde ise, İkinci Dünya Savaşının sona ermesi ile Müttefiklerin İran'ı tahliyesi, petrol şirketleri ve onlara verilen ayrıcalıklara karşı ortaya konulan milli politikaların getirdiği yeni mücadeleler anlatılırken, Muhammed Han MELİK (YEZDİ), *Govga-yi Tahliye-yi İran*; Mustafa DEBİRİ, *Bohran-i Azerbaycan ve Tinini Cehani-i An*; Huşeng TALİ ve Peyman HARİKİ, *Guşeha-i Penhan-i Tutei Berayi Tecziyi-i Mahabat*; Mahmud TULUİ, *Peder ve Peser Nagofteha Ez Zindigi ve Ruzigar-i Pehleviha*; Homayun KATUZYAN, *Musaddık ve Neberd-i Kudret* gibi eserlerden istifade yoluna gidildi.

Türkçeye çevrilmiş eserler ile Türkçe yazılmış telif eserler de incelenerek konumuza kaynaklık edebilecek olanlardan yararlanma yoluna gidilmiştir. İran'ın kültürel ve tarihi hayatını inceleyen birçok çalışma incelenerek bazılarından istifade edilmiştir.

GİRİŞ

İran adının kökü olarak bilinen, Ari, Ariya ve Aryani sözcükleri eski Ari kavimlerinden gelir. Sanskritçe Aryan kelimesi ile İran kelimesi aynı köke sahip, anlamı “soylu” olan bir kelimedenden türemiştir.¹ Aerye, Airin, Aryaverte, Aryavic, İranvic, İranvij, Aryana, Aran, Pars ya da İran, göç etmemiş ve Avesta dilinde Airyanaveiceng (airyana-vaējāng) olarak adlandırılan dünyanın merkezinde kalan Aryai gurup için kullanılmaktadır. Bu gurup İrec (Eraj) adıyla meşhurdur ve Pehlivice İreç (Erech) olarak ifade edilen sözcük, Pehlevi ve Deri Farsçasında (Parsi-i Deri)² dünyanın merkezi anlamına gelmektedir.³

İran sözcüğü orta Farsçada “erān” şeklinde olup, Aryaların yurdu anlamında olan Aryana’nın antik şekillerinden alınmıştır. Arya sözcüğü Avesta, antik Farsça ve Sanskritçede sırasıyla Airya, Ariya ve Arya şekillerinde kullanılmıştır. Sanskritçede “ariya”server ve ileri gelen, “aryaka” ise saygın, değerli adam ve hürmet anlamındadır. Ari (Aryai) Avesta dilinde airyana, Pehlevi ve Deri Farsçasında Air olarak adlandırılmaktadır. İranlılar Sasani Pehlevi yazıtlarında kendilerini Êr ve yurtlarını da Êran olarak adlandırmışlardı.⁴ Êr, özgür (hür) ve çoğulu İran (Eran) özgürler (hürler) anlamındadır. Ayrıca Şahname’de de İran bir mülk ve mekân ismi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁵

Arilerin, çok eskiden aynı dilin değişik lehçelerini konuşan ancak köken itibarı ile değişik kavimler topluluğuna mensup oldukları anlaşılr.⁶ Anavatanlarının neresi olduğu konusunda tartışmalar olmakla birlikte, Arilerin kuzeyden geldiklerine inanılır. Ariler İran platosuna M.Ö 2000-1500 yıllarında yerleşmişlerdir.⁷ İran kavramı bu günkü ülke sınırlarının dışında Afganistan ve Harezm’in bazı kısımlarını da içine alan daha büyük bir coğrafya için kullanılmıştır. İran diye anılan coğrafyanın etnik ve kültürel

¹ Michael Axworthy, *İran Aklın İmparatorluğu Zerdüşten Günümüze İran Tarihi*, (Çev. Özlem Gitmez), Say Yay. İstanbul 2016, s. 12.

² Bu dilin “Deri” olarak isimlendirilmesi, onun şahların sarayına özgü olmasıdır. Zira sarayda, devlet kademesinde ve padişahlık merkezinde konuşma konusu olan dile Deri dendiği kuralı eskiden beri vardı. Deri, “Der”e (Saraya, dergaha mensup) olan demektir. Kaynak: <http://www.irankulturevi.com/lang-tr-Prsyi-DerDerFar>

³ İrec Efşar Sistani, *Sima-yi İran*, Ağabeyk, Tahran 1372, s. 67-68.

⁴ İttılaat, 1 Dey 1313.

⁵ İrec Efşar Sistani, *a.g.e*, s. 69.

⁶ *Türk İran İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını*, Harp Akademileri Bas. İstanbul 1994, s. 14.

⁷ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yay. Konya 2011, s. 297.

kimliği bölgeye gelip yerleşen Hint-Avrupa dil ailesine ait Aryen göçler neticesinde oluşmuştur.⁸ İran, Arilerin ya da Aryaların ülkesi olmuştur.⁹ İran Arya ülkesi demektir

İran adı, tarihin çeşitli dönemlerinden yoğrulmuş, bazen coğrafyaya bazen de Fars kimliğine eş değer olarak kullanılan bir isimdir. İran coğrafyasında binlerce yıl kültürel dini ve mezhebi üretkenlik Fars lisanı ile gerçekleştirilmiştir. Bu durum Fars lisanını özellikle dini eğitim dili haline getirmiş ve böylece İran'da yaygın olan bu dil, Fars kimliğini hâkim kılmıştır.¹⁰ İran eski dünya algısı içinde doğudan batıya göçlerin geçit yolu olmuştur. İranlılar karşı duramayacakları yabancı istilaların gelip geçmesine yol vermede akılcı davranmışlardır. İran'a, Aryenler dışında Turanîler, Araplar, Moğollar ve Afganlılar da istila ya da göçler yolu ile gelmiş ancak Fars dilinin ve kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Yabancılar onları değiştiremediği gibi İranlılar'da yabancıların getirdiklerini bütünüyle temsil etmemişlerdir.¹¹

I. İran'ın Jeopolitik ve Coğrafi Konumu

İran'ın dünyadaki coğrafi konumu, antik dönemden itibaren ticari, siyasi ve kültürel ilişkiler için bir ana ve stratejik yol şeklinde olmuştur. Bu esasla doğu ve batı âlemi bu topraklarda birbiriyle birleşir. Tacirler mallarını arz etmek için buradan geçmek zorundaydılar ve fatihler zafere ulaşmak için orayı bir anahtar ve köprü olarak görüyorlardı. Bu nedenle batılı fatihler Hindistan'a ve doğulu fatihler de Avrupa sınırlarına ulaşmak için İran'ı almak istiyorlardı.¹² Çünkü İran'a sahip olmak, doğulu ve batılı fatihler için fethedilecek dünyanın anahtarına sahip olmak gibiydi.

Safevi Devleti zamanında Jeopolitik konumunu Şiilik merkezli bir devlet inancına dayanarak kuran İran, o zamandan günümüze bölgede güçlü bir Şii jeopolitiği oluşturmuştur.¹³ Şah İsmail'in 1501'de Tebriz'i alarak Safevi Devleti'ni kurduktan sonraki, ilk icraatı, On iki imam Şiiliğini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmesi ve herkesin bu yeni mezhebe tabi olmasını zorunlu hale getirmesidir.

⁸ Hikmet Erdoğan, *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İRAN*, IQ Kültür Sanat Yay. İstanbul 2008, s. 102-103.

⁹ Maurice Olender, *Cennetin Dilleri Tanrısal Bir Çift: Ariler ve Samiler*, (Çev. Nevzat Yılmaz), Dost Kitabevi Yay. Ankara 1998, s. 123.

¹⁰ Hikmet Erdoğan, *a.g.e.*, s. 57.

¹¹ Raymond Furon, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu) Hilmi kitabevi, İstanbul 1943, s. 8.

¹² *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 9.

¹³ M. Serkan Taflıoğlu, "II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies-International Periodical ForThe Languages, Literature And History Of Turkish OrTurkic* Volume 8/7 Summer, Ankara 2013, s. 632.

Stratejik bir coğrafyada yer alma, kadim bir medeniyet deneyimi ve din, İran'ın tarihinde önemli rol oynamış üç etkindir.¹⁴ Oluşturduğu bu kültür ve dini yapısı ile aldığı göçleri kendi içinde yoğurup dönüştürmeyi başarmıştır.

İran kuzeydoğudan Hazar Denizi ve Orta Asya, güneybatıdan Ortadoğu ile bağlantılı, geçiş noktası ve giriş kapısı sayıldığı için uluslar arası bakış açısından jeostratejik bir konuma sahiptir. Bununla beraber İran, sahip olduğu zengin petrol rezervleri itibarıyla ekonomik bir değere sahiptir. Bu yüzden İran tarihi, istikrar ile istikrarsızlığı birlikte görmüştür.¹⁵

II. Birinci Dünya Savaşında İran

Yirminci yüzyılın başında İran, Şah'ın mutlak hükümdar olduğu bir memleket olarak idare ediliyordu. Buna karşılık ne hükümet örgütünü ne de orduyu bir düzen içinde oluşturmamıştı. Eyaletlerde valiler görevlerini parayla elde ediyor, onların eliyle de memurluklar parayla satılıyordu. Orduda rütbelere babadan oğla miras yoluyla intikal ediyordu.

Böylesine zayıf bir devlet olan İran, yabancı devletler için meydanı boş bırakılmış bir görünüm arz ediyordu. Özellikle İngiltere ve Rusya, İran ile yakından ilgileniyorlar ve kârlı imtiyazları sadece Şah'ın iradesiyle elde edebiliyorlardı. Şah 1890 yılından beri mali yardım sağlayabilmek için rakip iki devlet olan İngiltere ve Rusya'ya ekonomik kazançlar sağlamıştı. Şah'a ödünç para verme karşılığında İngiliz bankeri Reuter tarafından kurulan İran imparatorluk Bankası maden ocaklarını işletme hakkını elde etmişti. Rusların kurduğu ödünç verme bankası da demiryolu yapım hakkını elde etmişti. Böylece İran İngiliz ve Rus çıkarları bakımından bir sömürü ve rekabet sahasına dönüştürülmüştü.

Avrupa etkilerinin görülmeye başlanması ile İran'da fikir hayatında yeni oluşumlar meydana gelmişti. Yabancı ticaret ve maliye acentalarının bulunuşu, okullar açmış olan misyonerlerin çalışmaları, en zengin ve kültürlü çevreleri Batının fikirleriyle buluşturmuştu. Memurlara para vermek zorunda olan tüccarlar ve servetleri hükümdarların keyfine bağlı olan Aşiret reisleri, Şah yönetimine son vermek arzusunda idiler. Mutlak iktidara karşı yürütülen bu muhalefet, ulusal çıkarları savunmayı amaçlıyordu. Hükümetin dış politikasını denetlemek, yabancılara borçlanmaktan

¹⁴Doğan Kaplan, “Şiiliğin İran topraklarında egemenliği: safeviler öncesi arka plan ve safevi dönemi Şiileştirme politikaları”, marife, yıl. 8, sayı. 3, kış 2008, s. 183-185.

¹⁵ Hikmet Erdoğan, a.g.e, s. 229-230.

kurtulmak için İranlılara ait sermayesiyle çalışan ulusal bir banka kurmak ve böylece İngiltere ve Rusya'nın boyunduruğundan kurtulmak istiyorlardı.¹⁶

1905'de şeker fiyatlarının düşürülmesini isteyen hükümet emrine karşı çıkan Tahranlı tüccarların cezalandırılmalarıyla protestolar yükseldi. Bu siyasi iklim içinde 1906 yılında Tahran'da protestolar ve devrim hareketleri artış gösterdi Özellikle bazariler denilen sayıları 12 ila 14 bini bulan, pazar tüccarları esnaf ve zanaatkarlar gibi guruplar temmuzda İngiltere elçiliğine sığınıp, Tahran'ın iktisadi hayatını donma noktasına getirdiler. Ulema mensuplarından küçük bir gurup da Kum kentine sığınarak Şah'a muhalefet ediyorlardı. Tırmanan protestoların hedefi sadrazamdı ve azl edilmesi isteniyordu. Ayrıca bir meclis kurulması da isteniyordu. Laik reformcular, radikal ulema "şebname" yani gece mektupları adı verilen yazıları gizlice dağıtan yazarlar; meşrutiyet konusundaki fikir ve taleplerini İran'da yayıyorlardı.¹⁷ Şah Muzaffereddin kısa sürede boyun eğmişti. Asillerin, tüccarların ve aşiretlerin temsilcilerinden oluşan bir meclisi toplantıya çağırmişti. Bu meclis bir parlamento kurulmasını istemiş, 8 Ekim 1907 Anayasası ile Şah'tan birçok yetkiyi ve özgürlükleri alarak, kuvvetlerin ayrılığı ilkesini getirmişti. Toplumsal dini dokudan çekinen parlamento, yasaların mollalar tarafından şeriata uygunluğu konusunda veto hakkını tanımıştı.¹⁸ Siyasi rejimdeki bu değişiklik yumuşak bir geçişle sağlanmıştı.

Diğer taraftan İran, Nasuriddin Şah Kaçar (1848-1896) döneminde verilen kapitülasyonlar yüzünden kendisini, Tahran dışında kuzey ve güney (Rus ve İngiliz) komşularına tabi olarak görüyordu. Bu nüfuzun sonucu İran halkının dâhili yönetim baskıları ile mücadele ettiği dönemde sömürgeciler kendi nüfuz bölgeleri olarak İran'ı taksim etmeye başlamış ve 1907 St. Petersburg anlaşmasını yapmışlardı. Bu anlaşma, imzalayanları rakip tarafında nüfuz bölgesine müdahale etmeme konusunda sınırlı kılıyordu. Çünkü Ruslar İran'ın kuzeyine sahip olmayı istiyorlardı. Öte taraftan İngilizler de Hindistan sınırlarının güvenliği için güney ve güneydoğu bölgelerine ihtiyaç duyuyorlardı.¹⁹ 1907 yılında yapılan Grey-Izwolsky Anlaşması İran ve Afganistan ile ilgiliydi. Anlaşma ile Afganistan tamamen İngiliz nüfuzuna bırakılırken

¹⁶Pierrre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, (Çev. Adnan Cemgil), Altın Kitaplar Yay. 1982, s. 53-54

¹⁷Genere R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Yay. İstanbul 2011, s. 193.

¹⁸Pierrre Renouvin, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁹*Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, s. 9.

İran bölünüyordu. Buna göre, İran üç coğrafi bölgeye ayrılıyordu. Kuzey bölgesi Rusya'nın nüfuz alanı içerisinde kalırken, Güney İran İngiliz nüfuz bölgesi oluyordu. Orta İran ise tarafsız bölge konumundaydı.²⁰

1908 yılında petrolün bulunması, doğrudan ve verimli ilişkilerin kurulmasıyla unutulmuş İran ile sanayi ülkeleri arasında büyük ve uzun vadeli bir dönüşüm meydana getirdi. Bu tarihten itibaren uluslararası konular, büyük güçlerin oyunları ve küresel ekonomik farklılıklar İran tarihinin oyuncularına dönüştüler.²¹

Şah Muzaffereddin ölünce tahta Muhammed Ali geçti. Genç ve enerjik Muhammed Ali, Meşrutiyetçi hükümdar olmak istemedi. 1908 yılında meclis ile çatışarak kuvvet gösterdi. Kasım ayında Anayasayı kaldırdı. Ülkede iç savaş durumu baş gösterdi. Milliyetçi partiye destek veren ordu birlikleri Tahran'a yürüyerek Şah'ı tahttan indirmişler ve yerine on yaşındaki oğlunu getirmişlerdi.

Milliyetçiler, İran'daki İngiliz ve Rus etkisinden kurtulmak için Hükümet örgütünün Fransız hukuk danışmanlarını, jandarmayı düzene kavuşturmak için de İsveçli subayların yardımını sağladılar. Shuster adında bir Amerikalı uzman getirerek maliyeyi düzene sokmayı denediler. Fakat Rusya buna karşı çıktı ve kısa bir süre sonra Shuster İran'dan çıkmak zorunda kaldı. Şah'ın mutlak otoritesine son veren İran milliyetçileri yabancıların ihtiraslarına dur diyememişti.²²

Birinci Dünya Savaşının çok öncesinde 1910 Ekim ayında, İngiltere İran'a güney kesiminin güvenliği ile ilgili bir ultimatoma vermişti. İngiltere'nin bunu yapması Ruslar açısından da bir emsal olmuştu. Rus askerleri kuzey vilayetleri işgal ettiler. Kasım 1911'de Rusya hükümeti ülkenin kuzeyini yarı bağımlı bir sömürge durumuna düşüren ultimatoma İran'a ilettiler. Sokak desteğini arkasında bulunduran İran parlamentosunun direnme kararının aksine, İran hükümeti ultimatoma kabul edip parlamento dağıtmayı tercih etti. İran'ın kuzeyinin ve güneyinin, Rus ve İngiliz askerlerince işgali, savaşın başlangıcında Osmanlı hükümetini de, İran'ın batısını ve kuzeybatısını işgal etmeye yöneltti. Bir de Almanların, güney aşiretleri arasındaki faaliyetlerini eklersek, bu dönemde İran merkezi yönetiminin ne kadar zayıf olduğuna dair bir tespitte bulunmuş oluruz.

²⁰ Süleyman Erkan, *İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)*, Akademik Orta Doğu, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s. 99.

²¹ Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *İran Der Kern Bistom Berresi-i Ovza-i Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran Der Yeksed Sal Ahir*, Neşr-i Elburz, Tahran 1378, s. 13.

²² Pierre Renouvin, *a.g.e.*, s. 55.

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman, siyasal kargaşa ve karışıklık İran'ın her tarafında hâkimdi. Ard arda gelen hükümetlerin, ülkenin gittikçe tırmanan sorunlarını çözmekte ve Meşrutiyet ihtilalinin vaat ettiği temel reformları uygulamakta yetersiz kaldığı herkesin malumuydu. Savaşın patlaması yabancı baskısını tetiklemişti. Artık İran siyasetinde var olan bölünme daha da büyümüştü. 1907 anlaşmasıyla üç bölgeye ayrılan İran, savaşın başlamasıyla ve ilerleyen süre içinde fiilen Rus ve İngiliz nüfuz alanları olmak üzere iki bölgeye ayrıldı.²³

İran hükümetinin savaşın başlamasına yönelik tepkisi, 2 Kasım 1914 tarihli fermanla, İran'ın kesin tarafsızlığını ilan etmek şeklinde gelişti.²⁴ Diğer taraftan İran topraklarının önemli bir kesimi itilaf devletlerinin işgali altında iken ilan edilen bu tarafsızlık fazla bir anlam taşımıyordu. Bu dönemde İran Başbakanı Müstevfi el-Memalik, Rus yetkililerden, Azerbaycan'daki varlıkları ile Türklere İran'ı istila gerekçesi oluşturdukları için buradan askerlerini çekmelerini istedi. Ruslar, İran'ın gerekçesini ve bakış açısını anlamakla beraber, askerlerini çektikten sonra Türklerin kendi kuvvetlerini geri çekeceklerinin garantisi olmadığını bildirmiştir. Sonuçta Azerbaycan savaşın önemli çarpışma sahalarından biri oldu. Ruslar, İngilizler ve Osmanlılar, her biri kendi askeri stratejilerinin bir parçası olarak buradaki farklı etnik ve dinsel guruplar arasında mevcut husumetleri kullanmayı amaçlayan politikalar izlediler. Kürtler, Nasturiler, Ermeniler ve Azerilere bağımsız devletler kurmaları konusunda vaatler verildi. Bu tür girişimler, bu etnik ve dini guruplar arasında son derece kanlı çatışmalara sebebiyet verdi.²⁵

İran Şahı Ahmed Şah, Rus ve İngiliz orduları tarafından işgale uğramış bir ülkenin lideri olarak tarafsızlığı ne kadar koruyabilirdi? Nitekim Ahmed Şah'ın Meclisteki tarafsızlık konuşmasına rağmen, İngiltere ve Rusya'nın işgali altında bulunan ülkeyi, savaş ortamından uzaklaştıramamış ve tarafsızlık siyasetini de uygulayamamıştır.

Alman memur ve casuslarının, İran'ın güneyindeki halkı İngiltere ve Rusya aleyhine kışkırtması, Jandarma birliklerinin Alman yardımıyla güneydeki petrol kaynaklarını İngilizlere karşı savunmak için Basra'dan iç kısımlara doğru gelmeleri

²³Muhammed Rıza Pordili, “*Berresi-yi İlel-i Kahti-yi İran Der Ğılal-i Ceng-i Cehani-yi Evvel*”, Tahkikat-i Cedid Der ulumi İnsani, Sal 2, şomare: 1, 1394, s. 3.

²⁴ Vladimir Alexeyevich Ivanov, *İran Der Dovre-i Ceng Cehani-yi Evvel*, Tercüme: Azer Tebrizi, İntişarati Şebgir, Tahran 1357, s. 107.

²⁵Touraj Atabaki, “*Pantürkizm ve İran Milliyetçiliği*”, *İran ve Birinci Dünya Savaşı (Büyük Güçlerin Savaş Alanı)*, Editör Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010, s. 127.

İran'ın tarafsızlığını sona erdirmiştir. İran'ın savaşın başında ilan ettiği tarafsızlığının bozulmasında Almanya büyük bir etken olmuştur.

Almanya'nın İran'ı savaşa dâhil etmek için casusluk faaliyetlerinde bulunması ve Basra körfezinde İngiliz aleyhtarı siyaset izlemesi, İngiltere ve Rusya'yı harekete geçirmişti. Basra körfezinde oluşabilecek Alman nüfuzuna karşı Rusya, kuzey kuvvetlerini takviye ederek İran'ı işgale başlamıştı. İngiltere ise Hindistan'dan ve diğer sömürgelerden getirdiği askerler ile Fars, Huzistan ve Basra Körfezinde hareket halinde olup bölgede İran vatandaşı Arapları hareketlendirmişti.

İran, savaşa girmiş ve bir kurtuluş mücadelesi veriyordu ancak içerde sürekli idari değişikliğin olması ve meclisin dirayetsizliği, mücadeleyi güçsüz kılıyordu. Bu sebeple ülkenin kaderi, milletin fedakârlığına kalmıştı. Rusya ve İngiltere'nin istila siyaseti karşısında milli duyguları uyanan İran halkı, vatanlarını işgalden kurtarmak için bütün ekonomik sıkıntılara rağmen mücadeleden vazgeçmemişlerdir.

İran'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Alman yanlısı olmasının nedeni; Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında yer almasıydı. Osmanlı ile dini açıdan aynı hissiyata sahip İran toplumu, durumu anlayışla karşılıyordu. Ayrıca Almanya düşmanlarının düşmanı idi ve bu durum İran'ı Alman yanlısı olarak cesaretlendiriyordu. Milli kuruluşlar, Almanya'dan sağlanacak silah ve mühimmat ile İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşın kazanılacağını savunuyorlardı. Bir diğer neden ise, İran'ın güney jandarma kuvvetlerini idare eden İsveçli subayların zamanla bu birliği Alman yanlısı bir birlik haline getirmeleri ve yaklaşık 8 bin Kazak askerinin artık Rus aleyhtarı olmaları idi. Almanya'nın etkisi ve dostluğu yükseldikçe hedefine ulaşması da çabuklaşıyordu.

Almanya'dan yana savaşa girme isteklerinin yoğunlaştığı 1914 yılında, Rusya İran'a resmen cephe açmış ve 8 bin kişilik Rus ordusu İran'ı işgal etmek için Kazvin'e kadar gelerek, İngilizlerin yardımıyla Tahran'a doğru hareket etmişti.²⁶ Kasım 1914'te Osmanlı kuvvetleri İran'ın Azerbaycan bölgesine girerek Hoy, Urumiye ve Rızaiye gibi şehirleri işgal etti. 14 Kasım 1915'te ise Tebriz'e girdi. Rusya, Osmanlı-Alman faaliyetlerine cevap olarak Osmanlı kuvvetlerine saldırdı.²⁷

İran'ın Birinci Dünya Savaşında İngiltere ve Rusya karşısında Alman yardımlarına güvenerek savaşa dâhil olması büyük bir sorundu. Ülkede düzenli sayılabilecek tek askerî birlik, Rusların kurduğu ve doğrudan doğruya kumanda ettiği

²⁶Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı(1795-1925)*, Bakış Yay. İstanbul 2006, s. 314-317.

²⁷Vladimir Alexeyevich Ivanov, *a.g.e.*, s. 108.

Kazak tugayıydı. Kazak tugayının 1200 süvari, 250 yaya ve 300 topçu neferi vardı.²⁸ Bu sayı daha sonra 8 bine çıkmışsa da askeri yeterliliğin çok uzağındaydı.

1915'te Alman Heinrich Von Reuss ve Avusturyalı Lagohetti, yanlarında yüklü miktar altın ve para ile İran'daki aşiretler arasında dolaşarak taraftar toplamaya çalışmışlardı. Alman etkisinin yayılmasını önlemek isteyen İngiltere ve Rusya itilaf gücü olarak İran'ı kaptırmamak için süratli davranıyorlardı. İngiltere ve Rusya Başbakan Müstevfî el-Memalik'den ülkedeki Alman faaliyetlerinin engellenmesini istemişlerdi.

Alman etkisini durdurmak için görüşme yapan Başbakan Müstevfî el-Memalik, Alman Von Reuss tarafından ikna edilmiş, Rusların Tahran'ı işgal etmeleri halinde merkezin İsfahan'a taşınması önerisini almıştı. Demokrak partililerin bu teklifi olumlu bulmalarından sonra Başbakan Müstevfî el-Memalik ve Alman görevliler Reuss ve Loguehetti ile beraber Kum şehrine gitmişlerdi. Tahran'daki İngiliz görevli Marling'in Ahmed Şah'a Tahran'ı terk etmesi halinde tahtını kaybedeceğini söylemesi, Şah'ın Tahran'da kalmasını sağlamıştır. İngiliz tehdidinden sonra Şah, Abdülhüseyin Mirza'yı başbakan seçmiş ve Tahran'da kalacağını açıklamıştır. Rusya ve İngiltere himayesinde kurulan yeni hükümet, tarihe 1915 Anlaşması olarak geçen bir de anlaşma imzalamıştır. Buna göre İran iki kısma ayrılarak İngiltere ve Rusya arasında pay edilmiştir. Rusya İran'ın kuzeyinde 11 bin kişilik ordu bulundururken İngiltere ise güneyde bir polis birliği kuracak ve İran maliyesi bu iki devletin kontrolünde olacaktı.²⁹ Zira Birinci Dünya Savaşı'nın ateşi yükselince İngiltere ve Rusya, Almanya ve Osmanlı ile mücadele bahanesiyle İran topraklarını işgal etmiş ve 1907 anlaşmasının tamamlayıcı ve devamı olan 1915 anlaşmasının imzalanması ile nüfuz bölgelerini tasarruf bölgesine dönüştürmüşlerdir.³⁰

İran'ın Almanya ve Osmanlı'nın yanında savaşa girmesini isteyenler de Kum şehrinde Komite-i Defa'-i Milli (Milli Savunma Komitesi) yi kurduklarını ilan ettiler. Rus kuvvetleri komite üyelerini dağıtmak için Kum şehrine saldırınca, komite Kirmanşah'a taşınmış ve Vali Hüseyin Kuli Han'ın başkanlığında geçici Milli Hükümeti kurmuşlardı. Bu hükümeti destekleyen Almanya, Reuss'un yardımlarıyla 4 bin kişilik aşiret ve milliyetçilerden oluşan bir ordu oluşturmuştur. Hüseyin Kuli Han

²⁸Mustafa Arıkan, "Harb-i Umûmî'de Osmanlı Devleti'nin İran Cephesi'nde Yaşadığı Bazı İstihbarat Zaafları", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXXII, Sayı: 53.

²⁹ Yılmaz Karadeniz, a.g.e., s. 318-320.

³⁰Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval, C. Evvel, s. 9.

ile Alman mareşali Goltz arasında bir anlaşma yapılmış, 1916'da Alman askeri heyeti ve Osmanlı subayları, Kirmanşah'ta İran askerlerini eğitmişlerdi.

Almanya'nın askeri ve mali desteğine rağmen Geçici Komite hükümeti, dört ay sonra Rusya'nın İngiltere lehine baskısıyla ömrünü tamamlamış ve yerini 1916'da Muhammed Veli Han hükümetine bırakmış ancak bunun ömrü de kısa olmuştur. Osmanlı kuvvetlerinin Kazvin'e kadar gelerek Tahran'a yaklaşması üzerine İngiltere, kendi himayesindeki Müstevfi-i Memalik'i başbakanlığa getirerek merkezi bir hükümet kurmuştur. Diğer yandan da İngiliz subay ve İranlı askerlerden oluşturulan Güney Polis Birliği, Kirman ve Belucistan'ı Alman unsurlarından temizlemiştir.

1917'de İngiltere'nin Osmanlı toprağı olan Kutü'l Amare'ye saldırması ve burada Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmasından sonra Rus kuvvetleri de Kirmanşah'taki Osmanlı askerlerinin Kasrı Şirine çekilmesine sebep olmuşlardır. Kirmanşah'ta bulunan Alman yanlısı geçici hükümet üyeleri de buradan çıkmak zorunda kaldı. 1917'deki bu yenilgiyi hazmedemeyen geçici hükümet üyelerinin bir kısmı Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine gitmişlerdi.³¹

Ekim 1917'de Rusya'da meydana gelen Bolşevik ihtilali sonucunda Ruslar İran'dan çekilmeye başlamışlardır. Çarlık rejiminin yıkılmasıyla birliği bozulan Rus askerleri, Kuzey İran'ı tahliyeleri sırasında geçtikleri bölgeleri yağmalamaya girişmişler, evleri yakıp yıkmışlardır. İran Azerbaycanı'ndaki şehirlerde ve köylerde otorite boşluğunun oluşması ile asayiş sorunlarının ortaya çıktığı görülmüştür. İran hükümetinin söz konusu bölgelerde otoriteyi ele alacak jandarma ve polis gücünün olmaması, başıbozukluğun devamına neden olmuştur. Bu sebeple düzeni bozulan ve iâşesini dahi temin edemeyen Rus askerleri, bölgede yağma hareketlerine girişmişlerdir. Rusların Enzeli Limanı yoluyla Kazvin'den çekilmeleri sırasında, Rus askerlerinin yaptığı zulümler nedeniyle İran hükümeti Rusya'nın Tahran sefirine muhtıra vermiştir.³² 26 Aralık 1917 tarihine kadar bölgedeki Rus askerleri tamamen çekilmişlerdir.³³ İngiltere ise hem kendisi için çok önemli bir sömürge olan Hindistan'ın güvenliği, hem de Bakü petrolünün ittifak güçlerinin eline geçmesini önlemek amacıyla, Rusların çekildiği bölgeye asker göndermiştir. İngilizler Kirmanşah'a bir bölük asker sevk etmiş, Güney İran'da kendi işgalleri altındaki bölgeden tarafsız

³¹ Yılmaz Karadeniz, *a.g.e.*, s. 321-322.

³² Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini Ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yay. Ankara 2012, s. 178.

³³ Barış Metin, *a.g.e.*, s. 180.

bölgeye, hatta Rus nüfuz bölgesine doğru fiili harekâta girişmişlerdi. İngilizler, Rus'ların çekilmesinden sonra, 1907'de ara vermek zorunda kaldıkları hedeflerine ulaşmak için bu durumu fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdi. İngiltere Bakü'yü işgal edebilmek için Kuzey İran'da bir liman kenti olan Enzeli'yi zaptetmek ve Hazar Denizi'ne ulaşmak ve buradan Bakü'ye gitmek arzusundadır. Bu sebeple Enzeli'ye de asker sevk etmişlerdir.³⁴ Yeni kurulan Sovyet Hükümeti'nin İttifak Devletleriyle Brest Litovsk Anlaşması'nı imzalamasından sonra, Almanya Hazar petroleri sebebiyle Kafkasya ve Kuzey İran'a yönelmişti. Bu sırada Osmanlı Devleti de Kafkasya ve Kuzey İran bölgesine doğru harekâta geçti. Bağımsızlığını daha henüz ilân etmiş olan Azerbaycan'da, hükümete karşı gerçekleştirilen bir darbe, ülkede karışıklık meydana getirmiş ve Hazar bölgesi petrollerinin kontrolü için büyük bir mücadelenin fitili ateşlenmişti.

Azerbaycan bölgesine ilk ulaşan Osmanlı Devleti olmuştu. 1918 Eylül'ünde Bakü'ye giren Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri, Şaumyan yönetimini devirip meşru Azerbaycan yönetimini tekrar Bakü'de iktidar yapmıştı. Osmanlı kuvvetleri Tebriz ve çevresine, dolayısıyla, İran'a da girmişlerdi. Lakin çok geçmeden Mondros Ateşkes Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma uyarınca Osmanlı Devleti, Kafkasya ile birlikte İran topraklarından da geri çekilmek zorunda kalmıştı. Birinci Dünya Savaşının bitmesiyle, İngiltere İran'da tek ve rakipsiz kalmıştı. Çünkü İran'daki olası rakiplerinden Almanya ve Osmanlı Devleti tamamen çekilmişlerdi. İran'ı bölüştüğü Çarlık rejimi de yıkılmış ve Sovyetler, Çarlık Rusyası'nın bu politikalarını kamuoyuna ilan ederek kınadıklarını duyurmuşlardı. İngiltere İran'da rakipsiz olmasına rakipsizdi ama kendini rahat hissetmiyordu. Zira İngiltere'nin İran'daki askeri varlığının hukuki bir temeli yoktu. İran'da İngiliz askeri görmek, İran halkının olumsuz tepkisine neden olabileceği gibi, Paris Barış Konferansı'nda yer alan devletler tarafından da kınanabilirdi. İngiltere'nin bu durumu bir anlaşma ile hukuki bir zemine oturtması, İran'daki varlığını meşrulaştırması, bütün bu olumsuz görüntüyü düzeltmesi gerekiyordu. Bu sebeple, İngiltere olası tepkilerin önünü alabilmek için, İran ile bir anlaşmanın zeminini yoklamaya başladı.³⁵ İngiltere'nin amacı; İran'ı uluslararası barış görüşmesinde yani Paris'te bağımsız bir tavırdan uzak, İngiltere'nin kontrolünde göstermekti.

³⁴ Barış Metin, *a.g.e.*, s. 183-184.

³⁵ Süleyman Erkan, "*İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)*", Akademik Orta Doğu, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s. 103-104.

İngiltere'nin etkisi altındaki İran Başbakanı Vusuku'd-Devle, Dışişleri Bakanı Ali Kuli Ensari başkanlığındaki İran heyetini, Paris Barış Konferansı'na gönderdi. İran heyeti Fransa'ya vardktan sonra heyetin başkanı olan Ali Kuli Ensari, 21 Ocak 1919'da İran'ın isteklerini hukuki bir zemin üzerinde Konferans sekreteryasına sundu. Mart 1919'da Konferansın üç oturumunda İran'ın uğradığı zararlar anlatıldı. İran Dışişleri Bakanı Ali Kuli Ensari, Amerika ve Fransa dışişleri bakanları ile de görüşüp savaş nedeniyle yaşadıkları yıkım ve zararları izah etmek istedi. Fakat yine de bütün bu çabalar sonuçsuz kaldı. Çünkü İran heyetinin tüm girişimleri, Curzon tarafından engellendi. İran'ı, İngiltere'nin kontrolünde tutmak isteyen İngiliz hükümeti ve özellikle de Lord Curzon, Fransa ve Amerika temsilcilerinin İran heyeti ile görüşmelerine fırsat vermedi.³⁶ Curzon, İran'ı sulh konferansına dâhil etmemek ve daha sonra imzalayacakları anlaşma ile nüfuzlarına almak için uğraşıyordu.

Paris Barış Konferansı'na gönderilen İran heyeti, Lord Curzon'un diplomatik oyunları karşısında çaresiz kaldı. 11 Haziran 1919 tarihli bir telgraf ile Sir Percy Cox'a, İran konusunun Şark Komitesi'nde görüşülmeyeceğini bildiren Curzon, bunun İngiltere'nin meselesi olduğu havasını oluşturmıştı. İran heyeti de İngiltere'nin müdahalesi karşısında Paris Barış Konferansı'ndan umudunu kesmiş ve İngiltere ile ikili görüşmeler yoluyla halledeceğini bildirmiştir. Tahran'da bulunan İngiliz özel elçisi Sir Percy Cox'a bir telgraf gönderen Lord Curzon, şunları bildirmiştir: İngiltere'nin İran'ın bağımsızlığına saygılı olduğunu, 1907 anlaşmasının geçersiz kılınacağını, yeni bir askeri sınıfın kurulacağını, yakın bir gelecekte İran'daki İngiliz askerlerin İran'dan çıkacağını söylemiştir. Ayrıca mali bir heyetin İran'da işe başlayacağını bildirmiştir. Sir Percy Cox bunların İranlılar tarafından kabul edilmemesi durumunda güç kullanacaklarını ve mali yardımları keseceklerini söyleyerek baskı kurmaya çalışmıştır.³⁷

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonunda İran'da egemen yabancı güç sayılıyordu. Zira Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin yenilgiye uğraması ve Ortadoğu bölgesinden çıkarılmalarının yanı sıra, Rusya'da Bolşevik devriminin baş göstermesi ile iç karışıklık iç savaşa dönüşmüştü. Bu çerçevede İngilizler kuvvetlerini İran'ın

³⁶ Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması Ve Sadrazam Hasan Vusûk", Turkish Studies - International PeriodicalForTheLanguages, Literatureand History of TurkishorTurkic Volume 6/3 Summer 2011, p. 1011-1027 TURKEY, s. 1015-1016.

³⁷ Yılmaz Karadeniz, *a.g.m.*, s. 1019-1020.

kuzeyine kadar ilerletmiş ve Rusya'nın güney sınırları üzerinden Rusya'daki komünist rejim muhaliflerine yardım ediyordu.

İngiltere, İran'da nüfuzunu sağlamlaştırmak için, 9 Ağustos 1919'da yani Ahmet Şah'ın ülkede her türlü siyasi nüfuzdan yoksun olduğu, saltanatının son günlerinde ve Kaçar silsilesinin yok olmaya yüz tuttuğu koşullarda, İran Başbakanı Vusuku'd-devle ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre; İran'ın bütün askeri ve mali teşkilatı İngilizlerin kontrolü altına giriyordu. İran'ın bütün demiryolu ve kara yolları imtiyazı İngilizlere veriyordu. Bu anlaşmanın Vusuku'd-devle ve İngiltere özel elçisi Sir Percy Cox arasında imzalanmasından sonra, İngilizler gizli tutulan anlaşmanın meclis tarafından onaylanmasını beklemeden General Dixon önderliğinde bir askeri heyet ve Armitage Smith'in riyasetinde de bir mali heyeti İran'ın yeni ordu teşkilatı ve mali işler idaresini oluşturmak için İran'a gönderdi.

İran'ı fiilen İngiltere'nin mandası haline getiren 1919 anlaşması, kamuoyunun muhalefetine maruz kaldı ve meclis tarafından onaylanmadı. Merhum Seyyid Hasan Müderris gibi simalar bu anlaşmanın boyutları ve maddelerinin ifşası ve lağvına zemin hazırlanmasında önemli rol ifa ettiler. Hatta Ahmet Şah, halkın geniş muhalefетinin etkisiyle bu anlaşmayı onaylayamadı.³⁸ Bu durum karşısında Savaş yorgunu İngiltere, İran'ı anlaşmanın kabulüne zorlayamadı. İngiltere 1919 anlaşmasıyla bir sonuca ulaşamadı ve İngiltere'nin İran'daki nüfuz ve itibarı da böylece azalmaya başladı.

Bu arada kısa bir süre Sovyet Rusya Kafkasya Cumhuriyetlerini ele geçirdi ve tekrar İran'a komşu oldu. Bu dönemde İran'da İngilizlerin sömürgeci siyasetine karşı yeni bir hareket oluştu ve İranlıların 1919 anlaşması aleyhine ayaklanmalarına neden oldu. Bu ayaklanma ve hareket, söz konusu anlaşmanın lağvedilmesine sebep oldu. İngilizler de yeni bir siyaset benimsediler. Bu siyaset, İngiltere'nin çıkarlarını temin eden ve İran'da Komünizm nüfuzunun yayılmasını engelleyebilecek muktadir bir hükümeti desteklemekten ibaretti. 21 Şubat 1921 darbesinin meydana gelmesi de bu siyasetin uygulanmasının ardından gerçekleşiyor ve İran'da muktadir ama büyük güçlerin etkisinde merkezi bir hükümet kuruluyordu.

Bu çalışmada bir İngiliz dizaynı ile nüfuz alanı yapılmak istenen İran'ın, Sovyet Rusya ve İngiltere arasında pay edilmek durumunda kalışından sonraki süreci ele alınacaktır. Bu süreç, İran'ın “felaketli yılları” olarak adlandırılan İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki 1953'e kadar olan dönemdir.

³⁸Hüseyin Mekki, *Zindegani Siyasi-yi Ahmed Şah*, Emir-i Kebir, Tahran 1357, s. 86-87.; Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabit-i İran ve İngiliz Der Karn Nozdehom*, C.1, Tahran 1353, s. 340.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR İRAN

1.1. İran'da 1921 Darbesi ve Rıza Şah Döneminin Başlaması

Kendilerini iki büyük, Rus ve İngiliz güçleri ile karşı karşıya gören İranlı yöneticiler, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başları boyunca iki süper güç ile ilişkilerinde özel bir siyaset benimsemiş ve her iki tarafa herhangi bir şey vermemek ve İran'ın toprak bütünlüğünü korumak için negatif denge siyasetini izlemişlerdir. İran devlet adamlarının çabası, iki rakip arasındaki rekabetten faydalanarak, mümkün olan her şekilde bu devletlerin olası mütecaviz girişimlerini engelleme yönündeydi. Bu, geleneksel denge siyasetiydi ve aslında başka çare de görünmüyordu. Ayrıca tedrici olarak, İranlı siyasetçiler denge siyasetinde deneyim kazanmış ve kısmen tehlikeleri bertaraf etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere, Rusya'nın ve Bolşevik devrimin, İran'a yönelik girişimlerini uzun süre engelleyeceğini düşünüyordu. Bu nedenle İngiltere, nüfuzunu İran'ın geneline yaymak istiyordu. Özellikle de Sovyetler Birliği'nin sömürgecilik karşıtı propagandalarını etkisizleştirmek için birçok girişimde bulundu ki, bunların başlıcası; İran'ın güneyinde Huzistan'da bölgesel hükümetler kurmak veya İran'a 1919 anlaşmasını dayatmasıydı.³⁹ İngiltere'nin iç dengeleriyle oynayarak elinde tutmaya çalıştığı İran, siyasi istikrardan da uzaktı. Böyle bir dönemde Ahmet Şah, Meşiru'l-Devle'nin başbakanlıktan çekilmesinden sonra yerine Başkomutan Reşti'yi başbakanlığa atayarak 1919 anlaşmasının uygulanmayacağına dair bir işaret verdi.⁴⁰

1919 anlaşmasına İran halkının tepki göstermesi sonucunda nüfuzunu yeniden güçlendirmek isteyen İngilizler, yeni ve muktedir bir hükümet arayışına girdiler. Bu sırada Sipahdar Reşti hükümeti döneminde Tahran'daki jandarma birlikleri ile görüşen Seyyid Ziyaeddin, hükümete yönelik bir darbe planının içindeydi. Seyyid Ziyaeddin, bu darbeyi gerçekleştirecek silahlı gücü, jandarma birliği ve kazak askerlerinden oluşturmaya çalışmıştır.⁴¹

³⁹Ali Rıza Emîni, *Tarih-i Revabıt-i Harici-yi İran Ez Kaçariyye Ta Sükutü Rıza Şah*, Hatt Sevvom, Tahran 1382, s. 263-264

⁴⁰Anuşirvan Halatberi, *Mahbusiyin Müttefikin Der İran (1324-1322)*, Ahura, Tehran 1385, s. 24-25.

⁴¹Yılmaz Karadeniz, *İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 27, Yaz 2013, s. 299

1919 Anlaşmasının imzalanmasında önemli bir rol ifa eden Rad Gazetesi müdürü Seyyid Ziyaeddin Tabatabai⁴² darbe ile ilgili planlarını, İngiliz Elçiliğinde yaptığı müzakerelerle hazırlayıp, Hemedan bölük komutanı Rıza Han'ın⁴³ işbirliğiyle icra aşamasına geçirdi. 14 Şubat günü Tuğgeneral Rıza Han komutasındaki kuvvetler Tuğgeneral Ahmet Ağa Han komutasındaki süvari birliği, Albay Murtaza Han komutasındaki piyade birliği, 1400 askerden oluşan Albay Can Muhammed Han komutasındaki Erak Sultanabad piyade taburu ve Binbaşı Rüstenvend komutasındaki 4 topun desteğiyle Kazvin'den hareket ettiler. 21 Şubat günü Tahran yakınlarındaki Şah Abad'a ulaştılar. Kazvin'den Tahran'a hareket sırasında Ahmet Şah'ın birkaç defa geri dönme yönündeki talimatına rağmen, kararlar İngiliz Elçiliğinde alındığı için hiç kimse talimatlarını dikkate almadı.⁴⁴ İngiltere'nin etkisini arttırması, İran Hükümeti'nin gevşeyen ve kopma noktasına gelen yapısı ve Şah'ın ülkeyi yönetmedeki yeteneksizliği 1921 yılında Tahran'da yeni bir milliyetçi hareket başlattı. Hareketin lideri Ziyaeddin Tabatabai, Rus yardımıyla kurulmuş bulunan Kazak tugayına güveniyordu.⁴⁵ 21 Şubat günü Seyyid Ziyaeddin, Binbaşı Mesud Han ile birlikte Rıza Han'ı görmek için Kazvin'e gitti. Görüşmede bu üç kişi Seyyid Ziyaeddin'in İngiliz elçiliğinden almış oldukları talimatlar konusunda uzlaştılar ve bir sözleşme imzaladılar. Sözleşmenin

⁴² İngiltere elçiliğinde hazırlanan askeri darbenin siyasi aktörlerinden ilki Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'dir. Seyyid Ziyaeddin, I. Dünya savaşı sırasında İngiliz yanlısı Rad gazetesinin yayın yönetmenliğini yürütmüş, bu dönemde siyasi bir kişilik olarak belirmiştir. "Encümen-i Fulad" adlı gizli bir milliyetçi örgüte katılarak komünizm karşıtı siyaset adamları arasında, yönetime karşı bir ittifak oluşturmuştur. Bkz: Yılmaz Karadeniz, *İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 27, Yaz 2013, s. 296-297

⁴³ **Rıza Şah** Ali Abbas adında bir babadan ve Zehra adından bir anneden Mazenderan Eyaleti'nin Alaşt köyünde dünyaya geldi. On yaşında okuma ve yazmayı öğrendi. 14 yaşında Kazak kuvvetlerine katıldı. Kazak bölüğü askeri olan Rıza, üç yıl boyunca Hollanda ve Belçika elçiliklerinin korumasıydı. Kazak bölüğündeki ciddiyeti vekilbaşı (başçavuş) rütbesine yükselmesine neden oldu. Rıza Han Tahran'a çağrıldı ve mitralyöz takımına katıldı. Bu sırada takım komutanı Abdullah Han vefat etti ve Rıza Han subaylık rütbesine terfi ederek takım komutanı oldu.

1911 yılındaki devrik şah Muhammed Ali Şah, iki kardeşi Şuaul- Saltane ve Salarul-devle birlikte Tahran'a saldırmaya kalktıklarında Yeprem Han başkenti savunma ile görevlendirildi ve Rıza Han da hükümet güçlerinin zaferiyle sonuçlanan bu savaşa onun komutası altında katıldı. 1913 yılında Turbetcam'daki haydut ve eşkiya isyanında hükümet kuvvetlerinin komutası Yüzbaşı Rıza Han'a verildi. İsyanın bastırılmasından sonra binbaşı rütbesine yükseldi ve Tebriz'e gönderildi. Bir süre sonra Kazak Tümeni komutanın emriyle Hemadan taburu nişancılar bölüğü komutanlığına atandı. Rıza Han 1915 yılında albay rütbesine terfi etti ve Kazvin dışına gönderildi.

Kazak kuvvetleri komutanı Baron Fon Maydill Rusya tarafından azli ve yerine Georgi İosifoviç Klerje'nin atanmasıyla Kazaklar arasında memnuniyetsizlik oluştu. Rıza Han sözkonusu albayın İran'dan ihracının zeminini hazırlayacağına dair söz verdi bu yüzden Kazakhaneyi ele geçirdi. Bu zafer ile Rıza Han Kazaklar arasında iyi bir konum elde etti. 1918 yılında Rıza Han Hemedan alay komutanlığına atandı ve Tuğgeneral rütbesine terfi etti. 1920 yılında Korgeneral olarak, Tahran ordu komutanı oldu. **Bkz:** Anuşirvan Halatberi, *Mahbusiyyin Müttefikin Der İran (1324-1322)*, Ahura, Tehran 1385, s. 21-24.

⁴⁴ Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁴⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi Yay, Ankara 2007, s. 87.

imzalanmasından hemen sonra Seyyid Ziyaeddin, Rıza Han'a büyük miktarda para verdi. Rıza Han, Ahmed Şah'a kendisini Bolşeviklerden kurtaracağına dair söz verdi. Rıza Han, Tahran'a yürümeden önce, yakın bir tarihte Kazakların başına geçen ve Rus subayların yerine İranlıları görevlendiren İngiliz General Ironside'e iki konuda söz verdi. İngiltere'nin askeri birliklerinin çekilmesine olanak sağlayacak ve Ahmed Şah'ı tahttan indirmeyecekti.⁴⁶ İngiliz planı Rıza Han'ı tam da istediği gibi kullanıyordu.

22 Şubat günü Kazak kuvvetleri ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın Tahran'a girdi. 1400 kişilik Kazak kuvveti Tahran'a girdiği halde üç jandarma bölüğü gerektiği takdirde Kazaklara destek vermek için Bağ-ı Şah'ta konuşlanmıştı. Sonra meşhur "hükmediyorum" bildirisi Rıza Han'ın imzasıyla kapı ve duvarlara asıldı. Bu bildiride sadece fırın ve kasapların açılmasına izin verilmiş ve diğer esnaflar dükkânlarını kapatmaya mecbur bırakılmıştı. İkinci adım, Seyyid Ziyaeddin'in tutuklanmaları isteğiyle Rıza Han'a vermiş olduğu 150 kişilik bir isim listesi idi. Kaçma niyetinde olan Emir Tuman Abdullah Han ve Ahmed Şah ise İngiliz elçiliğinin önerisiyle yerlerinde kaldılar.⁴⁷ Ancak darbe başarılı olmuştu ve Ahmed Şah'ın yapabileceği bir şey yoktu. Bu kansız darbeyi, İngiliz komutan General Ironside dolaylı olarak desteklemişti.⁴⁸ Rıza Han'ı Kazvin Garnizonu'nun başına getiren ve onu derhal general rütbesine terfi ettiren Ironside'in kendisiydi. Ironside bundan başka Rıza Han'a cephane ve adamlarına dağıtması için para temin etti. Zira darbeden hemen sonra Kazaklara ikramiye dağıtılmıştı. Rıza Han, Tahran'a yürüyüşünün arifesinde saraydan ve İngiltere temsilciliğinden ortak heyete, Şah ve İngiltere yanlısı olduğu ve İngiltere ülkeden çekilince Bolşeviklere karşı kuvvet oluşturacağı konusunda teminat vermişti.⁴⁹ Rıza Han, İran'daki İngiliz gücünün farkındaydı ve destek istiyordu.

Darbenin zafere ulaşmasından sonra Rıza Han, İngilizlere vermiş olduğu taahhüt nedeniyle hükümet ve yönetim talebinde bulunmadı ve Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'yi hükümet başkanlığı için Ahmet Şah'a önerdi. Seyyid Ziyaeddin yönetimi tam da İngilizlerin arzu ettikleri ve istedikleri hükümetti ve devamı durumunda İran ve İngiltere arasında hiçbir ihtilaf baş göstermeyecekti. Ama ilk aylardan itibaren Hükümetin güç ve

⁴⁶Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (Çeviren: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011, s. 86.

⁴⁷Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁸Genere R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Yay. İstanbul 2011, s. 206.

⁴⁹ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Çeviren: Dilek Şendil), s. 86.

yetkileri konusunda, Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin arasında ihtilaf ortaya çıktı.⁵⁰ İngilizler Seyyid Ziyaeddin'i darbeden sonra İran'ın liderliğine geçirmeyi tasarlamışlardı. Ancak Rıza Han'ın durumu kabullenmeye pek niyeti yoktu.

1 Mart günü Seyyid Ziyaeddin kabinesini tanıttı ve savaş bakanlığına Binbaşı Mesud Han'ı atadı. Bu tarihten itibaren Rıza Han ve Mesud Han arasında çekişme başladı. Rıza Han, genç ve savaş tecrübesi olmayan bir binbaşının bakanlığına razı değildi. Bu çekişmeler Seyyid Ziyaeddin'in, Rıza Han'ı savaş bakanlığına ve Mesud Han'ı da devlet bakanlığına atamasına neden oldu.⁵¹ Artık İran'da muktedir ama büyük güçlerin kuklası merkezi bir hükümet kuruluyordu. Seyyid Ziyaeddin, diktatörlük hükümetlerinin doğası gereğince hükümetin bütün yetkilerini eline almak istiyordu. Darbede büyük payı olduğuna inanan Rıza Han ise Seyyid Ziyaeddin'den emir almaya hazır değildi. Seyyid Ziyaeddin'den memnun olmayan bütün konulara ve işlere müdahalesinden rahatsız olan Ahmet Şah ise, Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin arasındaki ihtilaf ve rekabette Rıza Han'dan yana taraf oldu. Ahmet Şah, Rıza Han ve komutası altındaki kuvvetlerin desteğine güvenerek Seyyid Ziyaeddin'in azil fermanını yayınladı. Bu süre içerisinde Ahmet Şah'ın Rıza Han'a güveninin artmasına sebep olan durum; Rıza Han'ın hükümet iddiasında bulunmaması ve kendisini Ahmet Şah'a bağlı göstermesiydi. Seyyid Ziyaeddin'in gözetimi ve göz hapsinde olan, Kavvamu's-Saltane Seyyid Ziyaeddin'in tamamen sahne dışına çıkması ve yolun kendisine açılması için Rıza Han'ın önerisi ile hükümet başkanlığına seçildi.⁵² Seyyid Ziyaeddin, Yüz gün başbakanlıktan sonra bu makamdan alındı.⁵³ Seyyid Ziyaeddin kapsamlı bir tutklama ve baskı politikası yürütmesine rağmen ancak birkaç ay kalabildiği başbakanlık görevinden alınıp, Rıza Han'ın emriyle tutuklanarak sürgüne gönderildi. Yeni hükümete Savaş Bakanı olarak seçilen Rıza Han'a Serdar Sipah ünvanı verildi. Başkomutan ülkede merkezi egemenliği oluşturmak ve işlev gören bir hükümet kurmak gibi zorlu görevlerle karşı karşıyaydı. Rıza Han, ülkenin her yerinde görev yaptığı için ülkenin bütün halklarını ve siyasi kültürünü iyi biliyordu.⁵⁴

Kavvamu's-Saltane Başbakan olunca Rıza Han, onun kabinesinde de Savaş Bakanlığı makamına devam etti.

⁵⁰ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 265.

⁵¹ Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 25.

⁵² Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 265.

⁵³ Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁴ Genere R. Garthwaite, *a.g.e.*, (Çev. Fethi Aytuna), s. 206.

1921 yılının yazında hükümet birçok huzursuzlukla karşı karşıya kaldı. Rıza Han, Albay Pesyan (Muhammed Taki Han) komutasındaki ayrılıkçı hareketi bastırmak için Tuğgeneral Hasan Ağa Hazai komutasında bir alayı Horasan'a gönderdi. Ama bu alay isyanı bastırmada başarılı olamadı ve Kavvamu's-Saltane Albay Pesyan isyanını bastırma görevini bizzat kendisi üstlendi. Kavvamu's-Saltane, Albay Pesyan'ın etrafındaki kişileri asılsız vaatlerle ikna etti ve isyanı bastırdı. Tuğgeneral Ahmet Han Emir Mueyyid'i isyanı bastırmak için beraberinde bir tugayla Sevadkuh'a gitti ve hadiseyi sonlandırdı. Tuğgeneral Muhammed Zekeriya ise iki taburla Saidu'l-devle'yi bastırmaya gitti ve isyanın bastırılmasında başarılı oldu.

Rıza Han, o zamanın en büyük sorunu olan Cengeli hareketini⁵⁵ bastırma görevini kendisi üstlendi ve defalarca başarısız oldu. Sonradan Sovyetler Birliği ve İngiltere müzakereleri sonuçlandı ve Sovyetler Birliği'nin Cengeli Hareketinden desteğini çekmesiyle birlikte bu hareket yenilgiye uğradı. Bütün bu zaferler, Rıza Han'ın adına yazıldı. Rıza Han birleşik bir ordu kurmayı planladı ve Kazak tümeni, jandarma ve merkez tugayın birleşmesiyle birleşik bir ordu oluştu. Ordunun bölümleri, Merkezordu, Batı Ordusu, Doğu Ordusu, Kuzey Ordusu ve Güney Ordusu şeklinde Rıza Han'ın komutası altında yer aldı.⁵⁶Rıza Han önceliği kendi iktidarını kurmaya verdi. Silahlı kuvvetlerin içine Jandarmayı da katarak orduyu büyütüp modernleştirmenin gerekli olduğunu daha en baştan görmüştü. Büyüyüp modernleşerek güçlenen ordu Rıza Han için iktidarın yolunu açacaktı.⁵⁷

Rıza Han hiçbir yasayı tanımadığını göstermek için Sitare-i İran Gazatesi'nin genel müdürü Hüseyin Seba'yı çok nazik bir eleştiri yüzünden, Meşk Meydanı'nda falakaya yatırdı. Aynı ithamla Hayat-ı Cavid Gazetesi müdürü savaş bakanlığına çağrıldı ve Rıza Han tarafından gazetenin editörüyle birlikte zindana atıldı.

Bu sırada Kavvamu's-Saltane kabinesi maliye bakanının lehine başbakanlıktan çekildi ve Meşirul- Dovle başbakanlık makamına geçti. Meşiru'l- Dovle, Rıza Han'ı kendi makamında tuttu. Rıza Han, Savaş Bakanlığının mali meselelerinden kurtulmak için tahıl, ekmek ve Kamu Malı Genel Müdürlüğünü kendi gözetimi altına aldı. Bu

⁵⁵ Cengeli Hareketi, 1914 yılında Mirza Kuçek Han liderliğinde İran'ın kuzeyinde Gilan eyaletinde başlayan isyan hareketidir. Ülkeyi sömürgecilerden kurtararak yeni bir yönetim oluşturmayı amaçlayan bu hareket, bölgedeki ormanlarda faaliyet yürüttüğünden Cengel (Orman) hareketi olarak adlandırılmıştır. **Bkz:** Corc Lenzuvski, *Rekabet-i Rusya ve Garb Der İran*, Tercüme: İsmail Rain, Naşr. İntişarat-ı Cavidan, Tahran 1353 s. 96-99..

⁵⁶ Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁵⁷ Genere R. Garthwaite, *a.g.e.* (Çev. Fethi Aytuna), s. 206.

sırada Binbaşı Lahuti Şerefhane’de merkezi hükümete karşı ayaklandı ve Tebriz’i ele geçirdi. Ama kısa bir süre sonra yenilgiye uğradı ve Sovyetler Birliği’ne kaçtı.

Haziran 1922’de, Meşiru’l-devle’nin kabinesi düştü ve Kavvamu’s-Saltane yeniden başbakan oldu. Bu sırada Simko isyanı Tuğgeneral Emanmirza’nın tugayı tarafından bastırıldı ve Rıza Han bu durumdan çok iyi faydalandı. Öyle ki dönemin meclis başkanı Mutemin ed-devle, bu zaferden dolayı mecliste Rıza Han’ı tebrik etti. Ahmet Şah ise Avrupa’dan kendisine tebrik telgrafı gönderdi.⁵⁸

Ocak 1922’de, Kavvamu’s-Saltane başbakanlıktan çekildi ve Müstevfi el-Memalik yerine geçti ama hükümeti sadece 4 ay devam etti ve Meşir el-devle yeniden Başbakan oldu. Rıza Han ise savaş bakanı görevine getirildi.

Beşinci dönem meclis seçimlerinde, Tahran dışında bütün seçim bölgelerinde önceden Rıza Han’a bağlılığını ilan etmiş kişiler seçildi. Rıza Han hem orduda hem de siyasi çevrelerde giderek güçleniyordu. Bu sırada Şah üçüncü defa Avrupa’ya yolculuğa çıkacağını duyurdu. Meşiru’l-devle, Rıza Han’ın sert ve başına buyruk tavırlarına karşılık, Ahmet Şah’ın acizliğini gördüğünden istifa etti. Bu durumdan sonra Rıza Han Başbakan oldu ve Ahmet Şah Avrupa gezisine çıktı.

Rıza Han, Başbakan olduktan sonra İsveçli Tahran polis şefi Vastahel’i görevden aldı ve yerine Albay Muhammed Han Dergahi’yi ve Tahran Belediye Başkanlığına da Albay Ebuzer Cemheri’yi atadı. Beşinci meclisin açılmasından sonra cumhuriyet heyecanı herkesi kapladı. 1924 Mart’ında Rıza Han, ulemaya danışmak için Kum’a gitti ve yaptığı müzakereden sonra bir bildiriyle cumhuriyet fikrinden vazgeçtiğini ilan etti. Bu haber Ahmet Şah’a ulaştığında Rıza Han’ı başbakanlık görevinden aldı ve yerine Müstevfi el-Memalik’i atadı. Bu telgrafın ulaşmasından sonra Rıza Han, başbakanlık makamından istifa etti ve İran’dan ayrılmayı istedi. Ama dostlarının tavsiyesiyle vazgeçerek, Bumehen’deki mülküne gitti. Rıza Han’ın istifasından sonra bütün komutanlar onu desteklemek için Tahran’a saldıracaklarını ilan ettiler. Bu yüzden 10 Nisan 1924’te yapılan meclis olağanüstü oturumunda Rıza Han başbakan olarak seçildi. Bu durum bir telgrafla Ahmet Şah’a rapor edildi. Rıza Han, General Tahmasebi’ye Azerbaycan sınır muhafız komutanı İkbâl el-Saltane’yi (Maku hükümdarı) tutuklamasını ve kendisine ait mal ve mülkü ona vermesini emretti. Rıza Han’ın emriyle halkı ve basını korkutmak için İran’ın devrimci şairi Mirzade Aşiki suikasta uğradı ve Rıza Han hemen sıkıyönetim ilan edip muhaliflerini tutukladı. Rıza

⁵⁸ Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 26.

Han, kendisi hakkında gensoru hazırlığı yapan muhalif vekilleri dövdürüp kendisine yönelik planlarını uygulayamamaları için meclise gitmelerine engel oldu. Ama meclise girmeyi başaran Meliku’ş-Şuara Bahar, olayı vekillere anlattı ve gensoruyu gündeme getirdi. Ancak vekiller Rıza Han’a güvenoyu verdiler.⁵⁹ Rıza Han iktidar yolunu güç ve entrikalarla açıyordu.

1924 Sonbaharının ortalarında meclise bilgi verilmeden Rıza Han’ın talimatıyla beş tugay Huzistan’ı muhasara altına aldı ve kendisi Şeyh Hazal’a karşı mücadele amacıyla Huzistan’a gitti. Şeyh Hazal, Rıza Han’ın Huzistan’a hareketinden haberdar olduktan sonra bir mektupla af talebinde bulundu. Rıza Han tamamen teslim olma şartıyla kabul etti. Şehrin yönetimine askerleri atadıktan sonra Tahran’a döndü. Tahran’a döndükten sonra meclisi, Şah’ın yetkisinde olan başkomutanlık yetkisini kendisine vermeye mecbur etti. Zorunlu askerlik hizmeti kanununu onaylatma niyetinde olan Rıza Han, Ayetullah Müderris’in yardımıyla kanun tasarısını onaylattı. Ayetullah Müderris’e iki bakan seçme izni verdi ve Müderris, İçişleri Bakanlığı için Kavvamu’l-devle’yi ve Nasrullah Firuz’u da Maliye Bakanlığı için önerdi. Rıza Han bu kişileri kabul etti.⁶⁰

Seyyid Ziyaeddin hükümetinin sonlarında ordu komutanı ve Kavvamu's-Saltane, Müstevfi el-Memalik ve Meşir el-devle’nin her dört kabinesinde Savaş Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler Komutanlığı görevini üstlenmiş olan Rıza Han, muktedir bir hükümet teşkil etti. Daha sonra yavaş yavaş Şah’a itaatsizlik etmeye başladı.

Bu tarihe kadar Rıza Han, İngilizlerle olan yakın ilişkilerini korumuştur. İngiltere Tahran elçiliği casuslarının nitelik ve niceliğinden habersiz olmadıkları Rıza Han’ın Ruslara yakınlığı, İngilizlerin Rıza Han’a güvenlerinin sarsılmasına neden oldu. İngiltere’nin Huzistan’daki atanmış unsuru Şeyh Hazal’ın bastırılması ki Sovyetler Birliği basını ve haber ajansları alenen bunu destekliyorlardı, İngilizlerin O’na olan önyargısını artırdı.⁶¹ Bu sebeple Huzistan’da Şeyh Hazal isyanı baş gösterdiğinde İngiltere güvendiği adamı Şeyh Hazal’ı destekler sanılıyordu. Ancak İngilizler Rıza Han’a yönelerek yeni bir siyaseti devreye sokuyorlardı.

Tahran’da İngiliz maslahatgüzarı Sör Percy Loraine, Rıza Han’ı birkaç önemli konuda destekleyecektir. Sör Percy Loraine, Londra’yı Rıza Han’ın 18 bini bulan ordusuna gönderilen parayı arttırmaları konusunda ikna edecektir. Ayrıca Amerikalı

⁵⁹Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁰Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 28.

⁶¹Ali Rıza Emimi, *a.g.e.*, s. 266.

A.C. Millspaugh'un, İran'ın mali işlerini düzeltmeyi destekleyecek ve İngiltere'nin müttefiki Şeyh Hazal'a karşı Rıza Han'ın tarafında yer alacaktır. Gaddar emperyal standartlara göre dahi İngiltere'nin Mohammera Şeyhi Hazal ile olan ilişkilerine dair hikâye yüz kızartıcıdır.⁶² Hazal'a boyun eğdirmiş olması Rıza Han'ın İran'ın birliğini sağlama yolunda son adım olur ve artık Loraine, Rıza Han'ın tahta yükselişi konusunda olumlu sinyal vermiştir.

Rıza Han, hanedanını kurmadan önce bir ara özendiği Mustafa Kemal Paşa ve onun cumhuriyet fikrini takip eder, ancak İran mollalarının çağrısı üzerine muhafazakâr İran için Şah'lık düzeninin daha iyi olacağına karar vermiştir. Sonunda da Rıza Han Tavus Kuşu Tahtı'na oturmayı tercih etti.⁶³

Ahmet Şah'ın Avrupa'da bulunduğu sırada, İran halkı iki şey istiyordu: ekmek ve Şah'ın dönmesini. Rıza Han, asayiş iade etmişse de çarşılarda galeyan sürmektedir ve boyuna tutuklama yapılmaktadır. Uzun boylu düşüncelerden sonra, Ahmed Şah dönmekten vazgeçmiş ve olup bitenleri anlamak için, eski Başvekili Vüsukü'd-devle'yi Tahran'a göndermişti.⁶⁴

Bu sırada Ahmet Şah, Fransa'dan bir telgrafla İran'a dönme niyetinde olduğunu bildirdi ve Rıza Han itaat babında bir cevap yazdı. Ertesi gün Tahran'da ekmek bulunmaz oldu ve isyan başladı.

Daha sonra Ahmet Şah, tedavi için Avrupa'da kalacağını bildirdi. Hemen ardından Kaçar Hanedanı'nın saltanattan alındığı ve saltanatın Rıza Han'a verildiği şayiisi yayıldı. Rıza Han'a destek için telgraflar yağdı. Meclis bu amaçla toplantı düzenledi. Ama Mutemin el-devle ve ondan sonra Müstevfi el-Memalik oy çokluğuna rağmen toplantı başkanlığını kabul etmediler. Bu yüzden 31 Ekim 1925'te meclis açık oturumu meclis başkan yardımcısı Tedeyyün (Seyyid Muhammed Tedeyyün)

⁶²1921'de aşiretinin toprakları (Abadan petrol rafineri bölgesinin yanı sıra) Basra civarını da kapsayan Hazal, kendisini İran tahtına aday gösterecektir. Hazal İngilizler için hep güvenilir bir dost olmuştur. 1919'da İngilizler hizmetlerinin karşılığı olarak kendisine bir nehir vapuru dört dağ topu, törenlerde kullanılmak üzere silahlar ve üç bin adet tüfek vermiştir. Ancak 1924'ün baharında Hazal, Bahtiyari ve Kaşkai'leri hükümete karşı direnmek için kendisine katılmaya çağırır. Rıza Han gelişmelere Huzistan sınırına büyük bir ordu göndererek karşılık verecektir. Bu durumda Percy Cox ve o sırada Basra Körfezinde APOC'un operasyonlarını yürüten Arnold Wilson'ın vaat ettiği üzere Hazal'a yardım için Hindistan'dan birlikler göndermek ya da Rıza Han'ın galip gelmesine izin verme kararı Loraine bırakılır. Menfaatler ilkelere galip gelir ve Rıza Han ilerlerken, İngilizler bu ilerleyişi seyrederek. Bunun üzerine daha az sayıdaki askerleriyle Hazal teslim olur. Hazal, Rıza Han'a sadık kalacağı konusunda söz verir. Ama yine de yakalanır ve gizlice Tahran'a götürülür. Doğru adamı desteklediği için Loraine'e şövalyelik ünvanı verilmiştir. **Bkz:** Karl E. Meyer – Sharen Blair Brysac, *Ortadoğu Tarihi Kral Yaratanlar*, (Çev. Emine Eminel), Akılçelen Kitaplar Y. Ankara 2016, s.521- 523.

⁶³Karl E. Meyer – Sharen Blair Brysac, *a.g.e.*, s. 524-525; Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁴Raymond Furon, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu) Hilmi kitabevi, İstanbul 1943, s. 174.

başkanlığında açıldı. Oy çokluğuyla Kaçar Hanedanını hükümetten aldı. Anayasa ve diğer yasalara göre hükümeti geçici olarak Rıza Han'a bıraktı ve bazı anayasa maddelerinde değişiklik için kurucular meclisi teşkil etme talimatı verdi.⁶⁵ 280 kişilik bir "meclis-i müessesan" kurulması maksadıyla yeni seçimler yapılması kararlaştırıldı.⁶⁶ Meclis 6 Aralık 1925 tarihinde onaylandı. Anayasanın bazı maddeleri değişti ve saltanat Rıza Han'a verildi. 13 Aralık günü Rıza Han, şah unvanı aldı ve bu oyunu sergileyenler ödüllendirildi. Furuği başbakan ve Teymurtaş saray bakanı oldu.⁶⁷

Meclis'in ortada olmayan Kaçar Şahı'nı tahttan indirmesinin üzerinden dört ay geçtikten sonra Rıza Han kendisini, Rıza Şah Pehlevi ve Persia Şehinşahi olarak ilan etti. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı şu tespiti yapar: Devrim kolay oldu fakat tahtın sahibinin değişmesiyle İngilizler sahip oldukları kapitülasyonları, 23 adet konsolosluk mahkemesini, Hint korumalarını, asker tarafından selamlanmalarını, İran'da bulunan deniz üslerini ve Buşehr'deki egemen müşavirlerini kaybetmiştir.⁶⁸

Tahran caddeleri, 25 Nisan 1926'da Kırmızı beyaz yeşil bayraklar ile süslenmiştir. Kazak birliğinin eski bir albayı olan Rıza Han, artık Rıza Şah olarak şehrin birçok yerine asılı fotoğrafları ile boy gösteriyordu. Altı atın çektiği camdan arabasıyla Rıza Şah, bir zafer takının altından askerlerin arasından taç giyme töreni için Gülistan sarayına gelmişti. Burada, o gün için hazırlanmış büyük kubbeli salonda yerli ve yabancı diplomat ve temsilcilerin de bulunduğu görkemli bir taç giyme töreni gerçekleştirilmişti.

Kaçarlar döneminde taç giyme töreni yapılmadığından, İranlılar tavsiye almak üzere İngiliz temsilciliği Başkanı, Sör Percy Loraine'e başvurmuş, İngiliz taç giyme törenlerinde kullanılan taht, kılıç, değerli taşlar, taç, yüzükler, küre ve asa ile süslenmiş görkemli bir tören ile Rıza Han taç giymişti. Artık Rıza Şah Pehlevi ve Persia Şehinşahi ünvanını taşıyordu.⁶⁹ Rıza Han, Nisan 1926'da taç giydikten sonra kesin görevi bitmiş olan Furuği istifa etti ve Müstevfi Başbakanlığa atandı. Furuği bu kabinede Savaş Bakanı oldu ve Teymurtaş Saray Bakanı olarak yerini korudu.⁷⁰ Pehlevi saltanatının kurulmasından sonra yabancıların İran'ın içişlerine müdahaleleri kesildi ve devletin güç ve nüfuzunun artması yabancıların eskisi gibi detaylara müdahale etmelerinin önünü

⁶⁵Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 28.

⁶⁶Raymond Furon, *İran, a.g.e.*, s. 174.

⁶⁷Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 28.

⁶⁸Karl E. Meyer – Sharen Blair Brysac, *a.g.e.*, (Çev: Emine Eminel), s. 524.

⁶⁹Karl E. Meyer – Sharen Blair Brysac, *a.g.e.*, (Çev: Emine Eminel), s. 486-489.

⁷⁰Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 28.

aldı. Buna bağılı olarak İngilizler, geçmişteki faaliyetlerinden el çektiler. Zira, İran eskiden İngiliz unsurları ile doluydu ve rüşvet, İngilizlerin olağan yöntemi olmuştu. İngiltere'nin Tahran büyükelçiliğinin harcamaları çok fazlaydı. İngiliz unsurları seçimlerde, Meclis'te ve bütün siyasi faaliyetlerde müdahil oluyorlardı. Bu tür faaliyetleri ise “düşmanın silahı ile düşmana karşı mücadele” olarak adlandırıyorlardı.⁷¹ Buna rağmen İngilizler Ortadoğu'da Komünizm nüfuzunun artmasını önleyeceği, böylelikle çıkarlarına zarar vermeyeceği için İran'da güçlü bir hükümetin bulunmasına razı olmuşlardı.

1.2. Rıza Şah Dönemi İran İngiltere İlişkileri ve İran Petrolleri İçin Verilen Ayrıcalıklar

İngiltere'yi yüzyıllar boyunca İran'a getiren ve politika geliştirmesini sağlayan Hindistan yolunun güvenliği, Rusya ile rekabet gibi nedenlerin yanı sıra 19. Yüzyılın sonlarında önemi giderek artan petroldür. İran petrolü, İngiltere'nin yanı sıra Rusya ve Amerika gibi rakip ülkelerin de ilgisini çekiyordu.

İngiliz-Hollanda ortak petrol şirketi Royal Dutch, (sonraları adı Royal Dutch-Shell olan şirket) ve onun başına geçen Sir Henry Wilhelm Augusttus Deterding adlı kişinin çalışmaları ile İran'da da faaliyet gösteren bir şirket olmuştu.⁷² Böylece İran İngiliz ilişkileri petrol boyutu ile daha da derinleşmişti. Deterding 19. Yüzyılın sonuna kadar dünya petrol hâkimiyetini elinde tutan ve bu hâkimiyeti elinden kaçırmamak için bütün imkânlarını seferber eden Standart Oil, Amerikan petrol tröstü ile rekabete girmişti. Bu mücadele açısından Deterding biliyordu ki İngilizler kendisini, bizzat İngiltere'nin menfaatleri için koruyacaklardı. Deterding İran'da petrol imtiyazı elde etmeye çalışıyordu.⁷³ Böylece İngiltere Hükümetinin İran petrolüne olan ilgisi başlamış oluyordu.

28 Mayıs 1901'de, bir İngiliz vatandaşı olan William Knox D'Arcy, İran'dan altmış yıl süreli bir ayrıcalık almıştır. Bu ayrıcalık D'Arcy'ye, yalnızca beş kuzey ili haricinde tüm İran toprakları üzerinde, doğal kaynakların aranması, çıkarılması, işletilmesi, üretilmesi, ticarete elverişli duruma getirilmesi, başka yerlere taşınması hakkını tanıyordu. D'arcy olayı ve İngiliz ajanlarının yardımıyla ayrıcalık elde etmesi

⁷¹Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 265-266.

⁷²Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Turan Neşriyat İstanbul 1969, s. 12-15.

⁷³Raif Karadağ, *a.g.e.*, s. 16-22.

ilk defa La Grapoulilot dergisinde, “Cedal rakofler ve deterding” başlığıyla Paris’te yayınlandı.⁷⁴

31 Ağustos 1907’ de imzalanan İngiliz-Rus Antlaşması ile İran, ortada bir tarafsız bölge kalmak koşulu ile iki devlet arasında nüfuz alanlarına ayrılıyordu ve 1901 ayrıcalığının kapsadığı Güney İran’da İngiliz nüfuzu, Rusya tarafından da tanınmış oluyordu.

22 Aralık 1920’de imzalanan ve Armitage-Smith adıyla anılan bir anlaşma ile İran, Anglo-Persian Oil Kompany’ye D’Arcy ayrıcalığının da ötesinde yeni ayrıcalıklar veriyordu.⁷⁵ Ancak 1921’de Rıza Han yönetimi ele geçirdikten sonra Sovyetler Birliği’ne yakın bir politika içine giren İran, İngiltere’den giderek uzaklaşıyordu. İran bu gelişme ışığında Anglo-Persian Oil’e tanınan ayrıcalıkları iptal etmek istiyordu. Ayrıca bu dönemde Amerikan şirketlerinin ayrıcalık sağlamaları için ABD Hükümeti de İran’da “açık kapı” ilkesinin uygulanmasını istiyordu.⁷⁶

İran Saray Bakanı Teymurtaş’ın göreve geldiği 1925 yılından itibaren Rıza Şah’ın Sovyet Rusya ile ilişkileri iyiydi.⁷⁷ 1932 yılında İngilizlerin raporları doğrultusunda Teymurtaş’ın Ruslarla derin ilişkileri olduğu ve İran’da Rıza Şah aleyhine faaliyetler tasarladığı bilgisi, Şah’ın Teymurtaş’ı azline neden oldu. Bu olaydan sonra neticede artık Sovyetlerin desteğini de alamayan Rıza Şah, yeni petrol anlaşması ile ilgili müzakerelerin son aşamalarında zayıf bir konumdaydı. Ancak bizzat İngilizlerin kendileri Teymurtaş’ın Ruslar ile ilişkisi hakkında ellerindeki bilgileri ifşa ederek, İran-Sovyetler Birliği ilişkilerinde kriz çıkarmayı başarmışlardı.⁷⁸ İngilizler bu konuda ince bir siyasetle Rıza Şah’ı etkilemişlerdi.

Rıza Şah döneminde İran-İngiliz ilişkilerine damgasını vuran en önemli konu, petrol imtiyazları ve İngiliz-Fars Petrol Kumpanyası (Anglo-Persian Oil Company APOC) olmuştur. Bu sebeple İran’da Batı yanlısı olarak bilinen dönemin ikinci adamı olan Abdülhüseyin Teymurtaş, APOC ile yürüttüğü müzakerelerin sonucunda bir anlaşma sağlanamayınca, Şah tarafından başarısız bulundu ve görevine son verildi. Tahran’a uzak bir mahallede, küçük bir köşkte, sıkı gözetim altında tutulan Teymurtaş, kısa süre sonra vefat etmiştir.

⁷⁴Mustafa Fatih, *Pencah Sal-e Neft İran*, İntişareti Şirketi Sehhami-i Çehr, Tahran 1335 Hurşidi, s. 250.

⁷⁵Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 276.

⁷⁶Şükrü S.Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniv. Siyasal Bil. Fak. Yay. Ankara 1979, s. 48-51.

⁷⁷Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 265.

⁷⁸Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 267.

APOC 1908’de kurulmuş Ortadoğu petrollerini ilk işletmeye başlayan şirketti. İran bu şirketin çalışmaları ile petrolün net karından ancak yüzde 16 gibi bir kar alabiliyordu. İran’ın kendi petrolünden daha fazla kar alması için Teymurtaş, 1928’den 1932’ye dek APOC ile zorlu müzakereler yürütmüştü. Sonuç alamayınca da Fransız ve İsveç petrol uzmanlarının görüşüne başvurması ve APOC’un ülkedeki faaliyetlerini kısıtlaması, Teymurtaş’ın sonunu getirmişti.⁷⁹ Ancak Rıza Şah Bir yandan modern İran’ı oluştururken, bir yandan da ülkesindeki İngiliz nüfuzunu kırmayı tasarlıyordu. İngilizlerden korkmadığını ve ülkesinin tek hâkimi olduğunu halkına göstermek isteyen Rıza Şah, bunu ispatlamak için APOC üzerine gitmeye başladı.⁸⁰ Petrol endüstrisi, dünya ekonomik bunalımı nedeniyle zor durumdaydı ve APOC İran’a az kar veriyordu. Ödemelerdeki düşüş, 1 Aralık 1932’de ayrıcalık anlaşmasının feshedileceğini şirkete bildirme ile İngilizlerin şirket zararından İran Hükümeti’nin sorumlu tutulacağı açıklamasına neden oldu. İngiliz Hükümeti, İran’a karşı gerekli tedbirleri almakta tereddüt etmeyecektir, açıklamasını yaptı. Savaş gemileri Basra körfezine gelmişti.⁸¹ Rıza Şah’ın İngilizlerin işbirliğiyle gerçekleşen tahrip edici eylemlerinden biri petrol anlaşmasıydı. Rıza Şah, başlangıçta İran’ın payının artmasını talep ettiğini ifade etti, ama 1933 yılında İran’ın payı öncesine oranla daha da azaldı. D’Arcy anlaşması lağvoldu. İngiltere Hükümeti, Lahey Adalet Divanına şikâyetle bulundu. Ama Lahey mahkemesi hiçbir tarafın lehine karar vermedi ve İran ile İngiltere’nin müzakere masasına oturması yönünde bir karar verdi. İran’ı temsil eden heyet, altmış yıl uzatmalı yeni anlaşmayı kabul etmedi.

Ertesi gün İngiliz heyeti görünüşte veda için Rıza Şah’la görüşmeye gitti ve Rıza Şah kendisinin müdahalesiyle anlaşmanın onaylanması için onlardan birkaç gün daha kalmalarını istedi. Rıza Şah, milletvekillerine anlaşmayı onaylamalarını teklif etti ve böylece altmış yıllık esaret ve kölelik anlaşması 1933 yılından itibaren İran’a dayatıldı. Anlaşmanın onaylanmasından sonra Muhabbir el-Saltane istifa etti ve Furuği ikinci defa başbakan oldu.⁸² 29 Nisan 1933’te Anglo-Persian Oil Company (APOC) ile İran Hükümeti arasında altmış yıl süreli yeni bir ayrıcalık anlaşması yapıldı.⁸³ Varılan

⁷⁹ Selin Çağlayan, *Şii Düşüncesinde İslamcılık İran Mehdi’yi Beklerken*, Cinius Yay. İstanbul 2012, s. 76-77.

⁸⁰ Leonard Mosley, *petrol Savaşı*, (Çev. Halim İnal), E Yay. İstanbul 1975, s. 117.

⁸¹ Şükrü S.Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniv. Siyasal Bil. Fak. Yay. Ankara 1979, s. 50-51.

⁸² Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 30-31.

⁸³ Şükrü S.Gürel, *a.g.e.*, s. 51.

anlaşmaya göre İran'a daha büyük kazanç sağlanacaktı. 1935 yılında Anglo-İranian adını alan şirket yeniden petrol yataklarına kavuştu. Anlaşma gereği İngilizler işgal altındaki bir ülkedeymiş gibi davranmayacaklarına söz verdiler. Bu değişiklik psikolojik öneme haizdi, zira şirketin bütün binalarının üzerinde İran bayrağı dalgalanıyordu.⁸⁴ Rıza Şah ve İran Hükümeti bağımsız politikaları ile İngilizleri zorluyorlardı.

Anglo Persian şirketinin direktörü Sir John Codmann, aylardan beri İran Hükümeti ile pazarlık ettiği halde, bir zamanlar D'Arcy'nin ele geçirdiği imtiyaz belgesini bir türlü tasdik ettirememiş, her gittiği yerde yeni engellerle karşılaşmıştır. Bu nedenle Anglo Persian'ın hâkimiyeti artık kaybolmuştur.⁸⁵

1.3. Rıza Şah Dönemi İran-Sovyet Rusya İlişkileri ve İran Petrolleri İçin Verilen Ayrıcalıklar

İngilizler İran'da darbe planlarken Sovyet Rusya da İran ile bir saldırmazlık anlaşması imzalıyordu. 26 Şubat 1921'de imzalanan dostluk anlaşması ile Sovyet Rusya İran'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ediyordu. İran bu anlaşma ile Sovyet Rusya ile münasebetlerini yakınlaştırmayı tercih etmişti. Anlaşmanın 6. maddesine göre bir üçüncü devlet veya onun müttefiki, Sovyet Rusya'ya karşı İran'ı tehdit eder veya İran topraklarını bir hareket üssü haline getirir ve İran da buna engel olamazsa, Sovyet Rusya İran topraklarına askerlerini sokmak hakkını elde ediyordu. Elbette bu hüküm ilk planda İngiltere'ye yöneltilmişti.⁸⁶ Bu anlaşma ile Çarlık Rusya'sı döneminde yapılan sömürü içerikli anlaşmalar ilga edildi. 1921 anlaşması ile Çarlık Rusya'sı döneminde yapılan anlaşmaların Rusya'ya sağladığı imtiyazlar ortadan kalktı. Ruslar, daha önceki dönemlerde İran'da elde ettikleri ulaşım ve iletişim imtiyazlarından vazgeçtiler.⁸⁷ Rusya, İran'ı İngiltere'ye karşı yanına almıştı. Ancak Rusya'nın Kuzey İran'daki faaliyetlerini durdurduğu algısı oluşmuştu.

Bu yeni durum karşısında Amerikalı petrol şirketleri harekete geçmişti. Nitekim Kuzey illerinde ayrıcalık elde etmek için 1921 yılında Anglo-Persian ile Amerikan şirketleri arasında mücadele sürdü. Ancak öteden beri İran'ın kuzeyi, Rusların ilgi

⁸⁴Leonard Mosley, *a.g.e.*, (Çev. Halim İnal), s. 118.

⁸⁵Antoine Zischka, *Petrol Savaşının Kirli Tarihi*, (Çev: Fatma Zehra Arslan), Selis Kitaplar Yay. İstanbul 2007, s. 114.

⁸⁶Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyı Siyasi Tarihi*, Alkım Yay. İstanbul 2010, s. 208-209.

⁸⁷Mustafa Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran'ın Hazar Denizi Siyaseti", *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*- Yıl: 2011, Sayı: 6 Sayfa: 158.

alanına giren yerlerdi.⁸⁸ Meclis, 22 Kasım 1921’de *StandartOil of New Jersey*’e beş kuzey ilini kapsayan bir ayrıcalık tanıdı. Buna Sovyetler Birliği ve İngiltere sert bir şekilde tepki gösterdiler. Ancak Anglo-Persian ve Standard Oil şirketleri, 28 Şubat 1922’de yaptıkları bir anlaşma ile Kuzey İran ayrıcalığını birlikte kurdukları ortak bir şirket ile işletmeyi kararlaştırdılar. İran Meclisi *Standard Anglo-Persian* anlaşmasıyla önerilen koşulları kabul etmedi ve 20 Aralık 1923’de İran Hükümeti’ne 10 milyon dolarlık krediyi sağlamayı taahhüt eden *Sinclair* Şirketi, beş kuzey ilinden dördünü kapsayan bir ayrıcalık aldı. *Sinclair* Şirketi, Sovyetlerden ulaşım için izin alamadığından ve de 10 milyonluk krediyi sağlayamadığından 1925 yılında ayrıcalıktan vazgeçti.

1921 İran ve Sovyetler Birliği anlaşması, Sovyet diplomasisinin İngiltere karşısında büyük bir başarısıydı. Özellikle de beşinci ve altıncı maddelerin anlaşmaya sığdırılması ile Ruslara İran’da İngiltere’ye karşı askeri güç kullanma izni veriyor, aynı zamanda İran’ın istiklal ve hâkimiyetine yönelik bir kısıtlama da getiriyordu. Zira İran Hükümeti 1921 anlaşmasına göre, topraklarını başka ülkelerin Sovyetler Birliği’ne karşı askeri müdahale ve savaş için kullanmalarına izin vermeyeceğini taahhüt ediyordu. Sovyetler Birliği bunun aksi durumunda gerekli teşebbüslerde bulunma hakkını saklı tuttu. Sovyetler Birliği’nin bu diplomatik başarısı İngiltere’nin bölgedeki nüfuz ve itibarının azalmasını beraberinde getirdi. İran ve Sovyetler Birliği anlaşmasının imzalanması, İngiltere’nin nüfuz ve prestijine çok büyük darbeler indirdi. İran’ın güney polisinin 1921 Martında tasfiye edilmesi ve rütbelilerin İran’dan ihracı, aynı yılın Mayıs ayında İngiliz askeri güçlerinin İran’dan ayrılması ve eş zamanlı olarak Rus güçlerin ülkeden çıkması, bir açıdan tamamen 1921 İran-Sovyetler Birliği anlaşması ile ilgilidir.⁸⁹ İran-Sovyetler Birliği anlaşmasının imzalanmasından sonra İran’da maksadına ulaşan Sovyetler Birliği, Gilan Hareketini⁹⁰ veya Gilan Sovyet

⁸⁸Daha 1909 yılı haziranında Ruslar İran’a Kazak Alayları ile girmiş ve işgalden sonra İngilizlerle bir paylaşım anlaşması imzalamışlardı. **Bkz:** Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Turan Neşriyat İstanbul 1969, s. 41. 1917 Bolşevik ihtilali ile bölgeden çekilen Ruslar, buraları İngilizlere terk etmiştir. Ruslar, İngilizlerin buraya hâkim olmalarını tehlikeli bulunca 1921 yılından itibaren yeniden İran siyaseti ile yakından ilgilenmişlerdir. **Bkz.:** Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi Yay. Ankara 2007, s. 87-88.

⁸⁹Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 269.

⁹⁰ Sovyetlerin politikası İran’da, Merkezi Tahran Yönetimi’ne ve aynı zamanda İngiltere’ye karşı meydana gelen ayaklanmaları ve otonomi girişimlerini desteklemek olmuştur. Sovyetlerin doğrudan destek verdikleri en önemli olay, Gilan’daki Küçük Han hareketiydi. İngiltere Gilan’a yakın bölgede bulunan kuvvetlerinin bulunduğu karargâhı boşaltmıştı. Bu boşluktan da yararlanan Mirza Kuçek Han, Sovyetlerin desteği ile 4 Haziran 1920’de Gilan’da bir Sovyet Cumhuriyeti ilân etmişti. **Bkz:** Süleyman Erkan, *(İran’a Yabancı Ülke Müdahaleleri 1907-1921)*, Akademik Orta Doğu, Cilt 5, Sayı 1, 2010, s. 111.

Cumhuriyeti'ni bitmiş bir konu olarak gördü ve desteğini çekti. 1921 anlaşmasından hemen sonra İran, Muşavir el-Memalik'i sürekli özel elçi olarak Moskova'ya atadı ve Çarlık Rusyası'nın özel elçisi Von Etter'i ihraç edip, Rus elçiliğini Sovyetler Birliği'nin temsilcilerinin kontrolüne verdi. Sovyetler Birliği ise ilk büyükelçisi Theodore Rothstein'i Tahran'a gönderdi. 28 Nisan 1921'de Tahran'a gelen Sovyetler Birliği'nin ilk yeni büyükelçisi Theodore Rothstein, güven mektubunu sunduğu zaman devletin Gilan meselesinin en kısa sürede hal olması için gerekli girişimlerde bulunacağını ilan etti. Böylece Sovyetler Birliği'nin İran'da, hükümet aleyhine ideolojik propagandası görünüşte sona erdi.

Sovyetler Birliği yönetimi hiçbir şekilde Çarlık Rusyası'nın bağlayıcı politikalarının sonuçlarından istifade etmek istemiyordu. Bu nedenle adı geçen anlaşmada, taraflar topraklarında İran veya Rusya'ya karşı mücadele hedefi güden örgüt veya gurupların oluşmasına izin vermeyecekti. Aynı şekilde iki ülkenin sınırları veya çıkar ve güvenliği için tehdit sayılan üçüncü bir ülkenin ordu veya güçlerinin topraklarında konuşlanmasına izin verilmeyecektir,⁹¹ maddesi kayıt altına alındı.

1921 anlaşması, İran için çok büyük bir öneme sahipti. Bu İran'ın bir asır kapitülasyon rejimine tahammülden sonra eşit haklar temelinde büyük bir ülke ile imzaladığı ilk anlaşmaydı. Bu anlaşma, İran için birçok ekonomik ve siyasi çıkar içeriyordu. Buna göre Sovyetler Birliği yönetimi, değeri yaklaşık 600 milyon Ruble olan, muhtelif imtiyaz ve tesisleri karşılıksız olarak İran'a verdi. Ayrıca Ester Abad yakınlarındaki Aşurade ve Gaziyan adaları İran'a bırakıldı ve İran Hazar Denizi'nde serbest seyrüsefer hakkı elde etti. Bu gelişmeler İran'ın siyasi ve ekonomik bağımsızlığını güçlendirme ve bu ülkenin yabancıların yardımı olmaksızın ilerleme ve kalkınması için uygun ve olumlu şartlar oluşturdu. Bu anlaşma 1919 İran-İngiliz anlaşmasının lağvolmasına ve İran'ın işgalci İngiliz kuvvetleri karşısında nefes almasına sebep oldu.⁹²

Bolşevik İhtilali'nden sonra Sovyet Rusya iç sorunlar ile karşı karşıya kalmıştı.⁹³ Bu sorunların çözümü ve ayrıca yeni rejimin oturması için zamana ihtiyacı vardı. Bu şartlarda Sovyetler Birliği Hükümeti İran politikasını revize ediyordu. Çünkü Sovyetler Birliği, dışarıda yayılmacı bir politika benimseyemeyecek ölçüde içişleriyle meşguldü. Bu sebeple Sovyet Rusya, İran'la yakınlaşmayı tercih etti ve mümkün olduğu kadarıyla

⁹¹Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 270.

⁹²Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 270-271.

⁹³Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 131.

Rıza Şah ile münasebetlerinde kriz oluşturmaktan kaçındı. Bunun yerine Sovyet Rusya, İran'da ülkenin eski ve çürümüş feodal toplumsal yapısını temelden değişim ve dönüşüme maruz bırakacak ve İran'ın fakir ve mazlum yığınlarını, işçi devriminin tarım gücü olarak kullanacak ve aynı zamanda batı emperyalizminin nüfuzunu kökünden bu ülkeden sökecek bir ayaklanma ve devrim tertip etmeyi tasarladı.

Sovyetler Birliği bu hedef doğrultusunda 1920 ve 1921 yıllarında Gilan'da bir deney gerçekleştirdi ve diğer taraftan da Sovyet elçisi stratejik Tahran cephesinden İran'ın iç durumunu nüfuzu altına almaya çalışıyordu. Sovyet yöneticilere göre Seyyid Ziyaeddin'in başa gelmesiyle sonuçlanan 1921 Mart darbesinin sonucunda önemli bir değişiklik yoktu. Zira Seyyid Ziyaeddin'i İngilizlerin kuklası olarak görüyorlardı.

Rıza Han, 1923 yılından itibaren başbakanlık makamına oturunca, Ruslar Rıza Han'ın İran tarihinde rol oynaması olasılığı nedeniyle, kendisine ilgi gösterdiler. Sovyetler Birliği, İran'da İngiltere'nin nüfuz ve çıkarları aleyhine yürüttüğü propagandif mücadeleyi kenara bırakmış ve İngiltere emperyalizmi ile mücadele için farklı bir yöntem seçmişti. Sovyet Rusya, İran'ın siyasi ve ekonomik bağımsızlığını güçlendirerek, İran'ı kendisi için bağımsız ve İngiltere'ye bağlı olmayan bir komşuya dönüştürmeyi hedefliyordu.⁹⁴

Rıza Şah'ın saltanatının başlangıcında, İran ve Sovyetler Birliği ilişkileri çok iyi düzeydeydi ve iki ülke arasında Hazar Denizi'nde balıkçılık dışında herhangi büyük bir sorun yoktu. Hazar Denizi balıkçılık imtiyazı 4 Ekim 1879'da Nasuriddin Şah tarafından Rus vatandaşı Stephan Lianazov'a verilmiş ve imtiyazın bitiş tarihi 1925 yılı olarak hesaplanmıştı. Sovyet Hükümeti Ekim Devrimi'nden sonra imtiyaz sahibi kişilerin mallarına (Lianazov'un varisi) el koyma girişiminde bulunmuş ve küçük bir savaş gemisini İran'ın Enzeli limanında konuşlandırmıştı.

1925'te Sovyetler eski Rus imtiyazlarının satılmasının ancak kendi muvafakatleri ile mümkün olabileceğini ileri sürdüler.⁹⁵İmtiyazın süresinin bitmesiyle birlikte İran, anlaşmanın ilgasını ilan etti. Ama Sovyet yönetimi, bu karara itiraz etti. Konu tahkime sevk edildi. Hakemler heyeti ayrıcalık sahiplerinin lehine karar verdi ve anlaşmanın süresini 15 yıl daha uzattı. Ama Milli Şura Meclisi bu tahkimi onaylamadı ve neticede iki ülke arasındaki ilişkiler bozuldu.⁹⁶İlişkiler bozuluncaya kadar İran ve

⁹⁴Ali Rıza Emîni, *a.g.e*, s. 271-273.

⁹⁵Raymond Furon, *a.g.e*, s. 207.

⁹⁶Abdulrıza Huşenk Mehdevî, *Tarihi Revabıt-i Harici-yi İran Ez İbtidai Devran-ı Safeviyye Ta Payan-ı Ceng-i Dovvom Cihani*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1393, s. 385.

Sovyetler Birliği'nin ticari ve ekonomik pazarı, İran'ın 1925 yılında Asya ülkeleri arasında Sovyetler Birliği'ne ticari emtia ihraç eden en büyük ülke olacak kadar büyüdü. Öyle ki Asya ülkeleri ve Sovyetler Birliği arasındaki 11 milyon Rublelik ticari mübadelenin 7,5 milyonluk kısmını İran gerçekleştiriyordu.

Ama Sovyetler Birliği, 30 Ocak 1926'da önceden bilgilendirmeksizin yeniden Sovyetler Birliği'ne ihracat izni alma kurallarını yayınladı. Bu durum İranlı tüccarlar için bir felaketti ve Sovyetler Birliği İranlı tacirlere sadece özel durumlarda bu ülkeye emtia ihracatı için izin veriyordu.⁹⁷ Şubat 1926'da Sovyetler Birliği iki ülke arasındaki sınırları kapattı. Rus mallarının, özellikle petrol ve benzinin İran'a girmesine engel oldu. Sovyet Hükümeti bu uygulama ile İran'ın kuzey halkı ve tüccarına büyük zarar verdi.⁹⁸ İranlı tüccarlar için izin çıkarma konusu özel ve istisnai durumlarda Sovyetler Birliği çıkarları doğrultusunda istismar ediliyordu. Bu şahısların hizmetleri Sovyetler Birliği'nin gizli siyaseti yolunda casusluk faaliyetleri kabilinden olmak üzere kullanılıyordu. Sovyetler Birliği görünüşte dış ticaret hacminin artması ve yeni ekonomi politikasını uygulama kararı ve beş yıllık ülkeyi sanayileştirme programı çerçevesinde, ülke sanayisi için temel olmayan ithal emtia hacmini azaltma niyetinde olduğunu ileri sürüyordu.⁹⁹ Bu dönemde Moskova ve Londra arasındaki ilişkiler de İngiltere'de bir Sovyet casusluk şebekesinin ortaya çıkarılması ve Londra'da Sovyetler Birliği ticaret idaresinin İngiliz yetkililer tarafından işgal edilmesi nedeniyle bozulmuştu ve sonrasında 12 Mayıs 1927'de İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin siyasi ilişkileri kesildi.

Ruslar, İngiliz kredilerini yitirdiklerini görünce yeniden İran'a yöneldiler. Neticede Dışişleri Bakanı Muşaviru'l-Memalik Ensari başkanlığında bir heyet Moskova'ya gönderildi. Muşaviru'l-Memalik'in Rus makamlarla müzakereleri Ekim 1927'de birkaç anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı. Öncelikle balıkçılık konusunda İranlı birinin başkanlığında karma bir İran ve Sovyet şirketinin kurulması ve Hazar Denizi balıkçılığında eşit oranlarda faydalanılması ve işletilmesi kararlaştırıldı. İkincisi, iki ülke arasında bir güvenlik ve tarafsızlık anlaşması imzalandı. Bu anlaşma tarafları birbirilerine mütecaviz saldırı ve silahlı kuvvetlerini birbirilerinin topraklarına sokmaktan kaçınmak zorunda bırakıyordu. Ayrıca taraflardan biri üçüncü ülkeler tarafından saldırıya uğradığı takdirde diğer ülke saldırganlarla işbirliği yapmayacak ve

⁹⁷Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 273.

⁹⁸Abdulrıza Huşenk Mehdevî, *a.g.e.*, s. 385.

⁹⁹Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 273.

iki ülke ihtilaflarını barışçıl yollarla çözeceklerdi. Üçüncü olarak bir ticari anlaşma imzalandı ve buna göre İran mallarının Sovyetlere girişi için 50 milyon ruble değerinde hisse belirlendi. Dördüncüsü, Enzeli limanının tesislerinin İran'a devri konusunda bir anlaşma imzalandı. Bu sebeple Sovyet savaş gemisi İran kara sularını terk etti ve Enzeli, Bender-i Pehlevi olarak adlandırıldı. Sovyetler Birliği ise Jacques Davetian adındaki İlk İran Büyükelçisini Tahran'a gönderdi ve iki ülke ilişkileri kısmen iyileşti. 1927 yılının sonlarında Fransa ve İspanya'da Sovyetler Birliği'nin aleyhine faaliyet gösteren bazı Beyaz Ruslar İran'a geldiler. Taşnak Ermenilerinin yardımıyla Sovyetler Birliği'ne karşı bazı teşebbüslerde bulunmayı amaçladılar. Sovyetler Birliği'nin talebi üzerine İran Hükümeti söz konusu kişilerin tutuklanması ve sınır dışı edilmesi talimatını verdi ve bir kez daha topraklarını Sovyetler Birliği'ne saldırı için hiçbir yabancı gücün üssü haline getirmeyeceğini taahhüt etti.¹⁰⁰Sovyetler Birliği'nin İran ile ticarete yönelik yeni kısıtlamaları 1927 yılında İran ile Sovyetler Birliği arasında ekonomik ve ticari bir anlaşma imzalamasına sebep oldu. Bu anlaşmaya göre; iki ülke arasındaki ticaret sistemi birebir mübadele esasına göre belirlendi. Ocak 1928'de imzalanan anlaşmaya göre, İran'ın Rusya'ya ihracatı 50 milyon ruble ile kısıtlı ve Rusya'dan ithalatı ise ihracatın yüzde doksanı kadar olarak belirlenmişti. Ancak bu anlaşmalar 1929 yılında feshedildi ve iki yıl boyunca iki ülke arasındaki ticaret, gümrük tarifeleri ile ilgili anlaşma dışında herhangi bir yasal temele sahip değildi.¹⁰¹

İran'ın dostluk girişimleri sürerken, Ruslar gizli faaliyetleri sürdürmekten ve İranlı komünist unsurları desteklemekten el çekmiyordu. 1929 yılında Sovyetler Birliği'nin Tahran ticaret idaresi çalışanlarından biri olan George Agabegov İngiltere elçiliğine sığındı ve İngilizlerin yardımıyla Avrupa'ya gitti. Orada Sovyetler Birliği'nin İran'daki casusluk şebekesini ortaya çıkaran bir kitap yazdı. Bu durum söz konusu şebekenin ortaya çıkarılmasına ve bazı komünistlerin ve Sovyet unsurlarının İran'da tutuklanmasına neden oldu. İran, komünist taraftarlarına karşı sert ve katı uygulamalarda bulundu. 26 Haziran 1931 tarihinde meclis tarafından onaylanan kanuna dayanarak bu tür faaliyetleri yasakladı ve suçluları çok ağır cezalara mahkûm etti. Bu olaylar İran ve Sovyetler Birliği ilişkilerine çok büyük zarar verdi ve Sovyetler Birliği'nin büyükelçisini İran'dan çekmesine sebep oldu.¹⁰²İran, tüccar ve ticari işletmelerin, Rusya'nın merkezileşmiş sisteminin baskısına tahammül edemeyeceklerini

¹⁰⁰Abdulrıza Huşenk Mehdevi, *a.g.e*, s. 385-386.

¹⁰¹Ali Rıza Emini, *a.g.e*, s. 273

¹⁰²Abdulrıza Huşenk Mehdevi, *a.g.e*, s. 386-387.

anladı. Bundan dolayı aynı yılın şubat ayında İran Hükümeti dış ticareti tekelleştirdi. İran'ın bu uygulamadaki amacı Sovyetler Birliği'nin ekonomik baskısını kırmaktı.

Bu uygulamadan sonra Ekim 1931'de, İran ve Sovyetler Birliği arasında yeni bir ticaret anlaşması imzalandı. Yeni anlaşma genel olarak İran için memnuniyet verici ve faydalı değildi. Zira Sovyetler Birliği İran ihracatı konusunda birebir ilkesinin (takas) kapsamı kararlaştırılmamıştı. Bu maddeye ek olarak İran'ın ham maddelerinin Sovyetler Birliği'nin sanayi ürünleri ile mübadelesi, İran'ın çıkarlarıyla uyumlu değildi. Örnek olarak tekstil (dokuma) ürünleri zikredilebilir. İran, Rusya'ya 52 milyon riyal değerinde pamuk satmış ve karşılığında 200 milyon riyal değerinde tekstil ürünü satın almıştı. Bu alışverişte gözlemlenen fahiş fark İran'ın kumaş dokuma fabrikalarına sahip olmamasının bedeliydi. Bu durumun farkında olan Rıza Şah, İran'da kumaş dokuma fabrikalarının kurulması için ciddi teşebbüslerde bulundu ve olumlu sonuç aldı. Böylece 1930 yılında Rusya'dan ithal edilen iplik değeri 201 milyon ruble iken, bu oran 1932 yılında 80.5 milyon Ruble'ye düştü.¹⁰³ Bu tarihten itibaren Ruslar yeniden İran ile ticarete bahane ve kusur üretmeye başladı. Öyle ki, Tahran ticaret odası Rusya ile ticareti boykot etti. Ama bazı tüccarlar bu karara uymadıkları için hükümet, 1932 yılında dış ticaret tekeli kanununu meclisten geçirdi ve Ruslarla dış ticaret işlerini eline aldı. Dışişleri Bakanı Furuği'nin Moskova ziyareti ve SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı Karakhan'ın Tahran'ı ziyareti sonrasında, iki ülke arasındaki ticari boykot kaldırıldı ve 3 Temmuz 1933'te Londra'da taraflar arasında bir anlaşma imzalandı.¹⁰⁴

Aslında Rusların Rıza Şah ile ilişkileri, Teymurtaş saray bakanlığı makamında bulunduğu sürece iyi idi. Teymurtaş Rıza Şah'ın Sovyetler Birliği ile bağlantısı sayılıyordu. İran'da bulunan Rus diplomat George Agabegov'un İngiltere'ye kaçması ve Sovyetler Birliği casusluk şebekesinin İran'daki faaliyetlerini ifşa etmesi, Rıza Şah'ın Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine ilk darbeyi vurmuş oldu. İran ve Sovyetler Birliği ilişkilerinde kısa bir soğukluk yaşandı ve sonra normal seyrine döndü. Rıza Şah'ın Sovyetler Birliği ile ilişkilerini temelden sarsan olay Teymurtaş'ın Sovyetler Birliği ile gizli ilişkilerinin ve İran'da gücü ele geçirme yönündeki planlarının ifşa olmasıydı. Bu olaylar Teymurtaş'ın azline ve son Avrupa ziyaretinden döndükten sonra tutuklanmasına neden oldu. Teymurtaş'ın Ruslarla ilişkileri hakkında daha önceden Rıza Şah'a kimi raporlar ulaşmıştı. Ama bu tarihe kadar söz konusu ilişkinin kendisinin

¹⁰³Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 273.

¹⁰⁴Abdulrıza Huşenk Mehdevî, *a.g.e.*, s. 387.

de haberdar olduğu ölçüleri aşmadığını zannediyordu. Teymurtaş'ın Londra ve Moskova'ya gerçekleştirdiği son ziyaretten sonra İngilizlerin Rıza Şah'ın önüne koydukları ve Teymurtaş'ın kaybolan çantasının hikâyesi durumu değiştirdi. Bu çantada bulunan belgeler İngilizlerin eline geçmiş ve Rıza Şah için Teymurtaş'ın Ruslarla ilişkisinin, kendisinin düşündüğünden daha öte olduğuna dair kanıtlar ortaya çıkmıştı. Böylece Rıza Şah'a göre Teymurtaş'ın farklı planlarının olduğu konusunda şüphe kalmadı. Ancak muktedir Saray Bakanı'nın Ruslar için casusluğunun ifşası rejimin saygınlığına büyük bir zarar veriyordu. Birkaç ay sonra Teymurtaş'ın bağışlanması amacıyla Tahran'a gelen¹⁰⁵ Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı görevlisine Teymurtaş'ın ölüm haberini verdiler.

1935 yılında İran ve Sovyetler Birliği arasında dengeleme ilkesine dayalı başka bir ticari anlaşma imzalandı.¹⁰⁶ 1937 yılında İranlı şahıs ve aydınlardan oluşan ve gazete ve dergi yayınlama faaliyetlerinde bulunmuş, 53 kişilik bir komünist şebeke İran tarafından keşfedildi ve üyeleri tutuklanarak uzun süreli mahkûmiyetlerle cezalandırıldılar. Bu olay neticesinde iki ülke ilişkileri haddinden fazla kötüleşti ve Sovyetler Birliği, 1938 yılında Kafkasya'da ikamet eden yaklaşık 3 bin beşyüz İranlı muhaciri ihraç etti. Bu muhacirler arasında sonradan Sovyet casusu oldukları ortaya çıkan şüpheli kişiler de vardı.¹⁰⁷ 1938 yılında dengeleme ilkesine dayalı anlaşma (1935 anlaşması) fesholdu. Bu anlaşma Rusya'ya İran ile ticaretinde ithalat-ihracat dengesi ilkesini koruma izni veriyordu.

Yirminci yüzyılın otuzlu yıllarının tamamında Sovyetler Birliği İran'ın dış ticaretinde ilk sırada yer aldı ve payı İran'ın bütün dış ticaretinin üçte birinden daha fazlaydı. Ama 1926 ve 1939 yılları arasında Rusya'nın İran'ın dış ticaretindeki yeri %34 oranından %11,5'e düştü ve buna karşın Almanya'nın payı %27'den %41'e yükseldi. Bu düşüş ve yükselmenin nedeni, kısmen 1935 İran-Sovyetler Birliği ticaret Anlaşmasının uzatılmaması ve kısmen de Almanya'nın savaş malzemeleri için giriştiği büyük ekonomik faaliyetlerinin neticesiydi. İfade etmek gerekir ki, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında (1939-1940) Sovyetler Birliği'nin İran ile ticareti yaklaşık sıfıra düştü. Bununla beraber, İran'ın Nazi Almanya'sından ithalatı Sovyetler Birliği üzerinden İran'a taşınıyordu.

¹⁰⁵Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 266-267.

¹⁰⁶Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 274.

¹⁰⁷Abdulrıza Huşenk Mehdevî, *a.g.e.*, s. 387.

İran ve Sovyetler Birliği ekonomik ilişkilerinde, Sovyetler Birliği İran'ı ekonomik olarak sürekli kendisine bağımlı kılmak istiyordu. Bu amaca ulaşmak için genellikle ucuz Rus mallarını İran pazarına sokarak, İran'ın yerli ürünlerini ve rakiplerinin mallarının fiyatını düşürmeye çalışıyordu. İran'ın kuzey şehirlerinin ürünlerini satmak için Sovyet pazarlarına ihtiyaç duydukları ortada iken, anlaşmalar genellikle Sovyetler Birliği'nin çıkarına ve İran'ın zararına olacak şekilde düzenleniyordu. Sovyetlerin bu tutumu karşısında İran'ın yapacak bir şeyi de yoktu. Ancak Sovyetler Birliği, İran'ın dış ticaretindeki seçkin yerini, Almanya'nın şiddetli ekonomik faaliyetleri ve Rıza Şah'ın İran'ın içişlerini düzenleme yönündeki girişimleri yüzünden kaybetti.¹⁰⁸

1.4. Rıza Şah Dönemi İran Ordusunun Durumu

İran Ordusu Kaçar saltanatının başlarında, toplumun diğer bölümlerine tabi olarak geleneksel ve kabilevi bir yapıdan oluşturulmuştu ve personeli ülkenin muhtelif bölge ve aşiretlerinden toplanıyordu. Askerler kendi aşiretlerinin reislerinin liderliği altında hizmet ediyorlardı. Bu nedenle öteden beri ordunun ıslahı ve yeniden yapılandırılması, dünyanın modern ordularının olgularıyla uyumlu bir ordunun tesisi ve örgütlenmesi dönemin İran hükümetlerinin reform programlarının merkezinde yer alıyordu.¹⁰⁹ Bu siyaset, sonunda Rıza Şah tarafından hayata geçirildi.

Rıza Han, 22 Şubat 1921 darbesinden sonra aşiretlerle mücadele ve ülkenin güvenliği ve bütünlüğüne yönelik çabalara eş zamanlı olarak, tek tip ordu kurma girişiminde bulundu ve İran'ın yeni ordusunun temellerini attı. Ülkede mevcut silahlı güçler aşağıdaki şekilde İran'ın yeni ordusunun ana çekirdeğini oluşturdu:

1. Kazak Ordusu (Kolordu).....yaklaşık 1700 kişi
2. Merkez Tugayyaklaşık 1800 kişi
3. Jandarmayaklaşık 12000 kişi
4. Savaş bakanlığına bağlı birimler ve daireler... yaklaşık 2000 kişi

Rıza Han'ın tek tip ordu oluşturma yönündeki ilk adımı, merkez tugayı kazak ordusuna ilhakı oldu ve daha sonraki adımı ise jandarmanın orduya ilhakı oldu. Bu kararın uygulanmasında 6 Aralık 1921'de İsveçli Albay jandarma komutanlığından alınıp, yerine Albay Azizullah Han Zergami jandarma komutanlığına atandı. Kazak ve

¹⁰⁸Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 274-275.

¹⁰⁹Maşrık Gazetesi, 29 Ferverdin 1395 (miladi: 17 nisan 2016)

jandarma kuvvetlerinin birleşimi ilan edildi.¹¹⁰ Rıza Han 1921 yılında geçici bir güvenlik ve huzur sağlamaya muvaffak olduktan sonra, reformları gerçekleştirmek ve iç gaileleri defetmek için her şeyden önce düzenli ve donanımlı bir ordu kurma düşüncesini uyguladı.

Şah geciktirmeksizin Tahran, Tebriz, İsfahan, Meşhed ve Hamedan ordularının organizasyonunu öngördü ve tesis etmeye başladı. Tahsilli subayların yoksunluğu ordunun kurumsallaşması ve gelişmesi için büyük bir engel olarak görülüyordu. Henüz subay yetiştiren askeri okul ve askeri eğitim kurumları kurmayı başaramadığı için hızlı büyüme açısından bazı en iyi tahsilli ve askerliğe ilgisi olan gençleri askeri eğitim almaları için Avrupa ülkelerine, özellikle Fransa'ya gönderme kararı aldı.¹¹¹ Rıza Han, ordunun modernizasyonu için İran'da çıkar mücadelesi veren İngiltere ve Sovyet Rusya baskısından kurtulmayı da hesap etmiş olacak ki, bu iki ülke yerine Avrupa'da, İran üzerinde etkisi az bir ülkeyi tercih ediyordu. Fransa'ya Tuğgeneral Habibullah Han Şeybani liderliğinde elli kadar Subay ve rütbelilerden oluşan ilk askeri gurup yurtdışına gönderilmek üzere seçildiler. Bu guruba genel harp erkânı komutanı olan Şahzade Tuğgeneral Emanullah Cehanbani başkanlık etti. İran heyeti Fransa'da askeri manevraları izleyecek ve yeni silahlar satın almak için incelemeler yapacaktı. İlk heyetin gönderilmesinden sonra muhtelif askeri heyetler farklı piyade, süvari, topçu, denizci ve havacı sınıfları ile askeri ve silah üretim fabrikalarının incelenip gerekenlerin satın alınması için düzenli olarak yurtdışına gönderildiler.¹¹²

Rıza Han, kazak ve jandarma kuvvetlerinin birleştirilmesinin ardından, geçmişte bazı ihtilaflara neden olan kazak ve jandarma gibi terimler yerine, askeri terminolojide birlik için ordu terimini kullandı. 22 Ocak 1922'de ordu terimini kullanma emri ile tek merkezli kurumsal ordunun temelini atmış oldu.¹¹³ Savaş bakanı ve genelkurmay başkanı mezkûr uygulamaların ardından ordu emri ile orduda yabancı sözcükleri kaldırdı ve yerlerine Farsça (İran) askeri sözcükler getirdi.

¹¹⁰Mohammad Kazemi - M. Elburz, *Tarihi Pencah Sal-i Niru-yi Zemini Şehinşah-i İran*, Neşri İlmi, Tahran 1382, s. 117 – 118.

¹¹¹Zabihullah Rezvani Ghadimi, *Tarihi 25 Sal Ertiş-i Şehinşahi-yi İran*, Aryan, Tehran 1326, s. 70.

¹¹²Zabihullah Rezvani Ghadimi, *a.g.e*, s. 72.

¹¹³*Sayıli Ordu Emri (Hükmi) Madde 1*

*Aşağıdaki konuların uygulanması ve derhal uygulanma aşamasına geçirilmesi emrolnur. Bu tarihten itibaren jandarma ve kazak kelimeleri mutlak şekilde ilga edilmiş ve İran devleti personeli için istinasız ordu ünvanı seçilmiş ve onaylanmış, söz konusu ünvanın resmi olarak tanınmasını ve tüm ordu birimlerinin yazışmalarının işaret ve damgasını mezkûr ünvanla değiştirilmesini emrederim. Savaş Bakanı ve Genelkurmay Başkanı- Rıza. Bkz: Mohammad Kazemi - M. Elburz, *a.g.e*, s. 117 – 118.*

Ayrıca Rıza Han, orduda kullanılan bazı terimlerin, yayınladığı yönetmelik hükmü gereğince değiştirilmesini ve tüm ordu idaresi tarafından ivedilikle kullanılması gerektiğini emretti. Bu terimler; Divizyon yerine kolordu, Berigar yerine tugay, Mitralyöz yerine müselsel isimleri şeklinde değiştirildi.¹¹⁴ 1922'den 1925'e Kadar İran Ordusunun İbtidai Yapısı ve Örgütü, 1- Kabine 2- Yüksek Askeri Şura 3- Komutanlık Bölümü 4- Askeri Okullar 5- Orduların kurulması 6- Güvenlik İdaresi (Polis ve jandarma)¹¹⁵ şeklinde iken, ilk düzenli ve birleşik ordu jandarma, merkezi tugay ve Kazakhane teşkilatlarının birleşmesiyle oluştu.¹¹⁶

Ordu teşkilatı büyüyünce, 1924 yılında teşkilat 4 bölüme ayrıldı: Savaş Bakanlığı, Silahlı Kuvvetler Harp Erkânı, Silahlı Kuvvetler Askeri Teftiş Bölümü ve Silahlı Kuvvetler Mali Teftiş ve Mübaşirlik Bölümü olarak düzenlendi. Ayrıca şehirlerde isyanları bastırmak amacıyla güvenlik güçlerinin geliştirilmesine ek olarak, aşiretler ve merkezden kaçan kuvvetlerle mücadele amacıyla zırhlı kuvvetler (tank ve zırhlı araçlar) ve hava kuvvetleri oluşturuldu. Hava kuvvetleri kara kuvvetlerinin birimi olarak 100 savaş uçağı ve hava kuvvetleri okulunun tesisiyle oluşturuldu. 1932'de Kara Kuvvetlerinden bağımsız bir kurum olarak düzenlendi.¹¹⁷

Rıza Şah, İran ordusunu modernize ederken İran üzerinde nüfuz kurmuş olan İngiltere ve Rusya'ya karşı hazırlık yapmıyordu. Şüphesiz hem İran halkı, hem de Rıza Şah bu iki güçten kurtulmak istiyorlardı. Ancak Rıza Şah bunun kolay olmadığını biliyordu. İran halkını ve aydınlarını bu geleneksel iki güce karşı birlik olmaya çağırıyor ve modernize etmek istediği ordusuyla baskı altına alıyordu. Rıza Şah daha çok iç siyaseti kontrolü altına almakla ilgileniyordu.

Bizzat asker olan Şah, orduya en büyük dikkat ve önemi göstermişti. Bir Fransız askeri heyeti, Harbiye Mektebini düzenlemiştir. Bunun için lazım olan tahsisat ve levazım her sene arttırılmıştır. İran'da "Müdafaa-i Milliye" tahsisatı bütçenin dörtte birine karşılık gelmekteydi.¹¹⁸ Rıza Şah İran Ordusunu, yapacağı devrimler ve yeni bir rejimin temellerinin atılması işinde çok önemli ve öncelikli olarak görüyordu. O saltanata ulaştıktan sonra kendisini koruyan üç ayağı (yeni ordu, devlet bürokrasisi ve sarayın desteğini) oluşturup güçlendirerek konumunu sağlamlaştırmayı ilke edindi.

¹¹⁴Mohammad Kazemi - M. Elburz, *a.g.e*, s. 117 – 118.

¹¹⁵Zabihullah Rezvani Ghadimi, *a.g.e*, s. 73.

¹¹⁶Zabihullah Rezvani Ghadimi, *a.g.e*, s. 76.

¹¹⁷Muhammed Rıza Halili-yi Hu, *Tovsi'a ve Nusazi-yi İran Der Dovre-i Rıza Şah*, Cihad Danişgahi, Tehran, s. 136-137.

¹¹⁸Raymond Furon, *a.g.e*, s. 177.

Safeviler saltanatından sonra hükümet toplumu, kanun, güç ve sulta vasıtasıyla kontrol edebilirdi. Rıza Şah, daha çok geçmiş dönemlerde Şahzade Abbas Mirza, Emir Kebir, Sipehsalar, Melkum Han ve meşrutiyet devrimi demokratlarının önerdiği fakat tamamen gerçekleştirilemeyen reformları tamamlamaya koyuldu.

Rıza Şah, yeni rejiminin temel direği olarak modern orduya sırtını dayıyordu. Savunma bütçesi 1925 yılından 1941 yılına kadar yıllık beş kattan fazla artış gösterdi. Askere alma kanunu toplum ve nüfusa ulaşma imkânlarının artmasına (önce köylerde, daha sonra şehirlerde ve sonunda da aşiretlerde) sebep olduğu zaman, silahlı kuvvetlerin personel sayısı toplamda 40 bin kişiyi kapsayan, 5 ordudan (divizyon) 18 orduya (127 bin kişiye) ulaştı. Bu ordu küçük bir hava kuvveti, 100 tanklık mekanize bir birlik ve Basra Körfezi'nde birkaç savaş gemisiyle tamamlanıyordu. Buna ek olarak Rıza Şah, düzenli ve hesaplanmış bir şekilde askeri komutanları kendi rejimine bağlıyordu. O, bütün umumi törenlerde askeri kıyafet giyiyordu. Profesyonel subayların yaşam kalite ve seviyesini diğer devlet memurlarının yaşam düzeyinin üzerine ulaştırdı. Devlete ait arsaları çok ucuz fiyatlarla onlara sattı.¹¹⁹

Rıza Şah Tahran, Tebriz, İsfahan, Meşhed, Hemedan ve tedricen ülkenin diğer hassas noktalarında ordular kurdu ve aynı şekilde bağımsız kuzey tugayını uluşturdu.

Birinci Ordu: doğrudan Rıza Han'ın komutası altında Tahran'da kuruldu ve komutası Albay İsmail Şifai'ye verildi.

İkinci Ordu: Kuzeydoğu bölgesi, tümgeneral İsmail Fazlı komutasında Tebriz'de kuruldu ve komutası Muhammed Hüseyin Mirza Firuz'a bırakıldı.

Üçüncü (Horasan Ordusu): Tümgeneral Hüseyin Hazai komutasında Meşhed'te kuruldu ve komutası Albay Muhammed Hüseyin Mirza Cehaniyan'a bırakıldı.

Dördüncü Ordu: Tümgeneral Mahmut Ayrem komutasında İsfahan'da kuruldu ve komutanlığına Albay Haydar Kuli Peyan getirildi.

Beşinci Ordu: Tümgeneral Ahmet Emir Ahmedi komutasında Hamedan'da kuruldu ve Albay Abdülrezzak Afhami bu ordunun komutasına atandı.¹²⁰

Rıza Şah, saltanatının ilk zamanlarından itibaren ordusu için silah alımına çok büyük önem verdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Tahran Büyükelçiliği petrol ve mali meselelerle alakadar olduğu kadar silahlı güçler ve dışarıdan silah alımı ile ilgili

¹¹⁹ Ervand Abrahamian, *İran Beyn-i Du İnkılab*, (Tercüme. Ahmed Gül Muhammmmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), Ney Yay. Tahran 1384, s. 169-170.

¹²⁰ Zabihullah Rezvani Ghadimi, *a.g.e*, s. 77-78.

konulara da yakından ilgi duyuyordu. İran'ın 1921 ile 1941 yılları arasında satın aldığı teçhizat, Müttefiklerin İran'a saldırısından önce İran ordusunun elinde bulunan silahların sayısını oluşturmaktadır. İran'ın diğer askeri alımları, silah alımı için ödenen 18,412,000 lira tutarındaki meblağın aslında çok küçük bölümünün askeri alımlar için harcandığını açıkça göstermektedir.¹²¹

1927 yılında Meclis yıllar önce satın alınan mühimmat için 8 milyon frank'ın Schneider-Creusot ödemesini onayladı. Bu mühimmatın bir bölümü atlar tarafından çekilen 1901 yapımı toplardan oluşuyordu. Bu toplar darbenin yıl dönümünün geçit töreninde sergilendi.

1935 yılının başlarında İran ordusunun sadece 4 adet zırhlı araç (görünüşte Şeyh Muhammère'nin ve İngiltere-İran petrol şirketinin hediye ettikleri araçlardı.) ve envanter dışına çıkmış 6 adet tanka sahip olduğu görülmektedir. 1934 yılında Indianapolis'te yer alan Marmon-Harrington şirketi, İran ordusuna 19 adet ağır kamyon ve 1935 yılında 36 adet kamyon daha sattı. 12 adet zırhlı araç alımı da bu şirket tarafından temin edilmişti. Marmon-Harrington şirketi 100 hafif kamyonun alımı ihalesine girmişti.¹²²

1936 yılında İran ordusunun durumu darbenin yıldönümünde sergilenen bilgilere göre şöyleydi: yaklaşık 60 uçak hava gösterisine katıldı, buna ilaveten bütün piyade birimler makineli tüfeklere sahiptiler ve bazı piyade kuvvetler de otomatik tüfek taşıyorlardı. Her ne kadar hem hafif ve orta motorize topçu birliklerini hem de atlar tarafından çekilen toplar sergilemiş olsalar da görünüşte parçalarını söküp katır sırtında taşıdıkları dağ toplarını daha fazla vurguluyorlardı. İzleyicilerde ülkenin bütünlüğünü korumak ve merkezi hükümete itaat için kullanılabilir verimli bir güç oluşturduğu algısı oluşuyordu. Bununla beraber yukarıdaki güç İngiltere ve Rusya'nın askeri gücü karşısında hiçbir şeydi.¹²³

1937 yılı Kasım ayında İran ordusunun kuvvetlerinin sayısı 105 bin kişi, (8 bin jandarma dışında) ve hava kuvvetleri bin kişi olarak görülüyor. Ordunun envanterinde 268 sahra topu vardı ve ayrıca 156 ağır kamyon ve aletli traktör, 78 zırhlı araç ve tank

¹²¹ Muhammed Kuli Mecd, *Rıza Şah Ve Britanya Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*, (Tercüme. Mustafa Emiri), Müesse-i Mütalaat Ve Pejohişha-yi Siyasi, Behar, Tehran 1389, s. 305.

¹²² ABD elçiliğinden Jay. Reeves Childs'in, 1 Mayıs 1935 yılı, 453 (891,24/73), sayılı yayınlanmış raporunda şöyle denilmektedir; "Elde ettiğimiz gizli bilgilere göre son zamanlarda Indianapolis Marmon-Harrington şirketinin İran'a sattığı on iki adet zırhlı araç her ne kadar İran silahlarının ateşi karşısında dayanabilse de ancak Amerikan ordusunun modern tüfekleri karşısında dayanmaz." Bkz: Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 309.

¹²³ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 309-310.

da satın alınmıştı. Hava kuvvetleri 157 uçağa sahipti ve bunlardan 134 tanesi kullanılabilirdi ve yirmi üç adedi ise artık onarılamaz durumdaydı. Ordunun ülkenin genel bütçesindeki bütün harcamaları 16.740.000 dolar veya tüm harcamaların %37,5 idi. Buna ek olarak yıllık 2 milyon lira (10 milyon dolar) ülke rezervinden orduya tahsis ediliyordu. Yukarıdaki meblağ ile birlikte askeri bütçenin yaklaşık hükümet harcamalarının yaklaşık %60'ını teşkil ettiği ortaya çıkmaktadır.¹²⁴ 1938 yılı darbe nin yıldönümü geçit törenlerinde, (26 Şubat 1938) tank ve zırhlı araç sayısının arttığı görüldü. İran'da şimdiye kadar görülen en fazla tank ve zırhlı aracın geçit töreni oldu. Tank birimi Çekoslovakya üretimi 50 adet hafif (3/5 tonluk) Moravský ve aynı markadan 50 orta (7/5) tanktan müteşekkildi. Zırhlı birlik 4 adet Rolls-Royce ve 12 Marmon-Harrington aracı, 12 adet zırhlı Büssing-NAG Alman kamyonu içeriyordu. Ayrıca 65 adet askeri uçak beşli guruplar halinde uçuyorlardı. 1939 darbenin yıldönümü geçit törenlerinde, hava gösterisine 75 İngiliz uçağı katıldı. Bunlardan 25 adet Havilland Tiger Moth, 25 adet Hawker Audax, 10 adet Hawker Fury ve 15 adet Hawker Hind uçağı idi. Mekanize tugay ise 25 adet orta tank, 25 adet Çekoslovakya üretimi hafif tank, 4 adet Rolls-Royce, 12 adet Marmon-Harrington zırhlı araç ve Büssing-NAG Alman kamyonundan oluşuyordu. İran ordusu 26 Şubat 1940 yılı darbenin yıldönümü geçit törenlerinde, 90 adet uçak beşerli guruplar halinde çok alçak ve normal irtifada tören alanının üzerinden geçtiler. Zırhlı birlikler ise artık bütün geçitlerin sabit araçları haline gelmiş aynı 49 hafif tank ve 49 orta tank ile birlikte 4 adet zırhlı Rolls-Royce aracı törene katılmışlardı. Marmon-Harrington zırhlı araçların sayısı 16'ya yükselmışti. Zırhlı Büssing-NAG Alman kamyonlarının sayısı 48 adetti. Dağ topları bölümünde ise her şeyden daha fazla öne çıkan yine 1901 modeli Schneider toplarıydı.¹²⁵ Bu yılın sonunda İran Hükümetinin Çekoslovakya ve İsveç'ten sipariş ettiği silah ve mühimmatı 30 Aralık 1940 tarihinde transit olarak Türkiye üzerinden geçirdiği anlaşılmaktadır.¹²⁶

Ülkenin uluslararası savunmasından daha çok İran'ın savunma ihtiyaçları genel olarak aşiretlerin ayaklanmalarını bastırma ve Şah rejiminin istikrarını temin etmek gibi

¹²⁴ Amerika Birleşik Devletleri Maslahatgüzarı Cornelius Van H. Engert, 1937 yılı Kasım ayının 1152 891.20.91 sayılı yayınlanmış raporu. Bkz: Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e*, s.311.

¹²⁵ Engert, (1938) darbenin yıldönümü geçit törenleri hakkındaki (26 Şubat 1938 yılı 1254 891/1679) sayılı yayınlanmış raporu; Engert, (1939) darbenin yıl dönümü geçit törenleri hakkındaki (25 Şubat 1939 yılı 1538 (891.415.24, sayılı) yayınlanmış raporu; Engert (1940) darbenin yıldönümü geçit töreni ile ilgili raporu (26 Şubat 1940 yılı 1779/891.415.25) sayılı yayınlanmış raporu. Bkz: Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e*, s.311- 313.

¹²⁶BCA, 30-18-1-2_93-120-8.

iç gereksinimleri sağlamak için güçlendirilmiştir.¹²⁷ İran'ın yeni ordusunun kabiliyetleri henüz test edilmemiştir. Ama ilgili gözlemciler, Sovyetler Birliği'nin İran'a saldırması durumunda, İran ordusunun elinden çok cılız bir direniş dışında bir şey gelmeyeceğine inanmaktadırlar. Öncelikle İran'ın sınırları uygun istihkâm ve tahkimata sahip değildir ve bu ülkenin kuzey eyaletleri olası saldırılara açıktırlar. İkincisi, İran ordusunun düşmanlar karşısında ülkeyi savunma için planlanmış ve organize bir operasyonel eylem planına sahip olmadığı görülmektedir. Ama fiilen en büyük sorun, ordunun dönemin kriterlerine uygun olarak teçhiz ve korunmasıdır. Öyle görülüyor ki, İran askeri organizasyonunda birçok zayıf nokta mevcuttur. Şöyle ki: her ne kadar ordunun fiili teçhizatı iyi olsa da miktarı yeterli değildir ve ağır silahlar için mühimmat azlığı uzun süreli savaş için yeterli değildir. Diğer taraftan piyade ve topçu birliklerinin bir bölümünün mekanize olmasına karşılık modern ve komplike askeri makinelerleri kullanacak askeri personel yoktur. Mekanik teçhizatın çeşitliliği de (Çekoslovakya, Almanya, İngiltere, İsveç, Fransa vb. ülkelerin ürettiği makineler) bu sorunu daha da ağırlaştırmaktadır. Askeri eğitimler çok kısa süreli ve yetersizdir, savaş taktikleri ise halen ilkindir. Kabiliyetli subayların eksikliği rahatlıkla gözlemlenmektedir ve ordunun personel işlerinde de çok zayıf olduğu bilinmektedir. İran ordusu savaş deneyimine sahip olmadığından, muhtemelen acil durumlarda iyi bir liderliğe sahip olamayacaktır ve askerlerinin morali çok düşük olacaktır.¹²⁸

3 Mart 1941'de düzenlenen raporlara göre de ordunun savaş kabiliyeti ve morali henüz denenmemiştir. Komplike teçhizatı yeterli değildir ve sevk ve idare edecek subayların sayısı da yeterli değildir. Ülkenin sınırları uygun istihkâm ve tahkimata sahip değildir ve İran'ın, Rusya veya herhangi modern bir ülkenin saldırısı karşısında zayıf bir direnişten daha fazla bir şey göstermesi uzak bir ihtimaldir. Bununla beraber 1941 yılında İran işgal edilmeden önce Kara Kuvvetlerinin tüm personelinin sayısı 126,400 kişiydi (9750 jandarma personeli dışında). Kara kuvvetleri 18 orduya bölünüyordu ve 448 top (1901 model schneider topları gibi) ve 76 adet uçaksavar topuna sahipti. İran ordusu üç mekanize alay içeren ve Tahran'da konuşlanmış bir tugaya da sahipti. İran ordusunun tamamı kara kuvvetlerinin kullanımında olan 100 adet tank, 24 zırhlı araç ve

¹²⁷ Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi Ve İran (1800-1941)*, phoenix Yay. Ankara 2011, s. 297.

¹²⁸ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e*, s.314.

50 adet zırhlı kamyonu vardı (İran zırhlı ordusu) ve bunlar İran'ın sınırlarında değil Tahran'da konuşluydular.

İran Kara Kuvvetlerinin gerçek gücü, İran'ın kuzey komşusu Sovyetler Birliği ile 2 bin kilometrelik sınırını koruma ile görevli orduların sınırlı gücünden anlaşılabilir. Bu ordulardan hiçbiri zırhlı araçlara sahip değildi. Topları atlar çekiyordu. Uçaksavar ve hava savunma teçhizatına sahip değildi ve İran'ın kuzey sınırları fiilen savunmasızdı.¹²⁹ İran'ın silah alımına yönelik çabaları çerçevesinde 16 Mayıs 1941 tarihinde İran makamlarının müracaatı ile Galatz'dan "Karvana" vapuru ile Samsun limanına gelecek tonlarca ağır silah ve mühimmatın¹³⁰, "1937 Türk- İran Transit Anlaşması" ile oluşturulan transit ticaret yolu¹³¹ üzerinden kamyonlarla İran'a taşınması kabul edilmişti.

İran ordusunun sahip olduğu zırhlı araçların ve topların sayısı silah alımı için ödenen meblağları göstermektedir. Bir İngiliz Tiger Moth savaş uçağının silahlarıyla birlikte değeri 1933 yılında sadece 3,750 liraydı. Çekoslovakya üretimi hafif ve orta bir tank, İngiliz savaş uçağıyla aynı fiyata sahipti ve 100 adet tankın değeri sadece 375 bin lira ediyordu. Genel olarak, ordu için 1928 ile 1941 yılları arasında satın alınan silahların tümü bir buçuk milyon liradan fazla, yani ordunun mühimmatının satın alınmasına tahsis edilen 18,412,000 liranın küçük bir parçasından başka bir şey olmamıştır.¹³²

Savunma bütçesi 1926 yılından 1941 yılında kadar yaklaşık beş kat arttı. Ordunun bütçesi 1928 yılında yaklaşık 110 milyon riyalden 1936 yılında 275 milyon riyale ve 1941 yılında 592 milyon riyale ulaştı. Ayrıca yaklaşık 40 bin olan ordu personelinin sayısı da 150 bin kişiye kadar ulaştı.¹³³ Aynı şekilde Rıza Şah, daha fazla bütçe ve kredi aktararak, 1921-1941 yılları arasında ordunun askeri silah ve imkânlarını arttırmanın yanı sıra personel sayısını da 40 bin kişilik 5 ordudan 127 bin personeli olan 18 orduya ulaştırdı.¹³⁴ Rıza Şah, modern orduyu yeni rejimin ana direği olarak görüyordu. Savunma bütçesi 1925 yılından 1941 yılına kadar yıllık beş kat artıp, askere alma kanunu¹³⁵ toplum ve nüfusa ulaşma imkânlarını artırınca, silahlı kuvvetlerin sayısı

¹²⁹ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s.315-316.

¹³⁰ BCA, 30-10-0-0_262-763-23.

¹³¹ BCA, 30-18-1-2_118-102-1.

¹³² Louis Dreyfus tarafından tutulan, 21 Temmuz 1941 tarihli ve 102 sayılı (891,415/27) rapor. Bkz: Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s.317-318.

¹³³ Hüseyin Beşiriye, "Mevani'-i Tovsi'-e-i Siyasi-yi Der İran", Gam Nu, Tehran 1381, s. 71.

¹³⁴ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 124.

¹³⁵ Askere alma kanunu 1926 yılında yapıldı. Bkz: Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi Ve İran (1800-1941)*, phoenix Yay. Ankara 2011, s. 300.

127 bine ulaştı. Bu yeni ordu küçük bir hava kuvveti, 100 tanklık mekanize bir birlik ve Basra Körfezinde birkaç küçük savaş gemisi ile tamamlanıyordu.¹³⁶ İran'ın Basra Körfezi'nde kullanmak üzere 1934 yılında satın almış olduğu gemilerin yeni değil, iyileştirilmiş gemiler olduğu tespit edilmiştir. Pehlevi kruvazörünün de iyileştirilmiş 1917 bir Alman mayın tarama gemisi olduğu anlaşılmıştı. Perspolis (1885 üretimi) ve Muzaferri (1900 üretimi) gemileri ise artık denizcilik işine yaramadığı görülmüştü. İran deniz kuvvetlerinin envanterine göre; Basra Körfezi deniz filosunun büyük kısmını iki adet tek direkli gemi ve dört adet devriye gemisi oluşturuyordu. Hazar Denizi filosu ise 4 adet tekne ve saltanat kayığı Şahsavar'dan oluşuyordu. Raporlarda yer alan oran ve rakamlara bakıldığında silah alımına ayrılan 18.412.000 Liranın en fazla 1 milyon lirası yeni fırkateyn satın almaya harcanmıştı.¹³⁷

İran Ordusunun Mekanize Silahları, 1941 yılında Müttefiklerin İran'a saldırılarından kısa bir süre önce; Bir hafif tank taburu, Çekoslovakya üretimi Moravský (3/5 ton) 50 adet. Bir orta tank taburu, Çekoslovakya üretimi Moravský (7/5 ton) 50 adet. Bir zırhlı araç taburu, Marmon-Harrington 20 adet. Rolls-Royce 4 adet. Büssing-NAG zırhlı kamyonları 50 adet. F.N.B Motosikletleri 50 adet. 2 silindirli Harley - Davidson Motosikletleri 16 adet. Onarım kamyonu 4 adet. Mekanize taşıma. Kamyon 306 adet. Ambulans 12 adet. Diğerleri 150 olarak belirlenmiştir.

Tablo 1. 1941 Yılı, İran Ordusunun ülkenin kuzeyindeki kuvvetleri,

Ordu	Kuvvet	Top	Uçaksavar
Üçüncü (Doğu Azerbaycan)	8500	28	4
Dördüncü (Batı Azerbaycan)	8000	28	0
Onbeşinci (Erdebil)	3000	12	0
Onbirinci (Gilan)	3300	12	0
Onuncu (Gurgan)	3500	14	0
Dokuzuncu (Horasan)	8000	28	4
Genel Toplam	34300	122	8

“İran ordusunun savaş durumu”, 102 sayılı raporun eki (891,415/27), Louis Dreyfus.¹³⁸

¹³⁶Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s.169-170.

¹³⁷Amerikalı diplomat William H. Hornibrook'un 7 Mart 1934 yılı, 53 (891,20/81) sayılı yayınlanmış raporu; Amerikalı diplomat Dreyfus'un 21 Temmuz 1941 yılı, 102 (891,415/27) sayılı, *“İran ordusunun savaş durumu”* adlı yayınlanmış raporu. Bkz: Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s.324-325.

¹³⁸ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s.318.

1934 yılında İngiliz, Hawker ve De Hawilland şirketleri, İran'da çalışan teknik elemanları ile İran havacılığında etkili bir konumdaydılar. Bu dönem İran uçaklarının çoğu İngiliz yapımıdır. Ancak Amerikalılar da İran ile yakın temastadırlar ve uçak satmak istemektedirler. 1934 Baharında Amerikalı Pratt&Whitney şirketinin temsilcisi William C. Gould, şirketin İran'da karşılaştığı sorunlarla ilgili olarak Tahran'a geldi. Pratt&Whitney şirketi İran'a 40 adet Hornet R-1860 motoru satmıştı ki 30 tanesi İngiliz Hawker uçaklarında kullanılmış ve geriye kalanlar ise yedekti. Bu motorlar aslında Amerika'dan satın alınan son havacılık kalemleriydi. Bundan sonra İran yalnızca İngiliz havacılık teçhizatı satın aldı.¹³⁹

İran, İngiliz De Hawilland şirketine 23 adet uçak siparişi vermişti ve bunlardan 4 tanesini yolcu taşıma hatları ve uçak postası için kullanmayı kararlaştırılmıştı. İran'ın hava filosu 1934 yılının sonunda ya teslim edilmiş ya da üretim halinde olan 145 adet uçuş kabiliyetine sahip uçaktan oluşuyordu. 59 adet De Hawilland Tiger Moth, 49 adet Audex Hawker, 30 adet Fury Hawker; 3 adet De Hawilland Dragon Moth, 3 adet Alman Junkerleri ve 1 adet Amerikan Wright Flegling uçakları vardı. Buna ek olarak 1934 yılında 38 adet yeni uçak siparişi verildi. Böylece ABD havacılık endüstrisi, İran pazarının tamamen dışında kaldı. 1934 yılında İngilizler, İran'da Amerikan havacılık sanayisinin önünü tamamen aldılar.¹⁴⁰

1934 yılında hükümet bütün işlerini İngilizlerin idare edeceği bir uçak üretim fabrikası kurma kararı aldı. Bu fabrikanın kurulmasına iki yıl sonra başlandı ve 1937 veya 1938 yılında üretime geçmesi öngörülüyordu. Fabrikanın başmühendisi daha önce saltanat uçaklarının hizmete alınması görevini yürütüyordu ve yardımcı mühendis ise Kingston'da Hawker Şirketi için çalışıyordu. Fabrikanın diğer yetkilileri ise daha önce Bristol'da yer alan De Hawillan ve Hawker şirketleri için çalışıyorlardı. ABD konsolosu James Mous, 1938 yılının Şubat ayında, 5 adet Tiger Moth marka İran üretimi ilk uçakların Duşan Tepe yakınlarında yer alan Şehbaz fabrikasından çıktığını rapor ediyordu. 21 Temmuz 1938'de Şah ve veliahtı, Hawker Audex tipi ikinci parti uçakların teslim töreni sırasında fabrikada hazır bulundular

Fabrika İngiltere'de tasarlanmıştı ve bütün teçhizat, motorlar ve diğer tüm gereksinim ve personel İngiltere'den getirilmişti. Ancak açılış töreni ve gazetelerin fabrika ve uçaklar hakkındaki açıklamalarında İngilizlerin katılımına asla değinilmedi.

¹³⁹ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 330-332.

¹⁴⁰ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 334.

Fabrikada çalışmakta olan İngiliz teknisyenler, İranlı askeri yetkililerin belirsiz siyasetleri nedeniyle fabrikanın kapasitesini söyleme eğiliminde değillerdi. Resmi açıklamalardan alınan bilgiler doğrultusunda her iki ayda bir, beş adet uçağın üretileceği ve gelecekte daha fazla türde uçağın bu fabrikada üretileceği anlaşıyordu. Ama bunlara ilişkin haberlerin yayınlanmasının engellenmesi aynı şekilde devam etti.¹⁴¹

İran Hükümeti, Hava Kuvvetlerini geliştirmek ve uçak sayısını arttırmak amacıyla Avrupadan alım yoluna gitti. 1939 yılında İngiliz uçaklarının İran’a teslimi Almanya ile savaşın başlaması nedeniyle durdu. Alım yapılan ülkelerden biri de İtalya idi. 1940 Yılında İtalya’dan alınan uçakların Türkiye hava sahasından geçirilerek İran’a ulaştırılması için Türkiye makamlarından izin istenmiş, ancak savaş koşullarını düşünen Türkiye buna izin vermemişti.¹⁴²

“İran ordusunun savaş durumu” adlı rapor İran hava kuvvetlerinin sahip olduğu teçhizat hakkında tam ve detaylı bir liste 15 Haziran 1941 tarihinde, yani İran’ın Müttefik kuvvetler tarafından işgalinden 2 ay öncesine ait bilgi vermektedir.

Tablo 2. İran Hava Kuvvetlerinin 1934 ve 15 Haziran 1941 yılındaki uçak sayıları¹⁴³

Uçak tipi	1934	1941
De Hawilland Tiger Moth	59	91
Hawker (Hind)	-	54
Hawker (Audex)	49	60
Hawker (Fury)	30	60
Diğerleri	7	12
Toplam	145	245

1941 yılında İran fiilen 245 savaş uçağına sahipti.¹⁴⁴Şah’ın güçlü bir ordu oluşturma yönündeki çabaları neticesinde 1941 yılına gelindiğinde hava kuvvetler ile birlikte İran silahlı kuvvetlerinin sayısı 125 bine ulaştı.¹⁴⁵

¹⁴¹ Muhammed Kuli Mecid, *a.g.e*, s. 337.

¹⁴² BCA, 30-10-0-0_262-763-16.

¹⁴³ ABD Büyükelçiliği, (891,796/34) sayılı rapor, 11 Eylül 1934 ve 229 (891,248/85) sayılı rapor, 2 Ekim 1934 her iki raporda, ABD Elçisi William H. Hornibrook tarafından gönderilmiştir, “İran ordusunun savaş durumu”102 (891,415/27) sayılı raporun eki, 21 Temmuz 1941, ABD Elçisi Oğul Luis G. Dreyfus gönderisi. Bkz: Muhammed Kuli Macid, *a.g.e*, s. 338-339.

¹⁴⁴ Muhammed Kuli Mecid, *a.g.e*, s. 339-340.

1.5. Rıza Şah Dönemi İran Almanya İlişkileri

Almanların İran'a ilgileri, 1894 yılında A.Holtz adında bir Alman vatandaşının İran'da petrol aramak üzere aldığı imtiyaz ile artmıştı. A.Holtz aldığı imtiyaz ile araştırmalar yapmış ama faaliyetleri sonuçsuz kalmıştı. Bu tarihten beş yıl sonra, yine bir başka Alman, Baron Julius D. Reuter, bütün İran'da maden ve petrol araştırma ve işletme imtiyazı elde etmişti. Baron Julius D. Reuter bu imtiyaza dayanarak gayet geniş faaliyetler de bulunmuş ve İmperial Bank Of Persia'yı kurmuştu. İki yıl süren çalışmaları sonunda çabaları boşa giden Baron Julius D. Reuter, nihayet daha fazla zarar etmemek için, kendi rızası ile 1901 yılında imtiyazını feshetti. Böylece Almanlar İran'daki imtiyazlarını terk ettiler.¹⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kesilen İran Alman ilişkileri, Rıza Şah'ın İran'da yönetimi ele geçirmesiyle ve üçüncü bir güce yönelme siyasetini izlemesi nedeniyle, tekrar gündeme geldi.

Rıza Şah'ın ülkeyi sanayileştirme yönündeki isteği, Almanlar için İran'da ekonomik ve endüstriyel faaliyetlerde önemli bir pay edinme konusunda iyi bir fırsat oluşturdu. İran ve Almanya ticaret alanında birbirinin tamamlayıcısıydı. İran Almanya'ya ham madde ve pamuk, tahıl, hububat, pirinç, afyon(esrar), yün, deri, yağlık çekirdekler gibi tarım ürünleri ve halı satarken; Almanya sanayi ürünleri, makine parçaları, teknik araçlar, nakliye araçları, şeker, ilaç, kimyasal maddeler ve İran'ın ihtiyaç duyduğu fabrika ve tesisleri İran'a ihraç ediyordu. Almanya bu açıdan yavaş yavaş İran'da seçkin bir ticari konum elde edebildi.¹⁴⁷ Daha çok mübadele ile yapılan ticaret sayesinde Almanya, İran'ın bütün dış ticaretini kendine çekmeyi başarmıştır.¹⁴⁸ Bu sayede İran, Almanya ile çok büyük birebir ekonomik takas anlaşmalarına girdi ve her iki devlet aralarında emtia değiş tokuşu yaptılar.¹⁴⁹

İran'ın dış ticarete getirdiği kredi ve para sınırlamaları ile İngilizlerin ekonomik faaliyetlerini zorlaştırması, Almanya'nın daha da işine yaradı. Almanya bu durumdan faydalanmaya çalıştı. Almanlar İran'da çeşitli fabrikalar tesis ederek ve ticari imtiyazlar elde ederek konumlarını güçlendirdiler. Almanya dokumacılık, kağıt imalatı, çay kurutma, çimento, cam imalatı, elektrik, silah üretimi, uçak üretimi vb. gibi İran'ın bütün sanayi alanlarında faaliyet gösteriyordu. Bu fabrikaların çalıştırılması ve gerekli

¹⁴⁵Muhammed Naibpur, *"Tehavullat-i Erteş Ez Ehd-i Kaçar Ta Payan-i Silsile-i Pehlevi"*, Zeman, Şomare 52. Tahran 1385, s. 12.

¹⁴⁶Raif Karadağ, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴⁷İrec Zovki, *İran ve Kudretha-yi Bozrg Der Cengi Cihani-yi Dovvom*, pajenk Neşr, Tehran 1367, s. 18.

¹⁴⁸Raymond Furon, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴⁹Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 31.

kadroların eğitilmesi için birçok Alman İran'a gönderildi. Fabrikalara ek olarak Almanlar yıllarca ülke madenlerinin işletmesini de üstlenmişlerdi. Almanlar gerekli kadroların temini için teknik okullar açma girişiminde bulundular ve bu kurslar Alman eğitimciler tarafından idare ediliyordu. 1925 yılında İran-Alman Endüstriyel Meslek Edindirme Merkezi açıldı ve bunu takip eden yıllarda Tebriz, İsfahan, Meşhed ve Şiraz şehirlerinde de meslek edindirme merkezleri açıldı. Aynı yıl içerisinde (1925) İran Milli Bankası Almanların yardımı ve rehberliğinde kuruldu ve bu bankanın ilk yöneticisi Alman Doktor Kurt Lindenblatt oldu. 1928 yılında Alman maliye ve ekonomi uzmanları, İran Maliye Bakanlığını kurdu. Maliye uzmanları arasında Doktor Scheniwed de vardı.¹⁵⁰

1926 Şubat'ından itibaren hükümet Alman mühendisler getirterek demiryolu projeleri yaptırmaya başladı.¹⁵¹ 1928 yılında İran'ın bir başından diğer başına yapılması planlanan demir yolu inşaatının kuzey bölgesindeki bölümü, yani Bendersah'tan Şahi'ye kadar 450 kilometre uzunluğundaki bölüm, Alman Julius Berger Şirketine verildi. 1929 yılında İran ve Almanya arasında lağvedilen 1873 anlaşmasının yerine ticaret ve denizcilik anlaşması imzalandı. 1932 yılında Almanya ve İran arasındaki ticaret hacmi, İran'ın bütün dış ticaretinin yüzde sekizine ulaştı.¹⁵² Hitlerin başa geçtiği 1933 yılından itibaren Almanların İran'daki nüfuzu arttı. İran Hükümeti ihtiyaç duyduğu lokomotiflerin büyük çoğunluğunu Almanya'dan ithal ediyordu ve buna ek olarak demiryolu işletmesi konusunda öğrenim ve uzmanlık kazanmaları için Almanya'ya elemanlar gönderiyordu. 1929-1940 yıllarında demiryolu araç ve gereçleri bakımından İran'ın ihtiyaçlarının büyük kısmı Almanya'dan ithal ediliyordu.

Almanya ayrıca İran'a otomobil ve uçak da ihraç ediyordu. İran'a motosiklet ihracatı fiilen Almanya'nın tekelindeydi. Deniz yollarından taşıma konusunda da Almanlar boş durmadılar ve İran'ın Basra Körfezi limanlarıyla Almanya limanları arasında daimi irtibat kurdular.¹⁵³ 1927 den 1932 ye kadar Alman Junkers Şirketi bütün İran üzerinde seyredecek bazı hatlarda posta ve yolcu nakliyatını tanzim eden havayolu projesini oluşturdu.¹⁵⁴ Bu şirket, Junkers uçak üretim kumpanyası adıyla aldığı kapitülasyonla İran'ın bütün iç ve dış uçuş hatlarını kendi kontrolüne aldı. Bu kumpanya Tahran, İsfahan ve Şiraz arasında iç hat uçuşları ve dış hatlarda ise Meşhed-

¹⁵⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁵¹Raymond Furon, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁵²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 18.-19.

¹⁵³Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 275- 276.

¹⁵⁴Raymond Furon, *a.g.e.*, s. 195.

Karaçi ve Bombay, Meşhed-Herat ve Kabil, Reşt-Bakü arasında yeni uçuş noktaları oluşturdu.¹⁵⁵ Almanya İran'da hava taşımacılığında özel bir konuma sahipti. 1937 yılında Berlin'i Bağdat, Tahran ve Kabil'e bağlayan bir uçuş yolu kuruldu. Yolcular 48 saat zarfında Berlin'den Tahran'a ulaştırılıyordu. Almanya'nın bu hava yolunu kurmasındaki amacı, Ortadoğu bölgesinde, özellikle Basra Körfezi'nde tam nüfuza sahip olmaktı.

Almanlar İran'da hava alanı, demiryolu, silah üretim fabrikaları ve sanayi işletmelerinin inşasında birincil derece role sahiptiler. Bütün bu işletmelerin levazım ve teçhizatı özellikle Almanya'dan ithal ediliyordu. Almanlar İran devleti'ne silah veriyor ve askeri fabrikaları denetim altında tutuyorlardı.¹⁵⁶ 1937 yılında yine bir Alman şirketi olan Lufthansa, Junkers Kumpanyası'nın yerini aldı ve İran Avrupa hava yolunu açtı. Almanya'nın Hamburg limanı ve Basra Körfezi (Fars Körfezi) arasında bir deniz yolu da Almanlar tarafından oluşturuldu. Alman Lufthansa Şirketi Ahvaz, Bender-i Şahpur ve Buşehr gibi İran'ın güney şehirlerinde şubelerini açtı.¹⁵⁷ Bu yol ile her türlü sanayi bu arada silah ürünlerini transit olarak İran'a aktarıyorlardı.

Rıza Şah, yönetiminin son yıllarında Nazi Almanya'sına güçlü bir yönelme gösterdi. 1936 yılından itibaren açılan her fabrika ile birlikte onlarca ve yüzlerce Alman, İran'a geldi. İran'ın hayati kaynakları ve hassas noktalarına nüfuz ettiler. Böylece bilirkişi ve uzman sıfatıyla ekonomik ve siyasi nüfuzlarını yayma ve güçlendirme amacıyla ilerlediler.¹⁵⁸ Çeşitli Alman uzmanlar, teknisyenler, yöneticiler ve memurlar İran'ın bütün ekonomik, endüstriyel, ticari, tarımsal, kültürel ve hatta devlet kurum ve kuruluşlarında çalışıp, faaliyet gösteriyorlardı. İran ve Almanya tarafından, iki ülke arasındaki ticari mübadelelerin hacminin artması, kültürel ve siyasi ilişkilerin daha fazla gelişmesi amacıyla olağanüstü bir çaba sarf ediliyordu.¹⁵⁹ Rıza Şah, günden güne daha fazla güçlenen Almanya'nın dostluk ve desteğini alarak İngiltere ve Sovyetler Birliği karşısında, daha güçlü bir konuma sahip olabileceğini düşünüyordu.

İran'ın genç sanayisinin kurucusu Almanya idi. İran'da sanayi fabrikalarının kurulması Almanya için iki açıdan faydalıydı. Birincisi; Almanya'nın İran'a ihracatını artırıyor ve bunun sonucunda iki ülke arasındaki ticaret dengesine yardımcı oluyordu.

¹⁵⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 18-19.

¹⁵⁶Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁵⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵⁸Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁵⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 19.

İkincisi; İranlıları yedek parçaları Almanya'dan satın alma zorunda bırakıyordu. İran Hükümeti ihtiyaçlarını karşılamak için ülkede birkaç fabrika kurma yönünde karar aldığı zaman, bu fabrikaların araç ve gereçlerinin çoğunu Almanya'dan ithal etti. Kömür madenciliğinin özel makinelerini ve diğer makineleri yine Almanya'dan satın alıyordu.¹⁶⁰ İran, Almanya için yeni bir pazar olarak kuruluyordu.

Almanya ile İran'ın ticari münasebetleri gayet iyi düzeydeydi. Bu durumla ilgili olarak 1936 yılında, Rayışbankın başkanı Doktor Schacht şunları söylüyordu: "İran Alman ticari mübadelesi son yıllarda ve bilhassa 1935' te imzalanmış olan ticaret mukavelenamesinden sonra o kadar çok ilerlemiştir ki doğrudan doğruya ticari menfaatlerimiz bizi çoktan beri aramızda cari bulunan siyasi dostluğumuz derecesinde birbirimize bağlamaktadır".¹⁶¹

Hitler döneminde Almanya, İran ile dış ticaret alanında çok önemli başarılar elde etti. 1936 yılında İran ve Almanya arasındaki dış ticaret payı %21'e, 1937 yılında %42'ye ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında ise %45'e yükseldi. 1935 yılının Ekim ayında İran ve Almanya arasında imzalanan ticaret anlaşması, 1939 yılının Ocak ayında yeniden gözden geçirildi.¹⁶² Nazilerin hükümeti döneminde Almanya çok başarılı bir ticari siyasetin sonucunda, İran ile ticaretinde büyük başarı elde edebildi. Hitlerin başa geçmesinden sonraki dokuz ay zarfında Almanya'nın İran ile ticareti yaklaşık dokuz kat arttı. 1932 yılında İran'ın dış ticaretinde dördüncü sırada yer olan Almanya, 1937-38 yıllarında İran'ın dış ticaretinde Sovyetler Birliği'nden sonra ikinci sıraya yerleşti ve İngiltere'yi bu alanda geride bıraktı. Bu yılda İran'ın Almanya ile dış ticaret hacmi %27 ve İngiltere'nin payı bütün ticari işlemlerin sadece %7'si kadardı. 8 Ekim 1939'da İran ve Almanya arasında 22500 ton pamuk ve 6000 bin ton yün İran'dan Almanya'ya ihraç edilmesi konusunda gizli bir anlaşma imzalandı. O günlerde bu ürünler Almanya için büyük bir öneme sahipti. İran Almanya için pamuk ve yün gibi stratejik ham madde temininin tek kaynağıydı.

İran'ın Almanya'ya ihracatı, Almanya'nın ihracatının aksine genellikle ham madde veya gıda ya da genel olarak tarım ürünlerinden oluşuyordu ve bu ülkeden Almanya'ya ihraç edilen tek işlenmiş ürün halıydı. 1940-1941 yılına kadar İran pamuğunun Almanya tarafından satın alınma miktarı İran'ın bu alandaki ticaretinin %60'ını aşıyordu. Bu dönemde Japonya İran'ın pamuk ürünlerinin büyük alıcılarından

¹⁶⁰Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 277.

¹⁶¹Raymond Furon, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁶²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 19.

biri sayıldığından bu iki ülke, yani Almanya ve Japonya toplamda İran'ın pamuk ihracatının %90'nı tekellerine almışlardı. İran yününün en büyük alıcısı yine Almanlardı. Öyle ki 1939-1940 yılında İran ihracat yününün, yüzde doksanını Almanya satın aldı.¹⁶³ 1940 ve 1941 yıllarında Almanya'nın İran dış ticaretindeki payı % 45,5'e ulaştı Hitler döneminde Almanya'nın, İran'ın pamuk ve yün açısından stratejik maddeleri Almanya için temin edebilecek en önemli kaynak olduğu anlaşılmıştı. Öte taraftan Almanlar Rıza Han'ın hırsının farkındaydılar ve bu durumdan yararlanmaya çalıştılar. Almanlar Rıza Han'a endüstriyel ürünleri uygun fiyata satıp, özel mülklerin pamuk, pirinç gibi mahsullerini fevkalade iyi fiyat ve koşullarla satın alma ile karşılığını lira altınıyla ödeyerek, İran diktatörünü tamamen kendilerine hayran bıraktılar.

Almanlar havaalanı, demiryolu, silah üretim fabrikaları ve sanayi kuruluşlarının inşasında başrolü üstlenmişlerdi. Bu tesislerin bütün ihtiyaç ve teçhizatı Almanya'dan ithal ediliyordu. Birçok sanayi, iletişim ve taşıma kuruluşlarında Alman uzmanlar konuşluydu. Bu uzman, danışman ve Alman tüccarların arasında bazı tanınmış Nazi unsurlar da bulunuyordu.¹⁶⁴

1.6. İran Amerika Birleşik Devletleri İlişkilerinin Başlaması

İran ve ABD ilişkilerinin geçmişi 19. yüzyıla dayanmaktadır. Bu ilişki fiili olarak 1832 yılında Amerika'nın dini misyon şeflerinin İran'a gelmesiyle başladı. İki ülke ilişkilerinin ilk tarihi belgesi Aralık 1856'da İstanbul'da imzalanan İran ve Amerika dostluk ve ticaret anlaşmasına ilişkindir.

ABD ile ilişkiler Amerika'nın İran'da eğitim ve sağlık hizmetleri ile başladı. 1832 yılından itibaren Amerika'nın dini heyetleri İran'a gelmeye başladılar. 1883 yılında ise İran ve Amerika karşılıklı olarak elçilik açtılar. Bununla beraber iki ülkenin ilişkileri başlangıç aşamasında bir takım özelliklere sahipti. Bunlardan bazılarını şu şekilde değinilebilir.

1. İranlılar esasen Amerika'yı sömürgecilik hedeflerinden uzak bir ülke olarak görüyorlardı. Bu düşünce tarzı, İran'ın 1911 yılında Amerikalı müsteşarların ve

¹⁶³Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 275.

¹⁶⁴N. Cami, *Gozeşte Çerağ Rah-ı Ayende Est Tarih-i İran Der Fasle-i Do Kudta 1299-1332*, Naşr. Koknüs, Tahrân 1362, s. 68-69.

danışmanların İran'a gönderilmesine yönelik talebinin temelini oluşturunuyordu. Bu konu hakkında Amerikalı Morgan Shuster'ın¹⁶⁵ İran'daki memuriyetine işaret edilebilir.

2. Amerika'nın siyasetinin gelişmesi ve yayılması ihtiyat ve ileri görüşlülükle gerçekleşti. Zira bu ülke İran'ın, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin nüfuz bölgesinde yer aldığını kabul ediyordu.

3. 20. Yüzyılın ilk yarısına kadar İran, Amerikan diplomasisinde özel bir konuma ve yere sahip değildi.

4. ABD'nin İran'a ilgisinin zayıflığı, Amerika'nın soyutlanma ve inziva politikasının etkisindendir.

Amerika ve İran'ın dostluk ve gemicilik anlaşması adıyla İstanbul'da tarafların temsilcileri tarafından imzalanan¹⁶⁶ anlaşmaya göre, İran ve ABD karşılıklı olarak konsolosluk açacak ve deniz yoluyla serbest ticaret yapacaklardı. İranlı devlet adamı Mirza Taki Han Emirkebir döneminde imzalanan anlaşma sebebiyle Emirkebir, kısa bir süre sonra ağır bir bedel ödedi. Anlaşmadan bir ay sonra görevinden azledildi ve peşinden katledildi. Yerine geçen Mirza Ağa Han Nuri anlaşmayı feshederek İngilizlerin rotasına girdi.¹⁶⁷

Aralık 1857'de İran ve Amerika arasında sekiz maddelik Farsça ve İngilizce yeni bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalandı. Ocak 1883'te Amerika'nın ilk özel elçisi William Benjamin Tahran'a geldi ve Amerika Başkanı Chester A. Arthur'un mektuplarını Nasuriddin Şah'a teslim etti.¹⁶⁸ Benjamin, Tahrandaki bulunduğu üç yıl boyunca başta demiryolu inşası olmak üzere birçok proje hazırladı; ancak bütün bu çabalar Ruslar ve İngilizlerin baskıları neticesinde sonuçsuz kaldı.¹⁶⁹

Ekim 1888'de Amerikan büyükelçisinin İran'a gelmesinden beş yıl sonra, İran'ın ilk elçisi Hacı Hüseyin Kulihan Nuri Washington'a gitti. Şubat 1911'de Milli Şura Meclisi Amerikalı müsteşarların maliye bakanlığı için yıllık 10 bin 900 dolarla istihdamı anlaşmasını imzaladı.

¹⁶⁵ İran'da 2. Meşrutiyet Meclisi faaliyetlerine başlayınca meclisteki temsilciler ülkenin ekonomik durumunun düzeltilmesi amacıyla Amerikalı bir müsteşar çalıştırma kararı aldı. Bu karar doğrultusunda 1911 yılında W. Morgan Shuster İran'a geldi. **Bkz:** Abdullah Yeğin, *Abd-İran Yakınlaşması Gerçek mi, Hayal mi?*, Analiz, Mart 2014, Sayı: 87, s. 9.

¹⁶⁶Rıza Muminzade, "Nigahi İcmali Be Muhimterin Tehevvulat-i Revabit-i İran ve Amerika", Mecelleyi Negini İran, Makele 6, Şumare 10, Tabistani 1383, S. 59.

¹⁶⁷ Abdullah Yeğin, "Abd-İran Yakınlaşması Gerçek mi, Hayal mi", Analiz, Mart 2014, Sayı: 87, s. 9.

¹⁶⁸Rıza Muminzade, *a.g.m.*, s. 58-59.

¹⁶⁹ Abdullah Yeğin, *a.g.m.*, s. 9.

Shuster'in gümrüklerle ilgili çalışmalarını kendi faaliyet ve çıkarları için tehdit olarak gören Ruslar ve İngilizler duruma karşı çıktılar. Nihayetinde Rusya, Shuster'in azledilmesi için İran'a Kasım 1911'de 48 saatlik nota verdi.¹⁷⁰ İşgal edilme korkusu yaşayan İran notayı kabul etti ve Shuster'i görevden aldı.¹⁷¹

Eylül 1919'da Amerika, İran elçisi aracılığıyla 9 Ağustos 1919 İran ve İngiltere anlaşmasının imzalanmasına şiddetle itiraz etti ve anlaşmanın durdurulmasında etkili oldu. Zira bu anlaşma ile İran, İngiliz nüfuz bölgesi haline geliyordu. Amerika, İngilizler tarafından İran'a dayatılan ve Vusuku'd-Devle anlaşması olarak anılan 1919 anlaşmasına açıkça muhalefeti ilan ettiği ve ayrıca Versay Barış Konferansı'nda İran'ı desteklediği için, İranlılar arasında Amerikalıların sempati ve saygınlığının artmasına neden oldu.¹⁷² Bu olumlu havanın da etkisi ile Ekim 1919'da Milli Şura Meclisi İran petrolünün Amerikalı şirket Standart Oil tarafından Azerbaycan, Gorgan, Mazenderan, Gilan ve Horasan bölgelerinde çıkartılmasını onayladı.¹⁷³

22 Haziran 1921'de dördüncü dönem Milli Şura Meclisi açıldığı zaman, Başbakan Kavvamu's-Saltane, kuzey bölgesi petrollerini kullanma ve bu bölgenin imtiyaz hakkının tarafsız yabancı bir devlete verilmesi fikrini savundu. Hatta 1921 yılında, İran, yabancı ülkelere danışmanlar istihdam etmek istediği zaman, bu ülkede Amerikalılara duyulan iyi duygular nedeniyle İranlı siyasetçilerin dikkati Amerika'ya yöneldi.¹⁷⁴ 1922 yılında ikinci defa için Amerika'dan İran'a bir mali heyet göndermesini talep ettiler. Bu heyet Doktor Arthur Millspaugh başkanlığında, 18 Kasım 1922'de Tahran'a ulaştı. Millspaugh, İran'ın maliye genel müdürü olarak geniş yetkilerle işe başladı¹⁷⁵ ve İran'da kaldığı beş yıl boyunca çok önemli hizmetlerde bulundu.

Arthur Millspaugh, İran'a gelmeden önce Amerika Dışişleri Bakanlığının ekonomi müsteşarıydı. Tahran'a geldiği zaman, ülkede projeler yapması için İran tarafından, kendisine tam destek verildi. Millspaugh, bu destek ile İran'da başarılı oldu. Ülke istihdam kanunu ve maliye bakanlığının temel projeleri onun başlıca işlerindendi. O son görevinde, savaş neticesinde oluşan ortamda birçok sorunla karşı karşıya kaldı ve beklendiği ölçüde başarı sağlayamadı. Sözleşmesinin bitmesiyle birlikte hükümet

¹⁷⁰Rıza Muminzade, *a.g.m.*, s. 59.

¹⁷¹Abdullah Yeğin, *a.g.m.*, s. 9.

¹⁷²Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁷³Rıza Muminzade, *a.g.m.*, s. 59-60.

¹⁷⁴Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 278-279.

¹⁷⁵Rıza Muminzade, *a.g.m.*, s. 60.

yetkilerini azaltarak sözleşmesini uzatmak istediye de Amerikan heyeti bunu kabul etmedi ve heyet İran'dan ayrıldı. Ancak İran'ın Amerika ile iş yapma çabaları devam etti. Başbakan Kavvamu's-Saltane Amerika Petrol şirketi Standart Oil'in temsilcisi ile İran'ın beş Kuzey eyaletinin petrol imtiyazının bu şirkete verilmesi hakkında gizli müzakereler başlattı. Bu müzakereler 20 Kasım 1921'de anlaşma ile sonuçlandı. İmzalanan anlaşmaya göre, Kuzey İran petrollerini çıkarma ve kullanma hakkı elli yıl süreyle Amerikalı şirkete verildi. Anlaşma komşu devletlerin muhtemel sabotajlarını önlemek için, aynı gün aceleyle Milli Şura Meclisi tarafından onaylandı.¹⁷⁶ Bu anlaşmaya İngiltere ve Sovyet Rusya şiddetle karşı çıktılar. 2 Mart 1922'de İran Hükümeti, Amerika'ya verilen imtiyazı feshetti. Amerika protesto etmişse de sonuç değişmemiştir.

1923 Haziran'ında, Amerikalı Sinclair Consolidated Oil Corporation direktörü, H. F. Sinclair, Tahran'a gelmiştir. Sinclair Kumpanyası, Standart Oil'in rakibi ve H. F. Sinclair de Sovyetler ile çok iyi iş münasebetinde bulunmaktadır. Önce Anglo-Persian'ın sonra da Standard'ın almış oldukları imtiyazları ele geçirmiştir. Sinclair Amerika'ya döndüğünde siyasi bir skandala karıştığından İran hükümeti bu anlaşmayı da feshetmiştir.¹⁷⁷

Amerika Birleşik Devletleri Tahran büyükelçiliğinin konsolos yardımcısı Major Robert İmbrei'nin elim öldürölme hadisesinin vuku bulduğu 1924¹⁷⁸ yılından sonra ilişkiler bir süre donmuştur. Major Robert İmbrei, İran'daki siyasi görevine ek olarak muhabiri olduğu National Geographic Dergisi tarafından İran'ın ilginç, tarihi ve dini mekânlarından fotoğraflar çekip Amerika'ya göndermekle görevlendirilmişti. Major Robert İmbrei 18 Temmuz 1924'te İran-İngiltere petrol şirketi çalışanı yine bir Amerikalı olan Balvin Simor ile birlikte, Şeyh Hadi Sakahanesi'ni görmek için elinde fotoğraf makinesi ile oraya gitti. Orada halkı tahrik eden bazı İngiliz unsurları tarafından katledildi. Amerika bu hadisede polis memurlarının İmbrei'nin can güvenliğine özen göstermemelerine tepki gösterip, olayın sorumlularının cezalandırılmasını talep etti. Bu olayın sonuçlarını önlemek için İran, resmen özür diledi ve tazminat ödemeyi kabul etti. Hatta olayın sorumlularından üç kişi idam edildi. Major Robert İmbrei'nin katli Amerikalıları korkuttu. Sinclair şirketinin bütün temsilcileri, can güvenliğinin olmadığı bir ülkede nasıl olur da petrol arama ve çıkarmada başarılı

¹⁷⁶Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁷⁷Raymond Furon, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁷⁸Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 280.

olunur? Mazeretiyle İran'ı terk ettiler.¹⁷⁹ Böylece Kuzey petrolleri imtiyazı konusu kapandı.

1935 Kasım'ında İran ve Amerika ilişkileri iki buçuk yıl süresince kesildi. Bu kesintinin nedeni İran'ın Washington özel elçisi Celal Gaffar'ın trafik kurallarını çiğnemesi ve aşırı hız yapması nedeniyle Amerika polisi tarafından tutuklanmasıydı. Kendisini tanıtmamasına rağmen kendisine kelepçe taktılar ve polis karakoluna götürdüler. Ancak karakolda İran özel elçisinin hüviyeti hakkında bilgi edinir edinmez derhal kendisini serbest bıraktılar. ABD Dışişleri Bakanlığı ve Massachusetts Eyalet Valisi'nin polisin davranışından dolayı yazılı ve sözlü olarak özür dilemesine rağmen bazı ABD gazetelerinin Rıza Şah'ın geçmişine yaptıkları işaretler nedeniyle sinirlendi. Ardından Rıza Şah, Roosevelt ve Dışişleri Bakanı Cordell Hull'un olayın telafisi ve Şah'ın memnuniyeti yönündeki çabalarını önemsemeyip 1936 Mart'ında özel elçinin geri çağırılması ve Amerika ile siyasi ilişkilerin kesilmesi emrini verdi. İki buçuk yıl sonra yani 1938 yılının sonlarında ABD Dış İşleri Bakanlığı Ortadoğu Dairesi Başkanı Wallace Murray ABD'nin üst düzey temsilcisi sıfatıyla Tahran'a geldi ve resmen Amerika adına özür diledi. Bu girişimden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler Ocak 1940'ta yeniden kuruldu.¹⁸⁰

¹⁷⁹Abdulrıza Huşenk Mehdevi, *Tarihi Revabıt-i Harici-yi İran Ez İbtidai Devran-ı Safeviyye Ta Payan-ı Ceng-i Dovvom Cihani*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1393, s. 378.

¹⁸⁰Abdulrıza Huşenk Mehdevi, *a.g.e.*, s. 396-397. ; Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 282-283.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE İRAN

2.1. Avrupa’da Savaşın Başlaması ve İran’ın Konumu

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra imzalanan Versay Antlaşması, barışı güçlü bir zemine oturtamadı.¹⁸¹ 1930’ların başlarında başlıca emperyalist devletler arasındaki kuvvet oranında belirli değişiklikler meydana gelmişti. Almanya, Japonya ve İtalya açıkça dünya haritasının yeniden düzenlenmesini talep ediyorlardı. Bunlar, emperyalist devletlerin Fransız- Amerikan gurubuna meydan okudular ve dünyadaki hegemonyasına karşı çıktılar. Alman, Japon ve İtalyan saldırganlarının dünya egemenliği için mücadele döneminin ayak sesleri yayılıyordu.

1929’da kapitalist dünyada baş gösteren genel ekonomik bunalım, kapitalist ülkelerin kendi içlerinde ve birbirleriyle olan ilişkilerinde çelişkilerini daha da arttırmıştı. Japon tekelleri ve militaristleri, Uzakdoğu’ya emperyalist yayılmada, öteki kapitalist güçlerin önünde yürümeyi arzuluyorlardı.¹⁸² 30 Ocak 1933’te Adolf Hitler başbakan olarak Almanya’da işbaşına geldi. Ekim ayında Almanya Milletler Cemiyetinden ayrıldı.¹⁸³ Japonya ile Almanya, bu iki savaş yanlısı devlet, Milletler Cemiyeti’ne sırt çevirdiler. Silahsızlanma Konferansı’nın ve İhtisas Konferansı’nın iflası ilan edildi. Birinci Dünya Savaşı’na neden olan anlaşmazlıklar, eskisinden daha güçlü olarak gündemdedi. Bu iki konferansın iflasından sonra ise bütün devletler bir yandan savaşa hazırlanırken, bir yandan da sürekli olarak savaşa karşı önlem aldıklarını söylüyorlardı.¹⁸⁴

Almanya Versay- Waşington sistemini bozmak istiyordu. Almanya kendi açısından Batı ile Sovyetler Birliği arasındaki çelişkilerden de yararlanmak politikası içindeydi. Eğer bir dünya savaşı çıkacaksa, bunun bilimsel sebep-sonuç ilişkisinin kökeninde Almanya’nın yayılma isteği mevcuttu. Alman faşizmi saldırgan bir karaktere sahipti. Hitlerci Alman düşüncesine göre; Batılı ülkeler, yeni bir dünya savaşını önlemenin tek yolunun barışı korumada birleşmek olduğunu anlamalıydılar. İngiltere ve

¹⁸¹Sabiha Sertel, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, Cumhuriyet Kitapları Yay. İstanbul 2010, s. 30.

¹⁸²V.Sipols-M.Haalamof, *İkinci Dünya Savaşı’nın Nedenleri Emperyalizmin Anatomisi*, (Çev. İzzet Yaşar), Ağaoğlu Yay. 1975, s. 11-12.

¹⁸³Edgar Schumacher, *İkinci Dünya Harbi Tarihi*, (Çev. Lütfullah Ecevit), Askeri Bas., İstanbul 1948, s. 4.

¹⁸⁴Sabiha Sertel, *a.g.e.*, s. 31-32.

Fransa gibi devletlerin yönetici çevreleri de Almanya'nın artan gücünden ötürü endişeleniyorlardı. Ancak Almanya savaş gücünü Sovyetler Birliğine yöneltir ve onu ortadan kaldırarak tatmin olursa, batılı devletler müdahale etmek yanlısı görünmüyorlardı.¹⁸⁵ Batılı devletler Almanya'yı bu yönde teşvik ediyorlardı. Çünkü kısa vadeli çıkarları vardı. Zira kapitalist batılı devletler yükselen Alman tehlikesini bertaraf edebilmek için bir diğer düşmanları olan Sovyet rejimi ile kapıştırmaya akılcı çözüm olarak bakıyorlardı. Almanya dünyayı sanki iki seçenekten birine zorlamaktaydı. Ya faşizm ya komünizm. Faşist Almanya da kendini, her şeyden önce "Bolşevizm aleyhtarlığının üssü" gibi göstermekte ve bu tavırla Batılılar nezdinde kabul görmeyi amaçlamaktaydı. Bu anti Sovyet görünüm özellikle İngiliz yöneticiler tarafından onaylanıyordu.¹⁸⁶

Rusya, Dünya ihtilalini hazırlamak ve komünistleştirilmiş bir dünya kurmak propagandası yaparken, Almanya ve İtalya'nın dünya düzenine itirazı ve bazı istekleri vardı. Almanya, Polonya, Çekoslovakya, Avusturya, eski Alman toprak ve nüfusunu (Fransa ve Baltık devletlerine verilmiş olan yerleri) geri almak, ayrıca eski sömürgelerini de geri kazanmak davasını başlatmıştı. İtalya ise Birinci Dünya Savaşının nimetlerinden en az yararlanmış galip bir devlet olarak, Mussolini iktidarı öncülüğünde Yugoslavya'ya verilen Dalmaçya kıyılarını istiyor, bir yandan da Fransa'nın elinde bulunan Tunus, Korsika Adası ve Nis'in İtalyan eyaleti olduğunu iddia ediyordu.¹⁸⁷ İngiliz statükocular İtalya ve Almanya'da faşist diktatörlükler kurulduğu için memnun gözüküyorlardı. Bu durumu kapitalizmin sağlamlaşması, işçi sınıfının devrimci mücadelesinin Avrupa'da kaydettiği ilerlemeye karşı bir tampon olarak düşündüler. İngiliz yöneticileri aynı zamanda Hitler Almanya'sını Sovyetler Birliği'ne karşı kullanabileceklerini de umuyorlardı. Dünyanın ilk sosyalist devletinin yıkılması, İngiltere'nin bir numaralı amacı olmuştu.¹⁸⁸ Bu sebeple yüzünü doğuya dönen Almanya İngiltere'yi daha az kaygılandırıyordu.

Hitler iktidara gelir gelmez ilk iş olarak 2 Şubat 1933'te Komünist Partisinin toplanmasını ve gösteri yapmasını yasakladı. 27 Şubatta da liderleri de dâhil olmak üzere 4 bin komünisti tutuklattı. Hitlerin iktidara gelir gelmez böyle bir icraat

¹⁸⁵Türkkaya Ataöv, *İkinci Dünya Savaşı*, Birey ve Toplum Yay. Ankara 1985, s. 54.

¹⁸⁶Türkkaya Ataöv, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁸⁷ Afif Tuğrul, *İkinci Dünya Harbinin Stratejisi*, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul 1956, s. 3.

¹⁸⁸V.Sipols-M.Haalamof, (Çev. İzzet Yaşar), *a.g.e.*, s. 21.

sergilemesi, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini memnun etmişti.¹⁸⁹ 1934 Mayıs'ında Muhafazakâr Partinin liderlerinden Lloyd George, Londra'nın politikasının gerçek amacı olarak, Sovyetlere karşı Japonya'yı destekleyeceklerini, Kore-Mançurya sınırını Pasifik'e kadar genişletip Sibiryaya uzak doğusunu ele geçirmelerine izin vereceklerini söylüyordu. Almanya'ya silahlanma hakkı konusunda müdahale etmeyeceklerini, ona doğu yolunu açacaklarını ve böylece kendilerine mutlak gerekli olan genişleme için olanaklar sunacaklarını açıklıyordu. Bu yolla Japonya'nın ve Almanya'nın gözünü İngiltere'nin ve Batının üzerinden başka yana çevireceklerini ve Sovyetlerin sırtına sürekli bir tehdidin baskısını yükleyeceklerini açıklıyordu.

Versay Anlaşmasını yürürlükten kaldırmak ve Almanya'nın yeniden silahlanmasını önleyen engellerden kurtulmak isteyen Hitlerciler, gözlerinin yalnızca Doğu'da olduğuna inandırarak İngiliz muhafazakârların gözlerini boyuyorlardı.¹⁹⁰

1935 yılında Hitler ilk hukuksuz hareketini gerçekleştirdi. Versay ve Lokarno hükümlerini hiçe sayarak Almanya'nın silahlanmasını açığa vurdu. Almanya'da mecburi askerlik ilan edildi.

İkinci hareket mütecaviz bir tavidir. Hitler, 7 Mart 1936'da dört devlete, 25 yıllık saldırmazlık paktı yapmak, Ren'i askerden arındırmak ve kendi komşularıyla saldırmazlık paktı yapmayı önerdi. Bundan bir iki saat sonra da, birdenbire ordularını Ren'e soktu.

1936 yılında İspanya iç savaşı Alman-İtalyan işbirliğini¹⁹¹ ve Roma-Berlin Mihveri'ni getirdi. Hitler, Almanya ve İtalya'nın amaçlarına ulaşmalarında Bolşevizm karşıtlığının taktik bir araç olduğunu belirtti. Bu konuşmadan bir gün sonra 25 Ekim 1936'da Roma-Berlin Mihverini gerçekleştiren Alman- İtalyan anlaşması imzalandı.¹⁹²

Üçüncü mütecaviz tavır Avusturya'nın ilhakıydı. Almanya 12 Mart 1938'de yaptığı bu ilhak için planlarını önceden hazırlamıştı. Buna göre, Lehistan, Beyaz Rusya ve Ukrayna Almanya'nın "hayat sahasına" girer. Bunun için Avusturya'dan

¹⁸⁹ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁹⁰ V.Sipols-M.Haalamof, (Çev. İzzet Yaşar), *a.g.e.*, s. 22-23.

¹⁹¹ İspanya'da başlayan iç savaş için Ağustos 1936'da İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde bir müdahale etmeme anlaşması imzalandı. Anlaşmaya 27 Avrupa ülkesi imza koydu. Amaç iç savaşın İspanya dışına taşıp bir dünya savaşı halini almasını engellemektir. Buna rağmen İtalya ve Almanya, İspanya iç savaşına müdahale ettiler. İtalya ve Almanya İspanya karşı devrimcilerine ellerinden gelen askeri yardımı yapıyordu. Sovyetler de tank ve uçak yardımı yaparak, Fransa ile birlikte meşru İspanya hükümetini destekliyordu. İspanyada 7 Ekim 1936'da, faşist birliklerin Madrid'e karşı saldırıları başarısız oldu. İspanya'ya ortak müdahale, Alman ve İtalyan faşistlerinin yakınlaşmasında kesin ve belirleyici bir unsur oldu. **Bkz:** V.Sipols-M.Haalamof, (Çev. İzzet Yaşar), *a.g.e.*, s. 72-73.; *Büyük Savaş İkinci Dünya Savaşı Tarihi 1939-1945*, Milliyet Yay. Mayıs 1974, s. 20.

¹⁹² V.Sipols-M.Haalamof, (Çev. İzzet Yaşar), *a.g.e.*, s. 73.

başlanacaktı. Avusturya'nın ilhakı Almanya'ya hem Çekoslovakya kapılarını açacak hem de O'nu Doğu Avrupa'da serbest bırakacaktı. Hitler 12 Şubat 1938'de Avusturya Başvekilini Berlin'e davet ederek kendisine, ilhak vesikasını zorla imza ettirdi. 12 Martta da Alman orduları Viyanaya girdi.

Almanya'nın dördüncü sayılabilecek mütecaviz tavrı da, Çekoslovakya'nın ilhakı oldu. İngiltere, Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesini sukunetle karşıladı. Aynı ırktan iki devletin birleşmesi kabul edilebilir fikri ile hareket etti. Artık her hükümet Hitler'in Çekoslovakya'ya yürüyeceğini biliyordu.

Bu sırada İngiltere'de iktidara gelen Chamberlain, durumu barış yolu ile halletmek üzere, Münih Konferansını hazırladı. Bu konferansın neticesinde Almanya'nın Çekoslovakya'yı ilhak etmesine rıza göstermiş ve bu sayede barışın kurtarıldığı zannedilmişti. Oysa bu sayede Hitler, İngiltere Başbakanı'nı ayağına getirtmiş ve isteklerine razı etmiş olduğundan, Alman generallerin gözünde çok büyümüştü. Böylece Hitlerin iç ve dış çekinceleri azalmıştı.¹⁹³ Nitekim Almanya 21 Martta Danzig'in kendine devrini ve Doğu Prusya'yı Polonya'ya bağlayan bir koridor istedi. Bir gün sonra da Litvanya'dan Memel'i istedi.¹⁹⁴ Dünya basını 1 Nisan 1939'da, Neville Chamberlain Kabinesi'nin Avrupa'daki barışı güvence altına almak için uyguladıkları tavizkâr ve yatıştırma politikalarını bütünüyle değiştirdiklerini ve Polonya'yı Almanya'dan gelebilecek tehdide karşı savunacağı haberini duyuruyordu. Ancak bu sözlere bir çeşit garanti gibi bakmak yanlış olur. Çünkü doğuda bir cephe açmak için Polonya çok güçsüzdü ve bu cepheyi ancak Sovyetler açabilirdi.¹⁹⁵

14 Ağustosta 1939'da, İngiltere adına Roden Buxton Almanya'ya somut bir anlaşma metni sundu. Buna göre İngiltere, Doğu Avrupa'yı Almanya'nın doğal genişleme yeri olarak kabul ediyordu. Afrika anakarası yeniden bölüşülecek ve Nazi Almanya'sına eski sömürgeleri verilecekti. Buna karşılık Almanya da İngiliz imparatorluğunu kabul ediyordu. Bu sırada devam eden, Moskova'daki İngiliz Rus askeri görüşmelerinin sonuçsuz kalması da doğal bir sonuçtu. Ancak yalnız kalan Sovyet Rusya Almanya ile saldırmazlık anlaşması imzalamaya itilmişti. 23 Ağustos 1939'da Almanya ve Sovyetler arasında on yıllık bir saldırmazlık anlaşması

¹⁹³ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 14-16.

¹⁹⁴ Türkaya Ataöv, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁹⁵ Liddel Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, C. I, (Çev. Kerim Bağrıaçık), YKY Yay. İstanbul 2002, s. 13.

imzaladılar.¹⁹⁶ Nazi-Sovyet Paktı denen bu anlaşmanın gizli hükümlerine göre Polonya, Almanya ve Rusya arasında paylaşılıyordu.

Bu pakt savaşı kaçınılmaz hale getiriyordu. Hitler Polonya konusunda Moskova nezdinde itibar kaybını göze almadan geri adım atamazdı. Ayrıca Anglo-Alman paktına ilişkin müzakereler Hitler'in İngilizlerin Polonya'yı savunmak için riske girmek ve Rusya'yı bu işe karıştırmak istemediklerine olan inancını güçlendirmişti. Ama Sovyet Alman paktının İngilizler üzerindeki etkisi Hitler'in sandığından farklı oldu. Tam tersine, sonuçları ne olursa olsun İngilizlerde büyük bir seferberliğe neden oldu.¹⁹⁷

Avrupa olayları, Almanya'nın Orta Avrupa'da genişleme politikasına ve İtalya'nın Yakındoğu ve Ortadoğu'daki ihtiraslarına eş zamanlı olması bir taraftan, Müttefiklerin Almanya ile mücadele için hazırlığı öte taraftan tedricen İran'ın konumu üzerindeki etkisini ortaya çıkardı. Prag'ın 1939 yılında Hitler tarafından işgal edilmesi İngiltere üzerinde dramatik ve tuhaf bir etki bıraktı ve bu ülkenin dış siyasetini temelden değiştirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği günden itibaren İngiltere'nin Avrupa'daki siyaseti tam tarafsızlık ve neticede daimi ihtilaflardan kaçınmaya dayanıyordu. Bu dönem boyunca İngiltere Avrupa'da her türlü askeri taahhütten kurtulmaya çalışıyordu. Ama bu durumda bu geleneksel siyasetin yeni gelişmelerle uyumsuzluğu tamamen ortaya çıkmıştı. Şimdi İngiltere kadim siyaseti olan Avrupa'da egemen güce dönüşmek isteyen her güçle mücadeleye geri dönmeliydi. İngiltere ne zaman savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalsa, mevcut kuvvetlerden en güçlüsüyle birleşerek muhtemel rakibiyle karşılaşmaya çalışmıştı. Bu nedenle Prag hadisesinden sonra İngiltere ve Fransa yönetimleri, Almanya Polonya ve Romanya'ya saldırdığı takdirde bu ülkeleri destekleyeceklerini ilan ettiler. Aynı yıl Nisan'ın yedisinde İtalya Arnavutluk'u işgal ve kendi topraklarına ilhak etti.¹⁹⁸

Avrupa'da Hitler rüzgârı eserken buna barışçı çözümler arayan İngiltere'nin yaklaşımlarından cesaret alan Hitler, Almanların yerleşik bulunduğu bütün toprakları (Avusturya, Çekoslovakya'da Sudet bölgesi, Polonya Koridoru) büyük bir "Reich" te toplamak ve üstün ırkın yaşam alanını sağlayacak savaşın başlamasını ana programı olarak görüyordu. Almanya için yaşam alanları zengin Polonya ve Rusya ovalarında,

¹⁹⁶Türkkaya Ataöv, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹⁹⁷Liddel Hart, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁹⁸ Ali Aşgar Zerger, *Tarih-i Revabıt-i İran ve İngiliz Der Dovre-i Rıza Şah*, (Tercüme. Kaveh Beyat), Naşr. Pervin, Tehran 1372, s. 398-399.

Romanya ve Kafkasya'daki petrol rezervlerinde mevcuttu.¹⁹⁹ Almanya 1939 yılının sonlarına doğru silahlanmada epey ilerlemişti. Almanya müttefiklerin kararsızlığından faydalanarak, Danzig'i tehdit etti ve 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girdi. 3 Eylülde İngiltere, Fransa, sonraki birkaç gün içinde İngiltere topluluğuna ait olan Yeni Zelanda, Avustralya, Hindistan gibi devletler Almanya'ya savaş açtılar. Bir Dünya savaşı başlıyordu. Alman orduları Polonya'da ilerlediler, içinde Danzig'in de olduğu Polonya'nın büyük bir bölümünü aldılar.

Almanya-SSCB ittifakı 23 Ağustosta imza edildikten sonra Sovyetler de Polonya'nın doğu kısmını işgal ederek Polonya'yı paylaştılar.²⁰⁰ Almanya ve Sovyetler Birliği arasında Polonya'yı paylaşım konusunda bu ilki ülkenin dışişleri bakanları tarafından anlaşma imzalandı. O günün siyasi çevreleri iki zıt siyasi rejim, Sovyetler Birliği ve Nazi Almanya'sı arasındaki bu tür bir anlaşmadan dolayı şaşkınlık içerisindeydiler. Zira Berlin-Roma-Tokyo ekseninde aslında kuvvetle antikomünist söyleme sahipti.²⁰¹ Almanya ve Sovyet Rusya birbirlerine dost görünüyordular. Acaba hangisi iki yüzlüydü? Hayat alanını Sovyet topraklarında gören Almanya mı? Yoksa Dünya sosyalizmini kurmayı hedefleyen Sovyetler mi?

İkinci Dünya Savaşı Almanya'nın Eylül 1939 başlarında Polonya saldırısından sonra bütün dünyaya yayıldı. Savaşın başlamasıyla İran Başbakanı Mahmut Cem, 2 Eylül günü bir bildirge yayınladı.²⁰² Bu bildirimde, savaşan ülkelere İran'ın bu savaşta tarafsız kaldığını ve tarafsızlığını koruyacağını ve İran'ın savaşan hiçbir ülkeye düşman ve taraftar olmadığını ilan etti.²⁰³

Şah'a göre, İran ne savaşa katılabilecek ölçüde güçlüydü, ne de hak ve hukukunun çiğnenmesine izin verecek kadar zayıftı. Bu nedenle, İran için tarafsız bir politika izlemek zaruridi ve savaşan ülkeler için değerliydi. İranlılara göre savaşa her türlü katılımdan şiddetle kaçınılması ve böylece Birinci Dünya Savaşı'nın yıkımlarının tekrarlanmasının engellenmesi gerekiyordu. Çünkü Birinci Dünya savaşında ülke viran olmuştu. Bu yüzden tarafsızlık gerek harici gerek dâhili açıdan mümkün ve uygun tek

¹⁹⁹ Georges Langlois, Jean Boismenu, LucLefebvre, 20. *Yüzyıl Tarihi*, Nehir Medya Yay. İstanbul 2000, s. 224-225.

²⁰⁰ Sabiha Sertel, *a.g.e.*, s. 219.

²⁰¹ Ali Asker Şemim, *İran Der Dovre-i Saltanat-ı Ali hazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*, Naşr. İbn Sina Tehran 1346, s. 17.

²⁰² Ali Rıza Emami, *a.g.e.*, s. 284.

²⁰³ Dışişleri Bakanlığı belgeleri arşivi, yıl 1939, Kutu 16, Dosya 35. Yayınlanmış belge. *Derbare-i Sevvom Şehrivar ve Nekş İran Der Ceng Cehani-yi Dovvom*, Merkezi Pejuhiş ve Naşr-i Ferheng Siyasi-i Dovran-i Pehlevi, Tehran 2536 (1356), s. 21.

siyaset olarak İran'ın barış ve huzurunun güvencesi sayılıyordu. Savaşın başında İran'ın yaklaşımı buydu.²⁰⁴

1939-1941 yılları arasında İran tarafsızlığını korudu. Hem Müttefik hem de Mihver ülkelerle siyasi ilişkilerini devam ettirdi.²⁰⁵ İkinci Dünya Savaşı'nda genel olarak tarafsızlık siyasetinin benimsenmesinde amaçlanan hedef; düşmanlık, çatışma ve savaşlardan uzak kalmak ve neticede milli çıkarları korumaktı. İran'ın tarafsızlığını ilan etmesinin amacı da ülkeyi bu büyük uluslararası krizden korumak ve savaş halinde olan büyük devletlerin İran'ın içişlerine müdahalelerini önlemektir.²⁰⁶ Hem İngilizler, hem de Ruslar İran'ın tarafsızlık ilanını memnuniyetle karşıladılar. Zira İngiltere ve Fransa temsilcileri Moskova'da Rusların yardımını almak için müzakerelerde bulunurken, Hitlerin temsilcileri, Ruslarla bir saldırmazlık anlaşması imzalamayı başardılar.²⁰⁷

İlginç olan hem Almanya'nın hem de İngiltere'nin İran'ın bu konum ve tutumunu kabul etmesiydi. İngiltere bu siyaseti kabullendi çünkü İngiltere, önemli çıkarlarını korumayamadığı ve güvenliğini sağlayamadığı bölgelerde durumun stabil ve sakin kalmasını, tercih ediyordu. Ayrıca Almanya da İran'ın bu siyasetini aktif şekilde destekledi. Almanya Dışişleri Bakanlığının düşüncesi ise, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla yakın ilişkileri göz önüne alınarak, politik olarak önem arz eden, fiilen tam tarafsızlık konusunda İran'ın desteklenmesine devam etmektir.

Bununla birlikte savaş, İran'ın dış ilişkilerini etkisi altına aldı. İşin başından itibaren İran'ın tarafsızlığını korumayı istemesine rağmen, bunun çok kolay olmayacağı belliydi. İran bunun için bütün diplomatik maharetini ortaya koymalıydı. İran'ın dış siyaseti değişken bir konumdaydı. Zira hem Rusya hem de İngiltere ile iyi ilişkilere sahip olmak istediği halde çok ihtiyatlı hareket etmek durumundaydı. Şah, her şeyden önce mümkün olduğu kadarıyla Birinci Dünya Savaşı zamanında İran'ın yaşadığı kötü tecrübelerin tekrarlanmasını engellemek istemektedir. Şah, ne pervasız bir girişimde bulunmakta ne de kasıtlı olarak Moskova'yı rahatsız etmekteydi. Ancak hali hazırda birçok unsur bu konuyu zorlaştırmaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı İran ve Sovyetler Birliği arasında herhangi bir ticari anlaşmanın olmadığı dönemde başladı. 1935 yılı anlaşmasının süresi 1938 yılında dolmuştu ve henüz yeni bir anlaşma imzalanmamıştı. Bu durum sadece iki ülke arasındaki ticari alışverişin

²⁰⁴ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 400.

²⁰⁵ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 284.

²⁰⁶ Huşeng Ameri, *Rıza Şah ve Thevvülat-ı İran-ı Muassır*, Naşr. Ferdosi, Stockholm 1393, s. 258.

²⁰⁷ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 259.

yavaşlamasına neden olmamış aynı zamanda Rusya'dan geçen İran-Almanya transit yolunun kapanmasına da sebep olmuştu. Bütün bu sorunlara ek olarak, İngiltere'nin Alman mallarının deniz yollarından taşınmasına yönelik çıkardığı sorunlar, İran'ın dış ticaretine büyük zarar verdi. Her ne kadar İran Sovyetler Birliği'yle ilişkilerinde konum değişikliği anlamında herhangi bir belirti göstermemiş olsa da, 1939 yılında Moskova'daki bir ticaret anlaşmasının akdi için gerçekleşen müzakereler boyunca, İran'ın bütün girişimleri Rus heyeti tarafından soğuk karşılandı.²⁰⁸ Gerçi İran ve Sovyetler arasındaki tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması geçerliydi ama genel olarak iki ülke ilişkilerindeki düşmanca atmosfer hissediliyordu.

Almanlar, İran'ı kendilerine daha fazla yaklaştırmak için bu durumdan çok iyi yararlandılar. İran'ın kendilerine olan ekonomik bağılılığı nedeniyle, Türkiye'ye yaklaşarak tarafsızlığını pekiştirmek yerine, Almanya ile olan münasebetlerine dayanarak Rusların konumunu değiştirme ve dengelemeyi tercih edeceğine inanıyorlardı. Zira İranlılara göre, Sovyetler Birliği tehdidini etkisiz kılacak ülke Almanya'ydı. Ancak şu noktayı da dikkate almak gerekir ki, Almanların Sovyet tehlikesi bahanesine tevessül etmesi, Almanların Ruslarla işbirliği yaparak planladıkları hesaplanmış bir taktikti.

18 Kasım 1939'da Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Almanya'nın Moskova büyükelçisine Sovyetler Birliği'nin Transkafkasya ve Orta Asya'da kuvvetlerini takviye etmeyi ve bu amacını yakın gelecekte icra aşamasına geçireceği bilgisini verdi. Molotov, Almanya elçisine, Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya propagandif hedefleri için bu meseleyi istediği şekilde kullanmasına izin vermeyeceğini ve bu meseleyle ilgili raporları tekzip edeceğini söyledi.

İngilizler de Almanların Sovyet tehlikesi korkusunu kullanarak Ortadoğu politikasında mesafe aldığını görünce, Tahran elçisi Bullard'ı, İranlı yetkililere Sovyetlerin bu bölgelerde askeri girişimlerde bulunmasının kolay olmayacağı konusunda telkinlerde bulunmak üzere görevlendirdi.

İngilizler Ortadoğu'daki propagandalarını, Sovyetler Birliği'nin nüfuzu karşısında milli yöneticilerin desteklenmesi temeline oturtular. İngiltere'nin siyaseti, İranlıların Sovyetler Birliği'nden duydukları endişenin dayanaksız bir korkuya dönüşmesini engellemekti. İngiltere Savaş Bakanlığı Sovyetler Birliği'nin İran'a saldırı imkânının olmadığına inanıyordu. Zira Sovyetler, İran'da petrol bölgelerine, ulaşamazdı.

²⁰⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 404.

Sovyetler Birliği kesinlikle İran'a saldırının İngiltere ile savaş anlamına geldiğini de çok iyi biliyordu. Ayrıca askeri açıdan İran'ın kuzey bölgeleri Kasım ayından itibaren tankların geçişı için uygun değildi.²⁰⁹

Bu arada Almanya aktif bir şekilde İran'ın Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini normalleştirmeye yönelik adımlarını destekliyordu. Zira İran ve Sovyetler Birliği ilişkilerinde normalleşmeye bağlı olarak Alman-İran ticareti artış gösteriyordu. Diğer taraftan Almanya-Sovyetler Birliği anlaşması, Almanya'nın hedefleri hakkında, İranlıların kuşku duymasına sebep oldu. Şah'ın bu gelişmelere yönelik ilk tepkisi, fanatik bir Almanya taraftarı olan, İran Maliye Bakanı Mahmut Bedr'in azledilmesi oldu. Almanya'nın İran elçisiyle samimi ilişkileri olan Bedr, Almanya'nın İran'da ekonomik ve siyasi çıkarlarının ilerlemesinde etkin bir role sahipti. Bu meselenin ötesinde Şah'ın pozisyonunun değişmesini ifade eden bir diğer gelişme ise, Şah'ın İngilizlere daha fazla yaklaşma yönündeki çabalarıydı.²¹⁰ Almanya, Sovyetler ile yakınlaşınca, Şah'ın gidebileceği tek adres İngiliz müttefikliğiydi.

2.1.1. Barbarossa Harekâtı ve İngiltere-Sovyetler Birliği İttifakı

Stratejik durumunu güçlendirmekle uyumlu olarak, Sovyetler, "Alman savaş makinesine" hammadde sağlayarak komşusunu yatıştırma çabalarına devam etti. 1940 yılının Şubat ayında, Almanya ve Sovyetler arasında bir ticaret anlaşması yapılarak, Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya büyük miktarda hammadde vermesi sağlanmıştı. Almanya karşılık olarak kömür ve mamul eşya gönderiyordu. Almanya'nın saldırısını başlattığı son ana kadar, hammadde yüklü Sovyet trenleri gümrük kapısından Almanya'ya geçiyordu.²¹¹ Alman-Rus ittifakının meydana çıkması üzerine bütün dünya nasıl bir hayret ve korku içinde kaldıysa, Alman-Rus harbi, bütün dünya için hiç beklenilmeyen bir zamanda patlak verdi.

Almanya ve Sovyet rejimleri ideoloji bakımından büsbütün iki zıt kutubu oluşturdukları ve siyasi amaçlarının da birbirlerine büsbütün aykırı bulunduğu ortadaydı. Bu devletlerden biri doğuya doğru genişlemek isterken, diğer batıya doğru genişlemek niyetindeydi.²¹² 22 Haziran 1941 Pazar sabahının ilk saatlerinde Almanlar

²⁰⁹ Ali Asđar Zerger, *a.g.e.*, s. 404-405.

²¹⁰ Ali Asđar Zerger, *a.g.e.*, s. 406.

²¹¹ Henry Kissinger, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2015, s. 335.

²¹² Edgar Schumacher, *a.g.e.*, (Çev. Lütfullah Ecevit), s. 127-128.

Rus sınırını geçtiler.²¹³ Aynı gün Almanya, Sovyet Rusya'ya, Almanlara düşmanlık yönelttiğini ve Alman hududunda askeri yığınak bulundurmasını kabul etmediklerini bildiren bir nota verdi. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Alman kuvvetlerinin hiçbir sebep göstermeden ve harp ilan etmeden saat 4 te Sovyet topraklarına girdiklerini söyledi. Ancak bir buçuk saat sonra Alman elçisinin kendisini ziyaret ederek Almanya'nın Sovyetler Birliğine harp ilan ettiğini ekledi. Sovyet Rusya harbi kabul etmişti.²¹⁴

Alman orduları Leningrad, Moskova, Kiev olmak üzere üç istikamette taarruz ettiler. Almanya, adını Barbarossa harekâtı²¹⁵ koyduğu bu taarruzla, üç haftada Rusya'yı savaş dışı bırakmayı düşünmüştü.²¹⁶ Kızıldordu'yu bir çevirme harekâtı ile yok etmeyi planlamışlardı.²¹⁷ Sonrasında Sovyet Kafkasya'sı yarılacak ve Hindistan'a oradan da Güneydoğu Asya'ya geçilecek yol üstündeki İran da ezilecekti.²¹⁸ Hitlerin, "yaşam alanı"nı genişletmek ve yeni doğal kaynaklar arayışı için seçtiği bölge Sovyet ovaları ve Kafkasya petroleri idi.

Almanya, Rusya hakkında yanlış tahminlere dayanan bir beklentiyle Rusya'da ilk anda yapacağı başarılı işgal sonrasında çözülme olacağını hesaplamıştı. Ama öyle olmadı. Aksine çok dayanıklı bir ordu ve halkla karşılaştılar.²¹⁹ Ayrıca o yıl görülmemiş bir kış yaşanması ve motorize birliklerin bu kadar soğuk bir iklimde gerektiği gibi çalışamaması da büyük bir olumsuzluktu ve Almanlar şaşkınlık içindeydi. Bu ortam içinde şartlar, Almanların aleyhine Rusların lehine bir durum oluşturmıştı.²²⁰

Alman orduları Rusya'nın içlerine doğru ilerlerken, Hitler Amerikaya da, savaş ilan ederek, Avrupa savaşını küresel bir çatışma boyutuna taşıdı. Alman ordusu Rusya'yı yerle bir ediyor, ancak öldürücü darbeyi bir türlü indiremediğinden teslimet zorlayamıyordu. 1941 kışında Moskova'nın varoşlarında durdurulan Alman taarruzu, Güney Rusya'da da başarısız kılındı.²²¹

Almanya ile Sovyet Rusya arasında savaşın patlaması, Sovyet Rusya ile İngiltere'yi yakınlaştırdı. Ortak düşmana karşı işbirliği yapmaları kadar tabii bir şey

²¹³Liddel Hart, *a.g.e.*, s. 171.

²¹⁴ Edgar Schumacher, *a.g.e.*, (Çev. Lütfullah Ecevit), s.132.

²¹⁵ Lütfullah sel, *İkinci Dünya Savaşında İstihbarat*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985, s. 65.

²¹⁶Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 110.

²¹⁷ Ernest Mandel, *İkinci Dünya Savaşını Anlatı*, (Ç. Bülent Tanatar), Yazın Yay. İstanbul 1986, s. 145.

²¹⁸Türkaya Ataöv, *İkinci Dünya Savaşı*, Birey ve Toplum Yay. Ankara 1985, s. 91.

²¹⁹ Edgar Schumacher, *a.g.e.*, (Çev. Lütfullah Ecevit), s.131.

²²⁰ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 110.

²²¹ Henry Kissinger, *a.g.e.*, s. 375-376.

olamazdı. İşbirliği teşebbüsü Alman işgaline uğrayan Rusya'dan değil İngiltere'den geldi.²²² Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırıya geçmesinden önceki hafta içinde Churchill, Almanya saldırıya geçtiği takdirde Sovyetler Birliğine yardımcı olmak düşüncesinden Roosevelt'i haberdar etti ve Amerika'nın da yardımcı olmasını talep etti. Roosevelt İngiltere'nin yanında olacağını bildirdi.²²³ Hitler Sovyetlere savaş ilan etmeksizin saldırmıştı.²²⁴ Bu durum düşmanlarını işbirliğine zorlamıştı.

İngiltere Başbakanı Churchill 22 Haziran 1941 akşamı, radyoda yaptığı bir konuşmada: Bu savaşın bir sınıf savaşı olmadığını bu sebeple İngiltere'nin Sovyet Rusya ile işbirliği yapmaya ve O'na elinden gelen yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirdi. Fakat Sovyetler Churchill'in bu teklifine cevap vermedi. Ancak Churchill'in Stalin'e başvurması ile Sovyetlerden olumlu bir cevap geldi.²²⁵ İngiltere ve Rusya arasında 12 Temmuz'da bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmada her iki taraf, Nasyonel Sosyalist Almanya'ya karşı yapılan muharebede birbirlerine her türlü karşılıklı yardımda bulunacaklarını taahhüt ettiler.²²⁶

Churchill 9 Eylül 1941'de parlamentoda önemli bir konuşma yaptı: "Rusların sahip olduğu çok önemli miktardaki demir madeni ve sanayi bölgesi Almanların eline düştü. Fakat Rusların elinde on-on beş milyon asker var. Ruslara yardım ettiğimiz takdirde bu büyük kitle önemli bir varlık olabilir. Rusya yapılacak olan yardımın cins ve şeklini tesbit etmek üzere müşterek bir İngiliz-Amerikan heyeti oraya gitmelidir."²²⁷ Birkaç gün sonra 14 Eylül 1941'de Amerika Kurmay Başkanları Heyeti, Başkan Roosevelt'e General Marshall ve Amiral Stark imzalı bir belge sundular. Bu belgede: Eğer Almanya, Rusya'yı yenerse, Güney Amerika'yı muhtemel bir fethetme girişiminde bulunacaktır, deniliyordu.²²⁸ Churchill'in beyanatından sonra elindeki raporlar ışığında, 7 Kasım 1941'de Amerika başkanı Roosevelt de bir beyanatta bulundu: "Rusya'nın müdafaası Amerika'nın müdafaası bakımından lüzumludur."²²⁹ Amerikalı Senatör Pepper şöyle diyordu; "Sovyet Rusya'ya yardım etmeliyiz. Çünkü biz Hitler'i yok

²²² Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 461.

²²³ *Büyük Savaş İkinci Dünya Savaşı Tarihi 1939-1945*, Milliyet Yay. Mayıs 1974, s. 279.

²²⁴ Türkaya Ataöv, *a.g.e.*, s. 92.

²²⁵ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 461.

²²⁶ Edgar Schumacher, *a.g.e.*, (Çev. Lütfullah Ecevit), s.132.

²²⁷ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 110.

²²⁸ Ernest Mandel, *a.g.e.*, s. 145.

²²⁹ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 110.

etmezsek O bizi yok edecektir.”²³⁰ İngiliz ve Amerikan liderlerinin açıklamaları Rusya’ya yardımı işaret ediyordu. Fakat Rusya’ya yardım etmek yalnızca bol miktarda savaş gereçleri verilmesinden ibaret değildi. Yardım yollarının uzak ve sıkıntılı olması da düşündürücüydü.²³¹ Amerika Birleşik Devletleri savaşa katıldıktan sonra, gerek İngiltere’ye, gerekse Sovyetlere geniş askeri yardım yapmaya başladı.

Bu arada III. Enternasyonal vardı ve bu milletlerarası kominizim teşkilatı her şeyden önce İngiltere ve Amerika gibi kapitalist memleketlere yöneltilmişti. Hâlbuki şimdi Sovyet Rusya’nın savaş gücü ancak bu kapitalist memleketlerin yardımıyla sağlanabilmekteydi. Bu garip duruma son vermek için III. Enternasyonal’in yürütme komitesinin prezidyumu, 22 Mayıs 1943’te aldığı bir kararla III. Enternasyonal’i lağvetti.

İngiliz Sovyet işbirliğinin ilk üç ayı içerisinde İngiltere, Sovyet Rusya’ya 450 uçak 22.000 ton kauçuk, 3.000.000 ayakkabı ve savaş endüstrisi için gerekli madenler vermiştir. Birleşik Amerika da Ekim ayında ilk partide 60 milyon dolarlık bir yardım yapmıştır ki Amerika’nın bütün savaş içinde Sovyetlere yaptığı yardım 11 milyar doları bulacaktır. İngiliz ve Amerikan yardımlarının Rusya’ya gidiş yolu İran olmuştur.²³²

2.2. Müttefiklerin Stratejik İran Yoluna İlgileri

Almanya’nın Rus harekâtı ile Baltık Cumhuriyeti, Beyaz Rusya, Ukrayna’nın büyük bir kısmı, ekonomik bakımdan önemli birçok bölge, Nazi çizimleri altındaydı. Kırım işgal edilmiş, Leningrat ve Sivastopol kuşatılmıştı. Alman ordularının morali ve gücü yerindeydi. Rusların, Alman Ordularını durdurmaları ve kovmaları için büyük bir enerji sarfetmeleri gerekiyordu. Bu nedenle Ruslar, doğuda savaş endüstrisi planlamasına önem verirken, iç kısımlarda büyük yığınaklar yapmaya çalışıyorlardı.²³³ Almanya’nın Sovyet Rusya’ya saldırısı bu ülkenin, Almanya’nın düşmanlarının yanında yer almasına neden oldu. Önce İngiltere Başbakanı Churchill 23 Haziran 1941 yılında İngiltere’nin tüm teçhizat ve olanaklarıyla Sovyetlere yardım edeceğini ilan etti. Ardından Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt, Mihver Ülkeler ile savaşta Sovyetler Birliği’ne yardımın Amerika Birleşik Devletleri’nin

²³⁰ A. A. Gromiko, İ. N. Zemskov, V. A. Zorin, *Uluslar arası İlişkiler Tarihi Diplomasi Tarihi*, C. 5. (Çev. Ali Rıza Dırık), Evrensel Yay. İstanbul 2013, s.

²³¹ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 110.

²³² Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 461-462.

²³³ S.M. Shtemenko, *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekâtı 1941-1945*, (Çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar), Ararat Yay. İstanbul 1971, s. 51.

savunmasında hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulamanın yanı sıra, Sovyetler Birliği'ni Kiralama ve Ödünç Verme programı kapsamına aldı. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri büyük elçileri ülkelerinin mesajlarını Moskova'da Sovyet Rusya lideri Stalin'e iletiler. 29 Eylül-1Ekim 1941 tarihlerinde, Sovyetler Birliği ile işbirliği yolları ve araçlarını bulmak amacıyla İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasında Moskova'da üçlü konferans gerçekleşti. Moskova üçlü danışma zirvesinin dikkati ve daha sonra İngiltere, Amerika ve Sovyetler Birliği liderlerinin ilgisi İran'a yöneldi.²³⁴ Bu durum İngiltere ve Sovyet temsilcilerinin, İran Dışişleri Bakanlığı ve İran Şah'ı Rıza Şah ile bir dizi müzakere ve siyasi görüşmelerin başlangıcı oldu.

1939-1941 yılları arasında tarafsızlığını koruyan İran hem Müttefik hem de Mihver ülkelerle siyasi ilişkilerini devam ettirmişken 22 Haziran 1941'de Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla durum değişti.²³⁵ Zira savaş İran sınırlarına yaklaşıyordu. Her ne kadar Almanya'nın Sovyet saldırısı bazı İranlı siyasetçi, aydın ve toplumun kimi sınıfları arasında sevinçle karşılanmış olsa da aynı zamanda Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin işbirliği yapmasının başlangıcı olmuştur. Bu ittifak, İran Hükümetinin Sovyetler Birliği ile sıcak ilişkiler kurmaya çalışmasına neden olmuştur. Ayrıca Rıza Şah tarafından, Rusya'ya ve İran'daki Rus Diplomatlarına daha iyi davranılması konusunda, talimatlar verilmiştir.

Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırısı Müttefik devletler, özellikle İngiltere için özel meseleler oluşturdu ki, bu konuların başında Müttefik devletlerin yardımlarının Sovyetler Birliği'ne güvenli ulaşım yollarından gönderilmesi meselesi vardı. İran'ın petrol kaynaklarının korunması, petrol alanlarının Almanlar tarafından ele geçirilmesinin önlenmesi ve nihayet Hindistan'ın korunması konularını da saymak gerekir.

Müttefiklerin Sovyetler Birliği'ne yardımları Almanya karşısında savunma amaçlıydı. İhtiyaç duyulan askeri yardımların Sovyetler Birliği'ne ulaştırılması için tabii ki farklı stratejik yollar vardı.

- 1- Arhangelsk yolu: Arhangelsk, Rusya'nın Avrupa'ya yakın kuzeybatısında kalan bölge ve bölgede bulunan bir şehrin adıdır.
- 2- Murmansk yolu: Rusya'nın kuzeybatısındadır.

²³⁴ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 18-19.

²³⁵ Ali Rıza Emni, *a.g.e.*, s. 284.

- 3- Vladovostok yolu: Çin Halk Cumhuriyeti ve Kuzey Kore sınırları yakınlarında yer almaktadır.
- 4- Hindistan ve Afganistan yolu.
- 5- Karadeniz üzerinden (İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını kullanarak) geçen yol.
- 6- İran yolu.

Fakat Müttefiklerin kısa ve güvenli bir yola ihtiyaçları vardı.²³⁶ Sovyetlerle işbirliği, ekonomik, sanayi ve askeri alt yapının güçlendirilmesi için silah, mühimmat, temel ve ham maddeler, gıda maddeleri ve diğer zaruri maddelerin bu ülkeye ulaştırılması, deniz yollarını Sovyet sınırlarına bağlayan bir iletişim yolu ve nakliye araçları gerektiriyordu.²³⁷

Bu altı güzergâhın ilk beşi, yük ve tahliye araçlarının bulunmaması, donma, savaş cephesinden uzaklık veya Sovyetler Birliği topraklarına ulaşım yollarının bulunmaması nedeniyle kullanılabilir değildiler. Ayrıca büyük miktarlardaki askeri malzemelerin nakliyesi konusunda acil ihtiyaçları karşılayamazlardı. Ama İran ilk seçenektir, zira mevcut güzergâhlar arasında İran dört mevsim boyunca kullanılabilir tek yoldu ve öte yandan Almanya'nın hava saldırısına karşı korunaklıydı.²³⁸ Ayrıca Alman denizaltılarının saldırısına maruz kalmayacak konumdaydı. Bunun yanında İran demiryolu gerekli savaş mühimmatını ve araçlarını kolaylıkla Sovyetler Birliği sınırlarına taşımaya yeterliydi. İran üzerinden Sovyetler Birliği ile önemli bir iletişim hattına sahip olmak büyük yarar sağlayacak ve işleri kolaylaştıracaktı. İran'ın yeni bitmiş demiryolu Sovyetlere yardım ulaştırmak için en çabuk ve kısa mevcut yol olarak kullanılabilir.

İngiltere için söz konusu olan başlıca meselelerden biri de Hindistan'ın savunulmasıydı ve savaş İran sınırlarına yaklaştıkça ve Almanya'nın İran ve Hindistan'a saldırı ihtimali söz konusu olduğunda Hindistan'ın korunması için askeri önlemlerin alınması gerekiyordu. Hindistan Devleti kendisine yönelen tehlike konusunda büyük bir kaygıyla İngiltere'yi şöyle uyarıyordu;

“Almanya'nın İran ve Afganistan'a olası saldırısı bir bütün olarak değerlendirilmelidir. İran siyasi ve askeri açıdan Hindistan'ın savunması için özel bir

²³⁶İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 29.

²³⁷ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 19.

²³⁸Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 284-285.

*öneme sahiptir. Zira bu ülke sahip olduğu büyük petrol kaynakları nedeniyle özel anahtar konuma sahiptir ve düşman operasyonları için önemli ve uygun stratejik konum oluşturabilir.*²³⁹

Temmuz 1941 ortalarında İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Askeri istihbaratı, Sovyet direnişinin 4 ila 6 hafta içinde kırılacağına ve muhtemelen Almanların Ağustos sonunda Kafkasya'ya ulaşacaklarına inanıyorlardı. Sovyetlerin düşmesi ve Alman ordularının Kafkas yönünde ilerlemeleri Müttefiklerin savaş hedefleri üzerinde vahim etkiler gösterebilirdi. Bu tür gelişmelerin meydana gelmesi durumunda Almanlar Sovyet petrol kaynaklarını elde etmekle kaymayıp, aynı zamanda İran ve Irak yolunu da açmış ve Hindistan yolunu tehdit edeceklerdi. Bu gibi bir durumda İran'ın işgali de hem petrol alanlarının güvenliğini sağlamanın hem de Alman ordusunun Doğu'ya doğru ilerlemesinin önünde bir engel oluştuyordu.

Hal böyleyken İran tedarik yolu Müttefiklerin saldırısının önemli gerekçelerinden biriydi. Sovyet ordusunun Müttefiklerin yardımları olmaksızın savaş teçhizatı açısından Alman ordusunun ilerleyişini durduramayacağı kesindi. Bu yüzden İran üzerinden yardımların gönderilmesi Müttefiklerin stratejisinin temel maddelerinden biriydi. Transit İran yolu, Basra Körfezi'nde Bender-i Şahpur'dan Hazar Denizi'nde Bender-i Şah'a kadar uzanan demiryolu ile birlikte, Churchill'in deyiimiyle Müttefiklerin Sovyetler Birliği'ne yardımları için "en kısa ve güvenli yolu" teşkil ediyordu. İngilizlere göre İran demiryolundan faydalanabilmenin tek uygun yolunun bu tesislerin Müttefiklerin kontrolüne geçmesi ve Müttefiklerin Mihver unsurlarla mücadele için bir karşı casusluk şebekesiyle birlikte, demiryolu korumasını üstlendikleri takdirde mümkündü.²⁴⁰

Bu işgali gerekli gören Sovyet ordularının, bağımsız merkezi Asya 53. ordusu, 47. ve 44. orduları İran'a gönderildi. 1921 yılında Sovyet Rusya ile İran arasında imzalanan anlaşma gereğince bu ordular 1941 Ağustosunda oraya sevk edilmişlerdi. Anlaşma, taraflardan biri herhangi bir tehlike ile karşılaşacak olursa diğerinin ona yardım etmesini öngörüyordu. Hitlerin İran'a saldırması söz konusuydu. Çünkü oradan kolaylıkla Sovyet Transkafkasya'sına geçebilirdi. Almanların, Transkafkas'ı elde etmesi ise Hindistan'a geçmelerini kolaylaştırırdı. Bu yüzden Almanların İran'a saldırısı

²³⁹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 29.

²⁴⁰ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 437.

Sovyet Rusya'yı ilgilendirdiği kadar İngiltere'yi de ilgilendiriyordu. Nitekim İngiltere de askerlerini Güney İran'a göndermeyi ihmal etmedi.²⁴¹

Stratejik önem açısından da İran, bir taraftan Ortadoğu ve Hindistan tarafına bir geçit ve bir taraftan da Sovyetler Birliği ve müttefikleri arasında çok önemli bir irtibat köprüsü ve hattıydı.²⁴² Bu yüzden savaş sırasında İran'ın işgali, Müttefiklerin aldığı önemli bir karar oldu.

2.3. İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın Almanya İle Yakınlaşma Siyaseti

Hitler'in 1933 yılında iktidara gelmesiyle, Rıza Şah'ın dış politikasında bir Alman desteği arayışı da başlamıştı. Bu yeni diktatörde potansiyel bir müttefik gören Rıza Şah, kendine yardımcı olmak üzere Alman uzman ve danışmanlarını Tahran'a davet etti. Rıza Şah'ın bu daveti ve Alman yakınlaşmasının bir nedeni de Sovyetler Birliği'ne karşı güçlü bir müttefik edinmektir.²⁴³ İran, uzunca bir süreden beri Rus saldırı ve yağmacılığıyla uğraştığından, buna bir son vermek istiyordu.²⁴⁴

Rıza Şah'ın ülkedeki kalkınma programı çerçevesinde, Berlin temsilciliğinin de önyak olmasıyla yaptığı işlerden biri de isim değişikliği olmuştur. 1934 yılında Persia'nın adı artık dış dünyada İran olarak anılmasına ilişkin kararnameyi çıkardı. Hükümetin bu genelgesinde "persia" adının Fars ve Kaçar gerilemesini hatırlattığı, oysa "İran" adının eski Arilerin görkemini ve doğum yerini akla getirdiği açıklanmıştır. Hitler söylevlerinden birinde Ari ırkının İran ile bağlarının olduğunu ilan etmişti. Üstelik Avrupa'da öğrenim görmüş önde gelen birkaç İranlı, Kont Gobineau²⁴⁵ gibi ırk kuramcılarının etkilenmişti. Dolayısıyla Batı ırkçılığının modern İran milliyetçiliğinin biçimlenmesinde etkisi olmuştur.²⁴⁶ Böylece Şah Ari ırkı tanımlaması ile Alman sempatisini davet ediyordu.

Hitler yönetimindeki Almanya'nın parlak zaferleri, Rıza Şah'ı Almanya hayranlığı ile hareket etmeye yöneltti. Almanya taraftarı olan Metin Defteri'nin başbakanlığa getirilmesi O'nun pozisyon değiştirme eğilimini gösterme yönünde bir

²⁴¹ S.M. Shtemenko, *a.g.e.*, (Çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar), s. 51-52.

²⁴² Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 285.

²⁴³ Oral Sander, *a.g.e.*, s. 88.

²⁴⁴ Leonard Mosley, *a.g.e.*, (Çev. Halim İnal), s. 118.

²⁴⁵ Irk oluşumu bakımından İran'ın, Ortadoğu'nun geri kalanından çok, Kuzey Avrupa'nın İskandinav halklarıyla kültürel-psikolojik akrabalığı vardır, iddiasının sahibi. Bkz: Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011, s. 114.

²⁴⁶ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Çeviren: Dilek Şendil), s. 114.

adımdı.²⁴⁷Rıza Şah İran'ın, İngiltere ve Rusya ile yaşadığı eşitsizlik temeli üzerine kurulu zorunlu ilişkilerini değiştirmek istiyordu. Dünya siyasetinde hızla yükselen Almanya, Rıza Şah'ın yeni bir güç ile dengeleme yapabilme şansı gibi görülüyordu. Almanya'da Hitlerin başa geçmesi ve bu ülkenin hızlı ekonomik ve askeri büyümesiyle İran ve Almanya ilişkileri gelişmeye başladı ve Almanya Rıza Şah'ın saltanatının son yıllarında İran'ın en büyük ticari ortağına dönüştü. Rıza Şah, petrol şirketine katılım nedeniyle elde ettiği dövizin büyük bir kısmını Almanya'dan emtia (eşya) satın almaya harcıyordu.²⁴⁸ İran-Almanya ilişkilerinin gelişmesi, İngilizler için çok tatsız ve hazmı güç bir durumdu.

İran, uluslararası genel siyaset ilkesi temelinde dünya ülkelerinin çoğunluğuyla, özellikle komşuları ve Avrupa ülkeleri ile dostluk ve ticari ilişkilere sahipti. Almanya gibi büyük Avrupa ülkeleri ile ekonomik programların uygulanması konusunda bir dizi ticari ve teknik anlaşmalardan yararlanıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren İran tarafsızlığını ilan etti ve öteden beri siyasi ve ticari ilişkilere sahip olduğu ülkelerle dostluk münasebetlerini korumaya çalıştı.²⁴⁹İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yıllarca bütün çabasını ekonomik kalkınma ve ülkeyi yeniden yapılandırma yönünde harcayan İran Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkardığı savaşa girmeme ve bu savaştan kaynaklanan hasarlardan kaçınma yolunu seçti. 3 Eylül 1939'da halka ve yabancı misyon elçilerine tarafsızlığını ilan etmenin yanı sıra, ABD elçiliğinden, ülkenin askeri, siyasi ve uluslararası olaylara karşı konumunu belirlemek için çatışmazsızlık ve tarafsızlığın korunması ile ilgili tüm uluslararası yasa, karar ve yönetmenliklerin İran Hükümeti'ne gönderilmesini talep etti.²⁵⁰

Bu arada Almanya, aktif bir şekilde İran'ın Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini iyi tutmaya yönelik adımlarını destekliyordu. Zira İran ve Sovyetler Birliği ilişkilerindeki barışçıl siyaset, Alman-İran ticaretinin artmasını sağlıyordu. Ama diğer taraftan savaşın başlamasından itibaren Şah, Alman dostlarına yönelik günbegün artan bir şekilde şüphe duymaya başladı. Almanların belirsiz ve ikiyüzlü propagandası ve savaşın başlamasındaki sorumlulukları, Şah'ın bu şüphe ve kuşkusunda önemli bir etkendi.

²⁴⁷Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 34.

²⁴⁸Ali Rıza Emimi, *a.g.e.*, s. 268.

²⁴⁹Ali Asker Şemim, *a.g.e.*, s. 19.

²⁵⁰*Derbareyi Sevvom Şehrivar ve Nekş-i İran der Ceng-i Cehani-yi Dovvom*, Merkezi Pejuhişha ve Neşr. Ferhengi Siyasi, 2536, S. 2.

Buna ek olarak Almanya-Sovyetler Birliği anlaşması Almanya'nın hedefleri hakkında İranlıların kuşku duymasına sebep oldu. Şah'ın bu gelişmeler karşısında İngilizlere daha fazla yaklaşma yönündeki çabaları, duyduğu kuşkuyu gösteriyordu.²⁵¹

Savaşın başlamasından sonra İran-Almanya ilişkileri ticari ve siyasi alanda bir takım zorluklarla karşı karşıya kaldı. Yolların kapanması ve Almanya'nın savaş halinde olması Almanya'nın İran'dan aldığı siparişleri hazırlayamayıp İran'a gönderememesine ve böylece Almanya'nın vermiş olduğu taahhütleri yerine getirememesine neden oldu. İranlı tüccarlar ve iş adamları ise Almanya'nın taahhütlerini yerine getirmemesi konusunda rahatsızlıklarını açıkça ilan ediyorlardı. Basın üzerinden şöyle seslendiler:

*Almanya, çiftçilerimizin ve tüccarlarımızın çaba ve zahmetlerinin ürününü bir müddettir almış ve karşılığını ödemiyor. Aynı şekilde ihtiyaç duyduğumuz emtia ve maddeler Alman fabrikalarına sipariş verilmiş ve karşılığı da ödenmiştir. Taahhütlerini nasıl ve ne zaman yerine getirmek istedikleri ise asla belli değildir. Bu vaziyet bizim için tahammül edilebilir değil. Zira bizler biliyoruz ki onlar isterlerse farklı yollardan taahhütlerini yerine getirebilirler. Bu sorunu çözmek çok zor değil. Ancak bizler artık doğal hakkımız olan taleplerimizi başkalarının siyasetine maruz kalmasına izin vermeyiz.*²⁵²

Ancak Almanya çok kısa sürede İran'daki ticari konumunu tekrar elde etti. 1941 yılına ve Sovyetler Birliğine saldırıncaya kadar bu konumunu korudu. İran, Almanya'nın sanayi ürünleri için iyi bir müşteri ve bu ülkenin ihtiyaç duyduğu ham maddelerin tedarikçisi sayılıyordu. İtalya savaşa girdikten sonra transit yol kapandı. Ancak İngiltere, İran'ın Almanya'dan önemli miktarlarda mal ve silah almasına izin verdi. Bu mallar Rusya ve Trabzon üzerinden İran'a taşınıyordu. Bazen de Irak yoluyla İran'a getiriliyordu. Bazı temel malların eksikliğine rağmen Almanlar bu tür malları göndererek İranlıları hoşnut etmek ve isteklerini yerine getirmeye çalışıyordu. Tabii ki bu durum Almanya'nın İran'ın pamuk ve yün gibi hammaddelerine ihtiyacı nedeniyleydi. Almanlar kullanılabilir her şeyi İran'dan satın almaya çalışıyorlardı. 1940 yılında Almanya'nın İran'dan 18000 ton pamuk ve 20000 ton pirinç satın alması onaylandı. Bu durum, işbirliği ve bu ülkenin Sovyetler Birliği ile yoldaşlığı yönünden

²⁵¹ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 406.

²⁵² İttılaat, 4 Azer 1318 (26 Kasım 1939)

İran ve Almaya ilişkilerinde meydana gelen siyasi sorunlara rağmen, Almanya'nın İran'daki nüfuz ve itibarını göstermekteydi.²⁵³

İran, devam eden İkinci Dünya Savaşı'nın belirsizlik günlerinde savaşın sonucuna göre tutum geliştirmek istiyordu. Bu tehlikeli pozisyonda İran Hükümeti zamanın geçip savaşın sonucunun belli olması ve savaşan devletlerle durumunu belirleyebilmek için oyalama politikası izliyordu. Zira bir taraftan Müttefiklerin taleplerini onaylayıp, Almanları ülkeden ihraç ve Rusya cephesine mühimmat ve silahların İran üzerinden geçişine izin verdiği takdirde Almanya'ya karşı düşmanca bir hareket içinde yer alıyordu. Alman güçlü ordusu Rusya içlerinde ilerlemeye devam ediyordu ve Sovyetlerin yenilmesi durumunda muzaffer Almanların intikam peşinde koşmaları muhtemeldi. Öte taraftan İran, dikkatini İngiliz ve Hint kuvvetlerin Basra, Hanekin ve Irak sınırlarında yığılması ve aynı şekilde Sovyet güçlerinin Kafkasya ve Türkmenistan'da yoğunlaşmasına çevirmişti. İki taraftan İran'ın güvenliğini tehdit ediyorlardı. İran biliyorduki, İngilizler ne pahasına olursa olsun güney petrolleri işletmelerini savunacaktı.

Böylece bir taraftan İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında, diğer taraftan da İran ile dostane müzakereler devam ediyordu. Ama Rıza Şah, Nazi propagandasının etkisiyle nihai zaferin Almanlara ait olduğunu düşünüyordu ve Sovyetler Birliği rejimine beslediği kuvvetli düşmanlıktan dolayı Almanların Sovyet topraklarındaki hızlı ilerleyişini memnuniyetle karşılıyordu.²⁵⁴

İran ve Sovyetler Birliği arasında saldırmazlık anlaşması imzalanmıştı. Ancak İranlılar Sovyetlere yönelik herhangi bir güvene sahip değildiler ve bu tür saldırmazlık anlaşmalarının varlığı Sovyetler Birliği'nin Finlandiya'ya saldırmasını engelleyemediğini çok iyi hatırlıyorlardı. İranlılar bir taraftan da Kasım ayında Hitler ve Molotov arasında Berlin'de gerçekleşen görüşmede, İran hakkında bir karar olup olmadığının kaygısını taşıyorlardı. İranlı yöneticiler, Sovyetler Birliği'nin İran'a muhtemel saldırısı karşısında Almanya'dan yardım ve destek beklentisi içinde olunamayacağı sonucuna da ulaşmışlardı. Çünkü Hitler ve Molotov görüşmesinde İran'ın Almanya tarafından Sovyetler Birliği'nin nüfuz bölgesi olarak resmen tanınmış olması mümkündü. Buna rağmen henüz Almanya'nın İran'da nüfuz ve itibarı fazlaydı. Ancak 1940 yılında, İtalyanların Libya'da İngilizlere yenilgisi ile bu itibar biraz azaldı.

²⁵³ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 19-20.

²⁵⁴ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 287-288.

Almanya'nın İran'daki propaganda faaliyetleri güçlü ve etkili şekilde farklı yön ve türlerde devam ediyordu. Özellikle 1940 yılının Mayıs ayında, Radyo Berlin'in Farsça bölümü, Rıza Şah aleyhine şiddetli propaganda saldırıları şeklinde yayına başladı. Bunun üzerine İran, Almanya'nın Tahran Büyük Elçiliği'ne itiraz notası teslim etti. Bu itiraz notasına cevaben Almanya, Rıza Şah aleyhine yapılan yayınların Alman Devleti'nin izni olmaksızın Berlin Radyosunun Farsça bölümü spikeri tarafından gerçekleştirildiğini iddia etti.²⁵⁵Farsça yayın yapan Berlin Radyosu'ndan Hitlerin konuşmalarını dinleyen kişilerden biri de Rıza Şah'dı.²⁵⁶Bu iddia her ne kadar kabul edilemez olsa da Berlin Radyosu Farsça yayın spikerinin çekilmesi ve Rıza Şah'a yönelik gerçekleşen propagandif saldırıların kesilmesiyle bu konu kapandı.²⁵⁷

İran ve Almanya ilişkileri, iki devlet tarafından tamamen birbirine zıt bakış açılarıyla dizayn edilmişti. Rıza Şah'ın Almanya'ya bakışı, İran'ın iki sömürgeci kuzey ve güney komşusunu bozguna uğratabilecek bir müttefik şeklindeydi. Öte taraftan Almanların küresel Ari ırkı propagandası bazı İranlılar üzerinde etkili olmuştu. Aynı şekilde uzun vadede ülkenin sanayileşme planları İran için çok önemli konulardan biriydi. Ordu da bu büyük planların içinde yer alıyordu. Almanya her iki alanda yani sanayi ve askeri alanda kalkınmış ve ilerlemiş bir ülkedir. Bu yüzden İran'ın kalkınma programları açısından dikkate değer görülüyordu. Alman uzman ve mühendislerin varlığı iki ülke arasındaki bağı güçlendirdi.

Diğer tarafta ise güçlü Nazi Alman Devleti ve farklı bakış açısı yer alıyordu. Almanya yayılma hedeflerini ilerletmek için çeşitli çözüm yollarının peşindeydi. Almanların İran'a ilgisinin nedeni İran'ın büyük yer altı ve yer üstü zenginlikleri ve bu ülkenin coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. 25 Ağustos günü Müttefikler kuzeyden ve güneyden İran'a saldırdırıp, kısa süre içinde ülkeyi işgal ettiklerinde İran'ın askeri, siyasi ve ekonomik dengesi paramparça oldu. Almanya'nın yardımlarına olan ümit yerini üzüntü ve karamsarlığa bıraktı.²⁵⁸ Bu başarısızlığın en önemli nedenleri sadece Müttefiklerin İran'a saldırması ve işgal etmesi değil, aynı zamanda iki ülke tarafından yapılan yanlışlardı. Almanya'nın savaş stratejisi hatalarının yanında İran'ın diplomatik tutum hataları.

²⁵⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 21-22.

²⁵⁶İbrahim Nebevi, *Zindigi-yi Nurddin Zerrin Kelk*, H&S Media, Londra 2016, s. 64.

²⁵⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 22.

²⁵⁸İmadettin Feyyazi, Hamid Drehşanpur, "*Nigereşi Ber Delayil-i Nakami-yi Revabit-i İran Ve Alman Der Zeman-i Rıza Şah*", Moskoviye, Yıl 2, Şomara 8, s. 182.

Almanların İran'da darbe planı icra etme veya en azından darbe öncüllerini hazırlamada kolaylık sağlama niyetinde oldukları sanılıyordu. Almanların İran'da darbe yapma niyetinde olduğuna emin olan İngiltere'nin Tahran elçiliği defalarca İran yönetimini ve Rıza Şah'ın kendisini uyardı.²⁵⁹Rıza Şah'ın başbakan olarak atadığı ve haklı veya haksız olarak Almanya'ya yakınlığıyla bilinen ve hatta işgalden sonra Müttefiklerin bu ithamla bir süre hapsedtikleri Doktor Ahmet Metin Defteri'yi görevden alması²⁶⁰ İngiltere'nin bu uyarıları sebebiyleydi. Defteri'nin görevden alınması İngiltere'nin uyarıları karşısında Rıza Şah'ın tek girişimiydi. İran, İngiltere'nin uyarılarını ciddiye almayıp, gerekli girişimlerde bulunmadı. İngilizler aynı zamanda Şahpur Limanı ve Şattularab'ın girişine demirli Alman gemilerinin İran ve İngiltere için potansiyel tehlike oluşturduğu ve Almanların bu gemileri batırarak su yolunu kapatabileceği konusunda İran yönetimini defalarca uyarmışlardı. Ama İran yönetimi bu uyarıları da dikkate almadı ve bu konudaki tek girişimi, şüpheli durumda olan çok sayıda Almanı İran'dan ihraç etmek oldu.

Rıza Şah'ın, İngiltere'nin Almanya tarafından İran'a yönelen tehdit ve tehlikeler konusundaki ikaz ve uyarılarını göz ardı etmesini İranlıların İngiltere'ye olan güvensizlik, karamsarlık ve nefretinden kaynaklandığını bilmek gerekir. İran kamuoyu Almanların propagandalarının etkisiyle İngilizleri, İran'daki bütün sorun ve kurnalsızlıkların sorumlusu olarak görüyorlardı. Özellikle İngilizler İran halkı arasında nefret ve güvensizlik oluşturmada uzun bir geçmişe sahiptiler. İşte bu sebeple İran'da kamuoyu Almanya taraftarıydı.

İranlılar sonuçta Sovyetler Birliği karşısında Almanların İran'ı destekleyecekleri ve koruyacakları kanı ve inancına varmışlardı ve aksine İngilizlere karşı bu umudu taşıyorlardı. İngiltere'nin İran'da, Almanlar gibi emperyalist çıkarlar peşinde olmadığını göstermesi gerekiyordu. Ancak bu çok zor bir şeydi. İranlı yöneticiler, İngiltere'nin temel çıkarlarının Hindistan ve Basra Körfezi' de olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Ayrıca İranlılara göre Almanya, İngiltere'den daha iyi bir pozisyonda yer almaktadır.²⁶¹ Zira Almanya deniz ötesi sömürgecilik çıkarlarına sahip değildi.

Her ne kadar İran, Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki savaşta tarafsızlık ilan etmiş olsa da, İran'ın sahip olduğu coğrafi-siyasi konum ve stratejik önemden

²⁵⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 22.

²⁶⁰Huşeng Nehavendi, *Se Ruydad ve Se Dovletmerd*, , Şirket-i Kitap, Los Angeles 1388, s. 297.

²⁶¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 22-23.

dolayı bu tarafsızlık İran'ı savaş tehlikelerinden koruyamazdı.²⁶² Özellikle Kafkaslara doğru fırtına gibi hareket eden Alman orduları her gün daha da yakınlaştıkça, İran, Müttefiklerin kaybetmekten korktuğu bir başka anahtar Ortadoğu ülkesi konumundaydı. İlk önce Rusya ve daha sonra İngiltere tarafından yıllarca sömürüldükten sonra, İranlı milliyetçiler Nazi ajanlarının ülke içinde çalışmalarına izin verdiler.²⁶³

İran, savaşa katılmamış ve tarafsızlığını koruyordu ancak İngiltere, Almanya'nın İran'da nasıl bir girişimde bulunacağını belli olmaması sebebiyle belirli bir siyaset takip etmiyordu.²⁶⁴ İngiltere, Alman tehdit ve tehlikesine karşı İran'ı uyarmanın yanı sıra kesin önlemler almayı da düşünüyordu. Bu arada İran, öylece Sovyetler Birliği veya Alman saldırı korkusunu taşımaya devam etti.

1941'de İran Hükümeti, İngiltere'nin Sovyetler Birliğine ülkesini aşarak kaynak göndermesine izin vermedi. Bu arada 1941 Haziran'ında Almanya Sovyetler Birliği topraklarına saldırdı ve bu saldırı sonucunda İran, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Almanya'nın ekonomik-siyasi ilişkileri büyük bir değişikliğe maruz kaldı. Almanlar Sovyet Rusya topraklarında ilerledikçe savaşın sınırlarına yaklaştığı İngiltere, Sovyetler Birliği ve İran ülkelerinin kaygılarının daha da artmasına neden oluyordu ve her gün İran'ın siyasi ve askeri durumuna ilişkin çeşitli haberler yayınlanıyordu.²⁶⁵ Rusların ve İngilizlerin, Almanların Sovyetlere saldırmasından öncesine kadar İran'ı işgal ya da savaşa sokma gibi bir düşünceleri yoktu.²⁶⁶ Bu düşünce sonradan gelişti. Alman tehlikesi İngiliz-Rus işbirliğini her alanda hızlandırmıştı.

1941 yılının sonlarında Müttefikler, İran'ı Sovyetler Birliği'ne karşı bir saldırı merkezi olarak gördüklerini söyleyerek, Batı kamuoyunda propagandaya başlamışlardı. Amaçları Sovyetler Birliği-İran ilişkilerinin gerginleşmesini sağlamaktı. Gelineen noktada iş değişip Almanya-Sovyetler Birliği savaşı başlayınca, İran'ı birçok Alman uyruklunun üssü gibi gösterip, Sovyetler Birliği'ni İran'a karşı kışkırtarak, İki ülkenin ilişkilerini gerginleştirmeyi hedeflediler.²⁶⁷

²⁶²Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 259.

²⁶³Andy Stern, *Dünden Bugüne Petrol Savaşları Hırs Rekabet Şiddet*, (Çev. Sabri Kaliç), Neden Kitap Yay. İstanbul 2011, s. 120-121.

²⁶⁴ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 410-411.

²⁶⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶⁶Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 259.

²⁶⁷İttilaat, 9 Tirmah 1320, (28 Haziran 1941)

2.3.1. İran'da Alman Beşinci Kol Faaliyetleri

İran'ın tarafsızlık siyasetinin korunmasının kolay bir konu olmadığı noktası açıkça görülmektedir. Bununla beraber Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasına kadar bu siyaset bir tür ince ve hassas denge yoluyla devam etti. Sovyetler Birliği İran'ın tarafsızlığına muhalif değildi ve Almanya ise aktif şekilde bu siyaseti destekleme çabasıındaydı. Ama İngiltere bu siyasete güven duymuyordu. Onlar Alman unsurlarının İran'da varlık göstermesinden çekiniyorlardı. İngiltere'nin bu konudaki kaygısı, savaşın başlamasıyla birlikte İngiltere'nin sultanı altında olan Hindistan ve Irak mukimi Almanların dikkate değer sayıda İran'a geldikleri zaman arttı. İran, fiilen Alman vatandaşlarının ikamet edebilecekleri tarafsız bir ülkeydi. İngilizler Birinci Dünya savaşı sırasında olduğu gibi Alman unsurların İngiltere için sorun çıkaracaklarından korkuyorlardı.²⁶⁸ Çünkü Almanlar almak istedikleri devletleri önce etkili bir propagandayla içerden hazır hale getiriyorlardı.²⁶⁹

O sıralar, üç bin iki yüz Alman uzmanı, İran'a yerleşmiş ve faaliyet halindedirler. Çoğunun mesleği gerçekten de mühendislik, mimarlık ve bilim alanıydı. Ancak İran ile iş birliği yapan Almanların bir kısmı da Nazi ajanından başka bir şey değildi. Alman beşinci kolunun²⁷⁰ Hindistan ve Ortadoğu yolu üzerine yerleştiklerini, yeryüzünün bilinen en zengin petrol yataklarının bulunduğu bir bölgede özgürce gidip gelmelerine izin verildiğini bilmek İngiliz hükümet yetkililerini rahatsız ediyordu. Yine de, Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırana kadar İngiltere bu durumu değiştiremedi. İngilizlerin her yeni çıkışında Şah daha kararlı görünüyor, ordu daha düşman bir tutum takınıyor, Abadan'daki ve Anglo-İranian'ın öbür petrol merkezlerindeki polisler daha hassas ve soğuk davranıyorlardı.²⁷¹

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar “beşinci kol”a çok büyük ehemmiyet veriyorlardı ve savaş süresince bu koldan dikkate şayan şekilde faydalandılar. Almanlar muhtelif ülkelerde “beşinci kol”u oluşturmak için çeşitli yöntem ve siyasetlerden

²⁶⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 420-421.

²⁶⁹ Oral Sander, *a.g.e.*, s. 158.

²⁷⁰Beşinci Kol: Beşinci kol terimi ilk defa İspanya'da kullanıldı. Beşinci kol tabiri, General Franko tarafından 1936-1939İspanya İç Savaşında Madrid'e karşı dört koldan saldırdıkları sırada beşinci kol görevindeki Madrid içerisinde bulunan Generalin istihbarat yetkilileri şehirde bir ayaklanma çıkarmış ve Madrid'in düşmesine yardımcı olmuşlardır. Bu kolun faaliyetleri İlkçağlardan beri süregelen bir süreçtir. Casusluk, sabotaj, propaganda ve beşinci kol gaye ve hedef olarak birbirinin aynısıdır. İkinci Dünya harbinde çok büyük roller oynamış ve çok önemli bir unsur olduğu anlaşılmıştır. Nazi Almanya'sının, Birinci dünya harbinden esaslı dersler aldığı ve bu bakımdan çok mükemmel bir şekilde hazırlandığı görülmektedir. Beşinci kolda, otel garsonundan, bakan'a kadar her meslek erbabından insanlar mevcuttur. **Bkz:** Selahattin Ertürk, *İkinci Dünya Savaşında Yer Altında Savaş*, Berikan Yay. Ankara 2001, s. 8-17.

²⁷¹Leonard Mosley, *a.g.e.*, (Çev. Halim İnal), s. 164.

faýdalandılar. Örneğin Avusturya’da bu ülkenin Almanya’ya ilhakını kabul eden kişileri kullanarak “beşinci kol”u kurdular ve Avusturya’nın işgalinden önce bu ülkenin Şansölyesi Engelbert Dollfuss öldürüldü.

İran’da ise faşizm propagandası özel bir forma sahipti. 1932-1933 yılları ve sonrasında faşizm propagandası, ırk teorisini savunma ve dünyayı kurtarmaya çalışan bir kahraman sıfatıyla Hitler’i öne çıkarma İran’da taban buldu. Abdurrahman Seyf-i Azad’ın yönetimindeki dönemin “İran Bastan” adlı gazetesi, Adolf Hitleri İran vatandaşlarına şöyle tanıtmıştı:²⁷² “Dünya’nın en ünlü büyük adamlarından biri Adolf Hitler, bu Ari ırklı adam, Yahudilerin dünya milliyeti, nasyonalizm, özellikle Arya ırkına karşı planını yok etmiştir. Günah ve vahşet perdesi altında Sosyalizm, dünyanın birliği, padişahların gücünü ortadan kaldırma, Komünizm gibi tuhaf isimlerle öne sürdükleri fikir ve düşünceler hicap perdesini yırtmış ve yeni umut olmuştur.” Aynı gazete “biz neden üstünüz” başlıklı yazıda şöyle diyordu; “Arya üstünlük alameti (kırık haç) her yerde Aryai ve saygındır. İster İsfahan’ın Şahi Mescidi’nin seramiklerinde ve Tahran’ın Dervaze-i Dovlet’in (Devlet Kapısı) sütunlarında yer alsın isterse Almanya’nın bayrağında yer alsın veya Hitlerin kolunu süslesin.”²⁷³

Almanların son yıllarda İran ile daha fazla münasebet kurması ve bu ülkede bazı işlerle meşgul olmalarının bir nedeni vardı. Buna göre; hiçbir ülkenin rekabet edemediği özel kolaylıklar ve uygun fiyatlarla kalkınma ve endüstriyel programları için zaruri olan ürün, makine ve inşaat araçlarını İran’a satmakta ve İran’ın ürünlerini ise en iyi fiyata satın almaktadır. Bu muameleleri birebir esasınca ve herhangi bir döviz ödemeye ihtiyaç olmaksızın yapmaktadır. Bu tür işlerin gerçekleşmesi için bir dizi Alman ticari temsilcinin, sanayi tesislerinin, mühendislerin ve mimarların varlığı gerekliydi.²⁷⁴ Ayrıca Alman teknik uzmanlar İran’ın devlet sisteminde, kamu ve özel sanayi kuruluşlarında çalışıyorlardı.²⁷⁵ İran’da Alman beşinci kolunu; teknik uzman, müşavir ve tüccar unvanlarıyla İran’a gelen bazı seçkin ve faal Alman vatandaşlarına ek olarak, İranlı taraftarları teşkil ediyordu.²⁷⁶

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Alman unsurların sızmasıyla mücadele konusunda Tahran Büyükelçisi Seymour’dan, Almanya ve Sovyetler Birliği ittifakının İran’a yönelttiği tehlikeleri anımsatmasını istedi. Ayıca İran Hükümeti’ne, nasyonal sosyalizm

²⁷²N. Cami, *a.g.e.*, s. 69.

²⁷³N. Cami, *a.g.e.*, s. 70.

²⁷⁴Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 284.

²⁷⁵ Ali Asker Şemim, *a.g.e.*, s. 20.

²⁷⁶N. Cami, *a.g.e.*, s. 72.

ve komünizm rejimlerinin uğursuz ittifakı hatırlatılarak, bundan sonra Sovyet ve Alman unsurların uygulama aşamasına geçeceklerini, böylece İran ve İngiltere'nin tehlikeye maruz kalacağını gündeme getirilmesini istedi.²⁷⁷ İngiltere, İran'ın Almanya'ya yakınlaşmasından endişe duyuyor ve Şah yönetimini kendi safına çekmek için çabalıyordu.

İngilizler için asıl tehlike İran'da ikamet eden Almanların varlığında saklıydı ki, çok fazla sayıda hassas noktalarda konuşlanmış ve her türlü hazırlığa sahiptiler. İran'da ikamet eden Almanların sayısı istihbarat kaynaklarına göre değişiyordu. İran'ın resmi rakamlarına göre yaklaşık 690 kişiydiler. İngilizler, Almanların sayısını kadın ve çocuklarla birlikte toplam 2500 ila 3000 olarak tahmin ediyorlardı. Ruslar ise 5000 ila 7000 Almanya vatandaşının İran'da bulunduğunu iddia ediyordu. Ancak bu rakam Rusların propaganda amacına yönelikti.²⁷⁸ Ne İran devleti siyasi mülahazalar sebebiyle Almanların İran'daki sayısını arttırma eğilimindeydi ne de Alman yetkililer hayati askeri ihtiyaçlar nedeniyle daha fazla Almanya vatandaşını göndermeye hazırdılar. Hal böyleyken İngiltere ve Sovyetler Birliği temsilcileri içerde ve dışarıda sahip oldukları propaganda araçları ile zihinleri bulandırmak için İran'daki Almanların sayısını birkaç bin kişiye ulaştırıyorlardı²⁷⁹ ve hepsinin Müttefiklere karşı çalıştıklarını söyleyerek ajanlıkla suçluyorlardı.

Ancak Almanların sayısından daha önemli olan asıl konu, Almanların taşıma, demiryolu, teknik okullar gibi sektörlerde ve yeni kurulmuş radyo idaresi ve diğer bazı idarelerde çalışma ve konuşlanmalarıydı. Muhtelif raporlardan anlaşıldığı üzere Almanların İran'daki teşkilatı da Nazilerin örgütlenme ve geleneksel ilkelerine göre, İran'ın tamamında, bütün önemli Alman işletmelerinde, çeşitli şube ve unsurlardan teşkil olunmuştur. Böylece Almanya'nın bölgeye saldırısı durumunda Almanlar "beşinci kol" gücü şeklinde harekete geçebilirlerdi. Almanya Büyükelçiliği bir propaganda merkezi olarak "Alman Evi'nden" istifade ile Alman vatandaşların İran örgütlenmesinde aktif bir role sahipti.²⁸⁰ Dolayısıyla Müttefiklerin ajanlık suçlamaları temelsiz değidi. Şunu da söylemek gerekir ki Almanya'nın Sovyetlere saldırmasından önce bile Almanya ve Sovyetler Birliği'nin İran ve İngiltere çıkarlarının aleyhine uzlaşmasından kaygılanan İngilizler, Almanya'nın beşinci kol'u hakkında İran'ı ikaz

²⁷⁷ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 421

²⁷⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 421-422.

²⁷⁹ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 285.

²⁸⁰ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 422.

etmişti. Ama daha önce ifade edildiği üzere İran, İngiltere'nin darbe ve Alman beşinci kolunun İran'daki tehlikesi hakkındaki ikaz ve uyarılarını dikkate almadı. Almanya'nın Sovyet topraklarına saldırmasından sonra İngiltere İran yönetimine yönelik ikaz ve uyarılarını yineledi.²⁸¹

Almanya ve Sovyetler Birliği arasında savaşın başlamasından sonra İngiltere ve Sovyetler Birliği devletlerinin siyasi temsilcileri İran'da ikamet eden Alman vatandaşları hakkındaki kaygılarına dair bazı açıklama ve beyanlarda bulunmaya devam ettiler. Her türlü kaygıyı gidermek amacıyla onlara kanıt ve delillerle ikna edici ve güven verici cevaplar veriliyordu. Ayrıca Almanlar dışında İngiltere, Hindistan, Irak ve Sovyet Cumhuriyetlerinden nispeten çok sayılabilecek bir kesimin de İran'da olduğu ve İran Hükümeti'nin ayırım yapmaksızın yasal ve disiplin düzenlemelerini hepsinin hakkında uyguladığı söyleniyordu.²⁸² İran, suçlamalara yönelik savunmasını yapıyordu ama Müttefiklerin duyduğu kaygıyı tam anlamıyla gideremiyordu. Bu sorunun büyüyerek İran'ı bir Müttefik düşmanı görüntüsüne sürüklediğini engelleyemiyordu. Esasen tarafsız bir ülke olarak kalması çok zor yürüyordu.

İngilizleri her şeyden daha fazla kaygılandıran mesele Almanların İran'da İngiltere'nin çıkarlarını büyük tehlikeye sokacak bir darbeye teşebbüs etmeleriydi. Söz konusu darbe, Avrupa da uygulanan benzer örneklerine göre tertip edilebilirdi. Bu tür bir darbe, farklı şekilde hayata geçirilebilirdi, ama İngiltere'ye karşı düşmanca içeriğinden kuşku duyulmuyordu. İngilizlere göre, Alman propagandasının hissedilen hedeflerinden biri, Şah'ın diktatörlük rejimi ile İngiliz Hükümeti'ni bir görmesiydi ve öyle görülmektedir ki Şah rejimini yıkmayı amaçlıyordu.

İran Hükümeti, Almanların bu potansiyel tehlikesinden, özellikle İngiltere çıkarlarının ağırlık merkezi, yani petrol şirketi teşkilatını tehdit eden tehlikeden gafil değildi. Bu nedenle hükümet, Alman unsurların muhtemel sabotaj ve bozgunculuk tehlikesini önlemek amacıyla 1940 yılının başlarında emniyet müdürlüğüne Huzistan'da bulunan bütün Almanya vatandaşlarının Tahran'a gönderilmesi talimatını verdi.²⁸³ Bununla birlikte önleyici bir girişim olarak İran'ın baştanbaşa demiryolu operasyonunda çalışan Avusturyalılar, demiryolunun kuzey kısmına intikal ettirildiler. Emniyet müdürlüğü bütün yabancıları gözetim altına aldı ve gidiş gelişleri sınırlandırıldı. Ancak İngilizlerin kaygıları azalmadı, zira İran emniyet güçleri etkili ve işlevsel bir Nazi

²⁸¹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸² Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 284.

²⁸³ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 422.

örgütünün kurulmasını engelleyecek güce sahip değildi. Bu yüzden 1940 yılı boyunca ve 1941 yılının başlarında İngiltere siyasi temsilcileri Tahran'da defalarca İranlı makamların dikkatini Alman "beşinci kol"un faaliyetlerine çekmiş ve Tahran'da bulunan Alman vatandaşlarının sayısının azaltılmasını talep etmişlerdir. İranlı makamlar ise her defasında İngilizleri emniyet müdürlüğünün Almanya vatandaşlarının davranışları üzerindeki tam denetimi hakkında ikna etmiş ve hatta İngilizlerin bu kadar kaygılanmasının yersiz olduğunu söylemişlerdi.²⁸⁴ İran Müttefik kaygılarını azaltmak için çabalıyordu. Ancak özellikle İngilizler memnun edilememişti.

Alman "beşinci kol"u, İran'ın bütün ekonomik, endüstriyel, askeri ve idari alanlarında faaliyet halindeydi. Ayrıca Almanların plan ve teşebbüslerinin gizli olması nedeniyle İran halkı için açık bir tehdit olarak görülmüyordu. Ancak İngilizler, Almanların demiryolundan haberleşmeye, askeri sanayiye, üniversite ve kültüre kadar, İran'ın hassas ve hayati kurum ve kuruluşlarına sızmış uzman, teknisyen, eğitim görevlisi ile faaliyet gösterdikleri konusunda tamamen bilgi sahibiydiler. İngiltere'nin İran'daki Almanların sayısını azaltma konusunda İran'a yönelik baskıları da artıyordu.²⁸⁵ Yarı resmi İtilaat gazetesi İngilizlere cevap olarak şöyle yazıyordu:

*"İran, endüstriyel yaşamında teknik eleman ve uzmanlara ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaç iki yoldan karşılanmaktadır. Biri tahsil için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. İkinci yol ise yabancı teknik elemanlardan yararlanmadır ki devlet bunların sayısını azaltıp, yerlerine İranlı uzmanları geçirmeye özen göstermektedir. Petrol ve demiryolu şirketi, gibi sanayi işletmelerindeki yabancı uyrukluların çoğunluğu şöyledir; 2590 İngiliz uyruklu, 390 Sovyetler Birliği uyruklu, 690 Alman, 310 İtalyan, 180 Çekoslovakyalı, 70 İsviçre vatandaşı, 260 Yunan ve 140 Yugoslav. Söz konusu uzmanlar ülkenin sanayi endüstriyel ihtiyaçları çerçevesinde farklı alanlarda çalışmaktadırlar."*²⁸⁶

18 Temmuz 1941'de Sovyetler Birliği ve İngiltere, İran Hükümeti'ne benzer notalar teslim ettiler. Bu notalarda Alman uzmanların İran'daki faaliyetleri hakkında kaygılarını dile getirmiş ve Almanların ülkeden ihracını talep etmişlerdi. İki devlete göre bu uzmanlar, Almanya'nın "beşinci kol"unu teşkil ve müttefiklerin çıkarlarını tehlikeye sokuyor ve iletişim kurmalarında büyük bir engel olarak görüyorlardı. Ancak İran Hükümeti Müttefiklerin önerisini reddetti. Cevap olarak Alman uzmanların

²⁸⁴ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 422-423.

²⁸⁵ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 432..

²⁸⁶ İtilaat, 17 TirMah 1320 (8 Temmuz 1941)

varlığının İran sanayisine hizmet için zaruri olduğunu, kısa sürede bunlara alternatif bulamayacağını, sayılarının da çok fazla olmadığını ve İran devletinin bu şahısları denetim ve kontrol altında tuttuğunu ilettiler.²⁸⁷ Müttefikler İran'dan, Almanlar ile bağlarını kesmelerini bekliyordu. Ancak İran, egemen bir ülke olarak, eşit devletler statüsünde davranıyor. Yani İngiltere ve Sovyet Rusya'nın kontrolüne girmiyordu. Oysa İngiltere ve Sovyet Rusya İran'ın Almanya ile yakınlaşmasına tahammülleri yoktu.

Savaşın başlamasından sonra genel olarak İran iç siyasetinde fazla değişiklik meydana gelmedi. İran yönetimi, İran'da ikamet etmekte olan bütün yabancıları sıkı bir kontrol altında tutuyordu. Bu kontrol Almanları da kapsıyordu. Ancak Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla durum değişti. Zira savaş İran sınırlarına yaklaşıyordu. İran ile yakından ilgilenen İngiltere, İran'da çalışan Almanların ve Nazi askeri unsurların "beşinci kol" oluşturma girişiminde bulundukları ve Alman kuvvetlerin İran'a saldırısı için yol açma ve bütün ülkeyi kendi kontrollerine almak için İran'ın hava üslerini ve stratejik noktalarını kendi tasarrufları altına alma niyetinde oldukları görüşündeydi.²⁸⁸ Alman uzmanların İran'daki varlığı, aynı zamanda İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında kurulacak iletişimin önünde büyük bir engel olarak görülüyordu.

"Beşinci kol"un faaliyetleri Almanya elçiliğinden idare edilmekteydi. Bunlardan iki kişi Mayer ve Gamotha Yıldırım Ordusunun mensuplarıdır ve Shnkers şirketinde önemli işlerde çalışmaktadırlar. Propaganda faaliyetleri genellikle uzun zamandır İran'da yaşayan arkeolog Aylres tarafından idare edilmektedir. Yakınoğu'da Alman propagandif faaliyetlerini yazan ve tasarlayanlardan biri de bu kişidir. Almanlar hassas stratejik noktalarda, radyo istasyonunda, demiryolunda ve diğer umumi hizmetlerde yer almakta ve Shnkers ve Furustal şirketleri gibi ticari örgütlerin temsilcileri olarak İran'ın bütününe dağılmışlardır. Bu nedenle İran'ın tüm önemli nokta ve servislerinde Alman casusları mevcuttu. Örgütlerinin merkezi Tahran'da Kahve Ev (Brown House) adında bir Alman kulübüydü. Bu kulüp daha önce askeri atış ve eğitimlerin yapıldığı bir merkezdi. Bu örgütün faal, kabiliyetli ve disiplinli olduğu söylenmektedir ve her bir üyesi görevleri için (sabotaj veya İran'a saldırı durumunda Alman kuvvetlerine yardımcı olacak) iyi eğitilmiş kişilerdir.

²⁸⁷Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 286-287.

²⁸⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 29-30.

Amerika Birleşik Devletleri özel elçisi Dreyfus'a göre; ismi anılan Mayer Alman SS örgütünün güvenilir bir üyesi ve İran'da Alman casuslarının liderliğini üstlenmiş yetenekli biriydi. Mayer, Alman ticaret ve sigorta şirketlerinin temsilcisi olarak İran'ın bütün idareleri, bakanlıkları ve ülkenin hassas ve yaşamsal noktalarına girip çıkıyordu.²⁸⁹

Irak'ta Raşid Ali el-Geylani ayaklanması çıktığı zaman Almanlar, İngiliz güçleriyle çatışma halinde olan Reşit Ali'ye yardım ulaştırmaya çalıştılar.²⁹⁰ 3 Haziran 1941 tarihinde bu ayaklanma İngiliz kuvvetleri tarafından tamamen bastırıldı. Sonra birçok Alman ve Iraklı destekçileri, ayrıca Raşit Ali el-Geylani'nin kendisi İran'a kaçtılar. Tahran'a ulaşır ulaşmaz Almanya ve İtalya'nın Tahran büyükelçilikleri ile temas kurdular. Aynı ay içerisinde, yani Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla bir kısım Alman vatandaşı Sovyetler Birliği'nden İran'a kaçtı. Böylece Sovyetler Birliği'ne, Basra Körfezi ve İran üzerinden aktarmalı yardım ulaştırma hattı tehlikeye düştü.²⁹¹ İngilizler Ortadoğudaki çıkarlarının ve petrol bölgeleri üzerindeki hâkimiyetlerinin zarar görmesinden endişe ediyorlardı. Olabilecek senaryoları gözden geçiriyorlardı. İngilizler, Almanlar tarafından geliştirilebilecek entrikalar ile, İran'ın işbirliği yapmasından korkuyorlardı. İngilizler, Almanların sabotaj eylemleri ya da petrol imtiyazını lağvedecek Tahran'da Alman taraftarı bir hükümet ile, İngiltere'yi Abadan petrolünden mahrum bırakacakları varsayımıyla hareket ettiler. Zira Şah'ı devirmek yönündeki her girişim halk tarafından desteklenebilirdi.

Alman "Beşinci Kol"unun İran'daki varlığının tehlikesi hakkında uyarılarının bir sonuca ulaşmadığını gören İngiltere, Tahran özel elçisi aracılığı ile İran'a baskı uyguladı. İşte bu sebeple 4 Haziran 1941'de İngiltere, İran yönetiminden Alman unsurların İran'daki gizli faaliyetlerini durdurmasını istedi.²⁹² İran devlet adamları, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin uyarı ve notalarını dikkate almamış ve dünyaya hâkim siyasi ve askeri krizi doğru okuyamama sebebiyle yerinde ve gerekli girişimlerde bulunamamışlardı. İngilizler, Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırmak için İran'ın ulaşım yolları ve araçlarından, liman ve havaalanlarından istifade etmeyi düşündüğünden İran devleti'nin tam ve etkin işbirliğine ihtiyaç duymaktaydılar.

²⁸⁹N. Cami, *a.g.e.*, s. 72-73.

²⁹⁰7 Mayıs 1941'de Alman Dışişleri Bakanı Hitler'e yeni Irak hükümetine gönderilmek üzere 600 ton mühimmat ve silah hazırlandığını ve Suriye üzerinden Irak'a gönderileceğini rapor etti. **Bkz:** Huşeng Ameri, *Rıza Şah ve Thevviilat-ı İran-ı Muassır*, Naşr. Ferdosi, Stockholm 1393, s. 257.

²⁹¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 31.

²⁹² Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 426.

Churchill, 7 Temmuz 1941 de Stalin'e yolladığı mesajında, bir Rus askeri heyetini kabul etmek istediklerini bildirdi. Daha sonra bir İngiliz askeri heyeti de Moskovaya gitti.²⁹³ 11 Temmuz günü İngiltere yönetimi, İran Hükümeti Alman vatandaşlarını ihraç etmekten kaçındığı takdirde bu ülkeye karşı ortak bir askeri operasyon planının Sovyetler Birliği ile araştırılıp, olgunlaştırılmasını istedi. Bununla birlikte İngiltere, İran'a askeri müdahale için Sovyetler Birliği ile işbirliğinin İran'ın toprak bütünlüğü açısından ve işin sonunda ise İngiltere'nin İran ve Hindistan'daki çıkarları için vahim sonuçlara neden olabileceğinden korkuyordu. Bu nedenle Londra'da Dışişleri Bakanı Eden ve Sovyetler Birliği elçisi arasında İran aleyhine ortak askeri operasyon hakkında imzalanacak anlaşmada, İran'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün Sovyetler Birliği tarafından garanti edilmesi isteniyordu.²⁹⁴ İngiltere'nin İran'a yönelik siyaseti İran'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması ve her türlü yabancı nüfuzunun bu ülkede önlenmesi temeline dayanmaktaydı.

28 Temmuz'da Sovyet yönetimi İran'a karşı askeri operasyon için hazırlığını, İngiltere yönetimine ilettili.²⁹⁵ Sovyetler Birliği, savaş maddeleri ve mühimmatın transit şekilde İran topraklarından geçmesi izni için İran üzerindeki baskısını arttırıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ve Sovyetler Birliği'nin İngiltere büyükelçisi Maisky'nin görüşmesinde²⁹⁶ İran'a iletilmesi gereken nota hakkında bir anlaşma imzalandı. Maisky bu görüşme sırasında Sovyetler Birliği'nin İran'a karşı askeri operasyona başlamak için hazır olduğunu Eden'e bildirdi ve Sovyet kuvvetlerinin İngiliz kuvvetlerinin katılımı olmaksızın herhangi bir teşebbüste bulunmayacağını ekledi. 12 Ağustos'ta İran Hükümeti'ne tehdit içerikli, sertlik bakımından benzersiz²⁹⁷ bir nota iletilmiş ve askeri operasyon tehdidi etkili olmuştu. İran Almanları ihraç ettiği takdirde, İngiliz kuvvetler tarafından Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırmak için İran'ın ulaşım yollarını ve demiryolu tesislerini kullanma konusunun araştırılması kararlaştırılmıştı. Silahlı kuvvetler kuvvet komutanları komitesi, İran'a baskı uygulama siyasetinin Moskova ve Londra'dan eş zamanlı ve birlikte uygulanması gerektiği kararı

²⁹³ Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler Ve Türk Politikası (1939 dan Günümüze Kadar)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. Ankara 1983, s. 85.

²⁹⁴ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 34.

²⁹⁵ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 35.

²⁹⁶ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 429.

²⁹⁷ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 438.

aldı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı iki ülke arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlama görevini üstlendi.²⁹⁸

Bu sıralarda İran Dışişleri Bakanı Vekili, İngiltere elçisi Sir Reader Bullard ile görüşüp, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin asıl niyetini araştırmakla görevlendirildiği sırada²⁹⁹ Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin notası eş zamanlı olarak 16 Ağustos günü İran başbakanına teslim edildi. İngiltere Hükümetinin notasında şöyle yazıyordu;³⁰⁰ “İngiltere devleti İran’ın tarafsızlık siyasetine saygı duymanın yanı sıra hiçbir şekilde İran’ın siyasi bağımsızlığını delme amacı gütmemekte, İran ile dostluk ve işbirliği siyasetini koruma niyetindedir.” İngiltere Hükümeti, İran’daki Almanların ihracını defalarca istemiş, ancak bu isteklerine ikna edici cevap alamamışlardı. İran hükümetinden üç gün içinde cevap isteniyordu. Benzer bir notada Sovyet hükümetinden gelmişti. Müttefiklerin tek isteği Almanların İran’dan ihracı değildi. Zira onlar gerçektende Sovyetler Birliği’ne yardım ulaştırmak için İran’ın ulaşım yollarından ve araçlarından faydalanmak istiyorlardı. Bununla beraber ultimatoma niteliğinde olan İngiltere ve Sovyetler Birliği notalarına cevap verilmemesi ve Almanların ülkeden ihraç edilmemesi, İran’ın işgali ve planlarını uygulama safhasına geçirmek için Müttefiklerin elinde geçerli bir bahane³⁰¹ olarak, bu notalar İran Hükümeti’ne teslim edilmişti.

Konuyla ilgili diğer taraf Amerika’nın Tahran’daki diplomatı Dreyfus da 19 Ağustosta bir raporla Amerika Dışişleri Bankalığına şöyle yazdı, İngilizler İran’da Alman beşinci kolu tehlikesini sadece İran’ı işgal bahanesi olarak öne sürmekteler.³⁰² Kuşkusuz Sovyetler Birliği’ne yardım ulaştırmak için İran’ın ulaşım imkânları, müttefikler için önemli bir faktördü. Ancak İngilizler için, Almanların İran’ın petrol bölgelerinde sabotaj yapma ihtimalinin de önemli bir faktör olduğu göz ardı edilmemelidir. Zira İngiltere, Almanların Kafkasya üzerinden İran’a ulaşmasından ve İran’ın petrol kaynaklarını kontrol altına almasından korkuyordu. Eğer İngiltere, İran ve Irak petrolerini kaybetseydi, Amerikan’dan yaklaşık 4 milyon ton petrol alması gerekiyordu. Bu işin ağır maliyetinin yanı sıra 250’den fazla yeni petrol tankeri (şilep) gerektiriyordu ve bu büyüklükte bir kaynağın ve harcamanın temini savaşa devam

²⁹⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 35-36.

²⁹⁹Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 33.

³⁰⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 38-39.

³⁰¹Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 473.

³⁰²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 40.

yönünden İngiltere'nin gücünün en az yüzde yirmi oranında azalması anlamına geliyordu.³⁰³

İran Hükümeti 20 Ağustos günü, İngiltere'nin notasına yazılı cevap verdi. Farsça yazılmış cevap metninde, İran Devleti'nin, tarafsızlık siyasetinin aksine davranmadığı bildirildi. Ayrıca İran'ın siyasetinin baştan itibaren ihtiyaç fazlası yabancıların ülkeyi terk etmesi yönünde olduğu ve şimdi de bu planın daha dikkatli ve hızlı takip edildiği, Tahran'da ikamet eden yabacıların sayısının son zamanlarda çok azaldığı ve tez zamanda daha da azalacağına yer verilmişti. İran Hükümeti'nin uluslararası düzenlemeler ve anlaşmalara, aynı zamanda tarafsızlık siyasetine aykırı olarak bir ülkenin vatandaşlarına yönelik girişimlerde bulunamayacağı ve İran Hükümeti'nin kendi tarafsızlık siyaseti ve siyasi istiklaline aykırı olan önerileri kabul etmeyeceği vurgulanmıştı.³⁰⁴ İran, Almanların sayısını azaltma siyasetini hızlandıracağını ve İngiltere'nin bu konuda endişelenmesine gerek olmadığını söylüyordu. Ancak bu cevap İngiltere'nin beklentilerini karşılamıyordu. Esasen İngiltere, İran'dan tam bir işbirliği istiyordu.

Rıza Şah, Nazi propagandasının etkisiyle nihai zaferin Almanlara ait olduğunu düşünüyordu ve Sovyetler Birliği rejimine beslediği güçlü düşmanlıktan dolayı Almanların Sovyet topraklarındaki hızlı ilerleyişini memnuniyetle karşılıyordu. Buna ek olarak demir çelik fabrikası gibi Almanlarla yapmış olduğu anlaşmalardan dolayı Müttefiklerin önerisini ağırdan alıyordu. İran, Alman uzmanları ihraç teşebbüsünde bulunduğu takdirde Almanya'nın bu eylemi tarafsızlık siyasetinin ihlali olarak algılamasının mümkün olduğunu ilan etti ve 24 Ağustos 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin talebini resmen reddetti.³⁰⁵ Şah'ın hatası, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmamasından sonra da bu kararlı ve açık Nazi dostluğunda diretmek oldu. Rıza Şah, Nazi zaferinin kaçınılmaz olduğundan öylesine emindi ki, İran'ın Alman "beşinci kol"una hoşgörüyle konukseverlik gösterdiği yolundaki Rus ve İngiliz protestolarını küçümsemeyle reddetti. İngiltere'ye karşı beslediği nefretten kimsenin kuşkusunun kalmaması için de, ayaklanmalarının başarısızlığa uğramasından sonra sürgüne gitmek zorunda kalan Iraklı isyancılara, hemen sığınma hakkı tanıdı ve liderleri Raşit Ali'yi herkesin içinde karşıladı. Bu davranışı gerilimi biraz daha arttırmaktan başka işe

³⁰³Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 260.

³⁰⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 41-42.

³⁰⁵Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 287-288.

yaramadı³⁰⁶ Şah'ın, Alman zaferine olan inancı, İngiltere ve Sovyet Rusya tehdidini küçümsemesine neden olmuştu.

Bu zaman aralığında (işgalden önce, Haziran ve Temmuz aylarında) Irak'ta konuşlanan İngiliz kuvvetlerinin İran'ın bazı sınır bölgeleri ve güneydoğusuna sevk edildiklerine dair raporlar ulaşıyordu. Konu hakkında İngiliz elçiliğinden bilgi istendiğinde ise şöyle cevap veriliyordu: bu kuvvetler eğitim ile meşguldürler ve savaş cephelerine gitmek için hazırlanıyorlar. Aynı zamanda Azerbaycan'ın sınır bölgelerinde de askeri hareketlilik gözlemleniyordu ve Ruslar bunun eğitim operasyonu ve askeri iç ihtiyaçlarla ilgili olduğunu öne sürüyorlardı.³⁰⁷

2.4. İran'ın İşgalinde Rus-İngiliz Diplomasisi

14 Haziran 1940'da İngiltere'nin Moskova büyükelçisi Sir Stafford Cripps, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'a Fransa'nın düşmesi durumunda Almanya'nın yüzünü Doğu'ya dönmek zorunda kalacağını ve elde ettikleri bilgilere göre de Almanya'nın bunu yapacağını söyledi.³⁰⁸ Aynı yılın 28 Haziran'ında Churchill, Cripps aracılığıyla Stalin'e aynı içerikte bir mesaj gönderdi.³⁰⁹ Ancak İngiltere Sovyetler Birliği yakınlaşması 1941 Nisan'ında gerçekleşti. Bu tarihten itibaren İngiltere, iki ülkenin ilişkilerinin gelişmesi için Alman kuvvetlerinin Sovyetler Birliği'ne saldırı planları hakkındaki bilgileri Ruslarla paylaştı. 22 Haziran'da Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla Anthony Eden'in planladığı işbirliği mümkün oldu. Zira Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin İran'daki çıkarları günbegün daha fazla örtüşüyordu. Bu gelişmeler İran'ın tarafsızlık siyasetini zor durumda bıraktı. İran, 26 Haziran'da Almanya ve Sovyetler Birliği savaşı hakkında tarafsızlığını ilan etti. Bu arada Almanya'nın askeri saldırısına maruz kalan Sovyetler Birliği, İran'da Alman vatandaşlarının varlığından kaygı duymaya başladı. Sovyetler Birliği'nin bu endişeyi aktaran ilk notası 26 Haziran'da İran yönetimine teslim edildi.

Stalin 8 Temmuz'da İngiltere'nin Moskova büyükelçisi Sir Stafford Cripps ile gerçekleştirdiği ilk görüşmede Tahran'da müşterek bir girişime yönelik onayını açıkladı.³¹⁰ Stalin çok sayıda Alman vatandaşının İran'daki varlığının potansiyel

³⁰⁶ Leonard Mosley, *a.g.e.*, (Çev. Halim İnal), s. 164.

³⁰⁷ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 286.

³⁰⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 428.

³⁰⁹ A. A. Gromiko, İ. N. Zemskov, V. A. Zorin, *a.g.e.* (Çev. Ali Rıza Dırık), s. 126.

³¹⁰ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 428.

tehlikesine değinerek, onların Bakü petrol tesislerinde sabotajda bulunma ihtimaline işaret ediyordu.

Bu arada 11 Temmuz'da İngiliz Genelkurmay Başkanlığı İngiltere'nin İran karşısında sert ve ödünsüz bir tutum takınmasını önerdi. Buna ek olarak savaş teçhizatının İran'a sokulması, özellikle uçak ve nakliye araçları hakkında sıkı kontrollerin yapılması gerekiyordu. Temmuz ayının ortalarında İngiltere İran'ı ödüllendirme ve sevindirme siyasetinden vazgeçti. İngiltere, Şah'ın artık İranlılar arasında Alman nüfuzunun ilerlemesini engelleyecek bir makamda olmadığını anladı. Churchill, İran'a ordu sevketmeyi destekleyenlerin delillerini kabul etti ve onun gözetiminde bu iş için belirli bir plan hazırlandı. Dönemin İran Başbakanı Ali Mensur, Almanya'nın Tahran Büyükelçisi Ethel'e, İran devletinin İngiltere'nin saldırısı durumunda Almanya'dan yardım talep etmeyi ve bu ülke lehine savaşa girmeyi düşündüğünü söyledi.³¹¹ Ethel bu konuyla ilgili Berlin'e gönderdiği raporda İran ordusunun İngiltere'nin saldırısı karşısında direneceğini ve bu tür bir durumun ortaya çıkması halinde İran'ın Almanya'dan yardım talep edeceğini anımsattı.

İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin ilk ortak notası 19 Temmuz'da İran devletine teslim edildi.³¹² İngiltere'nin notasında, İran'ın istiklalinin korunması yönündeki siyasetine rağmen İran'ın, İngiltere'ye yönelik düşmanca nüfuz ve siyasetler karşısındaki tutumu hatırlatılmıştı. İngiltere, İran'da ikamet eden Almanların beşte dördünün bir ay zarfında ülkeyi terk etmelerini istiyordu. Sovyetler Birliği elçisi de benzer taleplerde bulundu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığına göre İran sadece güney ve kuzeyden Rus ve İngilizler tarafından ortak askeri işgal ile tehdit edilerek³¹³ bu ülkelerin taleplerini yerine getirmek zorunda bırakılabiliirdi. Bu arada Sir Stafford Cripps ise Moskova'da Sovyetler Birliği yönetimini İran'a karşı benzer bir askeri harekât konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Cripps, Molotov ile gerçekleştirdiği bir söyleşide, aslında İran'daki Alman vatandaşlarının, Alman askeri kuvvetlerinin ileri karakolları oldukları konusu ileri sürülerek, 1921 İran-Sovyetler Birliği anlaşması gereğince harekete geçilebileceğini söyledi.³¹⁴

³¹¹ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 430-431.

³¹² Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 431-432.

³¹³ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 35.

³¹⁴ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 432-433.

İran için Müttefiklerin isteklerinin karşılanması zor bir durumdu, öte taraftan Almanya'nın Tahran büyükelçisi sürekli İran'daki Alman vatandaşların ihracı yönündeki girişimin, ilişkilerin kesilmesine neden olacağı konusunda tehdit ediyordu. Aslında İran bu tür bir uygulamada bulunduğu takdirde Almanya bunu düşmanca bir hareket olarak algılayacaktı. Sovyetler Birliği'nin Almanya tarafından yenilgiye uğratılması ki, o dönemde kesin olarak görülüyordu, intikam alma ve İran ile Almanya'nın doğrudan karşı karşıya gelme tehlikesini de kapsıyordu.

İngiltere savaş hedefleri açısından, İran'da başka önceliklere de sahipti. İngiltere'nin en önemli hedefi Almanya'nın sabotajlarına karşı petrol alanlarının ve Abadan rafinerisinin korunmasıydı. İngiliz yetkililer güney petrol sanayisinin, Alman sabotajlarına maruz kalabileceğine inanıyorlardı. İran'da bulunan Alman unsurları veya paraşütle İran'a inebilecek unsurların söz konusu tesislere ağır hasar vermeleri mümkündü. Buna ek olarak ister kazara ister bir suikast planı ile Şah'ın iktidardan devrilmesi durumunda, Almanların İran ordusunu kendi hizmetlerine alma imkânı mevcuttu. Bu durum Müttefiklerin Ortadoğu'daki hedeflerine önemli bir darbe sayılıyordu. Üstelik İngilizlere göre Rusların yenilmesi ve Almanların Kafkasya'ya yaklaşması durumunda Almanların İran yönetimi üzerindeki baskısıyla, İran İngilizleri ülkeden ihraç etmeye kalkışacak ve İngiltere'nin çıkarları büyük bir tehlikeye maruz kalacaktı. Bu yüzden İngilizler, bizzat petrol kaynaklarının güvenliğini üstlenmeye karar vermişlerdi.

Alman ordusunun Sovyet topraklarında hızla ilerleyişi İran'ın stratejik önemini artırdı. Artık İngiliz kuvvetleri Almanya'nın Kafkasya üzerinden İran'a saldırısına karşılık için en kısa zamanda hazırlıkların yapılması gerektiğini hissediyorlardı.³¹⁵

Türkiye, henüz ne şekillere dönüşeceğini bilemediği İngiliz-Sovyet işbirliğinin kendi yararlarının ve güvenliğinin aleyhine sonuçlar verebileceğinden kuşku duymaktaydı. İran'ın işgali tasavvurları, tarafsızlara ilerisi için hiç de umut vermiyordu. İran'ın İngiliz-Sovyet işbirliği ile işgalinin kesinleşmesi üzerine, Türkiye'nin kuşkularını yatıştırmak için İngiltere ve Sovyetler Birliği, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti ediyorlardı.³¹⁶

İngilizler 6 Ağustos 1941'de İran'a karşı askeri bir harekât ve teşebbüste bulunmayı kararlaştırdılar. Şimdi sıra sonraki aşamaya, yani İngiliz askeri ve siyasi

³¹⁵ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 434-436.

³¹⁶ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları*, Dışişleri Bakanlığı Yay. Ankara 1973, s. 126.

planlarını Sovyet planlarıyla koordine etmeye gelmişti. İsteklerinin İran tarafından hiçbir şekilde kabul edilmemesi için çabalayan İngilizler, Sovyet Rusya'yı, İran'a verecekleri bir sonraki notalarının, bir ultiatom şeklinde değil dostane bir talep şeklinde olması konusunda ikna etmeye çalıştılar. Eden'e göre, belirli bir zaman sınırlaması içeren bir ultiatomun İran'a, Türkiye'den yardım isteme ve küresel destek almaya çalışma fırsatı tanıyacaktı.

İran'ın işgali hakkında nihai ve ortak karar alındığı zaman her iki ülkenin temsilcilerinden 1941 Ağustos ayının ortalarında İran yönetimine benzer notalar teslim etmeleri istendi.³¹⁷ Bu notada söz konusu taleplerin kabul edilmemesi durumunda askeri güce başvurmayla yönelik hiçbir tehdit görülmemektedir.

Müttefikler notalarını teslim ettikten sonra İran devletinin olumsuz cevap vereceğini varsayarak bu alanda hazırlığa başladılar. İran Başbakanı Müttefiklerin temsilcilerini, İran'a isteklerinin kabulü için baskı yapmamaları ve müzakerelerin devam etmesi yönünde ikna etmeye çalıştı. O, ne bu tür bir "beşinci kol"un var olduğunu ne de gelecekte ortaya çıkma ihtimali olduğunu ve Alman vatandaşlarının ülkeden ihracı talebinin İran'ın egemenlik hakkına müdahale dışında bir şey olmadığını ifade etti. Buna ek olarak şu noktayı da vurguladı ki, İngiltere ve Sovyetler Birliği devletleri askeri güce başvurdukları takdirde İran da benimsediği tarafsızlık siyasetine rağmen silahlı direnişe geçecektir.³¹⁸

Ancak İran yönetimi ortada herhangi bir fırsatın olmadığı zamanda fırsat elde etmenin peşinden koşuyordu. İngiltere ve İran'daki temsilcileri devlet yetkililerinin Almanya ile görüşmelerinden haberdar olmuş ve İran'ın Müttefiklere yanıtının sırf oyalama ve geciktirme amacıyla hazırlandığını biliyorlardı. İran'ın Müttefiklere 21 Ağustos'ta teslim ettiği yazılı cevabı İngiltere'ye göre, Müttefiklerin bütün isteklerinin reddinden başaka bir şey değildi. İran, ülkenin güvenliği ve komşularının meşru haklarını korumak için gerekli her türlü işbirliğine hazır olduğunu, ancak kendisinin tarafsızlık siyaseti ve egemenlik hakkıyla çelişen hiçbir öneriyi kabul etmeyeceğini de bildiriyordu. Müttefikler İran'ın bu yanıtından memnun olmadılar ve sonuçta 25 Ağustos 1941'de İran'a saldırıyı kararlaştırdılar.

Öyle görünüyor ki, İran Müttefiklerin baskıları karşısında silahlı mücadeleye kalkışma ve topraklarını savunma kararı almıştı. Bu nedenle İngilizler saldırı hazırlıkları

³¹⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 85-86.

³¹⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 437-439.

için kuvvetlerini ülkenin sınırlarına konuşlandırdığı zaman İran'da hazırlık yapmaya başlamış ve sınır ekseninde konuşlu kuvvetlerini takviye etmişti. Şah gerçekten de İran ordusunun Rus ve İngiliz kuvvetlerinin ortak saldırısı karşısında direniş kabiliyetine inanmıyordu, ama İran ordusunun yabancıların saldırıları karşısında, hazır olduğunu göstererek, İran milletinin moralini yüksek tutmayı amaçlıyordu.³¹⁹ İngiliz ve Sovyet notalarının alışverişi esnasında, İran Hükümeti tehlikenin mevcudiyetini çabuk görememişti.³²⁰

2.5. Müttefiklerin İran'ı İşgali

Müttefiklerle İran arasında yürütülen, İran'daki Alman uyruklularla ilgili diplomasi karşısında, İran Hükümetinin bu konudaki girişimleri herhangi bir fayda sağlamadı ve Sovyet Rusya ile İngiltere 22 Ağustos'ta İran'ın işgali konusunda anlaştı.³²¹ Bu arada Almanya elçisi Şah ile gerçekleştirdiği görüşmede Hitlerin şahsi mesajını ona teslim etti. 23 Ağustos'ta yazılan bu mesajda Şah, bu kısa tehlike dönemi geçip Sovyetler Birliği'nin direniş gücü tamamen kırılıncaya kadar tarafsızlık siyasetine ve İngiltere'nin savaşı İran topraklarına çekme yönündeki girişimlerine karşı direnmeye teşvik edilmişti. Şah, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran ile düşmanlıklarına son vermeleri için Türkiye'nin arabulucu olmasını istiyordu. Bunun için Almanya'dan Türkiye üzerindeki nüfuzunu kullanmasını talep etti. Şah, ABD başkanından da İngiltere ve Sovyetler Birliği taarruzunun en kısa zamanda bitmesi için müdahil olmasını istedi. Başkan Roosevelt Şah'ın talebine cevaben, eğer konu her açıdan dikkate alınırsa İran'ın Müttefikler tarafından işgalinin haklı görüldüğünü ileri sürdü. Hitler'in Sovyet topraklarında ilerleyişinden dolayı endişe duyan ABD, Rusların ve İngilizlerin İran'a saldırısını uygun olarak değerlendiriyordu.³²²

25 Ağustos sabaha karşı saat dörtte Sovyetler Birliği ve İngiltere siyasi elçileri Tahran'da dönemin başbakanı Ali Mensur'un evine gittiler. Ayrı ayrı her biri kendisine bir nota ilettiler.³²³ 25 Ağustos 1941 tarihli bu notada, "*İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin 18 Temmuz ve 16 Ağustos 1941'de Alman unsurların tehlikeli faaliyetlerinin önlenmesi*

³¹⁹ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 441-445.

³²⁰ Vatan, 26 Ağustos 1941

³²¹ *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 11.

³²² Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 448.

³²³ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 288.

ve bu unsurların ülkeden ihracına yönelik gerçekleştirdikleri girişimlere rağmen, ne yazık ki İran devleti bu faaliyetleri engellemek için herhangi bir girişimde bulunmadığı” bildiriliyordu. Devamında, İran hükümetinin iki komşu ülkenin ivedi ve önemli talepleri karşısında umursamazlık gösterdiğini bildirdiler. İran’ın bu hassas ve tehlikeli durumda belirsiz bir siyaset benimsediği ve Alman casuslarını ihraç etme konusunda herhangi bir teşebbüste bulunmadığından dolayı, İngiltere ve Sovyet hükümetlerinin kaçınılmaz olarak silahlı kuvvetlerine İran sınırlarından içeri girme emri verdiğini söylediler. İngiliz ve Sovyet ordularının İran topraklarına girdiğini ve ilerlediğini ilan ettiler.³²⁴

Sovyetler Birliği’nin notası da İngiltere’nin notasına benzerdi. Sovyet notası; *Alman unsurların canilik faaliyetlerine devam etmesi ve İran Hükümetinin bu faaliyetleri önlemek için herhangi bir girişimde bulunmaması* üzerine verilmiştir, denilerek başlıyordu. Bununla beraber Sovyetler Birliği, topraklarının güvenliğini korumak amacıyla İran’a kuvvet göndermek zorunda kalmıştır, deniliyordu. Bu girişimin İran’ın bağımsızlığına karşı gerçekleşmediği de vurgulanıyordu. Sovyetler Birliği’nin amacı, güvenliğini tehdit eden Alman unsurların faaliyetlerini önlemek olarak açıklanıyordu.³²⁵

Mütecaviz kuvvetlerin İran topraklarına saldırmasından sonra, 25 Ağustos’ta İran’a verilen notalarda iki devlet açıkça İran topraklarını işgal etme niyetinde olmadıklarını vaat etmişlerdi.³²⁶

İngiltere ve Sovyetler Birliği elçileri ülkelerinin notalarını İran yönetimine teslim etmeden birkaç saat önce Şah’ın huzuruna çıktılar. Şah onlardan İran’a saldırının sebebini açıklamalarını istedi. Şah, eğer saldırının nedeni (Sovyetler Birliği ve İngiltere) Almanya’nın bütün Avrupa’yı ele geçirmiş olmasından dolayı Sovyetler Birliği ve İngiltere de İran’ı ele geçirme niyetinde iseler, İran bu duruma muhalefet edecek güçte değildir, dedi. Daha sonra Şah, İngiltere elçisine, Almanları ihraç edeceği güvencesini verdi. Onları bir hafta zarfında ihraç etmeye hazır olduğunu söyledi. Almanları ihraç ettiğim takdirde İngiltere ve Sovyetler Birliği devletleri ne yapacaktır? diye de sordu. Ama karar alınmıştı ve Şah şaşkına dönmüştü.³²⁷ Alman yaklaşması ile özgüven

³²⁴ *Derbare-i Sevvom Şehrivar ve Nekş İran Der Ceng Cehani-yi Dovvom*, Merkezi Pejuhiş ve Neşr-i Ferheng Siyasi-i Dovran-i Pehlevi, Tehran 2536 (1356), s. 61-62.

³²⁵ *Derbare-i Sevvom Şehrivar ve Nekş İran Der Ceng Cehani-yi Dovvom*, s. 60-61.

³²⁶ Hüseyin Kuhi Kermani, *Ez Şehrivar 1320 Ta Faciayi Azerbaycan Ve Zencan*, Çaphane-i Mezahiri, Tehran 1325, s. 77.

³²⁷ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 446-447.

patlaması yaşayan Şah, istişare kabul edecek biri değildi. Etrafındaki az sayıdaki bilge ve ılımlı şahsiyetler bile hiçbir teşebbüste bulunma veya konuşma gücüne sahip değildiler. Bu yüzden yaklaşan tehlike konusunda Şah'ı uyarmamışlardı. Aynı şekilde müttefiklerin diplomatik girişimleri sürerken verilen notalardan sonra Ali Mansur hükümeti, Rıza Şah'ı İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin bir askeri harekât yapacakları konusunda uyarma cesaretini gösterememişlerdi.³²⁸ Bu durum karşısında işgal faciasını kaçınılmaz olarak görmemiz tuhaf olmaz.

İran'ın işgalinin nedenlerinden birinin, Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırması olduğundan kuşku yoktur. Bir diğer sebep ise Alman kuvvetlerinin Sovyet topraklarında hızla ilerlemesidir. En kısa zamanda ve en çabuk şekilde Sovyetler Birliği'ne askeri yardım ulaştırılmalı ve bu ülkenin Almanlar tarafından düşürülmesi önlenmeliydi. Bununla en güvenli ve kestirme yolu İran idi. Churchill ve Roosevelt zaten bu konuda daha öncesinden anlaşmışlardı. Başka bir gerekçe, 20 yıldır İngiliz hegemonyasına karşı olabildiğince direnmeye çalışan, İran'daki İngiliz çıkarlarını sarsan Şah'ın devrilmesi ve İngiltere'nin İran'da eski konumunu elde etmek istemesiydi. İranlı yöneticilerin ve halkın Almanya'nın kazanacağı beklentisiyle Müttefiklerin tehditlerini hafife almaları da işgale giden şartların oluşmasına katkıda bulunmuştu.³²⁹

Ali Mensur notaları aldıktan sonra Alman vatandaşların ihracına yönelik daha önceki vaatleri tekrarlamaya çalıştı. Hatta Mensur Müttefik kuvvetlerin askeri operasyonun durdurulması şartıyla ivedilikle bu konuda gerekli girişimlerde bulunacağına dair söz verdi. Ancak bu karar çok geç alınmış ve Müttefik kuvvetler o anlarda İran topraklarına girmişlerdi.³³⁰ Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin silahlı kuvvetleri 25 Ağustos 1941'in sabahında ve söz konusu devletlerin siyasi temsilcilerinin İran başbakanının konutunda müzakere ettikleri anlarda, İran sınırlarına girmeye başladılar.³³¹ Günün ilk saatlerinde İngiliz ve Ruslar batı ve kuzeyden İran'a hücum ettiler.³³² İngiltere kuvvetlerinin hücumu İran'ın güney ve güneydoğu sınırlarından, Sovyetler Birliği'nin hücumu ise ülkenin kuzey sınırlarından gerçekleşti.³³³

³²⁸ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 17.

³²⁹ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 263-264.

³³⁰ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 288-289.

³³¹ Vatan, 27 Ağustos 1941.

³³² Muhammed Kuli Mecid, *a.g.e.*, s. 473.

³³³ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 266.

İşgalin başladığı 25 Ağustos günü Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Molotov, İran'ın Moskova Büyükelçisi Said'e bir nota teslim etti. Bu notada Sovyetler Birliği yönetiminin İran'a kuvvet gönderme kararının nedenleri açıklanmaya çalışılmıştı. Ayrıca İran'da faaliyet halindeki Alman ticari-sanayi kuruluşları ve önemli Alman unsurların isimleri sıralanmış ve bunların genelinin Sovyetler Birliği aleyhine çalıştıkları vurgulanmıştı. Söz konusu notanın başka bir yerinde şöyle deniliyordu: Şubat 1921'den itibaren Sovyetler Birliği, daima İran topraklarının Sovyetlere karşı saldırı üssüne dönüşmesinden çekinmiştir. Son olarak İran'da Alman unsurların faaliyetleri Sovyetler Birliği'nin güvenliğini tehlikeye atmış ve İran yönetimi ise bu faaliyetleri engellemek için gerekli girişimlerde bulunmamıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği kaçınılmaz olarak kuvvetlerini İran topraklarına göndermek zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği'ne yönelen tehlikenin bertaraf edilmesiyle birlikte Sovyet kuvvetleri İran topraklarından çıkacaklardır.³³⁴ Sovyet işgalinin gerekçeleri sıralandıktan sonra bunun geçici bir müdahale olacağı belirtilmişti.

Sovyetler Birliği hava kuvvetleri İran Azerbaycan'ında savunmasız şehirleri bombalamaya başlamış ve bu ülkenin kara ve motorize kuvvetleri Culfa üzerinden Tebriz'e doğru ilerlemeye başlamıştı. Tebriz, Rızaiye, Miyane ve Azerbaycan'ın birkaç bölgesi ve Zencan bombalandı. Tebriz'den Kazvin'e kadar bütün askeri merkezler ve ayrıca Kazvin komutanlığının binası Sovyet askerler tarafından işgal edildi.³³⁵

Sovyetler Birliği siyasi temsilcisi İran'ın kendi topraklarına yapılan bu saldırıya karşı itirazına 24 Ağustos günü gece yarısı İran Başbakanına ulaştırılan mesajları anımsatmanın yanı sıra 1926 yılında İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmanın maddelerini hatırlatmıştı. Bu anlaşmaya göre İran, Sovyetler Birliği düşmanları tarafından askeri bir üs haline geldiği takdirde, Sovyetler Birliği'nin, İran'ı ve kendi sınırlarını koruma amacıyla İran'a silahlı güç gönderme hakkına sahip olduğunu iddia etti. Bu yanıt kesinlikle İran'ı ikna etmeye yeterli olmadı. Zira İran, Sovyetler Birliği'nin düşmanlarının üssü haline dönüşmemişti ve İran hiçbir şekilde Sovyetler Birliği ile dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin bozulmasını istemiyordu.³³⁶

İran Genelkurmay Başkanlığının bir (1) sayılı bildirisinde; Tebriz, Erdebil, Rızaiye, Hoy, Eher, Miyanduab, Maku, Mahabat, Benab, Reşt, Hasan Kiyade, Miyane, Ahvaz ve Bender-i Pehlevi şehirlerinin bombardımana maruz kaldıkları ve özellikle

³³⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 44.

³³⁵Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 267.

³³⁶Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 21.

sivillere yönelik zararların ve can kayıplarının çok olduğu yer almıştı. Ayrıca bu bildiride motorize ve mekanize Sovyet kuvvetlerinin Culfa, Merend, Poldeşt, Maku ve Karre-i Ziyaaddin ekseninde ve İngiliz motorize kuvvetlerin ise Hanekin, Kasr-ı Şirin, Nefthane, Abadan, Bender-i Şahpur ve Kasr-ı Şeyh ekseninde taarruza geçtiklerine yer verilmişti.³³⁷

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile Kremlin arasındaki gizli görüşmelerden sonra, İngiliz ve Sovyet birlikleri İran'ı işgal planını uygulamaya geçtiler. İşgal belkide beklendiğinden daha kolay gerçekleşti.³³⁸ Ruslar, İran'ın kuzeyini kısa sürede işgal etti.³³⁹ İran Kuvvetleri ciddi bir direniş gösteremedi.³⁴⁰ Rıza Şah'ın direniş emri de işe yaramadı. Horasan ordu komutanı General Muhammed Muhteşemi savaşımadan silah bırakmıştı. Sadece Gilan'da II. Ordu cılız bir direniş gösterebilmişti.³⁴¹ Ruslar Hazar Filosunu ele geçirdiler.³⁴² Rus kuvvetleri 120.000 kadardı.³⁴³ Kuzeydeki İran ordusu, silah ve teçhizat bakımından yetersiz olabilirdi ama daha önemlisi, ülkelerini düşmana çığnetmeme konusunda kararlı bir duruşa da sahip değillerdi.

İngiliz kuvvetleri iki cepheden İran topraklarına girdiler. İlk grup, Şattülarap'tan Abadan'a saldırdı. İkinci grup, Hüsrevi sınırından geçip Şah bölgesi (Bender-i Şah) petrol tesislerini alıp, Kirmanşah'a ilerlediler. İran donanmasını kısa sürede yok ettiler. İran uçakları havalanamadan tahrip edildi.³⁴⁴ Abadan ve Hürremşehr bölgesinde İran birlikleri bazı direniş ve çatışmalarda bulundularsa³⁴⁵ da sonucu değiştiremediler. Ancak İngiliz ordusu Kızılordu'ya göre daha fazla bedel ödemek durumunda kalmıştı.³⁴⁶ Çünkü Güneydeki İran ordusu vatanperverlik duygusu ile fedakârlık göstermişti.

Huzistan bölgesinde İran kuvvetlerinin gösterdiği direniş, İngilizleri bir süre oyalamış ve bazı kayıplar verdirmişti. İngiliz ordusu içinde yer alan Hint birlikleri

³³⁷ İttılaat Gazetesi, 4 Şehriver 1320 (26 Ağustos 1941)

³³⁸ Leonard Mosley, *a.g.e.*, (Çev. Halim İnal), s. 165.

³³⁹ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 289.

³⁴⁰ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, (Çev. Ekber N. Necef), Bağlam Yay. İstanbul 2005, s. 40.

³⁴¹ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 474.

³⁴² Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 267.

³⁴³ Karl E. Meyer – Sharen Blair Brysac, *Ortadoğu Tarihi Kral Yaratanlar*, (Çev. Emine Eminel), Akılçelen Kitaplar Y. Ankara 2016, s. 530.

³⁴⁴ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 289.

³⁴⁵ İttılaat, 3 Şehriver 1320, (25 Ağustos 1941)

³⁴⁶ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 289.

kiminle savaştıklarının farkında değillerdi. Hint askerler, Almanlarla savaştıklarını zannediyorlardı.³⁴⁷

25 Ağustos'ta başlayan harekât, 27 Ağustos'ta İran'ın savunma sisteminin çökmesinden sonra 28 Ağustos'ta İran Ordusu'nun, direnişi durdurduğunu resmen ilan etmesiyle sonuçlandı.³⁴⁸ İngiliz ve Rus birlikleri 29 Ağustos'ta Sehne'den geçerek, 31 Ağustosta da Kazvin'de birleştiler. İran 1907 anlaşmasına göre paylaşıldı. Bu defa nüfuz bölgesi değil işgal bölgesi diye adlandırıldı. Ülkenin idari Teşkilatı dağılmasın diye Tahran işgal edilmedi ancak İran ordusu dağıtıldı.³⁴⁹ 27 Ağustos 1941 tarihinde İran'a Müttefik müdahalesinden sonra İran'dan Türkiye'ye gelebilecek mülteciler için Erzurum'da sağlık kontrollerinin yapılması ve tedavilerinin askeri hastanede yapılması kararı alınmıştı.³⁵⁰ İşgalden sonra 1941 Eylül ayı içindebu hadiseleri müteakip, dağılan İran Ordusuna mensup yüzlerce subay ve asker Türkiye'ye sığınmışlardı.³⁵¹

2.5.1. İşgal Sonrası İran'da Durum ve Rıza Şah'ın Düşmesi

Silahlı kuvvetler İran sınırlarından içeri girmiş oldukları halde Tahran'daki Sovyet sefiri Smirnov ve İngiltere sefiri Sir Reader Bullard, İran Başbakanı Ali Mansur'u görmeye gittiler ve İran işgalini kendisine bildirdiler. Bu görüşmeden sonra iki büyükelçi Rıza Şah'ı görmeye gittiler. Bu görüşmede Rıza Şah Nazilerin İran'daki varlığının saldırı için bahane olduğunu söyledi. Bundan sonra Rıza Şah, İran'ın işgalini engellemek için Amerika başkanı Roosevelt'e başvurdu. O Roosevelt'e gönderdiği mektupta şöyle yazdı: Rus ve İngiliz kuvvetler önceden ihtar etmeden İran sınırlarından içeri girmiş ve bazı noktaları işgal edip, birçok açık ve savunmasız şehirleri bombalamalarından bahsetmiştir. İran'a saldırı için öne sürdükleri İran'da Alman vatandaşlarının varlığıdır. Ancak İran Hükümetinin, Alman vatandaşların İran'ı en kısa sürede terk edeceklerine dair onlara güvence verdiği bildirildi. Bu nedenle onların kaygılanması için herhangi bir nedenin olmadığı belirtildi. Rıza Şah, ABD Başkanı barışçı ve tarafsız bir ülkenin savaşın içine çekilmesine neden olan bu saldırıyı,

³⁴⁷Bu Hint birlikleri ilk kez ateş hattına sürülüyordu. Eğitimleri süresince subayları onlara, Almanları kovmak üzere İran'a gideceklerini söylemişti. Tabii Nazilere karşı çarpışmaları gerekeceğini sanıyorlardı. Buradan yola çıkıp üniformalı her kişinin ya da Avrupalının düşman olduğuna karar vermek çok kolaydı. Şirket merkezinin bulunduğu binaya giren Hintliler, mavi üniformalı bir gurup adamı görünce hemen ateş açtılar ve Anglo-İranian Company'nin sekiz memurunu öldürdüler. Bkz: Leonard Mosley, *a.g.e.*, s. 165-166.

³⁴⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 449.

³⁴⁹ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 449-450. ; Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 289.

³⁵⁰BCA, 30-10-0-0_55-366-3.

³⁵¹BCA, 30-10-0-0_262-763-31.

sonlandırmak için etkili ve acil girişimlerde bulunmaya davet etti. Ama bu telgraf ve yardım talebinin herhangi bir semeresi olmadı. Churchill önceden Roosevelt'in onayını, Atlantik Bildirisi olarak meşhur olan gemi güvertesinde gerçekleştirdiği görüşmede, almıştı.³⁵²

İran'ın askeri yenilgisinin ülkenin siyasi durumu üzerindeki etkileri kısa sürede görüldü. Devletin ülke üzerindeki kontrolü ortadan kalktı ve sistemin egemenliği yok oldu.³⁵³ Ali Mansur 28 Ağustos'ta istifa etti.

Yeni kabineyi kurma görevi Muhammed Ali Furuği (Zekau'l Mülk)³⁵⁴ 28 Ağustos günü orduya teslim olma talimatı verdi ve direnişin bırakılması emri bütün askeri kuvvetlere tebliğ edildi. Bu yaklaşım diplomatik bir hata idi. Zira bu şekliyle İran tarafsızlığını yitirmiş, Müttefiklere karşı savaşa girmiş pozisyonuna düşmüştü.

Dünyanın bilimsel ve siyasi çevrelerinde tanınan Muhammed Ali Furuği Hükümeti Sovyet Rusya ve İngiltere ile siyasi müzakereye girişti. 28 Ağustos 1941 tarihli Milli Şura Meclisi'nin olağanüstü oturumunda, son iki gün yaşanan olaylar hakkında Milli Şura Meclisi üyelerini kısaca bilgilendirdi. Yeni hükümetin üyelerini tanıttıktan sonra, Şah'ın çatışmasızlık talimatını hükümet unsurları aracılığıyla bütün garnizonlara bildirildiğini ve hükümetin, İran ile müttefikler arasındaki savaşın sonlandırılması için çalışacağını ilan etti. Sonrasında Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin isteklerinin kabulü konusunda Milli Şura Meclisi ve Rıza Şah'ın onayını aldı.³⁵⁵ Güvenoyu aldıktan sonra Furuği, Milli Şura Meclisi'nde beyanatlarının yanı sıra şunları kaydetti: *İran devleti ve Milleti içtenlikle sulh ve barış taraftarı olmuş ve olacaktır. Bu tereddütsüz niyetin bütün insanlar için ortaya çıkması amacıyla, Sovyetler Birliği ve İngiltere devletleri tarafından askeri operasyon girişimi başlatıldığı bu noktada ki barışın ve huzurun bozulmasına neden olması olasıdır, hükümet Şah zatıâlilerinin barışçıl niyetlerini takiben ülkenin silahlı kuvvetlerine her türlü direniş girişiminden kaçınmaları talimatı vermektedir ta ki kan dökülmesinin ve güvenlik ihlallerinin*

³⁵²Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. mukaddime/13.

³⁵³ Ali Asğar Zerger, a.g.e., s. 449.

³⁵⁴Furuği, Rıza Şah'ın ilk başbakanı ve ezkaza son başbakanıydı. O, savaş bakanlığı, adalet bakanlığı, maliye bakanlığı, dışişleri bakanlığı ve İran'ın Türkiye büyükelçiliği gibi makamlarda hizmet etmişti. Furuği'ninİngilizlerle olan ilişkileri kuşkusuz onu aynı trende yer aldığı arkadaşlarının kaderine duçar olmaktan kurtardı. **Bkz:** Muhammed Kuli Mecd, (Tercüme. Mustafa Emiri),*Rıza Şah Ve Britanya Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yiAmrika*, Müesse-i Mütalaat Ve Pejohişha-yi Siyasi, Behar, Tehran 1389, s. 476

³⁵⁵ Ali Asğar Şemim, *İran Der Dovre-i Saltanat-ı Alihazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*, Naşr. İbn Sina Tehran 1346, s. 21-22.

*nedenleri giderilsin ve genel asayiş oluşsun.*³⁵⁶ Şeklinde barış yanlısı ifadeler kullandı. Furuği hükümeti bir hükümet programı da sunmamış, eski programa sadık kalınacağını söylemişti. Bunun sebebi Şah'ın müttefiklere boyun eğmek konusunda hala muhalif davranabileceği endişesiydi.³⁵⁷ Hükümet, Müttefiklere karşı tam bir teslimiyeti kabul etmişti.

Daha önce küstahça Muhammed Ali Furuği'yi görevinden alan Rıza Şah, Furuğu'nin İngilizlere yakınlığı nedeniyle onu yeniden başbakanlığa getirmişti. Ali Suheyli'yi Dışişleri Bakanlığına getiren³⁵⁸ Furuği, 28 Ağustos günü yayınladığı bildiri ile halkı metanete davet etmişti. Aynı gün Tahran'da sıkıyönetim kuralları uygulandı.³⁵⁹ Furuği, İngiltere ve Sovyet elçileri ile müzakereler yürütüyor ancak bu müzakereler kesin sonuca ulaşmıyordu. Çünkü Müttefikler İran'a karşı mağrur ve ağırdan alan bir tutum içindeydiler.

İran'ı işgal operasyonu Sovyetler Birliği ve İngiltere kuvvetleri tarafından devam ediyor ve olumsuz sonuçları da ardından getiriyordu. İran ordusuna direnişten kaçınılmasına yönelik talimat verilmesinden öncesine kadar, sivil hedefleri ve savunmasız şehirleri bombalayan Sovyetler Birliği savaş uçakları, direnişin terk edilmesinden birkaç gün sonrasına kadar bile daha küçük bölgeleri bombalamaya devam ettiler. Yeni hükümet, böyle bir durumda İngiltere ve Sovyetler Birliği Büyükelçilikleri ile müzakere ve karşılıklı nota alışverişini başlattı. 28 Ağustosta Hükümet, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin Tahran elçilerine birer mektup yazdı. Mektuplarda ülkesinin işgal edilmesine rağmen İran kuvvetlerinin direnişinin durdurulduğu, İran'ın savaş istemediği, İran'ın barış taraftarı olduğu, Müttefik kuvvetlerin de askeri operasyonu bitirmeleri gerektiği dile getirilmişti.³⁶⁰ Hükümet nota alışverişleri, görüşmeler ve mektup trafiği ile ülkenin durumunu normalleştirmek amacındaydı.

30 Ağustos'ta Sovyet ve İngiliz istekleri İran'a iletilti. Müttefikler İran Hükümetinden, İran ordusunun daha fazla direnç göstermeksizin kuzey ve doğudan Hanekin, Kirmanşah, Hurremabad, Mescid-i Süleyman, Hefgol, Geçsaran'dan ve

³⁵⁶İttılaat, 6 Şehriver 1320, (27 Ağustos 1941)

³⁵⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 105.

³⁵⁸*Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. mukaddime/13.

³⁵⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 45.

³⁶⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 48-49.

buradan Basra Körfezin’de yer alan Bende-i Deylem’e kadarki hattan geri çekilmesini istediler. Hükümet, Alman elçiliğinin gerçek çalışanları belirli bir miktarda teknik eleman (haberleşme ve askeri kurumlarda çalışmayanlar) dışında bütün Alman uyrukluları bir hafta içerisinde İran’dan ihraç edip, geriye kalanların isimlerini onay almak için İngiltere ve Sovyetler Birliği temsilcilerine teslim edecekti. İran, topraklarından Sovyetler Birliği’ne taşınacak olan askeri malzemeleri de kapsayan teçhizat ve araçların nakliyesinde herhangi bir engel oluşturmayacağını taahhüt etmelidir. Ayrıca demiryoluyla taşınacak teçhizatın nakliyesine yönelik araçları temin etmeyi taahhüt etmeliydi. Buna ek olarak İran, tarafsızlığını korumalı ve Almaya’ya karşı Müttefiklerin çıkarlarına darbe vuracak girişimlerde bulunmamalıydı.

Buna karşılık İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran’ın petrol ve diğer gelirlerini her zamanki gibi ödeyeceklerini, İran ekonomisinin ihtiyaç duyduğu teçhizat ve araçları sağlayacaklarını kabul etmeliydiler. Kuvvetlerinin daha fazla ilerlemesini durdurup, askeri koşullar izin verdiği takdirde kuvvetlerini İran’dan çekeceklerdir.³⁶¹

Sovyetler Birliği ve İngiltere’nin notasında yer alan isteklere, petrol işini pekiştirmek, Hazar Denizi’nde balıkçılığın geliştirilmesine yardımcı olmak gibi şeyler de eklenmişti. Sovyetler Birliği de Hazar Denizi güney sahilleri balıkçılık gelirlerini, 1 Ekim 1927 anlaşması şartlarıncı ödemeyi taahhüt etmekteydi.³⁶²

Hükümet, sonunda Sovyetler Birliği ve İngiltere’nin isteklerinin kabulü konusunda Milli Şura Meclisi ve Rıza Şah Pehlevi’nin onayını aldı.

Furuği, Müttefiklere taleplerinin İran Hükümeti ve Milli Şura Meclisi tarafından onaylandığını bu ülkelere bildirdi. Müttefiklerden başkente kuvvet göndermekten kaçınmalarını istedi. Furuği’nin bu talebi kabul edildi. Ancak birkaç gün sonra Müttefikler, İran’ın taahhütlerinde ihmal gösterdiği bahanesiyle kuvvetlerinin Tahran’a gireceklerini ilan ettiler. Bu gelişmeler esnasında İran’ın çatışmasızlığını bildirmesine ve İran silahlı kuvvetlerinin her türlü direnişten kaçınmasına rağmen, Müttefik ülkelere ait bombardıman uçakları Kuzeybatı ve Batı bölgesinde İran’ın bazı savunmasız şehirlerini yoğun bombardıman altına aldılar (30 Ağustos 1941). Birçok ev ve yapı tahrip olurken, Hemedan şehrinde ise halka çok büyük zararlar verildi. Yaklaşık dört yüz kişi yaşamını yitirmişti.

³⁶¹ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 450.

³⁶² İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 50.

Başkent siyasi krizin güçlü ateşiyle yanıyordu ve başkentten Tahran'dan İsfahan'a intikali söylentisi dilden dile geziyordu. Kızılordunun başkente hızla yaklaştığı dedikodusuyla eş zamanlı olarak Alman ajanların Kızılordunun halkın mallarını talan ve yağmaladığı gibi Sovyetler Birliği karşıtı şiddetli propagandası ile bütün sosyal ve siyasal konularda kargaşa çıkmasına neden oldu. Bu durum Furuği hükümetini birçok sorunla karşı karşıya bıraktı.³⁶³ Birçok aile kaygı verici ve korkutucu söylentilerden dolayı Tahran'ı terk ettiğinden veya terk etme niyetinde olduklarından dolayı şehirde huzuru yeniden tesis etmek için 30 Ağustos günü Tahran'da askeri hükümet kanunları ilan edildi.³⁶⁴ Şah Başbakan Furuği ve İçişleri Bakanı Cevad Amiri ile gerçekleştirdiği toplantıdan sonra General Emir Ahmedî'yi Tahran'ın askeri valisi olarak atadı.³⁶⁵

İran Hükümeti Müttefiklerin isteklerine cevabi notasını gönderdi. Müttefik istekleri hakkında İran'ın görüşü şöyleydi: İngiltere ve Sovyetler Birliği kuvvetlerinin ikamet edecekleri bölgelerde İran devleti ve milletinin varlıkları tamamen korunacak. İran Devleti'nin içişlerine yönelik üstlendiği görevler hakkında yetkilerin kullanılmasında tam bağımsızlık kuralı tanınacak, milli kurumları ülke kanunlarına uygun olarak görevlerini özgürce yerine getirecekti.

İngiltere ve Sovyetler Birliği kuvvetleri gıda, yaşam ve konut ihtiyaçları bakımından İran Devleti'ne herhangi bir dayatmada bulunup, yük oluşturmayacak ve her türlü araç ve gereçlerin temini kendi sorumluluğu altında olacaktır. Her iki ülkenin kuvvetleri, olası olumsuz hadiselerin vuku bulmasından kaçınmak için işgal edilen şehirlerin ahalisi ile imkânlar elverdikçe temas etmeyeceklerdir.

İran Hükümeti mühimmat ve diğer maddelerin Sovyetler Birliği'ne nakliyesi için gerekli araçları sağlamayı kabul ettiğini ilan etmekteydi.

İran Hükümeti İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin ekonomik yardımlar hakkındaki vaatlerinin yerine getirilmesini bekliyordu. İngiltere mandalarında veya Sovyet sınırlarında durdurulan İran'a ait malların nakliyesi için gerekli girişimlerin en kısa zamanda gerçekleştirilmesini istemekteydi.

³⁶³ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 21-22.

³⁶⁴ İttılaat, 8 Şehriver 1320 (30 Ağustos 1941)

³⁶⁵ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 317

İran, 25 Ağustos ve sonrasındaki çatışmalar esnasında Müttefik kuvvetlerinin eline geçen İran silahlı kuvvetlerine ait silah ve mühimmatın iadesinin yanı sıra oluşan mali hasar, zarar ve can kayıplarının telafisini beklemekteydi.³⁶⁶

İngiliz yetkililer bu istekleri dikkate almadılar. Ruslar ise tamamen reddettiler. Bu arada İran da Alman vatandaşlarının müttefik makamlara teslimini geciktiriyordu. Bu yaklaşım halen kısmen de olsa devlet ve orduya hâkim olan Şah'a atfediliyordu. İngilizlerin ikiyüzlülüğü ve sahtekârlığından ve de ordusunun dağılmasından dolayı öfke içinde olan Şah, defalarca Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin isteklerine karşı çıkmıştı.

Öyle görünüyor ki, ne Müttefiklerin kendisini saltanattan alma tehdidi ne de yeni hükümetin sağduyulu tavrı Rıza Şah'ın yaklaşımını değiştirememişti. 31 Ağustos günü yeni savunma bakanı General Muhammed Nahcevan İngiltere'nin işareti ve Şah ile istişare etmeksizin silahlı kuvvetlerin bazı ordularının askerlerini terhis ettiği zaman Şah buna çok öfkelenmiş ve Nahcevan'ın tutuklanması talimatını vermişti.³⁶⁷

Başbakan Furuği ise, Sovyetler Birliği ve İngiltere yönetimlerinin İran'a karşı tutumlarını hafifletmek için yoğun bir çaba sarf ediyordu. Bu amaçla, 8 Eylül günü Sovyet ve İngiliz birliklerinin İran'da konumlandırılması hakkındaki anlaşma imzalandı. İngilizler ilk zamanlar Tahran'a girmeyi önemsemeseler de, başkentin Sovyet baskısı altında kalacağından korkarak tavır değiştirdiler. İngiliz yönetimi Eylül başlarında kendi birliklerini başkente sokacağını Moskova'ya haber verdi. Churchill, Stalin'e Sovyet birliklerinin de uygun koşullarda başkente yerleştirilmesi önerisinde bulundu.³⁶⁸ Bunun yanı sıra İngilizler, petrol kaynaklarını ve Basra Körfezi ve İran üzerinden Ruslarla ilişki kurabilmek için Alman saldırısı tehlikesi altında bulunan havaalanları gibi stratejik noktaların korumasını istediler.³⁶⁹ Sovyetler Birliği ve İngiltere, İran'daki Bulgaristan, Çekoslovakya, Romanya ve İtalya elçiliklerinin kapatılmasını istediler. İran bu isteği de kabul etmekle birlikte uygulanması hususunda bir girişimde bulunmadı. Müttefiklere göre bu durumun sorumlusu Şah idi.

6 Eylül 1941 günü, Amerika Birleşik Devletleri özel elçisi Dreyfus, Roosevelt'tin bir telgrafiyle Rıza Şah'la görüşmeye geldi. ABD Başkanı hadiseleri takip ettiğini Hitler'in saldırganlığını ve İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını garanti

³⁶⁶İttılaat, 18 Şehriver 1320 (9 Eylül 1941)

³⁶⁷ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 451.

³⁶⁸ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 46.

³⁶⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 55.

ettiğini bildirmişti. 7 ve 15 Eylül günlerinde Alman vatandaşların ülkeden ihracı tamamlandı ve gerekli belgeler İngiliz ve Sovyet yetkililerine teslim edildi. İran yönetimi doğal olarak İngiliz ve Sovyet güçlerinin İran'dan çıkmasını beklemeye başladılar.

Müttefiklerin Rıza Şah'a saldırıları artmıştı. Rıza Şah'ın taht ve tacından vazgeçmesi bir yana, aynı zamanda Veliahd Muhammed Rıza'nın da tahta çıkmasını kabul etmeyecekleri söylentisi yayıldı. İngiliz gizli belgelerinin yayınlanması bunun söylenti değil, gerçek olduğunu gösterdi. İngiltere Ahmet Şah'ın veliahd Muhammed Hasan Mirza'nın oğlu Abdülhamit Mirza üzerinden Kaçar Hanedanı'nı geri getirmeyi planlamıştı. Ancak Abdülhamit Mirza İngiltere doğumluydu ve Farsça konuşamıyordu. Aynı zamanda dönemin Başbakanı Muhammed Ali Furuği'nin Kaçar Hanedanı'na karşı özel bir düşmanlığı vardı. Furuği'yi önemseyen İngiltere Şah'ın yerine oğlunun geçmesini kabul etmek zorunda kalacaktı.³⁷⁰ 11 Eylül'de İttılaat Gazetesi'nde yayınlanan ve yönetimin icraatlarını eleştiren ve Müttefiklere teslimiyetini ima eden makale³⁷¹ gerginliği ve karmaşayı arttırdı.

İngilizler İran'daki konumlarını korumak istiyorlardı. Bu iş sadece Rıza Şah'ın saltanattan el çektirilmesi ve oğlunu yerine geçirmekle mümkündü. Furuği de bu siyasetin aracı olarak seçildi.³⁷² Rıza Şah çekilmesi gerektiğini hissediyordu. Sovyetler Birliği ve İngiltere bu makaleyi İran ve Müttefiklerin ilişkilerinde bozgunculuk yaratmakla suçladılar. Onlara göre bu makaleyi Rıza Şah hazırlatmıştı. Furuği Hükümeti makaleyi onaylamadığını belirtip gazetenin faaliyetini durdurdu. Bu bahane ile Bullard'ın girişimleri ve Furuği ile gerçekleştirdiği müzakereler sonuca ulaştı.³⁷³ İttılaat Gazetesi'nde "Halkın Teessürü" adıyla yayınlanan makalenin 11 Eylül günü İngiltere büyükelçiliği Askeri Ataşesi General Fraser, Tahran'da İran Savaş Bakanını ziyarete giderek, sarayın talimatı ile yayınlandığını ve başkenti karıştırdığını ileri sürdü. Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin başkentte düzeni sağlamak için Tahran'ı işgal edeceklerini söyledi. Rıza Şah hadiseden haberdar olduktan sonra İttılaat Gazetesi'nin yayını durduruldu. Ancak İngiltere ataşesi iki devletin kararının değiştirilemez olduğunu ve kendisinin de bu konuda herhangi bir girişimde bulunmaya muktedir

³⁷⁰Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 42.

³⁷¹İttılaat, 19 Şehriver 1320 (10 Eylül 1941).

³⁷² Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 476.

³⁷³*Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. mukaddime/14.

olmadığını söyledi. Rıza Şah, konudan haberdar olduğu zaman “ *buradan malum olmaktadırki, onların benimle küçük bir hesabı var ve başkentin işgalinden kasıt benim istifamdan başka bir şey değildir.*” dedi.³⁷⁴

Bu dönemde İngiltere ve Sovyetler Birliği Devletleri Şah ne kadar çabuk saltanattan indirilirse o kadar iyi olacağı sonucuna varmışlardı. Şah’ın varlığında hiçbir iş yapılmaz kanaatindeydiler. İngiltere ve Sovyet Rusya Tahran’ı işgal etme tehdidiyle Şah’ı devirme kararı aldılar. Bu nedenle İngiltere 13 Eylülde Sovyetler Birliği’ne Tahran’a doğru ilerlenmesini önerdi ve ilerleyişin asıl hedefi Şah’ı devirmek ve kuzey hatlarında demiryolu bölümlerinin ele geçirilmesiydi.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Bullard’tan, Furuği’ye İngiltere’nin bu harekâtın sadece Şah’ı devirmek ve Almanları Tahran’dan çıkarmak olduğu ve Furuği hükümetiyle hiçbir ilgisinin olmadığı bilgisini vermesini istedi.³⁷⁵

İngiltere Dışişleri Bakanlığında İttılaat Gazetesi’nin başmakalesinin Rıza Şah ve hükümetinin isteği doğrultusunda yazıldığı genel kanısı hâkimdi. 13 Eylül günü General Wavell’e, Sovyet kuvvetleri komutanı ile İran’da genel düzenlemeler yapıldıktan sonra Tahran’a doğru hareket etmesi talimatı verildi. Müttefik birliklerin Tahran hattında olduğu 16 Eylül günü Başbakan Furuği, Rıza Şah’a İran tahtını bırakması gerektiğini iletti.³⁷⁶ İngiliz ve Sovyet kuvvetleri 15 Eylül günü Tahran banliyölerine ulaştılar. İngiliz kuvvetleri Tahran’ın güneyinde ve Ruslar ise diğer üç yönde konuşlandılar. Ruslar İngilizlerle birlikte 17 Eylül’de Tahran’a girmeyi kabul ettiler. Sovyet kuvvetleri İşret Abad ve Bağ-ı Şah’a konuşlandılar. İngiliz kuvvetleri ise Jale ve Baharistan Caddelerinden törenle geçtikten sonra makineli tüfek üretim fabrikasında konuşlandılar. Müttefiklerin, özellikle Kızılordu’nun Tahran’a doğru ilerlemesi İran halkında özellikle de başkent ahalisinde korku oluşturdu. İranlılar İngiltere devleti’ni vatan topraklarının Rus ve İngiliz kuvvetler tarafından işgal edilmesinin sebebi olarak görüyorlardı. Almanların kurnazca ve mahirane propagandaları, özellikle Berlin’den yayınlanan Almanya’nın Sesi Radyosu’ndan günlük Farsça programların yayınlanması bu memnuniyetsizliği artırıyordu. Esasen İranlılar arasında her tatsız hadisenin, her kötü siyasi, ekonomik ve askeri sürecin ve her

³⁷⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 58.

³⁷⁵ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 453-454.

³⁷⁶ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 46.

türlü uygunsuz siyasetin İngilizlere atfedilmesi adet olunmuştu. İngilizlerin kendisi de bu konunun farkındaydılar.³⁷⁷

Şah, saltanattan çekilmesinin imkânı hakkında, bu düşüncenin önemli destekçilerinden olan Furuği ile istişareye oturdu. Şah 16 Eylülde Tahran'ın müttefik kuvvetler tarafından işgalinin arefesinde istifasını yazıp tahtı oğluna bıraktı ve Tahran'dan ayrıldı.³⁷⁸ Rıza Han 28 Eylül 1941 günü eşlerinden biri, 6 oğlu, 2 kızı, damatlarından biri (Cem), bir sekreter ve 11 hizmetkârla birlikte bir İngiliz gemisine binerek Bender Abbas'tan ayrıldı. Sadece Muhammed Rıza, Eşref ve anneleri İran'da kaldı.³⁷⁹

Rıza Şah yaptığı konuşma ile tahtı bırakma sebebini şöyle açıklamıştı: *“Halk her zaman beni bağımsız, irade sahibi, kudretli ve kendilerinin ve ülkenin menfaatlerinin koruyucusu olarak tanımıştır. Bu itibar ve halkın bana duyduğu güven ve inanç ile işgal edilmiş bir ülkenin sembolik padişahı olamam ve sıradan bir İngiliz veya Rus subayından emir alamam.”*³⁸⁰

Rıza Şah'ın çekilmesi kaçınılmazdı. İktidarının yirmi yıllık istibdadı ve Müttefiklerin önerileri karşısındaki son dik kafalılığı ve inatçılığı Şahlığının devam etme olasılığını ortadan kaldırmıştı. İngilizlerin müdahalesi ile açılan Rıza Şah'ın saltanat dosyası yine İngilizlerin müdahalesiyle kapanmış oldu.³⁸¹ Buna ek olarak Rıza Şah, hanedanın devamı ve oğlunun yerine geçeceğini bilerek istifa etti. İran'ın bürokrat çevrelerinde; “onu getiren kimse artık faydalı olmadığı için indirdi”³⁸² deniliyordu.

17 Eylül 1941'de Sovyetler Birliği ve İngiltere kuvvetleri Tahran'ı işgal ettiler. Böylece bütün askeri tesisler ve demiryolunu kontrollerine aldılar. Almanya vatandaşları da Sibiry'a'daki kamplar ile Avustralya'ya gönderildiler.³⁸³

Rıza Şah'ı istifaya zorladıktan sonra İngiltere devleti, isteksiz olarak İran tahtının veliahdı Muhammed Rıza'nın Müttefiklerle iyi ilişkiler kurması şartıyla yeni şah olarak tahta geçmesine onay verdi. Yeni Şah, İngiltere ile gerekli olan her türlü işbirliği için hazır olduğunu ilan etti.

³⁷⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 58-59.

³⁷⁸ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 454.

³⁷⁹ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 482.

³⁸⁰ Ali Asğar Şemim, *a.g.e.*, s. 23.

³⁸¹ *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. mukaddime/14.

³⁸² Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 454.

³⁸³ Ali Rıza Emîni, *a.g.e.*, s. 291.

Rıza Şah, İran'da kalma izni alamadı.³⁸⁴ Aslında Rıza Şah'ın saltanattan çekilmesinden sonra da İngilizler O'nun İran'ı terk etmesini istemiyorlardı. Rıza Şah'ın Tahran'dan uzakta İsfahan'da ikamet etmesini istiyorlardı. Ama Furuği buna muhalefet etmiş ve İngiltere özel elçisinden Rıza Şah'ı İran'ı terk etmek zorunda bırakmalarını istemişti. Furuği, Rıza Şah'ın İran'da kalması durumunda ülke işlerine müdahale etmekten kendini alıkoyamayacağından korkuyordu. Furuği İngiliz elçisini istifa etmekle tehdit etti.³⁸⁵ Mevcut kriz koşullarında hem İngilizlerin kabul edeceği, hem de Sovyetlerin güvendiği birinin ülke yönetimini ele almaya hazır olmamasından dolayı İngilizler kaçınılmaz olarak Rıza Şah'ı İran'dan ihraç etmeyi kabul ettiler.

İstifa eden Rıza Şah ise ailesi ile birlikte Bender Abbas yoluna koyuldu ³⁸⁶ ve orada kaderini İngilizlerin insafına bıraktı. Daha sonra Mauritius Adası'na sürüldü. Bir süre bu kötü iklimli adada ikamet ettikten sonra hastalık nedeniyle Mart 1942'de Güney Afrika'da Johannesburg'a götürüldü. 26 Temmuz 1944'te burada öldü.³⁸⁷

2.5.2. Rıza Şah'ın Son Günlerinde İran'da Gıda Sıkıntısı ve Tahran'da Ekmek Kıtlığı

Rıza Şah'ın iktidarının son yıllarında, yani 1939-1941 yıllarında İran, korkunç bir ekonomik, siyasi ve toplumsal buhran yaşadı. Tahran'da şiddetli ekmek sıkıntısı ve mahrumiyet vardı. 1940 yılının sonbaharından itibaren Hindistan'dan buğday ithal edilerek sıkıntı kısmen hafifletilmiş, daha ciddi bir krizin baş göstermesi önlenmişti. Hükümetin dışarıdan buğday ithal etmesi kıtlığın sarsıcı olduğunun göstergesiydi. Zira buğday üretimi bakımından kendine yetmekte olan İran'ın buğday ithal etmesi olağanüstü bir durumdu. Yönetim ithalata başvurmaktan başka kendi içinde de bazı tedbirler alarak kıtlığı aşmaya çalışmıştı.³⁸⁸ Buğdayı bulunan kişilerin 19 Şubat 1941 tarihine kadar ellerindeki buğdayı Maliye Bakanlığı'nın silolarına teslim etmeleri gerekiyordu, aksi takdirde her kile (300 kg.) karşılığında 100 Riyal cezalandırılacaklardı, (her kile buğdayın fiyatı o dönemde 140 Riyaldı).³⁸⁹ Bu durum doğrudan savaşla ilgili gelişmeydi ve İran tarafsızlık pozisyonunda bunları yaşıyordu.

³⁸⁴ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 454-455.

³⁸⁵ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 106.

³⁸⁶ İttılaat, 25 Şehriver 1320 (17 Eylül 1941)

³⁸⁷ Ali Rıza Emini, *a.g.e.*, s. 291.

³⁸⁸ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 456-457.

³⁸⁹ İttılaat, 23 Tir 1319 (14 Temmuz 1940)

Bu arada işgalden sonra devlet dairelerinin ve güvenlik kurumlarının tatil edilmesi ile devletin gücü eyaletlerde bir gecede ortadan kalkmıştı.³⁹⁰ Kaygı verici ve korkutucu söylentilerden dolayı Tahran'da dükkân ve mağazalar kapalıydı ve halk gıda maddesi sıkıntı çektiğinden dolayı şehirde huzuru yeniden tesis etmek için 30 Ağustos günü Hükümet sıkıyönetim ilan etmişti.³⁹¹ Yiyecek ve temel ihtiyaç maddelerinin, özellikle şeker ve dokuma ipliğinin kıtlığının etkisiyle söz konusu maddelerin tüketimini karneye bağlamak zorunda kaldı. Aynı zamanda Hükümet, İran halkının temel beslenme maddesi olan ve büyük bir sorun haline dönüşen ekmeğin dağıtımını da kaçınılmaz olarak kontrol etmek zorunda kaldı. Yeterli miktarda buğday olmadığından, buğday açığını arpa ve ona benzer tahıllardan telafi etmeye çalıştı. Ekmek dağıtım merkezlerinde sürekli uzun kuyruklarlar göze çarpıyordu ve halk saatlerce birkaç tane siyah ekmek alabilmek için bekliyordu. Ancak İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından İran'a intikal ettirilen Polonyalı sığınmacılar müttefiklerin himayesi altında müreffeh merkezlerde yaşıyorlardı ve çok kaliteli beyaz ekmekler tüketiyorlardı.³⁹²

İran'ın Müttefikler tarafından işgal edilmesinin başlamasından itibaren müttefik devletlerin siyasetinin İran ekonomisi üzerinde önemli ve ciddi etkiler bırakacağı belliydi. Savaşın kapsamının her geçen gün daha fazla arttığı koşullarda İran'ın bütün nakliye ve taşıma araçlarını kontrol altına almak yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

İran'ın mali durumu işgalin başlangıcında da memnuniyet verici değildi. 1941 yılının bütçesi tuhaf bir şekilde yapmacık ve hayalci görünüyordu. Furuği Kabinesinin yeni Maliye Bakanı ülke gelirinin yaklaşık 700 milyon Riyal gerçek gelirinden daha fazla tamamlandığını ve bu nedenle de devlet harcamalarının daha az hesaplandığını tahmin etmişti. Ülkenin bütün harcamaları 1941 yılında 4323.9 milyon Riyal'den daha fazlaydı. Hâlbuki ülkenin geliri 3613, 6 milyon olarak tahmin edilmişti. Bu nedenle ülkenin bütçe açığı 710 milyon Riyal'den fazla veya o mali yılın tahmini harcamalarının yaklaşık %16 kadardı. Savaş nedeniyle ithalatın durması, devlet gelirlerinde önemli bir rakam oluşturan gümrük vergilerini en aza indirmişti. Bunun sonucunda da her türlü verginin toplanması güçleşmişti. Genel olarak ülke vergi gelirlerinin üçte ikisi, ülkenin en verimli ve en zengin eyaletleri olan beş kuzey eyaletinden, temin

³⁹⁰ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 475.

³⁹¹ Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 317

³⁹² Ali Asğer Şemim; *a.g.e.*, s. 37.

ediyordu.³⁹³ Kızılordu unsurları tarafından işgal edilince merkezi hükümet, artık buralarda 25 Ağustos 1941'den sonra vergi toplayacak bir nüfuza sahip değildi.

Yabancı güçlerin ülkeye hücumu ve İran topraklarının büyük bölümünün işgal edilmesi, bütün memleket işlerinde karmaşa ve dağınıklığa neden olmuş, ayrıca yaşam masrafları bu dönemde iki kat artmıştı.³⁹⁴ İranlılar, İngiliz sömürgeciliğine duyulan öfke sebebiyle İngiltere'yi işgalin baş sorumlusu olarak görüyorlardı. Günlük ihtiyaç maddeleri kıtlığının, kibirli İngilizlerin kabahat ve sorumsuzluğundan kaynaklandığını düşünüp,³⁹⁵ ülkenin tüm işlerinde kötülüğün ve bozgunculuğun nedeni olarak İngiltere'yi görüyorlardı.

İşgalin etkisiyle Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkiler kısıtlanmış ticari emtianın deniz yoluyla giriş çıkışı durmuştu. Ülkenin dış ticaret imkânları olağanüstü bir şekilde azalmış ve sonuçta şeker, kumaş, tahıl, kimyasal maddeler, ilaç ve tıbbi araçlar gibi zaruri ihtiyaçlar karşılanamaz olmuştu. Ülkede nakliye araçlarının azlığı nedeniyle de tahılların toplanması ve dağıtılması işi zorlaştı. Sonuç olarak da, ekmek sorunu, halkın gıda maddelerini ve zaruri ihtiyaç maddelerini toplayıp, istiflemesine neden oldu.³⁹⁶

Ülkede temel yiyecek ve içecek maddeleri gibi zorunlu ihtiyaçlar karşılanamıyordu. Müttefikler de konuyla ilgili taahütlerini yerine getiremiyorlar stokcular ve karaborsacılar durumdan faydalanıyorlardı.³⁹⁷ İran'ın savaş zenginleri de türemiş oluyordu. Bu sıkıntıların yaşanmasında İran'ın Rusya ve Almanya'ya hayvan ve buğday ihracı konusunda yaptığı anlaşmalar da etkili olmuştu. Kendine yetemez durumdayken İran, Rusya'ya 400 bin baş koyun, 200 bin baş domuz ve 200 bin baş sığır taahhüdünde bulunmuştu.³⁹⁸

Yabancı güçlerin İran'daki varlığının üzücü ve yıkıcı etkilerinden biri de yüksek ekonomik enflasyonun oluşmasıydı. Ağustos 1941'de İran'ın işgalinden itibaren fiyatlar yukarı yönlü bir yükselme trendine girdi. Thran'da büyük dükkânlar kapanmış,³⁹⁹ Alman ürünleriyle dolu marketler boşalmıştı.⁴⁰⁰

³⁹³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 72-73.

³⁹⁴Perham Hekimiyan, "*Ovza-i Siyasi ve İktisadi-yi İran Der TeyCeng-i DovvomCehani*", *Ulum-i Siyasi*, Şomare 186, 1389, s. 63.

³⁹⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 59.

³⁹⁶İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 71.

³⁹⁷Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 318.

³⁹⁸Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 460.

³⁹⁹Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁰⁰Raymond Furon, *a.g.e.*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu), s. 226.

Müttefik kuvvetlerin İran'da konuşlanması ister istemez temel gıda malzemelerinin fiyatının haddinden fazla artmasına neden olmuştu. Piyasadaki buğday, arpa, patates, pirinç, mercimek, fasulye ile hayvansal ürünler ve diğer gıda maddeleri İranlı aracılar vasıtasıyla Müttefikler tarafından yüksek fiyatla satın alınıyordu. Müttefiklerin bu toptan ve büyük miktarlarda gerçekleştirdikleri alımları, gıda maddelerinde kıtlığa ve pahalılığa sebep oldu. Aşırı kar peşindeki esnaflar da temel ihtiyaç maddelerini daha yüksek fiyatlarla satmak amacıyla stokculuğa yöneliyorlardı. Bu dönemde İran'da iyi pirincin kilosu 3 Riyalden 7 Riyale, patatesin kilosu 1 Riyalden 2 Riyale, yağın 3 kilosu 25 Riyalden 70 Riyale ve koyun eti 15 Riyalden 30 Riyale yükseldi. Saf ekmek çok az bulunabiliyordu. Tahran'da halkın genelinin yiyeceği sert ve kara ekmekti ki, "tahıl ekmeği" olarak ün kazanmıştı. Avamdan bazıları ise bu ekmeği "tuğla ekmeği" olarak adlandırıyorlardı. Bu ekmekler çoğu zaman sağlıksız koşullarda yapılıyordu.⁴⁰¹ Kıtlık bazı kesimlerde yokluğa dönüşmüştü.

2.6. İşgal Altındaki İran'da Muhammed Rıza Şah Döneminin Başlaması

Baba Rıza Şah'ın saltanattan istifasından sonra meşrutiyet anayasası ve tamamlayıcı yasalara göre saltanat makamı henüz yirmi iki yaşını bitirmek üzere olan yetişkin oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye geçti.

Parlamentodaki üzüntülü fakat inanç ve güven ile yaptığı ilk konuşmasının başlangıcında şunları kaydetti;

*"Şu haldeki ülkenin iç gereksinimleri benim hayati derecede önemli saltanat görevini üstlenmemi ve böyle ağır bir durumda önemli ülke işlerine tahammül etmemi icap etmiştir. Ayrıca meşrutiyet ve kuvvetler ayrılığı ilkesine dikkatle hükümet ve Milli Şura Meclisi arasında sürekli ve tam işbirliğinin gerekliliğini anımsatmayı lazım görüyorum ve ülkenin milli çıkarlarının temini için hem ben ve hükümet hem de Milli Şura Meclisi ve milletin her bireyinin vatandaşlık görevlerini yerine getirme konusunda tam bir özene sahip olmalıyız ve asla kanunlara tam olarak riayet etmekten kaçınmamalıyız."*⁴⁰²

Şah, konuşmasında üç önemli konuyu vurgulanmıştır:

Birincisi: kanun ve yönetmenliklerin tam uygulanması ve özellikle askeri ve devlet personeli için sosyal refahın temini amacıyla hükümet, yasama ve yargı organları

⁴⁰¹Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 317.

⁴⁰² Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 23.

arasında uyum ve işbirliğinin gerekliliği. İkincisi: ülke kanunlarının yeniden gözden geçirilmesi ve güncel gereksinim ve ihtiyaçlarla uyumunu sağlama ve ülkede hukuku sağlamak amacıyla sosyal, ekonomik ve mali ıslahı içeren kapsamlı bir programın hazırlanması. Üçüncüsü: İran'ın maslahatları gereği çıkar ve menfaatleri ile yakından ilişkili olan ülkeler ile yakın işbirliğinin gerekliliği. Böylece genç İran Şahı'nın resmi saltanatı ülkesi İngiliz ve Rus işgali altındayken başladı.⁴⁰³ Muhammed Rıza Şah, Furuği'nin direktmesi ve İngilizlerin bütün şartlarının kabul edilmesiyle tahta oturdu. Ama Sovyetler Birliği'ne göre genel seçimlere ve eyaletlere yetki verme konusuna önem vermedi. Ancak Sovyetler Birliği, İngiltere ve Amerika'yı memnun tutmak için bu konuda direktmedi.⁴⁰⁴ Çünkü Sovyetler Birliği, stratejik İran yolu üzerinden Müttefik yardımına şiddetle ihtiyaç duyuyordu.

İran devlet adamları Rıza Şah'ın saltanatının sonunun, İran'ın işgalinin de sonu olacağını hayal ediyorlardı. Bu yüzden İran Hükümeti, Sovyetler Birliği ve İngiltere Hükümetlerine gönderdiği bir nota ile kuvvetlerinin İran'dan çıkarılmasını ve Tahran işgaline son verilmesini istedi. Ama bu talep Müttefik devletlerce dikkate alınmadı. Hatta müdahaleci davranış ve uygulamaları devam etti. Öyle ki İran kamyonları ve nakliye araçları Sovyetler Birliği kuvvetleri tarafından gıda, mühimmat ve asker taşımak için müsadere edildi. Ayrıca müttefikler tarafından esir alınmış askerler öylece tutuklu kaldılar.⁴⁰⁵

16 Eylül 1941 Çarşamba günü saat 16.45'te İran Şah'ı Muhammed Rıza Şah Pehlevi resmi törenle Milli Şura Meclisi'nin olağanüstü oturumuna katıldı ve anayasanın otuz dokuzuncu maddesi gereğince yemin metnini okuyup imzaladı.⁴⁰⁶ İran devleti merasimin başlamasından bir saat önce diplomatik heyetlerin bu törene davetini iptal etti; zira İngiliz ve Ruslar ülkelerinden bu konuda talimat alamadıklarından dolayı bu merasime katılım düşüncesinde olmadıkları bilgisini vermişlerdi. Şah yemin töreninden sonra mecliste irat ettiği nutukta; meşrutiyet devletine bireysel hakların korunmasına ve reformların icrasına ek olarak genel af ilan edecek ve babasının bütün mal varlığını devlete bağışlayacaktı.

⁴⁰³ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁴⁰⁴ Anuşirvan Halatberi, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁰⁵ *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, s. mukaddime/15.

⁴⁰⁶ İttılaat, 26 Şehrivar 1320 (16 Eylül 1941)

Neredeyse halkın tamamı Baba Şah'ın istifası ile rahat bir nefes almış ve zalim Şah'ın gitmiş olmasından dolayı mutluluk duymaktaydılar.⁴⁰⁷ Ülkeye bir özgürlük ortamı gelmiş gibiydi.

İran'ın genç hükümdarı Muhammed Rıza Şah, vazifesine başladığı zaman ülkesi hala Rus ve İngiliz işgali altında bulunuyordu. Evvela babası Rıza Han'ın modernite çalışması kapsamında uyguladığı bir takım dini yasakları kaldırdı. Babası zamanında ulema ile meydana gelen olumsuz gelişmeleri nisbeten düzeltti.⁴⁰⁸ Yeni Şah başa geçtiğinde genel fakirlik, İran'ın yabancı kuvvetler tarafından işgali nedeniyle ülkenin ekonomik ve mali alanlarında oluşan düzensizlik vardı. Yabancı yetkililerin ülke içişlerine doğrudan müdahalesi, silahlı kuvvetlerin disiplin yönünden çözülmüş olması ve işgal edilmiş alanlarda ordunun uygulama özgürlüğünün kısıtlanması sorun olarak duruyordu.⁴⁰⁹ Hepsinden önemlisi Müttefik ülkeler karşısında İran'ın durumunun belirsizliği meselesi çözüme kavuşturulamamıştı.

Muhammed Rıza Şah, içerde halkın gönlünü almaya çalışırken işgal kuvvetleri ile olan ilişkileri açısından zorluklarla karşı karşıyaydı. Baskı sonucu İran-Alman işbirliği sona erdi ve İran'daki Almanların büyük bir bölümü tutuklandı.⁴¹⁰ Amerika Birleşik Devletleri'nin, yeni Şah'ı resmen tanıması birkaç gün sürdü. Sonunda İngiltere ve Sovyetler Birliği devletleri yeni Şah'ı resmen tanıdıklarından dolayı ABD Dışişleri bakanlığı da Şah'ı resmen tanımak kararı aldı.⁴¹¹

Müttefikler, İran devletini ve kurumlarını yerli yerinde bırakmışlardı, ancak İranlılara yaranmak için Şah'ın tahttan indirilmesini planladıkları açıktı. Müttefikler İki yüz kadar İranlı subay ve teknisyenle birlikte demiryollarında çalışan Almanları da Nazilerin beşinci kolu olarak tutuklamışlardı. Körfezden Sovyetler Birliğine giden anayolların denetimini ellerine geçirdiler. Ardından İran'ı I. Dünya Savaşında olduğu gibi, iki bölgeye ayırdılar. Kuzey İran Rusların, petrol çıkan bölgeler de dâhil olmak üzere Güney İran ise İngilizlerin bölgesi olarak pay edildi. Müttefikler bunun dışında kalan bölgelerin idaresini merkezi hükümete bıraktılar. İran'ın toprak bütünlüğünün korunacağına dair söz verdiler. Savaş sonunda da altı ay içinde çekilmeyi vaat ettiler.

⁴⁰⁷ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 480-481.

⁴⁰⁸ Mehmet Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiliğin Rolü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1990, s. 93.

⁴⁰⁹ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁴¹⁰ Mehmet Kocaoğlu, *Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde Ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü*, Avrasya Dosyası üç aylık uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar dergisi, İran Özel Sayısı İlkbahar 1995, C. 2, Sayı 1. s. 95.

⁴¹¹ Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 482.

Müttefikler aşiretlere gözdağı verdikten sonra hükümete kıtlığı önleyici tahıl yardımı yaptılar. Daha sonra yeni Şah'ı güçlü gösterecek olan, seksen bin kişilik ordu ve yirmi dört bin kişilik jandarma birliğine müsaade ettiler.

Şah kuvvet ve saha komutanlarıyla doğrudan iletişim kurarak savaş bakanını hiçe sayıyordu. Babası gibi subay sınıfını kendine bağlı tutuyordu. Şah halkın karşısına genellikle askeri üniforma ile çıkardı. Çok geçmeden, başkomutan olarak silahlı kuvvetleri denetleme önceliğinin kendisinde olduğunu ve savaş bakanlığının başlıca işlevinin orduya gerekli malzemeleri sağlamak olduğunu savundu.

Muhammed Rıza Şah, ordunun denetimini elinde tutmanın karşılığında müttefik kuvvetlerle tam işbirliği yapmayı kabul etmişti.⁴¹²

2.7. Çatışmasızlık Müzakereleri ve Üçlü İttifak Anlaşmasının İmzalanması

İran'ın askeri olarak işgal edilmesiyle, İran istiklal ve egemenliğini kaybetmiş ve toprak bütünlüğü zedelenmişti. Gerçi ülkenin siyasi ve idari teşkilatı göreceli olarak aynı şekilde kalmış ve üçlü erk işine devam ediyordu ama ülkenin kaderi hakkında karar alma iradesi İranlılarda değildi.

1907 Anlaşması ve İran'ın Rus ve İngilizler arasında iki nüfuz bölgesine ayrılması halen zihinlerdeydi. Bu nedenle İran yönetimi İkinci Dünya Savaşı döneminde, İran işgalinin Rus ve İngilizlerin 1907'deki teşebbüslerinin devamı şeklinde olmaması için bazı düzenlemeler yapmaya çalıştı. Bundan dolayı uluslararası hukuki bir belgenin düzenlenmesi son derece önem arz ediyordu. İranlı yetkililer uluslararası bir anlaşma yaparak savaş sonrasında yabancı kuvvetlerin İran'ı terk edeceklerine dair bir garanti elde etmek istiyorlardı. Bu doğrultuda Başbakan Furuği, İçişleri Bakanı Cevad Amiri ve Dışişleri Bakanı Süheyli 28 Ağustos'tan itibaren çatışmanın bırakılmasını sağlamak amacıyla Sovyet ve İngiliz elçileriyle müzakere ve görüşmelere başladılar.⁴¹³ İngiltere Hükümeti de İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında bir ittifak anlaşmasının imzalanmasını İran Hükümeti'ne önerdi. Böyle bir anlaşmanın yapılması önerisi aslında Rıza Şah'ın saltanattan çekilmesinden önce de yapılmıştı. İttifak anlaşması planının taslağı, 13 Eylül 1941'de İngiltere silahlı kuvvetler komutanları komitesinde hazırlanıp onaylanmış ve İran Başbakanı Furuği'nin kişisel onayını da almıştı. 23 Eylülde, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Bullard'a; Furuği ve İran

⁴¹²Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Çeviren: Dilek Şendil), s. 130-131.

⁴¹³Huşeng Ameri, *a.g.e.*, s. 319-320.

Dışişleri Bakanı Suheyli'ye İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran ile ittifak anlaşması imzalama niyetinde olduğunu bildirmesini istedi. Bu konuda Bullard'a, müzakerelerin, Mihver ülkelerin elçilikleri ve çalışanları meselesinin, memnuniyet verici bir şekilde çözülmesi şartıyla en kısa zamanda başlayacağını bildirmesi talimatı da verildi. Furuği de İngiltere özel elçisine Rıza Şah'ın saltanattan çekilmesi ile oluşan saltanat krizinin çözülmesinden sonra üç ülke arasında ittifak anlaşması yapılması yönünde gerekli girişimlerde bulunma konusunda olumlu söz verdi.⁴¹⁴ Saltanatın diğer bütün konulara ve sorunlara tercih edilmesi ve nihayetinde üçlü ittifak anlaşması kararı önceki Şah'ın Furuği ile yaptığı istişareler sonucunda kabul edilmişti.⁴¹⁵

İran açısından, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile yapılacak ittifak bakımından üç temel ve önemli konu vardı. Öncelikle İngiliz ve Rus işgal bölgelerinin sınırları İran'ın istediği şekilde belirlenmeliydi. İkinci konu, Müttefiklerin İran'a ekonomik yardımda bulunmaları ve son olarak savaşın bitmesinden sonra yapılacak barış konferanslarına İran elçilerinin de katılmasıydı. Verilen taahhülle İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere ittifakının sonucunda müttefik sıfatıyla doğal olarak barış konferansına katılacaktı ve bu konuda her türlü tereddüd İngiltere'nin güvencesiyle giderilecekti. İran, savaştan sonra ülkenin geleceğinin sadece İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından belirlenmemesini istiyordu. İran, bu konuda özellikle Sovyetler Birliği'nden korktuğunu ve bu korkunun giderilmesi gerektiğini de vurgulamıştı.⁴¹⁶ Sonuç olarak işgalci güçler kendi işlerini kolaylaştırmak ve istediklerini almak için İran'ı Üçlü İttifak Anlaşmasını imzalamak zorunda bıraktılar. İşgale resmiyet kazandıran, İran'ın bütün milli ve kamu olanaklarını İran Hükümeti'nin bizzat işbirliği ile işgalcilerin kontrolüne veren ittifak imzalandı.⁴¹⁷

1941 Ekim başında, Londra'da hazırlanan ittifak planı tasarısının bir nüshası gayri resmi olarak İran Dışişleri Bakanı'nın eline ulaştırıldı. Aynı zamanda uygun ve olumlu atmosfer yaratmak amacıyla İran yönetimine Tahran'da İngiliz ve Sovyet kuvvetlerinin tahliyesi imkânlarının araştırıldığı bilgisi verildi. İngiltere Dışişleri Bakanı da Sovyetler Birliği Londra elçisine, ittifak anlaşmasına ek olarak, savaş sonrasında barış konferansına İranlı temsilcilerin katılımına yönelik güvence verilmesini önerdi.⁴¹⁸

⁴¹⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁴¹⁵*Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. mukaddime/16.

⁴¹⁶İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 60.

⁴¹⁷*Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, s. mukaddime/15.

⁴¹⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 60.

Sovyetler Birliği Londra Büyükelçisi Maisky de 13 Ekimde, Sovyetler Birliği'nin İngiltere'nin önerisini ve anlaşmanın metnini kabul ettiğini, anlaşma maddelerinin ıslahı yönünde hiçbir önerisinin olmadığını bildirdi. İngiltere, Maisky'nin bu açıklamalarını İran'ın barış konferansına katılımını Rusya'nın onayladığına yordu. Ayrıca İngiltere, özel elçisi Bullard'a ittifak anlaşmasının altıncı maddesine savaştan sonra teşekkül edecek barış konferansına İran temsilcilerinin katılımı konusunun eklenmesi ve İran yönetimini, doğrudan İran'ın menfaatleri ile ilgili olan her türlü müzakereye katılacakları konusunda ikna etmesini istedi.

6 Ekim'de İran Dışışleri Bakanı, İngiltere özel elçisi Bullard ve Sovyetler Birliği büyükelçisi Smirnov'a Tahran'da benzer iki nota teslim etti. Bu notalarda iki devletten kuvvetlerini Tahran'dan çıkarmaları istenmişti. Ayrıca bahse konu notalarda Tahran'ın işgalci kuvvetlerden tahliye edilmesi rahatsızlığın azalmasına ve Hükümete görevlerini yerine getirmesi yönünde imkân ve halk desteği kazandıracağı hatırlatılmıştı. Maisky ve Bullard, kuvvetlerinin Tahran'da karışıklığa neden olduğu konusunda görüş birliğine vardı. Sonunda Sovyetler Birliği, İngiltere tarafından hazırlanan İran ile yapılacak ittifak anlaşmasının taslağını kabul etti ve taslak, incelenmek üzere 17 Ekimde İran Hükümeti'ne teslim edildi. Aynı gün içinde İngiliz ve Rus kuvvetleri Tahran ve çevresinden çekildiler.⁴¹⁹

İran yönetiminin ittifak metni üzerindeki incelemesi uzunca bir zaman aldı. İşgalci devletler tarafından önerilen bir anlaşmanın dikkatle araştırılıp, incelenmeksizin onaylanması ve halkın buna hazırlanması kolay bir iş değildi. İki geleneksel düşmanla böyle bir ittifakın imzalanması halkın hoşuna gitmeyecekti. Öte taraftan Sovyet kuvvetleri, Alman kuvvetleri karşısında yenilgiye uğramışlardı ve Sovyet kuvvetleri Ukrayna'dan çekilmişti. İranlılar, Almanların en kısa zamanda Kafkasları işgal edeceklerini ve Sovyetlerin düşeceğini umuyorlardı. Hükümetin üçlü ittifak anlaşmasının maddelerini inceleme sürecini geciktirmesi bu sebeptendi.

Ayrıca Sovyetler Birliği kuvvetlerinin kuzey bölgesindeki çirkin davranış ve eylemlerine dair gelen raporlar da yönetimi tereddüte sevk ediyordu. Ancak iç güvenlik, erzak kıtlığı, hükümet ve ordu bütçesinin yetersizliği gibi sorunlar, İran'da devletin çözülmesine sebep olmuştu. Çaresiz ittifak anlaşması incelenme süreci tamamlanıp

⁴¹⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 60-61.

anlaşma metni kabul edildi. Başbakan Furuği ve Dışışleri Bakanı Suheyli anlaşmanın Milli Şura Meclisi tarafından onaylanması için çalışmaya başladılar.⁴²⁰

İran Milli Şura Meclisi, 16 Ocak 1942 günü gerçekleşen oturumunda, Sovyet-İngiliz-İran anlaşmasını ele aldı. 80 kabul, 8 ret ve 5 çekimser oyla anlaşmayı onaylamak konusunda hükümete tam yetki verdiler.⁴²¹ Meclis'in birkaç üyesi anlaşmanın onayının İran çıkarlarının aleyhine olduğunu belirtmiş ve kuvvetle muhalefet etmişlerdi. Anlaşmanın incelenmesi Milli Şura Meclisi'nde uzun sürdü. Furuği bir basın toplantısında anlaşmayı şöyle savunmuştu:

*“Bu anlaşma iki kısım kararlardan oluşmaktadır. Bir bölüm ki, İran Devleti'nin Sovyetler Birliği ve İngiltere Devletleri için kuvvetlerinin ve mühimmatın geçişi ve konuşlanması yönünde sağlaması gerektiği kolaylıklar gibi daha önceden gerçekleşmiş olan ve ülke işlerinde kargaşa ve endişeye sebep olan maddelerdir. Bunları İran Hükümeti geçen Eylül ayında kabul etmiştir ve eğer bu açıdan herhangi bir zarar görmüşsek telafisi mümkün değildir. Kararların diğer bölümü ise, tümü bizim yararımıza ve çıkarlarımıza olan bölümdür ve neticesi şudur ki İran'ın toprak bütünlüğü, bağımsızlığı ve egemenliğine ek olarak, savaştan kaynaklanan ekonomik zorluklar karşısında iki devletin bizimle işbirliği yapmasıdır.”*⁴²²

Anlaşmayı, İran adına Dışışleri Bakanı Ali Suheyli, İngiltere adına Bullard ve Sovyetler Birliği adına da Smirnov imzaladı.⁴²³ İran yönetimi ve Şura Meclisi anlaşmayı her türlü yanlış yorumdan koruma endişesiyle inceliyordu. Zira halkın bu anlaşmaya hoş bakmadığını biliyorlardı. Anlaşma maddeleri öyle detaylıca incelenmeliydi ki, 1921 anlaşması gibi yanlış ve kötüye yorumlanmaması için Rusların eline bahane vermemeliydiler. Milli Şura Meclisi 26 Ocak 1942'de dört ay süren çalışmadan sonra Müttefikler tarafından önerilen anlaşmayı onayladı.⁴²⁴

2.7.1. Sovyet- İngiliz-İran İttifak Anlaşması

İttifak anlaşması, İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında, 29 Ocak 1942 Perşembe günü saat 18.15'te Dışışleri Bakanlığı sarayında imzalandı.⁴²⁵

⁴²⁰İrec Zovki, a.g.e., s. 61-62.

⁴²¹Cemil Hasanlı, a.g.e., s. 64.

⁴²²İrec Zovki, a.g.e., s. 62. ; İtilaat, 16 Aban 1320 (7 Kasım 1941)

⁴²³Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlân-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval, C. Evvel, s. mukaddime/15.

⁴²⁴İrec Zovki, a.g.e., s. 62-63.

⁴²⁵Ali Asğer Şemim, a.g.e., s. 25. ; İtilaat, 9 Behmen 1320 (29 Ocak 1942)

Bir tarafta İran Şahı ve diğer tarafta İngiltere ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Yüksek Başkanlık Konseyi olmak üzere; On dört Ağustos 1941 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ve İngiltere Başbakanının üzerinde ittifak ettikleri ve dünyaya ilan edilen Atlantik Bildirisi ilkesine vurgu yapıldı. Ayrıca 24 Eylül 1941 tarihinde Sovyet Birliği de bu bildiriye teyit etmişti. Şimdi İran Hükümeti de bu bildiriye kabul ettiğini ilan ediyordu.

Taraflar, ittifak anlaşmasının imzalanmasını onayladılar ve özel elçilerini belirlediler. Buna göre; İran Şahı adına: Dışişleri Bakanı Ali Suheyli, İngiltere adına; İngiltere Kralı'nın İran'daki özel elçisi ve üst düzey temsilcisi Sir Reader William Bullar,. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Yüksek Başkanlık Konseyi adına; İran Büyükelçisi Andreyeviç Smirnov ve söz konusu temsilciler yetkilendirme mektuplarını sundular. Bazı kararlar üzerinde görüş birliğine vardılar. Buna göre;

Müttefik Devletler ortak olarak ve her biri ayrı ayrı, İran'ın toprak bütünlüğüne, siyasi egemenlik ve bağımsızlığına saygı duyacaklarını garanti ettiler. İran Devleti ile Müttefik Devletler arasında ittifak antlaşması yapılacaktı.

Müttefik Devletler ortak olarak ve her biri ayrı ayrı İran'ı Almanya veya başka devletler tarafından gerçekleştirebilecek bütün saldırılara karşı mevcut bütün imkânlarıyla koruyacaklarını garanti ettiler. Bu taahhüt karşılığında İran, mevcut bütün teçhizatla ve mümkün olan her şekilde Müttefik Devletler ile işbirliği yapacaktı. Ancak İran silahlı kuvvetlerinin desteği, İran topraklarında iç güvenliği sağlamakla sınırlı kalacaktı. Bir Müttefik devletten diğer Müttefik Devlete asker veya mühimmat geçişi için Müttefik Devletlere bütün iletişim araçlarını İran topraklarında kullanma ve kontrol etme konusunda sınırsız yetki veriyordu. Bu madde gereğince demiryolları, yollar ve nehirler, hava meydanları, limanlar, petrol boruları, telefon, telgraf ve kablosuz iletişim ağları da Müttefik devletlerin kontrolüne veriliyordu.

Müttefik Devletler gerekli gördükleri sayıda kara, hava ve deniz kuvvetlerini İran topraklarında konuşlandırabilecek ve bu kuvvetlerin konuşlanacağı noktalar İran devletinin onayı ile belirlenecekti. Müttefik devletlerin silahlı kuvvetleri ve İran devlet kurumları arasındaki ilişkilerle ilgili tüm konular, İran kurumlarının işbirliği ile düzenlenecekti. Müttefik kuvvetlerin İran'daki varlığı askeri işgal niteliğinde olacaktı ve İran kurumlarına, güvenlik güçlerine, ülkenin ekonomik ve halkın günlük hayatına mümkün olduğu kadarıyla az sorun çıkaracaklardı. Ayrıca Müttefik Devletler ve İran yönetimi arasında, Müttefik devletlerin İran topraklarında yaptığı yapılar ve

gerçekleştirdiği diğer ıslahatların, savaş sonrasında hangi koşullarla İran Hükümeti'ne bırakılacağını belirleyen özel bir anlaşma imzalanacaktı. Söz konusu anlaşmalarda Müttefik devletlerin silahlı güçlerinin İran topraklarında sahip olacağı bir dizi dokunulmazlıklar da kararlaştırılacaktı.

Müttefik Devletler ile Almaya arasında savaşın tamamen durması halinde Müttefik Devletler altı ayı geçmeyecek şekilde bütün silahlı güçlerini İran topraklarından çekecekti.

Müttefik Devletler diğer devletlerle ilişkilerinde İran'ın toprak bütünlüğüne, bağımsızlığına zarar verecek herhangi bir yöntemi tercih etmeyeceğini ve bu anlaşmanın kararları ile çelişen herhangi bir anlaşma yapmayacağını taahhüt ettiler. İran'da diğer ülkelerle ilişkilerinde ittifak anlaşmasına aykırı bir anlaşma yapmayacağını taahhüt etti.

Müttefik Devletler savaş sonucunda, İran halkının ekonomik hayatının korunması için gerekli bütün çabaları göstereceğini taahhüt ettiler.

Bu anlaşmanın kararları İran ve iki Müttefik Devlet arasında eşit iki taraflı taahhütler gibi bağlayıcı olarak imza edildi. İttifak anlaşması Müttefik Devletlerin kuvvetlerini İran topraklarından çekmesi konusunda kararlaştırılan tarihe kadar geçerliliğini koruyacaktı.

Anlaşma metni Tahran'da Farsça, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç nüsha olarak hazırlanmıştı.⁴²⁶

İngiltere devleti'nin hazırlamış olduğu ilk anlaşma metninde İran silahlı kuvvetlerinin İran topraklarını savunmada müttefiklerle işbirliği ve katılımı öngörülmüş ve kararlaştırılmıştı. Ancak İran devleti bu durumun halkta korku ve kaygıya sebep olacağı nedeniyle kabul etmekten kaçındı ve İran askerlerinin sadece iç güvenliği sağlamasıyla yetindi.⁴²⁷ İttifak anlaşmasının nüshalarının imza ve takasından hemen sonra anlaşmanın bazı maddelerinin onayı ve yorumu hakkında resmi mektuplar Sovyetler Birliği, İngiltere ve İran temsilcileri arasında takas edildi ve anlaşmanın asıl metnine ve nüshalarına ek olarak düzenlendi:

⁴²⁶ Milli Şura Meclisi, On Üçüncü Dönem Yasama Meclisi 4/2 Sayılı Yayınlanmış Üçlü İttifak Anlaşması Belgesi, 26 Ocak 1942, Sayı: 2008, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomTehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 7-11.

⁴²⁷ İrec Zovki, a.g.e., s. 66.

1-Sovyetler Birliği ve İngiltere elçiliklerinin 29 Ocak 1942 tarihli birleştirici nitelikteki mektuplarında İran Dışişleri Bakanlığına hitaben; söz konusu devletlerin ittifak anlaşmasının altıncı bölümünün birinci bent kararlarını tüm barış konferanslarında ve uluslar arası konferanslarda icra edecektir. Bu konferanslarda İran'ın toprak bütünlüğüne, siyasi egemenlik ve bağımsızlığına aykırı hiçbir kararı onaylamayacak ve her iki devlet İran'ın barış konferanslarına ve müzakerelerine, İran'ın çıkarlarıyla ilişkili olduğu kadarıyla, katılımını sağlamak için çaba gösterecektir, deniyordu.

2-İran Dışişleri Bakanlığı 29 Ocak 1942 tarihli biri Sovyetler Birliği büyük elçisine ve diğeri İngiltere büyük elçisine hitaben iki mektupta İttifak anlaşmasının altıncı bölümünün ikinci bendinin yorumunda, söz konusu devletlere İran devletinin Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin siyasi ilişkiye sahip olmadığı hiçbir devlet ile siyasi ilişkilerini korumayacağı güvencesini veriyordu.

3-Sovyetler Birliği büyükelçisi ve İngiltere özel elçisi 29 Ocak 1942 tarihli mektuplarında İran devletine şu güvenceleri verdiler;

A) Müttefik Devletler bir veya birden fazla ülkeye karşı yürütülen savaşta ya da askeri operasyonlarda hiçbir surette İran silahlı güçlerinden destek talebinde bulunmayacaktır.

B) Üç devlet arasında imzalanan ittifak anlaşması, müttefik devletlerin kendi amaçları için gerçekleştirdiği askeri operasyonların harcamalarını İran'ın üstlenmesini gerektirmemektedir.⁴²⁸

Üçlü ittifak anlaşmasına göre İran devleti resmen, müttefik devletlerin savaş zamanında ve sonrasında siyasetinin temelini oluşturan Atlantik Bildirisi'ni kabul ettiğini ilan etti⁴²⁹ İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin kayıtsız bir müttefikiydi ama işgalci müttefiklerinden nefret ediyordu.

Söz konusu mektupların takasından iki gün sonra İran Başbakanı Furuği Sovyetler Birliği ve İngiltere Başbakanına hitaben yazdığı mektupta üç devletin ittifak anlaşması imzalanmasını kutladı. Buna İlaveten İran ve iki Müttefik Devlet arasında dostluk ve iyi niyet ilişkilerinin güçlendirilmesini istedi. Gelecekte İran ve her iki Müttefik devletin münasebetlerinde karşılıklı çıkarlara saygı ve dostça işbirliği temennisinde bulundu.

Sovyetler Birliği Başkanı Stalin, İran başbakanının mektubuna cevaben yazdığı 1 Şubat 1942 tarihli mektubunda ittifak anlaşmasını kutlayıp ve yeni ittifakın

⁴²⁸ Ali Asker Şemim, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁴²⁹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 67.

münasebetlerinin Sovyetler Birliği ve İran arasında halkların dostluğunu güçlendireceği ve her iki ülkenin faydası yönünde gelişeceği konusunda kuvvetle güvence veriyordu.

İngiltere Başbakanı Winston Churchill İran Başbakanına hitaben yazdığı 1 Şubat 1942 tarihli mektupta şu noktayı vurgulamıştı; İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği ilk defa bir araya gelmişlerdir. Otak amaç ve karşılıklı çıkarlar için ittifak kurmuşlardır. İngiltere Başbakanı mektubunun sonunda İran Başbakanının dostça münasebet ve ittifak ortamının oluşumu konusundaki çabalarını gelecek için iyi bir belirti olarak görmüştü.⁴³⁰ Nitekim bu iyi niyetli dilekler Sovyet ve İngiliz elçileri tarafından da kamuoyuna aktarıldı.⁴³¹

İşgalci devletler İran'ın toprak bütünlüğü ve siyasi egemenliğine saygı duyacaklarını taahhüt etmiş olmakla birlikte, İran hükümetinden aldıkları vaatler sebebiyle sözlerinde durmalarını bir keyfiyet meselesine dönüştürüyorlardı. Müttefikler siyasi ekonomik ve kültürel konularda kontrolün ellerinde olmasını istiyor, İran'ın bütün işlerinde karar verme yetkisini kendilerinin hakkı olarak görüyorlardı.

Bazı İranlı elitler bu anlaşmanın imzalanmasına itiraz ettiler. Furuği'nin bu itirazlara cevabı muhaliflerin dünya işlerinden habersiz olduğu, anlaşmanın 1907 anlaşması ile kıyaslanması gerektiği şeklindeydi. Bu anlaşmanın İran için 1907 anlaşmasından daha yararlı olmadığı ve işgalcilerin müttefik kabul ettikleri İran'ın, varlığını görmezden geldikleri çok geçmeden anlaşılacaktı.⁴³² Nitekim işgal, İttifak Anlaşmasının çerçevelerinden taşarak İran'da bir sürü rahatsızlıklara neden olmuştu. Ülkenin farklı bölgelerinde baş gösteren karışıklıklar azalma yerine, git gide artmaktaydı.⁴³³

2.8. Amerika Birleşik Devletleri Ordusunun İran'a Girmesi

İkinci Dünya Savaşı'nın başında tarafsızlık siyaseti benimseyen Amerika Birleşik Devletleri, Mihver ülkelerin operasyonlarının kapsamı Pasifik Okyanusu'na, Batı Avrupa denizlerine, Akdeniz'e, Kuzey Afrika'ya ve Amerika kıyı sularına kadar genişledikten sonra, öncelikle "Ödünç Verme Ve Kiralama Kanunu"⁴³⁴ ile İngiltere ve

⁴³⁰ Ali Asker Şemim, *a.g.e.*, s. 29.

⁴³¹ İttılaat, 13 Behmen 1320 (2 Şubat 1942)

⁴³² *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, s. mukaddime/15-16.

⁴³³ Cumhuriyet, 24 Nisan 1942.

⁴³⁴ A. A. Gromiko, İ. N. Zemskov, V. A. Zorin, *a.g.e.* (Çev. Ali Rıza Dırık), s. 105.

Sovyetler Birliği'nin yardımına koştu.⁴³⁵ Sonunda 7 Aralık 1941 günü Mihver Ükelere karşı savaşa dâhil oldu.⁴³⁶ İran'ın İngiliz kuvvetleri ve Kızılordu tarafından işgal edilmesinden kısa bir süre sonra İngiltere, ABD'den İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne askeri savaş malzeme ve mühimmatının gönderilmesi hususunda kendisine yardım etmesini istedi.⁴³⁷ Kısa süre sonra ilk Amerikan Deniz Kuvvetleri birimleri İran üzerinden mühimmatın ve gıda malzemelerinin Sovyetler Birliği'ne taşınmasında İngiltere ile işbirliği amacıyla ve Basra Körfezi'nin, Uzak Doğu ve Güneydoğu Asya ile olan deniz ulaşım yollarının güvenliğinin sağlanması için Basra Körfezi'nden İran karasularına girdi.⁴³⁸ Amerikan ordusu da batıdan doğuya kadar tüm cephelere gönderilmeye başlandı. Amerika'dan uçak, tank, top, tüfek, zırhlılar, otomobil gibi savaş araç ve gereçleri "zafer köprüsü" olarak adlandırılan İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne doğru gönderilmeye başlandı. Amerika'nın İran üzerinden yaptığı yardımlar, o zamana kadar yenilgiye uğramayan ve Moskova kapıları ile Kafkas sınırlarına kadar ilerlemiş olan Hitler ordusunun, diz çökmesine sebep olacaktı.⁴³⁹

Bu arada Washigton'da bulunan İran elçisi Amerika'nın, "Kiralama ve Ödünç Verme Kanunu" ile Sovyetlere yapmayı düşündüğü yardımlar hakkında kendi hükümetini bilgilendiriyordu. Dışişleri Bakanlığı ve Kiralama ve Ödünç Verme Kurumu ile görüşen İran Elçisi, bir ay önce Tahran gizli komisyonunda gerçekleşen müzakereler hakkında bilgi aldı. Buna göre İran devletinin, Ruslar için İran fabrikalarında yıllık 60 bin tüfek, 30 bin hafif makineli silah ve 40 milyon adet kurşun üretme yönünde Ruslarla bir anlaşma imzalamayı planladığını aktardı. Ruslar söz konusu silahların değerini yüzde altmış altın ve yüzde kırkını da dolar olarak Moskova'da ödeyecektir. Bu arada İran devletinin de bu iş için bir miktar riyale ihtiyacının olduğu Amerikalı makamlara bildirildi. Ancak Amerikalılar, Şimdiye kadar Kiralama ve Ödünç Verme Kurumundan herhangi bir ülkeye nakit kredi verildiğini hatırlamadıklarını ifade ederek bunu kabul etmediler. Zira bu kurumdan sadece ABD malları ihraç edilebilir veya herhangi bir hizmet verilebilir. Öte taraftan eğer bu talep

⁴³⁵ A. A. Gromiko, İ. N. Zemskov, V. A. Zorin, *a.g.e.* (Çev. Ali Rıza Dırık), s. 144-145.

⁴³⁶ Edgar Schumacher, *a.g.e.*, (Çev. Lütfullah Ecevit), s. 146-147.

⁴³⁷ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 158.

⁴³⁸ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 33.

⁴³⁹ Mehdi Keyanefer, *Siyaset-i Amrika Der İran*, Naşr. Kitabhane-i Heyyam, Tehran 1328, s. 28.

Ruslar için ise, bunun özel prosedürü vardır ve bizzat onların başvurması gerekmektedir, dediler.⁴⁴⁰

Hitler'in 11 Aralık 1941'de Amerika'ya savaş ilan⁴⁴¹ etmesinden üç ay önce, yani Eylül ayının başlarında İngiltere, İran'ın demiryollarında kullanmak için Amerika'dan lokomotif ve yük vagonları talebinde bulunmuştu. İran demiryolunun 1941 yılında yük taşıma açısından kapasitesi günlük bir trendi. Uzman yetersizliği de vardı. Avrupalılardan oluşan demiryolu çalışanları Müttefiklerin İran'a saldırmasından sonra İran'ı terk etmişlerdi.⁴⁴² İran demiryolunun taşıma kapasitesinin azlığı, karayollarının durumunun kötü olması ve limanların yük tahliyesi açısından yetersiz olması nakliye operasyonunu zorluyordu. Müttefiklerin Sovyetler Birliği'ne nakletmek istedikleri yardım da sürekli artıyordu. Bu sorunların çözüm yollarını üretmek gerekiyordu. İngiltere bu konuda yetersiz kalmıştı. Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırma operasyonunun doğru şekilde yapılabilmesi için Roosevelt devreye girdi. Tüm silah, malzeme ve mühimmatların nakliye operasyonlarını Amerika'nın idare etmesini önerdi. İngiltere bu teklifi kabul etti ve Amerika, İran ile temas kurmadan kuvvetlerini, emrivaki yoluyla deneyimli subaylarla birlikte İran'a gönderdi.⁴⁴³

Amerika 27 Eylül 1942'de, Basra Körfezi bölgesinde, İngiltere'nin ihtiyaçlarının temini ve yardımları Sovyetler Birliği'ne ulaştırmak için İran Askeri Misyonu'nu kurmaya başladı. Bu misyonun resmi görevi İran'da İngiltere için Kiralama ve Ödünç Verme programının taahhütlerini yerine getirmektir. Bu misyon, Amerika'nın askeri açıdan hedefine ulaşmasına da katkıda bulunacaktı. İran Askeri Misyonuna bağlı muharip olmayan ilk Amerikalı kuvvetler, Aralık 1942'de İran'a geldiler. Bu grup içinde yer alan askerler genellikle ABD ordusunun mühendisleriydiler ve grup 1942 yılının sonuna kadar İran'ın güney bölgesinde demiryolu idaresini ve malzeme nakliye operasyonunu İngilizlerden devraldılar. İran demiryolunun, inşaat ve tamirat işlerini ve operasyonlarını yürüttü.⁴⁴⁴ Amerika Birleşik Devletleri'nin askeri kuvvetlerinin İran'daki sayısı, müttefiklerin askeri operasyonlarının kapsamının genişlemesine bağlı

⁴⁴⁰3/4 Sayılı Belge, İran Washington Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına Yayınlanmış Telgraf, 07.01.1943, *Esnadi-yi Ez İşgal-i İran Der Ceng-i Cihani-yi Dovvom, Revabit-i İran ve Amrika, Münderecat-ı Matbuat, Kongreha ve Konferansha ve Konferans-i Tehran*, C. 8, Muavenat İrtibat ve İttılâa Risane-yi Defter-i Reis-i Cumhur, Merkez Pejohiş ve İsnad, Naşr. Hane-i Kitab, Tehran 1392, s. 15.

⁴⁴¹ Ernest Mandel, *a.g.e.*, (Çev. Bülent Tanatar), s. 149.

⁴⁴²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 158.

⁴⁴³Muhammed Velipur, Muhammed Emir Şeyhnuri, "*İran, Amrika ve Cengi Cihani-yi Dovvom*", Mecelli Zeman, Şumare 44, Sal 5. Ordibihişt 1385, s. 28.

⁴⁴⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 159.

olarak arttı. Öyle ki, 1942 yılının sonlarına doğru bu kuvvetlerin sayısı Otuz bine kadar ulaşmıştı. Bu kuvvetlerin bir kısmı İran'ın ulaşım hatları ve iletişim yolları boyunca ve birkaç birim de başkentte konuşlandı.⁴⁴⁵ Amerika'nın İran'daki ordusu Basra (Fars) Körfezi Komutanlığı olarak biliniyordu. Bu birlikler muharip askerler değildi. Neredeyse sadece Sovyetler Birliği'ne askeri malzeme ve mühimmat taşınmasıyla ilgiliydiler. Bu çerçevede İnşaat, liman, Basra körfezi ve Şattu'l-Arap sahilleri teşkilatlarının yenilenmesi, ana yolların tamiri, havaalanı inşası ve İran demiryolunun idaresiyle ilgilendiler. İran demiryollarının Rusların kontrolündeki Tahran-Hazar hattı dışındaki hatlarını Amerikalılar kontrol ettiler ve işlettiler. İran'daki Amerikan Kuvvetlerine Tümgeneral Conaly Komuta etmekteydi.⁴⁴⁶

İran'ın demiryolunun tüm kuzey kısmı Sovyet makamlarının kontrol ve teftişi ve güney kısımlarının ise İngiltere yetkililerinin kontrolü altında yer alması kararlaştırılmıştır. Bu sebeple Sovyetler Birliği, Amerika fenni kuvvetlerinin bağımsız bir birim olmadığını ve İngiltere'nin İran'da konuşlu kuvvetlerinin bir bölümünü oluşturduğunu ve İngiltere'nin genel komutası altında olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Sovyetler Birliği ve İngiltere devletleri arasındaki anlaşmaya göre, İngiltere kuvvetlerinin konuşlanmasına tahsis edilen güney bölgelerinde yer alabileceklerini vurgulamıştır.⁴⁴⁷ Bu durumda bile Müttefiklerin İran üzerindeki kazanımları açısından hâkimiyet bölgeleri konusunun gündeme getirildiği görülmektedir ki, Sovyet Rusya'nın Amerikalıların faaliyet alanları konusunda görüşünün alınmasına ihtiyaç duyulmuştu.

1943'ün sonbaharından 1944 sonbaharına kadar geçen bir yıllık sürede Amerikan fabrikalarından 4 milyondan fazla askeri malzeme, silah, mühimmat ve başka mallar İran üzerinden Sovyetlere nakledildi. Yaklaşık yüzellibin nakliye aracı, üçbinbeşyüz uçak ve bindörtüyüz bombardıman uçağı İran üzerinden Kızıldordu'ya teslim edildi.

İran'da konuşlanan Fars Körfezi Komutanlığı askerleri Mayıs 1943'e kadar, demiryolunun taşıma kapasitesini yaklaşık Ağustos 1941'deki kapasitesinin on katına ulaştırmayı başarmışlardı. Fars Körfezi Komutanlığı çok zor ve olağanüstü bir işi

⁴⁴⁵ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁴⁴⁶ Corc Lenzovski, *Rekabet-i Rusya ve Garb Der İran*, Tercüme. İsmail Rain, Naşr. İntişarat-ı Cavidan, Tahran 1353, s. 300.

⁴⁴⁷ 6/31 Sayılı Belge, Dışişleri Bakanlığına Sovyetler Birliği Büyükelçiliği Maslahatgüzarının Yayınlanmış Mektubu, 28 Temmuz 1943, Sayı: 226, *Esnadi-yi Ez İşgal-i İran Der Ceng-i Cihani-yi Dovvom, Revabit-i İran ve Amrika, Münderecat-ı Matbuat, Kongreha ve Konferansha ve Konferans-i Tehran*, C. 8, Muavenat İrtibatat ve İtilaa Risane-yi Defter-i Reis-i Cumhur Merkez Pejohiş ve İsnad, Naşr. Hane-i Kitab, Tehran 1392, s. 65.

başarıyla tamamlamış ve bu amaca ulaşmak için güney bölgesinin tüm iletişim, nakliye ve liman araç ve gereçlerini seferber etmişti.⁴⁴⁸

Amerika Birleşik Devletleri İran ile ittifak anlaşması veya buna benzer bir anlaşma imzalamamıştı. Ancak fiili olarak Müttefiklerle ittifak kurduğu ve Mihver ülkelere karşı savaşa girdiği için İran'ın, Sovyetler Birliği ve İngiltere ile yaptığı üçlü ittifak anlaşması dayanak gösterilerek Amerikan silahlı kuvvetlerinin İran'a konuşlandırılmasına izin verilmişti. Amerika Birleşik Devletleri ise üç devletin ittifak anlaşmasında İran konusunda Sovyetler Birliği ve İngiltere için öngörülen taahhütleri yerine getirmeyi kabul etti ve İran'ı Kiralama ve Ödünç Verme Kanunu kapsamına aldı. Bu tarihten sonra İran ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki işbirliğinin kapsamı günden güne genişledi ve İngiltere aşamalı olarak Amerikan kuvvetlerinin İran'a girmesinden önce kendi kontrolünde olan emtia ve mühimmatın İran'dan Sovyetlere taşınması ile ilgili işlerin bir bölümünü, askeri koruma bölgelerinin ve stratejik noktaların gözetimini Amerikalı askeri yetkililere bıraktı.⁴⁴⁹

İran yönetimi, İran'daki Amerikalı askerlerin durumunu açıklığa kavuşturmak, konum, sınır ve faaliyet şeklini ve İran'daki varlık sebeplerini belirlemek için 5 Şubat 1943 tarihinde ABD elçiliğine bir nota verdi. Bu notada: birkaç bin ABD askerinin tüm teçhizat ve araçları ile İran'a girdikleri bildirilmiş, Amerikan kuvvetlerinin İran'a girişi konusunda Tahran'da İran'ın ilgili makamları veya Washington'da İran elçiliği ile hiçbir müzakerenin gerçekleşmediği, bunun samimiyet ve işbirliği ruhuna, uygun düşmediği, İran'ın toprak bütünlüğü, egemenlik ve bağımsızlığı ile örtüşmediği belirtilmişti. İran Şehinşahlığı ile Amerika Birleşik Devletlerinin ilişkilerin tanımlanması ve belirlenmesi için, daha önce İran, İngiltere ve Rusya arasında imzalanan üçlü ittifak anlaşmasına Amerika Birleşik Devletleri'nin katılımı ile dördümlü ittifak anlaşmasına dönüştürülmesi teklif edilmişti. İran Amerika'yı, İran'ın bağımsızlık ve egemenliğinin garantörü pozisyonuna getirmek niyetindeydi. ABD kuvvetlerinin savaşın bitmesinden sonraya kadar İran'da kalmasını da istiyordu.

Amerika, İran'ın üçlü ittifak anlaşmasına katılımı yönündeki davetini kabul etmedi. Söz konusu ittifak İran'ı işgal eden iki ülke arasında imzalanmıştı. Amerika bu işgale katılmamıştı. Amerikan askerleri sadece Sovyetler Birliği'ne mühimmat ve ihtiyaç maddelerinin taşınması konusunda yardım ve kolaylık sağlamak amacıyla

⁴⁴⁸ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 159-160.

⁴⁴⁹ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 34.

İran'daydılar. İttifaka dâhil olurlarsa İran'ın egemenlik ve savunmasını sağlayamazlardı. Yinede Amerika, İran ile ABD senatosunun onayını gerektirmeyen ayrı bir anlaşma imzalanmasını teklif etti.

Amerika'nın üçlü ittifak anlaşmasına katılımı yönünde Tahran ve Washington'da gerçekleşen girişimlerden bir netice elde edemeyen İran, Amerika ile ayrı bir anlaşma imzalamaya razı oldu. İran yönetimi İran'ın istiklalinin sağlanması ve Amerikan kuvvetlerinin savaştan sonra altı ay içinde İran topraklarını terk etmeleri konularının anlaşma metninde yer almasını istedi. ABD Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan, Amerikan askerlerinin İran'daki durumunun belirlenmesi hakkındaki İran-Amerika anlaşmasının taslağı, 1943 yılının Nisan ayının başlarında İran'a teslim edildi. Aynı şekilde İran'da anlaşmanın metninde bazı değişiklikler yaptı. Amerika'nın anlaşma taslağında yer alan ve kesinlikle İran'ın kabul edemeyeceği sorunlardan biri Amerikalıların İran'da inşa ettikleri yapıların mülkiyeti konusuydu. Anlaşmanın 6. maddesinin 3. bendi, savaştan sonra İran'ın bu yapıların mülkiyeti için bir düzenleme yapmasını kararlaştırmıştı. Diğer bir bölüm ise yine altıncı madde de yer alan ve Atlantik bildirisinin dördüncü bölümüne işaret eden bir husus ile ilgiliydi. Bu bölüm serbest ticaret ve bütün ülkelerin hammaddeye eşit ulaşımı ile ilgiliydi. Atıncı maddenin bu bendi İran tarafından onaylandığı takdirde Amerika'nın bu bende dayanarak İran'ın hammadde kaynaklarını kapsayan zenginliklerinden yararlanma hakkında kendisi için bir hukuk öngöreceği kesindi. Gelecekte, İran'ın petrol kaynaklarından yararlanma hususunda bu hüküm kullanılabilirdi.

Bir süre sonra İran Dışişleri Bakanlığı, Amerikan askerlerinin İran'daki varlığı hakkındaki ıslah edilmiş anlaşma metnini ve karşı önerilerini Amerikalı makamlara verdi. Ancak ABD elçiliği İran'ın önerilerini dikkate almadığı gibi, kendi önerdiği ilk taslaktan da farklı yeni bir metin sundu. Karşılıklı istek bildirimleriyle bir süre daha devam eden süreç, taraflar arasında bir anlaşma imzalanamadan sona erdi.⁴⁵⁰

Amerika'nın savaş süresince İran'da kısa vadeli hedefi Sovyetlere askeri yardımların sekteye uğramaması için ülke içi güvenliği tesis etmektir. Uzun vadeli hedefi ise İran'ın Batı bloğunun içinde kalmasını sağlamaktır. İran'daki Amerikan varlığı Sovyetler Birliği ve Batılı Müttefikleri arasındaki büyük ittifakın ve onların Almanya'ya karşı ortak çabalarının neticesi ve ürünüydü. Almanya'nın İran'daki faaliyetlerini önlemek bahanesi ile İngiliz ve Sovyet kuvvetlerinin İran'a girmesi

⁴⁵⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 160-163.

üzerine Amerika da nüfuzunu ve konumunu güçlendirmek ve oluşan şartlardan yararlanmak için kuvvetlerini İran'a gönderdi.⁴⁵¹ Bundan Amerika için maksat da hâsıl olmuştu. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Ortadoğu petrolünün Amerika %16 ve İngiltere %77 oranında pay sahibiydi. Savaşın genişlemesi ve petrol tüketimini arttırması Amerikalı şirketlerin Ortadoğu'da, özellikle İran'da daha fazla petrol kaynağına ulaşma çabalarını katbekat artırdı. Bu dönemde İran Amerika'nın Ortadoğu'daki çıkarları için Sovyetler Birliği'nin nüfuzu karşısında doğal bir engel ve set sayılıyordu. Bu yüzden Amerika İran'ı takviye ederek Arabistan'daki petrol çıkarlarını koruyabileceğini düşünüyordu.⁴⁵² Bu sebeple İran'daki varlığını ve nüfuzunu pekiştirdi.

ABD'nin savaşa girmesiyle, İran yeni bir denge ihtiyacının içinde görüldüğünden bazı İranlı siyasetçiler Millspaugh'yu mali danışman olarak davet ettiler. Böylece ABD yatırımlarını teşvik etmek istiyorlardı. Diğer taraftan ABD'li Norman Schwarzkopf'u da jandarma birliklerinin başına geçirmişlerdi. Bu durum ABD açısından memnuniyet vericiydi zira İran savaş sonrasında önemli bir petrol ihracatçısı olacaktı.⁴⁵³

2.9. İran'ın Birleşmiş Milletler Bildirgesine İlhamı

14 Ağustos 1941'de ABD Başkanı ve İngiltere Başbakanı'nın Atlas Okyanusu'nda bir gemide görüşüp savaş dönemi ve sonrası hakkında bazı kararlar almasından sonra Ocak 1942'de Washington'da Mihver blok'a karşı 27 ülkenin katılımıyla bir anlaşma imzalandı.⁴⁵⁴ Anlaşmaya Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Çin, Avustralya, Belçika, Kanada ile birlikte dünyanın yirmi ülkesinin temsilcileri katılmıştı. Bu anlaşma daha sonra Birleşmiş Milletler Bildirgesi adıyla anıldı. İttifak anlaşmasında yirmi altı ülkenin tamamı Mihver Ülkelerine karşı bütün ekonomik ve askeri kaynaklarını kullanacağını ve birbirileri ile işbirliğinin yanı sıra tek başlarına savaştan çekilme ve ortak düşman, yani Mihver Ülkeler ile barıştan kaçınacaklarını taahhüt etmişlerdi. Bu ittifak anlaşmasının amacı

⁴⁵¹Muhammed Velipur, Muhammed Emir Şeyhnuri, "a.g.m", s. 28-29.

⁴⁵²Muhammed RızaTahşid – Seyyid Muhammed Ali Alevi, "Revabıt-ı İran ve Amrika Ez Gamha-yi İtimatsaz Ta Berhordha-yi Zurmedar", Mecelli-i Siyasi-İktisadi, Şumare 303, Bahar 1395, s. 75-76.

⁴⁵³ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yay. İstanbul 2008, s. 113-114.

⁴⁵⁴Abdülkadir Akıl, "Yeni Dünya Düzeninde Birleşmiş Milletler ve Geleceği", AÜEHFD, C. VII, S. 3-4, Aralık 2003, s. 433.

özgürlük, bağımsızlık, dini özgürlük, insan haklarının korunması ve söz konusu yirmi altı ülkede ve dünyanın diğer ülkelerinde adaletin uygulanması idi.

Bu ilkeler daha sonra Birleşmiş Milletler tüzüğünün temelini oluşturdu. Yirmi altı ülkenin ittifak anlaşması imzalamasının ardından yayınlanan bildiride faşizmle mücadelede herhangi bir şekilde Müttefik Devletlere yardım eden veya gelecekte yardım edecek olan diğer ülkelerin de bu bildiriye katılabileceği açıklanmıştı.⁴⁵⁵

İngilizlerin önerisiyle başbakan koltuğuna oturan Ali Süheyli'nin Müttefiklerin lehine ilk icraatı, Müttefiklere ilhakı ve Almanya'ya savaş ilanı yönünde İran'ın önünü açması oldu.⁴⁵⁶ Bu amaçla Süheyli 30 Mart'ta Vichy liderliğindeki Fransa (Almanya'nın işgalinden sonra kurulan yeni hükümet), 14 Nisan'da ise Japonya ile İran'ın siyasi ilişkilerini kesti.⁴⁵⁷

5 Temmuz 1943'te İran, Amerika, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin Tahran siyasi temsilcilerine, Müttefik Milletler Bildirisi'ne katılmaya yönelik kararını bildirdi ve onlardan bu amaç için özel koşullar gerektiği takdirde İran'ın bu konuda bilgilendirilmesini ve bildiriye ilhak durumunda İran'ın ne tür avantaj ve imtiyazlara sahip olacağını belirlenmesini istedi. Müttefik Devletler herhangi bir Mihver ülkeye savaş ilan ettiği takdirde Müttefik Devletler Bildirisi'ne katılım için gerekli koşulları sağlamış olacağını bildirdi.⁴⁵⁸ İran'a yönelik Alman tehlikesinin ortadan kalktığı 1943 yılının başlarından itibaren Müttefikler, İran Hükümeti'ne tarafsızlık konumundan çıkması ve resmen Almanya'ya savaş açması için baskı uyguluyorlardı.⁴⁵⁹ 3 Eylül 1943 tarihinde Sovyetler Birliği, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri büyükelçiliklerinden İran Dışişleri Bakanlığına iyi niyet mektupları ulaştı. Üç devlet, mektuplarında, İran'ın bir veya daha fazla Mihver Devlet ile savaşa girdiği takdirde Birleşik Milletler Bildirgesine katılabileceğini söylediler. Böyle bir durumda İran'ın şimdiye kadar üstlendiği taahhütlere yeni askeri ya da ekonomik taahhütler eklenmeyeceği, İran'ın müttefik ülkeler grubuna katılımı ile bu grubun Mihver Devletlere karşı kazanacağı zaferden sonra elde edecekleri avantajlardan faydalanacağı

⁴⁵⁵Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 38-39. ; Hüseyin Kuhi Kermani, *Ez Şehr-ı 1320 Ta Facia Der Azerbaijan ve Zencan*, Çaphane-i Mezahiri, Tehran 1325, s. 388-389.

⁴⁵⁶Mehdi Nezerpur, *Tarih-i Revabüt-i Harici-yi Muassır-i İran*, Naşır. Sipah-i Pasdaran-i İnkılab-ı İslami, Tahran 1379, c. 1s. 153.

⁴⁵⁷Ali Nevazeni – Elhame Paydar – Mehran Kazemi, *Nikat-i Kilid-i Tarihi Revabüt-i Harici-yi İran 1320 1357*, Tisa, Tahran 1393, s. 23-24.

⁴⁵⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁵⁹Abdulrıza Huşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabüt-i Harici-yi İran*, Kitabha-yi Simorg İntişaret-i Emir Kebir, Tahran 1355, s. 397.

ve barışa ilişkin bütün konferanslarda Müttefik Devletler ile eşit haklara sahip olacağı belirtilmişti.⁴⁶⁰

Bu baskıların sonucu, Hükümet Şah'tan, İran'ın Almanya'ya karşı savaş ilanını ve Birleşmiş Milletler Bildirgesine ilhakını onaylamasını talep etti. İran Almanya'nın İran içinde gayrimeşru eylemlerini düşmanca kabul etmiş, ülke genelinde fitne ve bozgunculuk yaratmak amacıyla gerçekleşen kışkırtma ve oyunlarını tehlikeli olarak tanımlamıştır. Ülkenin yüksek çıkarlarını korumak için bu duruma son vermek için kimi girişimlerde bulunmuştur. Bu nedenle hükümet konuyu bütün yönlerden detaylı inceledi ve memleketin çıkarlarının teşhisi sonucunda Şah'ın fermanı ile İran ve Almanya arasında savaş durumu ilan etmeyi kaçınılmaz olarak görüp, aynı zamanda Müttefik Milletler Ortak Bildirisine ilhakını ilan etmeye karar verdi.⁴⁶¹ Şah Muhammed Rıza 9 Eylül'de Almanya'ya savaş ilan etti.⁴⁶² İran'ın bahanesi memur ve casuslarının yıkıcı faaliyetleriydi. Ancak İran, Mihver'e öfkesi ya da Müttefiklere samimiyeti sebebiyle bu adımı atmamıştı.⁴⁶³ Sadece kazananı belli olmaya başlayan savaşın sonundaki pozisyonu için bir prosedürü yerine getirmişti.

9 Eylül 1943'te Almanya'ya savaş ilan edildiği gün dönemin başbakanı Ali Suheyli, Milli Şura Meclisi vekillerine hitaben Almanya'ya savaş ilan edilmesinin sebeplerini açıklamıştı:

“Ağustos 1941 olayları ile sonuçlanan hadiseler sonucunda İran ile İngiltere ve Sovyetler Birliği Devletleri arasında bir anlaşma imzalandı ve bu tarihten sonra bu anlaşma, düşman devletlere nispeten dış siyasetin temelini oluşturdu. Bu yüzden Şehinşahlık Hükümetinin Mihver Devletler karşısındaki politikası netleştirilip, ilan edildi. Mihver ülkelerin İran'ın içinde bulunduğu özel koşullar ve bu ülkenin Müttefikler karşısındaki taahhütlerini gözetererek herhangi bir girişim ve operasyonda bulunmamaları ve bu durumun İran'ın üçlü ittifak anlaşmasında benimsediği siyaseti takip etmekten vazgeçmemesi bekleniyordu. Lakin son zamanlarda baş gösteren olaylar ve elde bulunan delil ve belgeler bu cümleden olmak üzere kimi aşiretlerin üzücü hadiselerle sonuçlanmış hükümet aleyhine kışkırtılmıştır. Aynı şekilde demiryolunun

⁴⁶⁰A Mehdi Keyanefer, *a.g.e.*, s. 132-133.

⁴⁶¹İttılaat Gazetesi, 9 Eylül 1943 (17 Şehrivar 1322) ; İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁴⁶²“Yüce Allah'ın İnayet ve Rızası ile” “Ben Muhammed Rıza Pehlevi” “İran Şahı” Hükümetin önerisi ve anayasanın elli birinci maddesine göre 9 Eylül 1943 tarihinden itibaren ülkemiz ve Almanya arasında savaş durumu ilan edilmiştir. Bkz: Abdülriza Huşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabıt-i Harici-yi İran*, Kitabha-yi Simorg İntişaret-i Emir Kebir, Tahran 1355, s. 397.

⁴⁶³Corc Lenzuvski, *a.g.e.* s. 191.

tahriri, haberleşme araçlarının kesilmesi ve casusluk örgütü kurmak amacıyla bazı özel kişilerin uçak ile gönderilmesi ve diğer eylemler bir şeyi ortaya koydu. Alman unsurların beklentilerin aksine İran'da vahim ve tehlikeli faaliyetlere giriştikleri ve bu ülkenin halkı arasında ihtilaf ve tefrika yaratarak fitne ve iç devrim ateşini körüklemiş, ülkenin genel asayiş ve emniyetini bozma zeminini hazırlamaya çalışmışlardır”.

Özellikle İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere ittifak anlaşmasının imzalanmasından sonra İran'ın Almanya ile siyasi ve ticari ilişkileri kesilmişti. Bu nedenle İran'ın Almanya'ya savaş açtığını ve Birleşmiş Milletler gurubuna ilhakı İran Dışişleri Bakanlığı tarafından Almanya'nın İran'daki çıkarlarının koruyucusu olan İsveç siyasi temsilcisine ve İran'ın Almanya'da çıkarlarının koruyucusu olan İsviçre siyasi temsilcisine, Alman devletine tebliğ edilmesi amacıyla bildirildi. Böylece İran'ın savaş döneminde dış siyaset çizgisi netleşmiş oldu ve İran resmen Birleşmiş Milletler bloğuna katıldı.⁴⁶⁴ Başbakan ve kimi vekillerin konuşmalarından sonra İran ve Almanya arasındaki savaş hali Meclis tarafından onaylandı ve Dışişleri Bankalığı savaş ilanını Müttefik Devletlere bildirdi. İran'ın Washington elçisi Muhammed Şayeste'nin 14 Eylül 1943'te BM bildirisini imzalamasıyla⁴⁶⁵ 14 Eylül günü İran resmen Birleşmiş Milletler Örgütü'nün üyesi oldu.

İran'ın Almanya'ya savaş ilanı daha öncede vurgulandığı gibi siyasi bir tutumdur. İran fiili olarak Almanya'ya karşı herhangi bir savaşa katılmadı. Ama bu girişim bile birçok derin psikolojik etkiler getirdi ve özellikle İran'ın prestij ve itibarını artırdı. Almanya ile savaş hali İran'daki Alman faaliyetleriyle mücadele konusunda İran'ın elini güçlendirdi. İran'ın Almanya'ya savaş ilan etmesi, Meclis ve kamuoyunda memnuniyet yarattı. İran'ın savaşta rol almasını isteyen Şah da bu durumdan memnuniyet duyuyordu. Şah'ın beklentisi daha çok askerlerin moralinin güçlenmesi ve İran ordusunun Müttefiklerin yardımıyla donatılmasıydı. İran'ın Müttefikler lehine son girişimi 28 Şubat 1945'te Japonya'ya savaş ilan etmesi oldu.⁴⁶⁶

2.10. Tahran Konferansı

İran üzerinden Rusya'ya yapılan yardımlar Müttefikleri avantajlı duruma getirmişti.⁴⁶⁷ 1943 yılı Sonbahar itibariyle, durumun yeniden gözden geçirilmesi için

⁴⁶⁴ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁶⁵ Ali Nevazeni – Elhame Paydar – Mehran Kazemi, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁶⁶ Ali Nevazeni – Elhame Paydar – Mehran Kazemi, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁶⁷ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 39.

Müttefik liderlerin bir araya gelmesi sözkonusu olmuştu. İkinci Dünya Savaşı içinde İran, Müttefikler için özellikle İngiltere ve ABD'nin Sovyet Rusya'ya yardımı konusunda stratejik bir görev ifa etmişti.

Ortak cephenin dışişleri bakanları ekim ayında Tahran'da, bir araya geldiler.⁴⁶⁸ Toplantının amacı, liderlerin buluşmasını sağlamaktı. Roosevelt, Stalin ile doğrudan görüşme konusunda çok istekliydi. Zira Roosevelt'e göre çarpışmalardan daha önemli olan savaş sonrası dünyanın nasıl kurulacağı idi. Savaş henüz kazanılmamış olsa da, Roosevelt Sovyet Rusya'dan endişe ediyordu.⁴⁶⁹ Stalin'e yazdığı bir mektupta *"Geleceğin dünyasının temellerini atmak için, Birleşik Milletler çarpışmaların sonunu beklememelidirler. Zira bu gün dostça olan ilişkilerimiz, o gün gelince bozulmuş, hatta belki de kopmuş olacaktır. Aynı ayrı çıkarlarımız yüzünden ortaklaşa hareket edemez ve uğrunda bunca insanın can verdiği barışı kuramaz hale geleceğiz..."* diyordu.⁴⁷⁰

Roosevelt'e göre Rusya savaştan güçlenerek çıkacaktı ve temel meselelerle ilgili kararlar ancak Stalin ile kendisi tarafından alınabilirdi. Churchill'in ülkesi, bundan böyle belini doğrultması imkânsız olan Avrupa'nın, zavallı bir adasıydı. Churchill'in imparatorluğu da nihayet, Amerika'nın zaferinden sonra yıkılmaya mahkûmdu. Stalin ile Sovyetler Birliği ise, yeni bir aşamayı temsil ediyorlardı. Oysa Moskova'daki Amerikan askeri ataşesi Deane gibi, Amerika ile Bolşevikler arasındaki işbirliğinin, ortak düşman ezildikten sonra devam etmeyecek bir tuhaf ittifak olduğunu düşünenler de vardı. Roosevelt bu gibi yaklaşımlara itibar etmeyip, Stalin ile baş başa görüşmekte, ısrar ediyordu. Buluşma yeri olarakta Amerika ve Sovyet Rusya'ya aynı uzaklıkta bir yeri istiyordu. Stalin ise Moskova'da buluşmak istiyordu.⁴⁷¹ Ancak konuyla ilgili çabalar sürdürülür ve 25 Ekimde Amerikan Dış İşleri Bakanı Cordell Hull, Kremlin'de görüşmeye kabul edildi. Hull, Amerikan liderinin Stalin ile görüşme isteğinin hangi tarihi sebepler yüzünden kaçınılmaz olduğunu açıkladı. Sovyet lideri Stalin, Roosevelt'in hatırına Tahran'da buluşmayı kabul edebileceğini söyledi. Çünkü Tahran ile Moskova arasında telefon bağlantısı vardı. Ayrıca Moskova'dan Tahran'a trenle

⁴⁶⁸Raymond Cartier, *İkinci Dünya Savaşı*, C. 2, (Çev. Kaynak Kitaplar), Meydan Gazetecilik Yay. İstanbul 1975, s. 133.

⁴⁶⁹ Henry Kissinger, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2015, s. 390-391.

⁴⁷⁰ Raymond Cartier, *a.g.e.*, s. 133.

⁴⁷¹Roosevelt'in 5 Mayıs'ta yazdığı mektuptan sonra Bering Boğazı ve Londra, olası görüşme yerleri olarak gündeme gelmişti Stalin Bering Boğazı teklifini kara yolu ile seyahat edebileceği ve uçağa binmek istemediği gerekçesiyle reddetti. Karşısına da Moskova teklifini sundu. Hatta Moskova dışında bir teklife kapalı olduğunu bildirdi. Bkz: Raymond Cartier, *a.g.e.*, s. 134.

gidilebilirdi. Nihayet Tahran'da görüşülmesi konusunda mutabık kalındı. Başkan Roosevelt önce Kahire'ye geldi ve sonra da kararlaştırıldığı gibi Tahran'a doğru yola çıktı.⁴⁷² Frenklin Roosevelt geleceğin dünyasının ikinci mimarı saydığı adam ile ilk buluşmasına gidiyordu.⁴⁷³ Rusya'ya yardım yolu olarak seçilen İran, şimdi de Konferans yeri olarak seçilmişti.

Roosevelt ile Churchill 22-26 Kasım 1943'te, Kahire'de bir süre kalarak oraya davet edilen Çin lideri Çan Kay Şek ile görüşüp, burada Japonya ile yapılacak barış antlaşması üzerinde çalıştılar.⁴⁷⁴

Müttefik liderleri buluşturmak için Tahran'da toplanan Sovyetler Birliği, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dışişleri bakanları çalışma komisyonu 19 Ekim 1943'ten 31 Ekim 1943'e kadar çalışmalarına devam ettiler. Moskova'ya giderek Komisyon çalışmalarının sonunda Müttefik ülkelerin savaşın ilerleyen yıllarında ve savaştan sonra ortak girişimlerde bulunacaklarını duyuran bildiri yayınladılar.⁴⁷⁵

Müttefik Devletlerin liderleri Tahran'da toplanmaya karar verdiklerinde, İran'da konferans için hazırlıklara başlamıştı. Bu sırada Furuği kabinesinin Dışişleri Bakanı Ali Süheyli başbakanlık görevini üstlenmişti ve Muhammed Said İran Dışişleri Bakanıydı. Hükümet Şah'ın talimatları ile siyaseten gergin sağ, sol ve ılımlı partilerin çatışmalarının yaşandığı Tahran'da, konferansın başarısı ve katılımcıların güvenliği için gerekli tedbirleri aldı. Konferans sürecinde İran halkı olumsuz bir tavır ya da gösteri de bulunmadı. Sovyetler Birliği, Amerika ve İngiltere liderlerinin Tahran'da bulunduğu süre içerisinde, konferansın kararlarının açıklanmasını sükûnetle beklediler.⁴⁷⁶

20 Kasım 1943 günü Sovyetler Birliği Elçiliğinin maslahatgüzarı Tahran'da İran Başbakanı Ali Süheyli ile görüşüp üç ülke liderlerinin konferansı hakkında kendisine bilgi verdi. Sovyetler Birliği lideri Stalin beraberindekilerle 25 Kasım 1943'te Cuma günü demir yoluyla Tahran'a ulaştı. Ertesi gün Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt ve İngiltere başbakanı Churchil, Kahire'den uçakla Tahran'a geldiler.

⁴⁷²Raymond Cartier, *a.g.e.*, s. 133-135.

⁴⁷³Raymond Cartier, *a.g.e.*, s. 135.

⁴⁷⁴Oral Sander, *a.g.e.*, s. 192.

⁴⁷⁵Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁷⁶Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 39.

28 Kasım'da Üç lider; Roosevelt, Churchill ve Stalin konferans için toplandılar. Toplantı Sovyet elçiliğinin üç ayrı binasında yapılıyor, binalara üç ayrı ülkenin nöbetçileri bırakılıyordu. Nöbetçiler bir seremoni ile değişiyorlardı.⁴⁷⁷

28 Kasım- 1 Aralık 1943 tarihleri arasında dört gün süren⁴⁷⁸ Tahran Konferansı daha çok Stalin ile Roosevelt'in planlarını ortaya çıkaran bir toplantı olmuştur. Burada ilk jest Stalin'den gelmiş ve Tahran'da pek çok düşman ajanının olduğunu söyleyerek Roosevelt'i Sovyet elçiliğinde kalmaya davet etmişti.⁴⁷⁹ Sovyet elçisinin evi, etrafı duvarlarla çevrili bahçe içerisindeki birkaç binadan biriydi.⁴⁸⁰ Roosevelt'in Sovyet veya İngiliz elçiliklerine giderken bir Mihver sempaticizinin bombalı suikastına uğramasından endişe ediliyordu. Bu nedenle Amerikan elçiliğinde yapılan ilk toplantıda Roosevelt, Stalin'in Sovyet elçiliği bahçesinde bulunan bir villada kalması önerisine evet dedi.⁴⁸¹ Hitler ajanlarının, Tahran Konferansına katılacaklara karşı bir komplo hazırlığında oldukları ve tanınmış Alman ajanı sabotajcı Otto Skorzeny'nin bu işle görevlendirildiği istihbaratı alınmıştı.⁴⁸² Elçilikte misafir edilmeyen ve böylece kendisine önem verilmeyen Churchill, diğer iki liderin aynı binada kalmalarının ikili temaslarını ne kadar kolaylaştıracağını anlıyor, ama öne sürülen güvenlik endişeleri yüzünden itiraz edemiyordu. Churchill'in baş başa bir yemeğe çağırdığı başkan Roosevelt, Stalin'e İngilizlerle Amerikalılar arasında bir şeyler döndüğü izlenimini vermemek için bu daveti geri çevirmişti. Oysa Stalin ile Roosevelt, yanlarında bir tercüman olduğu halde her gün görüşmekteydiler. Stalin Churchill'i alaya almakta ve Roosevelt de buna gülerek Stalin'e cesaret vermektedir.

Roosevelt ile Stalin arasındaki konuşmalarda, Fransa da söz konusu edilmiş ve Fransa'nın dost mu düşman mı olduğu tartışılmıştı. Zira Stalin'e göre Fransa Almanlara direnmemiş ve kapılarını açmıştı. Fransa'yı savaştan sonra yeniden inşa etmek konusunda Stalin ve Roosevelt, temkinli davranırken; Churchill, Fransa'yı yeniden ayağa kaldırmak gerektiğinde ısrar ediyordu. Stalin, Roosevelt'in anlattığı barış planlarını sabır ve şüpheyile dinliyordu. Bütün milletlerin eşit haklarla katılacağı bir

⁴⁷⁷Sergei M. Shtemenko, (Çev. Güven Korulsan- Yaşar Uçar), *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekâtı 1941-1945*, Ararat Yay. İstanbul 1971, s. 212.

⁴⁷⁸Henry Kissinger, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2015, s. 391.

⁴⁷⁹Valentin Berejkov, *Tahran 1943 Yeni Bir Dünyaya Doğru*, (Çev. Hasan Ali Ediz), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2012, s. 14-15.

⁴⁸⁰Sergei M. Shtemenko, *a.g.e.*, s. 212.

⁴⁸¹Henry Kissinger, *Diplomasi*, *a.g.e.*, s. 392.

⁴⁸²Valentin Berejkov, *a.g.e.*, s. 15.

milletler genel kurulu, sonra dünyanın düzenine koruyuculuk etmek üzere, Amerika, Rusya, İngiltere ve Çin'den oluşacak bir ayrı kurul olacaktı. Stalin'in bütün derdi ise, Almanya'nın bir daha belini doğrultamayacak duruma getirilmesiydi. Almanlara karşı sert tedbirler alınmazsa, yirmi yıla varmadan yeni bir savaş çıkaracaklardır, diyordu.⁴⁸³

30 Kasım 1943 günü İran Dışişleri Bakanı Muhammed Said, Tahran'da Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Molotov'a, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'e ve ABD özel temsilcisi Dreyfus'a (ki Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Cordell Hull'u temsilen Tahran Konferansı'na katılmıştı) birer nota gönderdi. Bu notada İran'ın Müttefiklerin zaferi yönündeki çabaları, savaş ve Müttefik Ülkelerle işbirliği sonucu karşı karşıya kaldığı güçlük ve sorunlar anımsatılıp, İran halkının Müttefik Devletlerin kesin zaferini kalpten arzuladığını belirtti. İran Dışişleri Bakanlığının notasında üç nokta vurgulanmıştı:

- 1-Müttefiklerin, İran'ın savaş durumundan zarar ve ziyanlarını tamamen gözetmesi.
- 2-Müttefiklerin İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik yazılı ve sözlü olarak verdikleri taahhütlerin bütün siyasi ve ekonomik alanlarda maddi ve manevi yardım ve destek ile güçlendirilmesi.
- 3-Müttefikler vermiş oldukları taahhütlerine binaen şu an kontrollerinde olan İran'ın hayati önemdeki memleket işlerini ve ülke güvenliğinin İran silahlı kuvvetlerine devrinin özel önemle uygulanması.

İran Dışişleri Bakanı notanın sonunda İran Hükümeti ve milletinin Müttefik Devletlerin liderlerinden beklentisini aşağıdaki şekilde beyan etti. *“İran devleti ve milleti üç büyük devletin liderlerinin Tahran'da ikamet ettikleri bu günlerde yukarıda belirtilen maddelerin onayına yönelik bir bildirinin yayınlanması ve böylece İran'a nispeten defaaten yazılı ve sözlü olarak ifade edilen hüsnüniyetin tekrar vurgulanması beklentisi içindedir.”*⁴⁸⁴

Müttefik Devletler liderlerinin Tahran'da bulunduğu sürede İran Başbakanı Ali Suheyli ve Dışişleri Bakanı Muhammed Said, Sovyetler Birliği Dışişleri Milli Komiseri Molotov, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın Tahran'da bulunan özel temsilcisi General Hurley ile görüştü. Bu karşılıklı görüşmeler neticesinde İran ve Müttefik Devletler arasında ilişki ve münasebetlerin geliştirilmesi kararlaştırıldı. İstıraplı ve incinmiş İran halkı savaştan sonra Müttefik Devletlerin

⁴⁸³Raymond Cartier, *a.g.e.*, s.136-137.

⁴⁸⁴Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 41-42.

taahhütlerine ve Tahran Konferansı'nın kararlarına göre İran topraklarından çekileceği, bu ülkenin toprak bütünlüğü, milli egemenlik ve bağımsızlığına saygı duyacakları konusunda ümitlendi. Müttefik Devletlerin İran hakkındaki 1 Aralık 1943 tarihli bildirisinin içeriği şöyleydi;

“ Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve İngiltere devletleri müşterek düşmana karşı savaşın yürütülmesinde İran'ın yardımlarını ve özellikle deniz aşırı ülkelerden Sovyetler Birliği'ne mühimmat taşıma araçları alanında sağladığı kolaylığı tasdik etmektedirler.”

“Söz konusu üç devlet mevcut savaşın İran açısından özel ekonomik sorunlara neden olduğunu görmektedir ve dünya savaşının bu ülkelere yüklediği ağır ihtiyaçlar, nakliye araçlarının ve ham maddenin dünya genelindeki azlığı ve sair ülke ihtiyaçları göz önünde bulundurularak imkânlar dâhilinde İran devletine ekonomik yardımlarına devam etmeyi kabul etmektedirler.”

“Tahran Konferansına katılan müttefik devletler, savaş sonrasında İran'ın karşı karşıya kaldığı her türlü ekonomik sorunu, ekonomik meseleleri araştırmak amacıyla oluşturulacak uluslararası konferans veya toplantılarda diğer ülkelerin sorunları ile birlikte dikkate alınması konusunda İran devleti ile uzlaşmaya varmıştır.”

“ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere devletleri İran ile bu ülkenin bağımsızlığı, egemenliği ve toprak bütünlüğünün korunması konusunda görüş birliğine sahiptirler ve dört devletin kabul ettiği Atlantik Bildirisi'ne göre uluslararası barışın sağlanmasına diğer barışçı ülkelerle birlikte İran'ın da katılımı konusunda güvence vermektedirler.”

Winston Churchill

J. V. Stalin

Franklin D. Roosevelt⁴⁸⁵

Müttefik devletlerin liderleri Tahran'da bulundukları sırada Şah, her biriyle ayrı ayrı görüşüp sohbet etti. ABD Başkanı Roosevelt, Şah ile müzakerelerin yanı sıra İran'ın kadim kültür ve uygarlığına olan kuvvetli ilgisini dile getirdi ve başkanlık görevinin bitmesinden sonra ormanları canlandırma uzmanı olarak İran'ı ziyaret edeceğini açıkladı.⁴⁸⁶ Aralık 1943'te Stalin, Şah Muhammed Rıza Pehlevi ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşme sırasında Stalin, Şah'a Sovyet devletinin 35 Rus

⁴⁸⁵ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁴⁸⁶ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 41.

tankı ve 30 askeri uçağını, İran ordusuna vermeyi önerdi.⁴⁸⁷ Söz konusu önerinin kabulünden sonra Şah'ın, Rus karşıtı görüşlere sahip içişleri ve savaş bakanlarını görevden alması dikkat çekiciydi. Şah Stalin'in önerisini kabul etti. Sovyetler Birliği lideri Stalin, Şah ile görüşmesinde son derece nazikti⁴⁸⁸ Rusların İran'da siyasi nüfuzu, Hacı Ali Rezmara'nın savaş bakanı olarak seçilmesinden sonra artmaya başladı. Rezmara'nın Sovyetler Birliği'ne eğilimli ve bu ülkenin siyasetinin hamisi olduğu biliniyordu. Ruslar da İran ordusunun başında Rezmara'nın varlığıyla ABD ve İngiltere'nin İran'da nüfuzunu, özellikle orduda, azaltmak istiyorlardı. Stalin, İran Şah'ı ile görüşmesinde Şah'a şahsen ve güçlü şekilde ülkenin yönetimini ele almasını ve mümkün olduğu kadarıyla İran ordusunu genişletmesini ve güçlendirmesini tavsiye etti. Bu durumda şaşırtıcı olan, Tahran'daki Rus elçiliğinin, alenen Tudeh Partisi'ni destekleyici ve Tudeh Partisinin Stalin'in her iki önerisine, yani Şah'ın hükümet etmesi ve ordunun genişletilmesi ve güçlendirilmesine şiddetle muhalif olmasıydı.

Sovyetler Birliği devletinin İran'a hediyesi, yani tanklar ve uçaklar teslimat hazır olduğu zaman Sovyetler Birliği elçisi resmen bu hediyelerin teslimat şartlarını İran devletine bildirdi. Bu şartlardan biri Rus askeri danışmanın İran ordusu için istihdam edilmesi idi. Sovyetler Birliği'nin şartlarından haberdar olduktan sonra Rusların amaç ve maksadını (ki İran ordusuna nüfuz etme idi) anlayan Şah, Stalin'in hediyelerini kabul etmekten kaçınmış, Sovyetler Birliği elçisine İran'ın bu hediyeleri herhangi bir şart olmaksızın kabul edebileceğini, aksi takdirde kabul etmeyeceğini söyledi. Stalin, bir bölük T-34 tankı ve bir gurup savaş uçağı önerisi yaptı. İran'ın yeni savaş mühimmatı açısından sıkıntıda olduğu göz önüne alınırsa öneri çekiciydi. Birkaç hafta sonra ortaya çıkan detaylar bu hediyein çok zor koşullar gerektirdiği anlaşılmıştı. Şöyle ki Rus subay ve rütbelilerin bu hediye ile birlikte İran'a gelmeleri ve tankların Kazvin'de, savaş uçaklarının ise Meşhed'te konuşlandırılması gerekiyordu. Süresi belli olmayan eğitim döneminin sonuna kadar tanklar ve uçakların Moskova'da Rus Genelkurmayının doğrudan komutası altında olması gerekiyordu.

İran, kendi askerlerinin Sovyetler Birliği'ne giderek orada eğitim görmelerini ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin tank ve uçakları teslim etmesini önermesine rağmen, Sovyet yönetimi kendi önerisinin kabulünde ısrarcıydı. Neticede İran bu hediyeleri

⁴⁸⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁸⁸Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 41.

kabul etmekten vazgeçti. Sovyetler Birliği'nin, İran'ın bu kararına tepkisi büyükelçisini İran'dan çekmesi oldu.⁴⁸⁹

Müttefik Devletlerin liderleri 2 Aralık 1943 günü sabah saatlerinde ülkelerine dönmek amacıyla uçak ile Tahran'dan ayrıldılar ve eş zamanlı olarak Churchill, Stalin ve Roosevelt'in imzalamış oldukları ve dünyanın beklentisi içinde olduğu Tahran Komisyonunun bildirisi İngiliz, Amerikan ve Sovyet haber ajansları tarafından dünya genelinde yayınlandı. Müttefik Devletlerin liderleri bu bildiride Tahran'da gerçekleştirdikleri görüşme ve müzakerelere işaret etmiş ve Mihver Devletlere ve kukla hükümetlerine karşı kesin zafere kadar savaşın devamı konusunda sarsılmaz iradelerini vurgulayıp bildiriye aşağıdaki cümlelerle sonlandırmışlardı.

*“Bizler kararlı ve ümitli bir şekilde Tahran’a geldik ve şimdi gerçektende ruhen ve amaç yönünden dost olduğumuz halde buradan ayrılıyoruz.”*⁴⁹⁰

Müttefik Devletlerin liderlerinin Tahran'dan hareketinden ve resmi bildirinin üç devletin haber ajansları tarafından yayınlanmasından sonra Tahran Konferansı'nın gizli kalmasını gerektiren herhangi bir neden kalmamıştı. İran Başbakanı Ali Suheyli, 6 Aralık günü dışişleri bakanlığı sarayında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin özel temsilcileri ve Sovyetler Birliği elçiliğinin maslahatgüzarının katılımıyla görkemli bir gece düzenledi. Konuşması sırasında üç devlet liderinin İran hakkındaki bildirisini okudu ve hemen sonra bu bildirinin içeriği ve Tahran Konferansı'nın detayları yerli ve yabancı haber ajanslarıyla paylaşıldı. Müttefik ve Mihver Devletlerin kaderinde çok etkili olan bu tarihi olaydan, bütün dünya halkı haberdar oldu. Dışişleri bakanlığı sarayında tertiplenen gecede İran Başbakanının konuşmasından sonra İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin özel temsilcileri ve Sovyetler Birliği elçiliğinin maslahatgüzarı sırasıyla birer konuşma yaptılar. Samimiyet ve mertliğinden dolayı İran halkına ve Şah'a teşekkür ettiler.⁴⁹¹

Amerika Birleşik Devletleri özel temsilcisi Dreyfus konuşmasının bir bölümünde İran'a methiyeler düzmüştü:

“Tarihin bu hayati kavşağında Doğu ve Batı, dünyanın barış ve özgürlüğünü planlamak amacıyla bir araya gelmişlerdir. Büyük İran'ın, savaşa karşı ve barışın temini için olan bu mukaddes savaşta önemli bir paya sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Bu güzel ülkeniz sahip olduğu iftihar dolu geçmişi, dünya kültürü ve insanlık

⁴⁸⁹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 141-142.

⁴⁹⁰ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 43

⁴⁹¹ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 43-44.

*onuruna yaptığı hizmetler ile yeniden kendisine yakışan makamı elde etmiştir. Liderlerimizin görüş ve amaç birliğine varmaları ve kesin zafere kadar koruma ve savunma iftiharına sahip oldukları yüce amaçlarını ilerletmeleri, konuksever ve güzel ülkenizde gerçekleşmiştir.”*⁴⁹²

Tahran Belediyesi 21 Haziran 1944 tarihinde gerçekleştirdiği bir tören ile Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve İngiltere elçiliklerine mücavir olan üç caddeye, üç ülkenin liderlerinin yani Roosevelt, Mareşal Stalin ve Churchill isimlerini verdi. Törenin sonunda söz konusu üç devletin siyasi temsilcilerinin katılımıyla önceden hazırlanmış levhalar yerlerine çakıldı. Söz konusu törende İngiltere büyük elçisi konuşmasının bir bölümünde belediye başkanı ve katılımcılara hitaben:

“... Ümit ederim ki sadece İran’ın hali hazırdaki nesli değil aynı zamanda gelecek nesiller ve onların çocukları da ne zaman yeni isimlendirilen bu caddelerin isimlerine baktıklarında bu konferansı savaşta büyük bir değişim olarak bilip, bu konferansı İran için sevinç ve iyi sonuçlarla dolu olarak anımsarlar.” ifadelerini beyan etti.⁴⁹³ Müttefik Devletler için zafer yolu açıldı. Ancak zafere giden yolda katkısı olan İran milleti, Müttefik Devletlerin İran hakkındaki bütün açık taahhütlerine rağmen ve bunca fedakârlık ve mertlikten sonra ne yazık ki savaşın sonunda bazı müttefiklerinin insanlıktan uzak davranışlarıyla karşı karşıya kaldı.

Tahran Konferansı’ndan sonra yayınlanan konferans metninde, Müttefiklerin savaştan sonra İran’dan askerlerini çekecekleri ve İran’ın bağımsızlığına saygı gösterileceği vurgulanıyordu.⁴⁹⁴ Tahran’da hiçbir kesin sonuç alınamadıysa da önemli bir sonuca varılmıştı: Üç büyükler Tahran’dan, eylemde birlik, anlayışta birlik ve amaçta birlik olarak ayrıldıklarını açıklayan bir ortak bildiri sunmuşlardı.⁴⁹⁵

⁴⁹² Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 44

⁴⁹³ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁴⁹⁴ Oral Sander, *a.g.e.*, s. 192.

⁴⁹⁵ Raymond Cartier, *a.g.e.*, s. 137.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA İŞGAL ALTINDAKİ İRAN'DA İÇ GÜVENLİK VE SİYASAL HAREKETLER

3.1. İşgal Altındaki İran'da Sovyetler Birliği'nin Tutum ve Siyaseti

Kuzey İran'ı işgal eden Sovyetler, gerekçe olarak 1921 Sovyet-İran Anlaşmasının güney sınırlarının güvenliği ile ilgili maddesinin Sovyetlere tanıdığı İran'da asker bulundurma hakkını ileri sürerek, işgali gerçekleştirdiler.⁴⁹⁶ İran'a kuzeyden giren Sovyet ordusu buraya yerleştikten sonra kalıcı olmak için harekete geçti. Sovyet askeri müdahalesi sırasında, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nden askeri yetkili kimliği ile İran Azerbaycanı'na 3816 kişilik sivil görevliden oluşan 52 birlik gönderildi. Bunun 12'si üst düzey parti temsilcisi, 70'i parti görevlisi, 200'ü istihbarat çalışanı, 400'ü milis, 90'ı hâkim, 150'si de basın yayın işlerinde görevli kişilerdi. Bu birliklerin başında, Azerbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulu Üçüncü Sekreteri Aziz Aliyev bulunuyordu.⁴⁹⁷ Sovyet Azerbaycanı'ndan İran Azerbaycanı'na gönderilen birliklerin başında Aziz Aliyev'in Azeri kimliği ile İran Azerbaycanı'nda görevlendirilmesi tesadüf değildi. Böylece Sovyet yanlısı bir zemin oluşacaktı.

Sovyet Birlikleri, İran'a girdikten sonra merkeze doğru ilerlerken bütün şehir ve kasabalarda askeri merkezler oluşturup, bu noktalara birliklerini konuşlandırdılar. Böylece Ruslar, İran'ın bütün kuzey eyalet yollarını ve tüm yolcuların geliş gidişlerini denetim altına almışlardı. Gıda maddelerinin kuzey şehirlerinden çıkarılıp, diğer bölgelere götürülmesini ve bölgede seyahat eden tüm unsurları kontrolleri altına aldılar. İranlılar dışında hiç kimse, hatta Sovyetler Birliği'nin müttefiki ve bu ülkeye yardım ulaştırmak için İran'da bulunan İngiliz ve Amerikan askerleri bile, Ruslardan aldıkları resmi izin belgesi olmaksızın kuzey bölgesine yolculuk yapamıyorlardı. İzin belgeleri, ilgili kişinin kayıtları, Sovyetler Birliği gizli servisi tarafından detaylıca araştırıldıktan sonra düzenleniyordu ve verildikten sonra da her an iptal edilmesi ihtimali mevcuttu. Belgelerin her ay yenilenmesi de gerekiyordu. Böylece savaş yılları boyunca iki ülke arasındaki sınırlar fiilen ortadan kaldırılmıştı ve sadece Rus askerleri kendilerinin belirlemiş olduğu sınırda görev yapıyorlardı. Kuzey sınır gümrükleri de fiilen ortadan

⁴⁹⁶Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yay. İstanbul 2008, s. 128.

⁴⁹⁷Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 39-41.

kaldırılmıştı. Gümrüklerin İranlı personeli çalışma alanından sürülmüştü ve esasen gümrük işleri gerçekleşmiyordu. Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan bölgesindeki sınırları Rus halkı için savaş süresince açıktı ve sınırın öte tarafından çok sayıda kişi gümrük işlemlerini yaptırmaksızın İran'a geldiler. Bu durumda iki ülke arasındaki sınır fiilen Rus işgal alanının güney hattı olmuştu. İran'ın, Sovyetler Birliği tarafından İran'a sokulan veya kuzey eyaletlerinden ihraç edilen ürünler üzerinde herhangi bir denetimi kalmamıştı.⁴⁹⁸

Sovyet kuvvetler büyük şehirlerin yakınında konuşluydu ve bu kuvvetler çoğunlukla cephelerinden dönen veya eğitim dönemleri yeni bitmiş askerlerden oluşuyordu. Sovyet yetkililer Rus askerinin İran halkı ile temasını engellemeye çalışıyorlardı. Bu durum Rusların büyük askeri merkezler kurdukları yerlerde kısmen mümkündü, ama küçük yerleşim alanlarında Rus askerler ve halk arasında temas kaçınılmazdı. Kızılordu askerleri ve İran halkı arasında temasın gerçekleştiği her yer ve her zamanda işgalci kuvvetler olarak Sovyet askerlerin davranışı korkunçtu. Bu konuda İran Hükümeti sayısız raporlar almıştı.⁴⁹⁹ Rusların İranlılarla temas halinde olduğu yerlerden biri olan Sari'de askeri kışla yoğun ateş altına alındı ve bunun sonucunda Sari kışlası komutanı mühimmat ambarlarını boşaltma ve askerleri şehir dışına çıkarma kararı aldı.⁵⁰⁰

Sovyet askerleri bireysel tutumları aşan bazen grup komutanlarının da katıldığı organize zulümlere imza atıyorlardı. Sovyet Hükümeti bu işgalcilerin tutumlarından habersiz olmadığı gibi, sorumlu da tutulmalıydılar. Sovyet işgalciler her fırsatta İranlıların mallarına ve canlarına el uzatıyorlardı. Mesela kendi güçlerini bir yerden bir yere naklederlerken, milletin mallarını çalmaktan geri durmuyorlardı.⁵⁰¹ Polis İdaresinin, Sovyetler Birliği Askerinin Saygısızlık ve Kötü Davranışı Hakkındaki Raporu, Sovyet askerlerinin davranışlarına örnektir: 6 Mart 1943 günü saat 23'te, Lalezar Caddesi'nin 962 numaralı nöbetçisi İran askeri ve nöbet arkadaşı, sivil giyimli bir Rus subayın bir bayan ile caddeden geçtikleri sırada, kendilerine kenara çekilmelerini söylediğini rapor eder. Askerler kenara çekilip bunun nedenini sormuşlar. Er Muhammed Ali biraz geç hareket edince, Rus subay silah çekip, askeri vurmaya kastetmiştir. Fakat adı geçen

⁴⁹⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁴⁹⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 131.

⁵⁰⁰Hüseyin Kuhi Kermani, *Ez Şehrivəri 1320 Ta Faciayi Azerbaycan Ve Zencan*, Çaphane-i Mezahiri, Tehran 1325, s. 79.

⁵⁰¹Mahmud Kurani Nuşad, *“İran der Ceng-i Cihani-yi Dovvom”*, Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafya Şomara 184, İttıla' Resani ve Kitabdari: Neşriye s. 82.

bayan engellemiş. Rus subay nöbetçilerin komutanını dövüp aşağılamış. Subay, oradan geçmekte olan bir otomobilin arkasından yere doğru bir el ateş etmiş sürücü, Rus subay tarafından ateş edildiğini anlayınca iki arkadaşı ile birlikte arabadan inip, bir eve saklanmışlar.⁵⁰² Gerçekte onlar işgal döneminde şöyle bir siyaset izliyorlardı: Yanmış bitmiş bir ülkeye reva görülen tarzı uyguluyorlardı.

Şehirlerde yağmacılık olurken, köylerde durum daha da vahimdi. Zira köylerde devletin otoritesi ya da temsilcisi de yoktu. Bu yüzden keyfiyet ve kuralızsızlık hâkimdi. Kaçırılan köylüler ve yağma olayları ile ilgili şikâyetleri, Sovyet yetkililer sürekli reddettiler. Bu olayları yapanlar muhtemelen hırsızlar ve çapulculardır, diyerek geçiştirdiler. Bu sözü edilen yağma ve çalma, kimi zaman Tebrizli birinin kıymetli bir eşyası olabildiği gibi kimi zaman da küçük bir çocuğun elindeki bir parça ekmek olabiliyordu.⁵⁰³

Sovyet Rusya'nın işgal bölgelerindeki tutumları hakkında yapılabilecek değerlendirme; Sovyetlerin işgal altında tuttukları bölgeyi İran'dan koparmak için işgal bölgelerinde korku siyasetiyle, işbirlikçi yerel yöneticilerle birlikte hâkimiyet alanı oluşturma gayretindeydiler. Bu tutumları savaşın sonuna kadar sürmüştür.⁵⁰⁴ İranlıların hiçbir delil olmaksızın tutuklanması, özel varlıklara ve kamu mallarına el konulması, Rusların İran'daki başlıca sıradan uygulamaları sayılıyordu. Sovyetler Birliği ordusunun subay ve askerleri, İran devlet makamları ile hiçbir şekilde resmi ve idari görüşmede bulunmuyorlardı. İş ve meselelerin çözümü Sovyet konsolosluklarının ve Tahran elçiliğinin uhdesindeydi. Sovyet yetkililer ortaya çıkan ihtilaf konularına bakmak ve incelemek için Sovyet ve İran temsilcilerinden oluşan karma bir komisyonun teşkilinden kaçınmış ve esasen İranlıların, Rus kuvvetlerinin tutum ve davranışlarından kaynaklanan tazminat alma hakkını inkâr etmişlerdi.

Sovyet kuvvetleri İran'a hücumun başından itibaren eyalet ve il merkezlerindeki ordu, jandarma ve polis kışla ve merkezlerini silahsızlandırıp, daha sonra personel

⁵⁰²Dışişleri Bakanlığı, 16/1 Sayılı, Tahran Polis İdaresinin Sovyetler Birliği Askerinin Saygısızlık ve Kötü Davranışı Hakkındaki Yayınlanmış Raporu, Sayı: 36439, Tarih: 24.03.1943, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Katl, Te'eddi ve Tecavüz, Müdahale Der Umur-i Dâhili, Müdahale Der Umur-i Nizami ve Tasarruf-i Emakin*, C. 6, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1391, s. 35-36.

⁵⁰³ Erdebil güvenlik amirinin verdiği bilgiye göre, Ekber oğlu İbrahim, askeri birliğin yakınında ekmek satarken, bir Sovyet askeri para vermeden ekmek almak istedi. İbrahim ekmek vermek istemedi ve oradan uzaklaştı. Arkasından durması için uyarıldı, durmayınca da yaralandı. Bu gibi durumlara muhalefet edenler olunca da tutuklanıyorlardı. Bkz: Mahmud Kurani Nuşad, "a.g.m.", s. 82-84.

⁵⁰⁴Mahmud Kurani Nuşad, "İran der Ceng-i Dovvom-i Cihani", Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafya Şomara 184, İttıla' Resani ve Kitabdari: Neşriye s. 82-84.

sayılarını da azalttılar ve İran yönetimi bu bölgelere silahlı kuvvet gönderme girişiminde bulunduğu zaman buna engel oldular. Ama güvenlik sorunlarıyla karşılaştıkları zaman az sayıdaki ve silahsızlandırılmış İran kuvvetlerini düzen ve güvenliğin sorumlusu olarak gösterdiler. Sovyetler Birliği'nin yaklaşımına göre düzen ve güvenliği korumanın sorumlusu İran yönetimiydi. Kızılordu ise sadece gerekli ve özel koşulların icabettiği durumlarda düzen ve güvenliği tesis etme girişiminde bulunmalıydı.⁵⁰⁵ Bu yaklaşımlarında bile bir standart gözetmeyen Ruslar, işlerine geldiği gibi davranma keyfiyetinden hiç uzak durmadılar.

Aralık 1941'de Tahran'da ekmek izdihamı baş gösterdiği vakit⁵⁰⁶ Rus askerler Meşhed'te de ayaklanma ve kargaşanın ortaya çıkmasını önlemek için sokaklarda nöbet tuttular. İranlı askerler Rusların kötü davranış ve tutumunu kınamak için gösteri yaptıklarında Kızılordu Tebriz'de askeri yönetim ilan etmişti. Düzen ve emniyetin sağlanmasını İran'a yükleyen Ruslar, ordu ve jandarmanın etkin görev yapması konusunda hep engel çıkardılar. Düzeni ve güvenliği korumaya muktedir olmayan İran'ın silahsız jandarma ve polisi, Sovyet askeri makamlarından talep ettikleri yardımı hiçbir zaman alamadılar. İran'ın kuzey yarısını işgal etmiş durumda olan Rus yetkililer, bu tip taleplere İran'ın içişlerine karışmamayı prensip edindikleri gerekçesini sundular.

Ruslar, İran güvenlik güçlerini, öncelikle cephelerde Almanya karşısında baskı altında kaldıklarında; sonra Kürdistan'ın özerkliği veya bağımsızlığı konusunda işlerin kontrollerinden çıktığını anladıkları zaman yeniden silahlandırıdılar. Yine de Ruslar İran ordusunun Kürdistan ayrılıkçıları ile mücadele ve Azerbaycan'da genel güvenliği tesis etmek konusunda etkin mücadele verebilecek seviyeye gelmesine, hiç izin vermediler. İranlı yetkililerin Rus işgalinin kuzeydeki bu güç gösterisi ve bölgenin tam olarak Sovyetler Birliği hâkimiyetine girmesi, Rus konsoloslarının ve büyükelçisinin İran'da nüfuzunun artmasını sağlayarak, İran merkez yönetimi nezdinde Sovyet siyasetini başarıyla uygulamalarına yardım etti. İranlılar da bu gerçeğin farkındaydılar, konsolosluklar ve bu ülkenin büyükelçiliği tarafından uygulanan bütün baskıların arkasında Kızılordunun askeri gücünün olduğunu biliyorlardı. Konsoloslukların sayısı dikkat çekici bir şekilde arttı. Kuzey eyaletlerinin işgalinden kısa bir süre sonra, Sovyetler Birliği resmi olarak İran yönetimine Tebriz, Meşhed, Reşt, Şiraz, Ahvaz, İsfahan, Kerman, Kermanşah, Bender Abbas ve Hürremşehr'de konsolosluklar açmak

⁵⁰⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 132.

⁵⁰⁶Semane Bayrami, "*Asar ve peyamedha-i ictimai işgal-i İran der şehriver 1320*", Feslname-i Mutaalat-i Tarihi, S. 27, Tahran 1395, s. 158.

isteğini ilettiler. Ağustos 1941’de İran’ın işgalinden öncesine kadar, Sovyetler Birliği sadece Bender-i Pehlevi’de ve İran ise sadece Bakü’de bir konsolosluga sahipti. İran Sovyetler Birliği’nin Tebriz ve Meşhed’te konsolosluk açma talebini İran’ın Tiflis ve Aşkabat’ta konsolosluk açması şartıyla kabul etti. Sovyetler Birliği, İran konsolosluklarının açılmasını ilkesel olarak kabul etti, ama bu konsoloslukların açılma zamanını savaş sonu olarak belirledi. Ancak kendisi Tebriz ve Meşhed’te konsolosluk açma girişiminde bulundu ve daha sonra da ülkenin güney bölgelerinde bazı konsolosluklar açtı. 1941 yılının sonunda Sovyet konsoloslukları Kermanşah, Ahvaz ve İsfahan’da çalışmaya başlamışlardı.⁵⁰⁷

1941 yılında İran’ın işgalinden sonra Sovyetler Birliği’nin propaganda makinesi de, bu ülkenin Tahran elçiliğinde ve Sovyetler Birliği elçiliğinin basın ataşesinin doğrudan gözetimi ve sorumluluğu altında oluşturuldu. Sovyetler Birliği’nin eyalet merkezleri ve illerdeki konsoloslukları da geniş propaganda faaliyetlerinde bulundular.

İşgalden hemen sonra, Ruslar propaganda faaliyetleri çerçevesinde Tebriz’de bir tiyatroya topladıkları bir kısım ahaliye Azerbaycan’ın İran’dan ayrılması gerektiği konusunda konuşmalar yaptılar.⁵⁰⁸ Bunun yanı sıra Tebriz’de Farsça bir propaganda gazetesi yayınlamaya başladılar ve bu gazetede çoğunlukla halkın yoksulluğunu gündemde tutarak, halkı merkezi hükümet aleyhine kışkırttılar. İngiltere’nin Tebriz Konsolosu Rusların genel olarak Azerbaycan’da ayrılıkçı eğilimleri kışkırttığı konusunda İran Hükümetini uyardı.⁵⁰⁹

Sovyetler Birliği ordusu aktif şekilde yeraltı siyasi propaganda faaliyetlerine katılıyordu. Sovyetler Birliği’nin propaganda faaliyetlerinin ana çizgisini komünizm ve küresel devrim esası değil, Rus nasyonalizmi oluşturuyordu. Sovyetler Birliği’nin İran’da propagandif faaliyetleri çok çeşitliydi. Kültürel faaliyetler kısa zamanda gözle görülür şekilde arttı. Film gösterimi ve sergi açılışları, Sovyet propaganda unsurlarının günlük etkinliklerindendi. Kültürel faaliyetler daha sonra 1943 yılında kurulan İran ve Sovyetler Birliği Kültürel İlişkiler Encümeni’nin kontrol ve denetimine girdi. İran ve Sovyetler Birliği Kültürel İlişkiler Encümeni, İranlılar için Rusça öğrenme kursları oluşturma teşebbüsünde bulundu. Ayrıca kütüphane ve kiraathaneler kurdu.

⁵⁰⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 132-134.

⁵⁰⁸Richard Stuart, *Der Ahirin Ruzha-i Rıza Şah Tehacum-i Rus ve İngilis Be İran Der Şehr-i 1320*, (Ter. Kave Beyat), Neşr-i Nov, Tehran 1370, s. 310.

⁵⁰⁹Richard Stuart, *a.g.e.*, s. 355.

Konuşmalar, konserler, davetler, ziyafetler, nümayışler ve sergiler bu encümenin başlıca diğer faaliyetleriydi.

Ruslar Tahran'da donanımlı bir hastane de kurdular. Bu hastane kısa zamanda iyi bir ün kazandı. Zira bu hastane sağlık hizmetlerinin kapsamına bütün İranlıları almıştı ve sadece fakir ve ihtiyaç sahiplerine özgü değildi.

Sovyetler Birliği'nin propaganda siteminde sinema da güçlü bir silah olarak göz ardı edilmemişti. Tahran sinemalarında her film gösteriminden önce İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin haber ve propagandif filmleri gösteriliyordu. Sovyetler Birliği Elçiliğinin kiraladığı Tahran sinemalarından birinde, sadece Rus filmleri gösterime sunuluyordu. Meşhed'te sadece Ruslara açık olan bir sinema vardı.

Farsça altyazılı olarak verilen Stalingrad belgesel filmi Tahran'da olağanüstü bir etki gösterdi. Filmin gösteriminin ilk gecesinde üst düzey İranlı subaylar filmi izlemeleri için davet edilmişlerdi.

Sovyetlerin İran'da propaganda faaliyetlerinin temel direğini basın oluşturuyordu. Tanınmış örgütlerin organı olan bazı matbuat, Sovyetler Elçiliğine bağlıydı. Kimi özel basın kuruluşları ise Sovyetler Birliği'nin himayesi altındaydı. Bir gazetenin imtiyaz sahibi İngiliz yetkililere, baskı için ihtiyaç duyulan kağıt ve maddeleri (ki savaş zamanında çok zor temin ediliyordu), Sovyet elçiliğinden aldığını itiraf etmişti. Ruslar da İngilizler gibi Tahran'da Rusça yayınlanan günlük bir gazete çıkarma girişiminde bulundular. Bu gazetenin yazılarının çoğu Sovyetler Birliği'nin savaş cepheleri haberlerinden oluşuyordu ve İran için göz önünde bulundurulan yaklaşık %15'lik özel reklamlardan oluşuyordu. Ayrıca şahısları tanıtan ve İranlıların Kızılordu'ya yardımlarını işleyen haftalık bir haber yayın da Sovyetler Birliği'nin Tahran elçiliği tarafından basılıyordu. Rusların işgali altında olan İran'ın kuzey bölgelerinde Rusça ve Türkçe yayınlanan ve genellikle Kızılordu haberlerini içeren günlük haber bültenleri basılıyordu. Kızılordu kuvvetleri ve Sovyetler Birliği'nin savaş faaliyetleri ve aynı zamanda klasik Rus edebiyatına dair konular da içeren resimli bir haftalık yayın da basılıyordu.⁵¹⁰

⁵¹⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 148-150.

3.2. İşgal Altındaki İran'da İngiltere'nin Tutum ve Siyaseti

İşgal devletleri İran'a imzalattıkları ittifak anlaşmasıyla ülkenin tüm kaynakları ve imkânlarını kendi tekellerine almak istiyorlardı. Üstelik bu anlaşmanın İran'a hiçbir yararı yoktu. Anlaşma ile tüm kaynakları kendilerine alıp, İran'ın hakkını mümkün olduğu kadar kıstılar.

İşgalci İngiliz askerlerine taş atanlara kurşun atmayı hakları olarak görüyorlardı.⁵¹¹ İran'da Mihver lehine propaganda yapmak yasaklanmıştı.⁵¹² İran'daki işlerin başında İngiltere Tahran maslahatgüzarı Sir Reader Bullard vardı.

1941 yılında Kahire merkezli İngiliz-Amerikan Ortadoğu İkmal Merkezinin kurulmasıyla⁵¹³ birlikte Almanya karşısında gerileyen Rusya'ya İran üzerinden yardım ulaştırma işinin boyutları oldukça genişlemiş ve 1942 yılında bu organizasyona Amerika da katılmıştı. İngiltere artık sadece petrol kaynaklarını korumak amacıyla değil, belki de daha öncelikli olarak Sovyet Rusya'ya yardım ulaştırmak için de aktif olmalıydı. İngiltere'nin hükümet, askeri ve özel sektör personeli aktif şekilde İran'da çalışıyorlar ve Müttefiklerin yardımlarının Rusya'ya taşınmasında hiçbir çabadan kaçınmıyorlardı. Savaşın sonuna kadar İngilizler, İran'da 6 bin kilometreden fazla yol yapmış ya da onarmışlardı. Ayrıca bütün yolların bakımını da üstlenmişlerdi. Aynı zamanda Rusya'ya mal taşımakla meşgul binlerce kamyonu idare edecek büyük bir nakliye örgütü de kurdular. İran demiryolları tamamen Müttefiklerin kontrol ve idaresine girdi. Güneyde Bender-i Şahpur'dan (Şahpur Limanı) Tahran'a kadar İngilizlerin denetimindeki ulaşım ağı, kuzeyde Rus kontrolündeydi.⁵¹⁴

İngilizler, en başta Hurremşehir-Ahvaz'dan-Tenume Limanı'na olmak üzere, başka demiryolu hatları da çektiler. Almanların Kafkas cephesinde ilerlemesiyle birlikte Tahran, Bağdat, Melayir ve Endişmek arasındaki telgraf hatlarına, el konuldu. Ülkenin yolları ve havaalanlarının idaresi ve bakımı ve malların nakliyesi için İngilizler, 70 bin İranlı işçi istihdam etmiş ve ülkede en büyük İranlı işçi istihdam eden işveren konumuna gelmişti. Birçoğu İngilizler tarafından inşa edilen 29 havaalanı, Müttefiklerin kontrolündeydi. İran yönetiminin kontrolünde olan tek havaalanı, Mehrabad'dı ki onu

⁵¹¹Mahmud Kurani Nuşad, "a.g.m", s. 83-84.

⁵¹²Ulus, 24 Nisan 1942

⁵¹³Ekber Velizade, *İttihad-i Cemahir-i Şurevi ve Rıza Şah (Berresi-yi Revabıt-i İran ve Şurevi Miyan-i Du Ceng)*, İntişarat-i Merkez-i İnkılab-i İslami, Tehran 1385, s. 271.

⁵¹⁴İrec Zovki, a.g.e., s. 101.

da Kale Merği ve Duşan Tepe havaalanları gibi İngiliz Kraliyet hava kuvvetlerinin kontrolüne verdiler.

İngilizler kara, hava ve telgraf irtibat hatlarının korunması için İran'ın işlerine müdahale etmekten de sakınmadılar. Karayolları ve demiryolları civarındaki emniyetin korunması için aşiretlerden aldıkları yardım karşılığında onları kendi himayelerine aldılar. Kendi işlerini yürütmek için yerel idarelerin işlerine müdahale edip, işlerin aksaması ya da sabote edilmesinden sorumlu veya şüpheli gördükleri kişi ve gurupları da İran merkezi yönetimine havale ettiler. İletişim ağında bozgunculuk şüphelisi unsurlarla mücadele için İran Hükümeti'ni onları tutuklamaya ve hapsedmeye mecbur ediyorlardı.

İngiltere'nin en önemli hedeflerinden biri petrol bölgelerini ve Abadan rafinerisini iç ve dış tehditlere karşı korumaktı.⁵¹⁵ İngilizler Abadan'da kendi özel bölgelerini ve buna bağlı bir komutanlık kuruyorlardı. "İngiliz, İran ve Irak komutanlık bölgesi"⁵¹⁶ adıyla karargâh oluşturdular.

İngilizler, Abadan'ın yasak bölge ilan edilmesini kararlaştırmıştı. Bu durumu İngiltere Büyükelçiliği'nden gönderilen yazı ile İran Başbakanı Ahmet Kavvam'a bildirdiler. Bu bilgilendirme yazısında, Abadan'daki İran ve İngiltere petrol işletmelerinin, Müttefiklerin savaş çabaları için fevkalade önemli olduğu vurgulanarak, askeri yetkililer detaylı inceleme ve araştırmadan sonra Abadan'ın yasak bölge ilan edilmesi neticesine ulaşmışlardır, deniliyordu. Ayrıca bu kararın doğru şekilde uygulanabilmesi için bazı girişim ve uygulamaların gecikmeksizin gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmişti. Buna göre;

İran Hükümeti bütün Abadan Adasının özel yetkilerle donatılmış İranlı bir yöneticinin yönetimi altında özel askeri bölge olduğunu ilan etmeliydi. Söz konusu yönetici İngiltere'nin İran ve Irak'taki komutanlık bölgesi genel komutanı ile istişare sonucunda belirlenecektir. (Fiili Emniyet Müdürü Albay Hatemi bu makam için uygun görülmüştü.) Bu yöneticiye özel yetkiler verilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca İngiliz-İran petrol şirketinin malları veya operasyonları için tehlike teşkil eden suçları işleyen kişilerin yargılanması amacıyla özel mahkemelerin kurması da isteniyordu. Uygunsuz ve tehlikeli şahısları bu bölgeye girmesinin engellenmesi, Petrol işletmelerinin gerekli

⁵¹⁵ Ali Asğar Zerger, *a.g.e.*, s. 435.

⁵¹⁶ 124/1 Sayılı Belge İngiltere Tahran Büyükelçiliğinden İran Dışişleri Bakanlığı gizli ofisine, Yayınlanmış belge, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Neşr: Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 254.

gördüğü şahıs veya nakliye araçlarını kontrol etmesi bir başka karardı. Kararlar uygulanırken, Emniyet Müdürlüğü üyelerini, Tahran'a müracaat etmeksizin istihdam veya ihraç etmesi, Emniyet Müdürlüğü çalışanlarının maaşlarının İran devleti tarafından ödeneceği de belirtiliyordu.⁵¹⁷

İngilizler, İran halkının siyasi işlere katılma isteklerine olumlu bakmıyordu. Batı değerlerine açık düşüncelere ulaşmadıkça İngiltere için, onları egemen sınıfın yerine geçirmek çok tehlikeli olacaktı. İngiltere bu yüzden egemen sınıfı destekleyerek İran'ı feodal bir ülke olarak tutmak istiyordu. Bu durum İngiltere'nin çıkarları için daha uygundu. İngilizlerin memleketin bütün alan ve işlerinde günbegün artan müdahaleleri İngilizler tarafından desteklenen egemen sınıfın temsilcilerini de bıktırmıştı. Bu durum üst düzey makam ve mevkilerin bile cazibesini yitirmesine sebep olmuştu. Şubat 1942'de Başbakan Furuği görevinden istifa ettiği zaman hiç kimse hükümeti kurma görevini kabul etmek istemedi. İngiliz yanlısı olarak meşhur olan ve o dönemde İran'ın Londra elçisi olan Seyyid Hasan Takizade bile başbakanlık görevini kabul etmekten kaçındı. Suheyli 1942 Mart'ında kabineyi kurma görevini üstlensen de sadece 4 ay bu görevi yürüttü ve istifa etti. 27 Temmuz 1942'de Şah, Meşir-el Devle'yi kabineyi kurması için davet etti. Meşir-el Devle bu görevi kabul etmedi. İngiliz ve Rus desteğine sahip olan Kavvamu's-Saltane 1942 Temmuz ayı sonunda başbakanlığı kabul etti.⁵¹⁸

İngilizler her türlü sola eğilimli ve Sovyet destekli siyasi faaliyetlere de muhalefet etmiş ve bunların karşısında muhafazakâr unsur ve örgütleri desteklemişlerdi. Mevcut durumun sürmesini isteyen İngiltere, İran'da merkezi hükümeti desteklemek yönünde hareket etmeliydi. Ancak merkezi hükümetin zayıflığı ve güçsüzlüğü Onların İran'ın içişlerine müdahale zeminini hazırladı. Bullard da bu sebeple "İngiltere'nin çıkarlarının korunması için İngilizlerin İran'a müdahalesini" tavsiye ediyordu. Bu şartlarda İran tarihinin bu döneminde değişim ve dönüşümler hakkında üst seviyede karar alanlar İngilizler oldu.⁵¹⁹

İranlı siyasetçiler ve devlet adamları, İran'ın durumunun belirlenmesinde İngiltere ve Sovyetler Birliği rekabetinin etkin rol oynayacağını biliyorlardı. Bazı siyasi

⁵¹⁷124/1 Sayılı Belge Dışişleri Bakanlığı, Gizli Ofis İdaresi, 20 Ekim 1942, Sayı: 1318, Abadan'da Askeri Yönetim (Sıkı Yönetim) Kurulması ve Bu Şehrin Yasaklı Askeri Bölge Olarak İlan Edilmesi Hakkındaki Yayınlanmış belge, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Neşr: Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 253-254.

⁵¹⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 112-114.

⁵¹⁹Muhammed Kuli Mecd, *a.g.e.*, s. 477.

guruplar bu iki eski rakibin İran'daki rekabet ve düşmanlığını teşvik etmek ve birini diğerinin aleyhine kışkırtmak eğilimindeydi. İranlılar, İngiliz-Sovyet işbirliğinin geçici olduğunu düşünüyor, İran'daki İngiliz çıkarlarının Rusya tarafından tehdit edileceğine inanıyorlardı. Bu şartlar oluştuğunda İngilizlerin ittifakıyla Ruslara karşı girişimde bulunulması da imkân dâhilindeydi. Ne varki; mevcut şartlarda İngiltere'nin İran'daki siyaseti savaşı kazanmak için Ruslarla tam bir işbirliğine dayanıyordu. İngiltere'nin daha büyük ve uluslararası hedefleri nedeniyle İran'ın bütün irtibat ve iletişim araçlarına ve petrolüne ihtiyacı vardı. Bu yüzden müttefiki Sovyetler Birliği ile her türlü çatışmadan kaçınmak için oldukça dikkatli davranıyordu. İran'ın işgalinden sonra İngilizler kendilerini güvende görüyorlardı. Savaşta Mihver Devletlere karşı Sovyetler Birliği ile ittifak etmek İngiltere için fırsattı. İngiltere'nin daha büyük hedefleri doğrultusunda, Sovyetler Birliği'nin savaş çabalarından faydalanmak, İngilizler için İran'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasından çok daha önemliydi. Görünüşte, yıllarca Rusların İran'ın kuzey sınırlarına ulaşmasını engellemeye çalışan İngilizlerin Kızıldordu kuvvetlerinin İran'ın başkentine kadar gelmelerine ve İngiliz kuvvetlerin yanında yer almalarına razı olmaları hatta bunu sağlamaya çalışmaları İngiliz çıkarlarının korunmasına yönelik bir hamleydi. Gerekirse kendi çıkarları için İran'ın bağımsızlığını da feda edebilirlerdi.⁵²⁰ Bununla beraber savaş ve işgal sürecinde İngilizler, Sovyet faaliyetlerine karşı bazı tedbirler de almayı ihmal etmemişler, iki ülkenin üst düzey yetkilileri arasında İran üzerinde bir soğuk savaş cereyan etmişti.⁵²¹

İran ile İngiltere arasında kurulacak dostane ilişkinin temeli ülkelerin birbirinin hukukuna saygı duymasına bağlıydı. Ancak İngiltere en azından savaş süresince İran'ı görmezden gelmişti. Dahası müttefikleri için İran'ı, her türlü imkânı sağlamaya ve ülkenin bütün iletişim ve ulaşım araçlarını onların hizmetine vermeye mecbur bırakmıştı. İngilizler İran'ı tamamen işgal edip yönetmeyi bile düşünmüşlerdi.

İngiltere devletin ve makamlarının İran'da dikkate almadıkları meselelerden biri, İranlıların katlanmak zorunda kaldıkları utanç ve tahkirdi ve onlar için milli gururun korunması en önemli meseleydi. Ama İngilizler bu tür bir hissi dikkate almaksızın, bütün İran halkının kendileriyle işbirliği yapmasını ve şükran duymalarını bekliyordu. Beklentileri gerçekleşmediği için de İranlıları sırf işgalcilerden nefret

⁵²⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 114-116.

⁵²¹Corc Lenzuvski, *a.g.e.* s. 284.

etmeleri ve onlarla işbirliği yapmamaları sebebiyle, “yalancı”, “korkak” ve “zorbalığa müstahak halk” olarak tanımlıyorlardı.⁵²²

Buna ek olarak İngilizlerin kendilerine münhasır ruh halleri ve moral değerleri Asya halkları ile iletişime geçip, ilişki kurmalarına ve kendilerini onlarla eşit görmelerine engel oluyordu. Bir İngiliz, İran’da halk nazarında genellikle soğukkanlı, kendini beğenmiş ve bencil olarak görülüyordu. Bu nedenle de çoğunlukla İngilizlerden nefret edip, onlardan uzak duruyorlardı.⁵²³ Nitekim Sir Bullad da Temmuz 1941 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektupta ve daha sonra hatıralarında İranlıların bu nefretini itiraf etmektedir.⁵²⁴

İngiliz kuvvetleri İran’a girdikten sonra İngiltere, İran’da Alman propagandasına karşı “basın ateşeliği ofisi”nden güçlü bir propaganda örgütü kurmayı gerekli gördü. Bu yolda 1942 yılının ilk aylarında Tahran büyükelçiliğinde “halkla ilişkiler bürosu”nu kurdular. Bu büro aslında İngiltere İstihbarat Bakanlığı’na bağlıydı. Savaş yılları süresince İngiltere Elçiliği’nin halkla ilişkiler bürosu İran’da bir dizi propaganda ve yayın girişiminde bulundu ve gün be gün propaganda faaliyetlerini genişletti.⁵²⁵ Bu büroyu 1939 yılında İngiltere’nin Tahran Elçiliği Basın Ataşesi olarak yetkilendirilen Ann Lambton yürütüyordu.⁵²⁶ İran’daki ilk İngilizce gazete olan “Tehran Daily News” 1943 yılı başlarında bu büro tarafından yayınlandı. İngiltere’nin Tahran Elçiliği Basın Ataşesi bürosu da “Tefsir” adıyla haftalık bir bülten yayınlıyordu. Bu renkli ve resimli haftalık yayının İran’da okuyucuları da vardı ve tirajı 11 bine ulaşıyordu. İngiltere Elçiliği tarafından dağıtılıyor ve devlet ricali, siyasetçi, hükümet üyeleri ve vekillerin çoğuna gönderiliyordu.

Ekim 1943’de yayınlanmaya başlayan “Nov Nehalan” (Yeni-Genç Fidanlar) gazetesi gençler içindi. Günlük 20 bin tirajı ile dönemin en çok satan gazetesi olmuştu. Bu gazete Kültür Bakanlığının işbirliği ile okullarda öğrencilere dağıtılıyordu ve İranlılardan oluşan bir yazı kurulu, bu gazetenin konularının hazırlanmasında gazetenin editörüne yardım ediyordu. İngiltere Elçiliği’nin halkla ilişkiler bürosu aynı şekilde

⁵²²İngiltere’nin Tahran Elçisi Bullard’ın 26 Mayıs 1942 tarihli Raporu. Bkz: İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 116-117.

⁵²³Sir Reader Bullard Sefir-i Kebir İngilistan Der İran, *Şotorha Bayed Birevend*, Tercüme: Hüseyin Ebuturabiyen, Neşr-i Nov, Tehran 1362, s. 53. ; Corc Lenzuvski, *a.g.e.*, s. 289.

⁵²⁴Gulamhüseyin Mirza Salih, *Hatırat-ı Sir Reader William Bullard Sefir Kebir İngilistan Der İran Nameha-i Ez Tehran*, Neşr-i Nigahi Muasır, Tahran 1388, s. 108.

⁵²⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 124.

⁵²⁶Fatıma Safevi, “*Duşıze Lambton*”, *Feslname-i Mütalaat-i Tarihi*, Tahran 1386, Şomare-i 19, s. 86; Gulamhüseyin Mirza Salih, *Nameha-i Ez Tehran, Hatırat-ı Sir Reader William Bullard Sefir Kebir İngilistan Der İran*, Neşr-i Nigahi Muasır, Tahran 1388, s. 101.

İranlı kadınlar için “Alem-i Banevan” (Kadınların Dünyası) adıyla aylık bir dergi yayınlamıştı. Bu dergi Haziran 1943’te yayınlanmaya başlamış ve 4 bin adet basılmıştı.

Dergi ve gazete yayınına ek olarak İngiltere elçiliğinin halkla ilişkiler ofisi, İngilizce haber ve propaganda filmleri yayınlayan bir film birimi de kurmuştu. Bu filmlerin gösterimi ya İran sinemaları gibi ticari kanallardan yapılıyor ya da film gösterimine mahsus seyyar araçlar aracılığıyla il ve ilçelerde gösterime sunuluyordu. Radyo İran’dan, İngiliz elçiliği halkla ilişkiler bürosu tarafından yarım saatlik bir radyo programı da yayınlanıyordu. Görsel propaganda faaliyetleri içinde de Halkla ilişkiler ofisinin hazırlamış olduğu propagandif resim ve posterlerin sergilenmesi vardı..⁵²⁷ Ayrıca İngilizler düzenli olarak İran ordusu ile İngiliz kuvvetleri arasında temas ve irtibat oluşturmaya çalışıyordu.⁵²⁸

1944 ve 1945 yıllarında İngiltere elçiliği halkla ilişkiler bürosunun faaliyetleri daha yaygın ve düzenli hale geldi. Başlangıçta bülten halinde olan Tahran Neşriyatı basılı gazeteye dönüştü ve haftada bir gün ek veriyordu. 1944 yılının sonlarında gazete, Tahran ve ilçelerinde yaklaşık 4 bin adet satılıyordu. Bu gazete savaş durumu ile ilgili güvenilir ve belgeli bilgi ve haber içermenin yanı sıra İngiliz propagandalarına da hizmet ediyordu. Ayrıca İran-İngiltere hayır kurumunun ve Ortadoğu Tedarik Merkezi’nin faaliyetleri de gazetede konu ediliyordu.⁵²⁹ İngiltere Elçiliği hayır işleri çerçevesinde İran’a bin yataklı bir hastane yaptırmıştı. Ayrıca Kızıl Haç da dikkate değer faaliyetlerde bulunmuştu.⁵³⁰

İran’ın farklı şehirlerinde yer alan İngiltere konsoloslukları da propaganda konusunda olağanüstü faaliyetler içinde olmuş ve Elçiliğin halkla ilişkiler bürosunun şubelerini açmışlardı. Bunlar işi radyo alıcıları kurmaya kadar götürmüşlerdi. İngiltere, sesini en ücra köşelere bile duyurabilmeliydi.

İngiliz Elçiliği, ilgi duyan İranlılara ve yabancılara İngilizce öğretmek içinde bir birim kurmuştu. İran’daki İngiliz Kültür Derneği ile koordineli olarak İngilizce kursları açmıştı. 1944 yılında sadece Tahran’da 500-2000 kadar İranlı bir şekilde İngilizce öğrenmekle meşguldü.

Savaşın kaderinin bütün cephelerde Müttefiklerin lehine belirlendiği 1945 yılında, İngilizlerin İran’daki propaganda faaliyetleri azalmış, özellikle savaş ve askeri

⁵²⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 124-125.

⁵²⁸Corc Lenzuvski, *a.g.e.*, s. 286.

⁵²⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 125.

⁵³⁰Corc Lenzuvski, *a.g.e.*, s. 289.

operasyon hakkındaki propagandalar durmuştu. 1945 yılı sonları itibariyle yapılan propagandalar, İranlıların dikkatini İngiliz toplumunun yaşam tarzına çekmeye yönelmişti. Böylece İngiliz toplumunun yaşam tarzını İran halkına tanıtmak ve benimsemelerini sağlamak istemişlerdi.⁵³¹ Savaş yılları süresince İngiltere'nin İran'daki propagandalarının nitelik ve amacı dikkate alındığında İngilizlerin saldırgan ve saptırıcı bir tarz benimsemedikleri görülecektir. Onların propaganda faaliyetlerinde asla İngiltere'nin müttefiklerinden hiçbirine eleştiri, doğrudan veya dolaylı saldırı mevcut değildir. İngiltere'nin İran'daki propagandif siyaseti Sovyetler Birliği aleyhine her türlü eleştiri ve saldırıdan kaçınmaya dayanmıştır.⁵³² İngiltere'nin savaş yıllarında Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler ve tam işbirliği kurma yönünde olduğu gibi, propaganda faaliyetleri de bu yöntemi takip ediyordu. İngiliz propaganda sisteminin idarecileri de İranlıları, Sovyetler Birliği-İngiltere kampında meydana gelen ittifak, birlik ve uyumun etkisi altına almaya çalışıyorlardı. Ancak bu yaklaşım, İranlılar üzerinde İngiltere için olumsuz ve şüpheli bir izlenim bırakmıştı. İranlılar Rus İngiliz işbirliğinin savaşın getirdiği bir zorunluluktan kaynaklandığını, İngiltere'nin Sovyet Rusya ile İran üzerinden pazarlık yapacağını düşünüyorlardı. İranlılara göre, İngiltere Sovyetler karşısında zayıf durumdaydı ve kendisine güvenilmemeliydi.⁵³³

3.3. Müttefik İşgalinden Sonra İran'da İç Durum ve Güvenlik

Müttefiklerin gelişile birlikte merkezi hükümetin karşı karşıya kaldığı en kronik ve şiddetli sorunlardan biri aşiretler bölgesindeki huzursuzluktu. Rıza Şah'ın istifasının neticesi öncelikle kırsal kesimlerde ortaya çıktı. O zamana kadar merkezi hükümete tabi olan kabile ve aşiretler merkezi hükümetin emir ve talimatlarına itaat etmekten kaçındılar.⁵³⁴ Bu karışık durum özgürlük arayışındaki bazı unsur ve güçlerin baskıdan kurtulmasına neden oldu. Ancak ülkenin işgal edilmesi, Ordu ve jandarmayı iç sorunlar karşısında aciz bırakmıştı. İran'daki huzursuzluğun iki önemli sebebi vardı; biri Meclis ile Hükümet arasında ahenk bulunmaması, ikincisi de ülkedeki Sovyet ve İngiliz unsurlarının kışkırtmalarının durdurulamamasıydı.⁵³⁵

Ağustos 1941'den sonra, devletin güç ve hükümet alanı fiilen Tahran ve güney bölgeleri ile sınırlandı. Bu bölgelerde de devletin hâkimiyeti tam değildi. Zira bölgenin

⁵³¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 125-126.

⁵³²Corc Lenzuvski, *a.g.e.*, s. 288-289.

⁵³³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 126-127.

⁵³⁴Son Posta, 23 Nisan 1942.

⁵³⁵Tan 25 Nisan 1942

bedevi ve göçebe kabileleri yeniden başkaldırmıştı. İşgalcilere karşı direnişin bırakılmasıyla birlikte binlerce asker silahları ve mühimmatlarıyla kışlalardan kaçtılar. Hükümet ise merkezde gözetim altında veya tutuklu bulunan kabile ve aşiret reislerini serbest bıraktı. Bu reisler kendi kabile ve aşiretlerine geri döndüler. Hükümetin bu uygulaması ve yabancıların ülkeye saldırmasından kaynaklanan kargaşa, yeniden aşiret liderlerinin iştahını kabarttı ve büyük bir tehdit ülke güvenliğini tehlikeye soktu.⁵³⁶ 25 Ağustos'tan sonra hükümeti kuran Furuği, Rıza Şah döneminde sürülmüş ve şehirlerde ikamet eden aşiretlerin başıbozuklarını geri döndürdü. Böylece onların itaatsizlik ve haydutluk yapmalarını önlemeyi düşünmüştü. Ancak aşiret mensubu bu insanlar gittikleri bölgelerde sorun oldular.⁵³⁷ Bu durumda ordunun yeniden yapılandırılması ciddi ve hayati bir konuydu.

1941 kışının başında ordunun çözülmesi doruk noktasına ulaşmıştı. Ordu personelinin morali bozuktu. Orduyu yeniden yapılandırma askerlerin morallerini güçlendirecekti. İran ordu subayları arasında orduyu yeniden yapılandıracak teknik bilgiye sahip olan askerler olmasına rağmen, özgüvenleri yetersizdi. Yabancı uzmanlardan yardım almayı da milli gururları sebebiyle uygun görmüyorlardı. Bu yüzden yabancı müsteşarların danışmanlık ve yardımlarını kabul etmiyorlardı. Bu gurup, Rus ve İngiliz işbirliği sonucunda İran ordusunun yaşadığı aşağılanma nedeniyle, özellikle İngilizlerden nefret ediyorlardı.⁵³⁸ Kuşkusuz İran ordusunda görev yapan subayların çoğunluğu müttefiklere düşman gözüyle bakıyorlardı ve onlara karşı faaliyet göstermeye hazırdılar.⁵³⁹ İranlı subaylar, Müttefiklere karşı öfke doluydular. Ordu bu halde iken Hükümet ülkeye nasıl hâkim olacaktı?

Merkezi hükümetin karşılaştığı ilk ciddi olay 1942'de İran'ın kuzeyinde Kürdistan bölgesinde çıkan isyan olmuştur. Muhammet Reşid liderliğinde çıkan isyan beş bölükten oluşan hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. İsyanın İngilizler tarafından desteklendiği söylentilerinin ayyuka çıkması İran Hükümeti'ni bu yoldaki propaganda ve faaliyetleri engellemek için bir bildiri yayınlamaya zorlamıştı. Hükümet herkesin şiddetle cezalandırılacağını ilan etmiştir.⁵⁴⁰ İngiltere elçiliği de derhal Farsça

⁵³⁶Murtaza Dehkan Nejad, Zarife Kazimi, "Tehevvulati Niruyi Nizami-yi İran Ez Ağaz-i Ceng-i Cehani-yi Evvel Ta Payan Ceng-i Cehani-yi Dovvom", Feslname-i Arşiv-i Milli, Şumara 2, s. 78.

⁵³⁷İrec Zovki, a.g.e., s. 75-76.

⁵³⁸İrec Zovki, a.g.e., s. 76-77.

⁵³⁹Kave Beyat, *Sutun-i Pencom: Guşeha-i Ez Faaliyetha-yi Avamil-i Alman Ber Esas-i Esnad-i Mahremane-i Britanya (İran 1320-1324)*, Muesse-i Ferhengi-Hüneri Cehan-i Kitab, Tehran 1391, s. 20.

⁵⁴⁰Son Posta, 23 Nisan 1942.

bildiriler basıp bu algıyı kırmak için isyan bölgesinde dağıtmaya başlamıştır.⁵⁴¹ İngiltere aleyhinde gelişen propagandaya karşılık, bu olayda Rus parmağı aşıkardı.

Rusların gizli ve açık desteği ile Deştistan, Tengistan ve hepsinden önemlisi Kürdistan'ın Güneyi, devlet görevlilerinin kabile reisleri tarafından ihraç edildiği yerlerdi. Bu bölgelerde, bölgenin yönetim işleri kabile ve aşiret reisleri tarafından yürütülüyordu. Kürtler sadece isyan ve güvensizliği körüklemiyor aynı zamanda Kürdistan'ı merkezi hükümetin kontrolü dışına çıkarmak ve özgürleştirmek için uygun bir fırsatın oluşmasını da bekliyorlardı. Sovyetler Birliği de İran Hükümeti tarafından, Kürtleri bastırmak için asker gönderilmesini önleyerek, Kürtleri cesaretlendiriyordu. Kimi Kürt liderleri uygulamalarının İngiltere tarafından onaylandığını iddia ediyorlardı. İngiltere'nin Tahran Elçiliği bu konuda bir bildiri yayınladı ve bu bildiri uçaktan Kürt bölgelerinin üzerine atıldı. Bu bildiride İngiltere'nin, açıkça merkezi hükümeti desteklediği yazıyordu. İngiltere Hükümeti, merkezi hükümetin gücünün Kürdistan'da da yaygınlaşmasını istediğini ve merkezi hükümetin Kürtlerin isteklerini dikkate alması gerektiğini vurgulamıştı. Bildiride İngiltere'nin Muhammed Reşid Kadirhanzade⁵⁴² gibi hiçbir Kürt liderini desteklemeyeceği de vurgulanmıştı.⁵⁴³

2 Mart 1942 tarihinde Furuği Hükümeti meclisten çok zayıf destek alınca istifa etmek zorunda kaldı.⁵⁴⁴ 9 Mart 1942'de hükümet değişikliğine gidildi. Aynı gün hükümeti, Ali Suheyli kurdu ve yeni başbakan oldu. Hükümet ve Ordunun çabalarına rağmen ülkenin huzursuzluğu ve güvensizliği konusunda yapılan muhalefete karşı Başbakan Ali Suheyli ve Tuğgenaral Riyazî, ülkedeki birliği sağlama çabası içindeydiler. Başbakan Ali Suheyli'nin Milli Şura Meclisi'nin gece oturumundaki konuşmasını haber veren Tahran Radyosu, Başbakan'ın Mecliste tenkit edildiğini söylüyordu. Başbakan Ali Süheyli, ülkede birliğin mevcut olmamasının üzücü

⁵⁴¹Sir Reader Bullard Sefir-i Kebir İngilistan Der İran, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁴²Muhammed Reşid (Hama Reşid) Kürt isyanının asli faktörlerinden biriydi. O aslen Irak Kürtlerindendi ve İran'da yaşıyordu. Rıza Şahın saltanatı döneminde Irak'a sığınmış, mal ve mülkü müsadere edilmişti. Ekim 1941'de (İran'ın işgal edilmesinden bir ay sonra) Hama Reşid İngiltere'nin Irak büyükelçisi ile Bağdat'ta görüştü ve büyükelçiye Kürtlerin bundan sonra İran hükümetinin egemenliği altına girmeyeceklerini söyledi. İngiltere Bağdat elçisi Hama Reşid'i isyan ve ayaklanma yaratmaktan menetmiş ve İngiltere devletinin kendisini desteklemeyeceğini resmen bildirmişti. İngiltere elçisinin olumsuz cevabına rağmen Hama Reşid İran'a girdi ve 1942 yılının başlarında İran merkezi hükümetine karşı askeri eylem girişiminde bulundu. Bkz: İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁴³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 77-78.

⁵⁴⁴36 Sayılı Belge, İran Şehinşahlığı İstanbul Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na Yayınlanmış belge, 25 Nisan 1942, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Neşr: Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 93.

olduğunu vurgulamıştı. Milli Şura Meclisi'ne hitaben, askerlerin çabalarının takdir edilmediğini söylemiş, onların ülkenin bağımsızlığı yolunda canlarını feda ettiklerini vurgulamıştı. Suheyli, ülkede vatan hainlerinin olabileceğini ve onların bu davranışının kötü bir sonucu olacağını bilmemiz gerekir diye de eklemişti. Ayrıca tenkitlerin ülkeyi zayıflatmak dışında bir faydası olmadığı gibi bundan sonra da olmayacaktır diyerek meclisi uyarmıştı.

Başbakanın nutkundan sonra Tuğgeneral Riyazî konuşmuş ve bu kriz döneminde İran'da büyük bir isyan harekâtı ve güvensizliğin mevcut olduğunu söylemişti. Bu krizi bertaraf etmeye çalışan askerlerin bedel ödediğini, bütün bunlara rağmen Ordu'nun tahkir ve tenkite maruz kaldığını vurgulamıştı. Bunun iyi bir gidişat olmadığını söyleyerek uyarısını yapmıştı.⁵⁴⁵

İran'daki aşiret ve işgal güçlerinin sebep olduğu karışıklıklar sürerken, mali durum da günden güne bozulmaktaydı. Müttefik kuvvetlerin İran'da konuşlanmasından ve operasyonlarından kaynaklanan ekonomik sorunlar çoktu ve İran'ın kamu yaşamını şiddetle etkisi altına almıştı. Bir yandan Müttefiklerin aşırı alımları nedeniyle İran piyasasında oluşan ve Riyal'in değerini düşüren enflasyonun etkisiyle temel ihtiyaç maddelerinin değeri artıyor ve İran halkının genelini oluşturan fakir bireylerin satın alma gücü azalıyordu. Öte taraftan Müttefikler yiyecek ve temel ihtiyaç maddelerinin büyük kısmını toptan satın alıyorlardı. Bu nedenle malzeme ve gıda piyasada bulunmaz ya da az bulunur olmuştu. İhtiyaç maddelerini satın almada ve biriktirmede birbiriyle yarışan çıkarıcıların insafsızlığı İran halkının yaşamını zorlaştırmıştı.⁵⁴⁶ Ülkenin mali kriz ve tehlikeye maruz kaldığını gören İran Hükümeti, Üçlü İttifak Anlaşmasında, Müttefik Devletlerin üstlendiği taahhütlere dayanarak, İran'a ekonomik yardımlarda bulunması için Müttefiklerden, özellikle İngiltere'den yardım istedi.

26 Mayıs 1942'de İran ve İngiltere arasında mali bir anlaşma imzalandı.⁵⁴⁷ Bu anlaşmaya göre İngiltere temel malların İran'a gönderilmesi için gerekli girişimlerde bulunmayı üstlendi. Buna karşılık İran da, İngiliz askerlerinin harcamaları için yeteri kadar Riyal bulunduracaktı. Anlaşmanın bitiş tarihi ise 1942 Üçlü İttifak Anlaşması maddelerine göre, İngiliz kuvvetlerin İran'dan çıkması olarak belirlenmişti.

⁵⁴⁵30 Sayılı Belge, İran Şehinşahlığı İstanbul Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, Yayınlanmış belge, 23 Nisan 1942, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1389, , s. 83.

⁵⁴⁶ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁵⁴⁷İttılaat, 8 Hordad 1322 (29 Mayıs 1943)

Diğer bir mali anlaşma ise 1943 Nisan'ında İran ve Amerika arasında imzalandı. Bu anlaşmaya göre İran, Amerika'nın İran'da konuşlu kuvvetlerinin harcamaları için gerekli Riyal'i temin edecekti. Amerika ise bu Riyanın karşılığını dolar olarak ödeyecekti. Ayrıca İran ve Sovyetler arasında da bir anlaşma imzalandı. Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanan mali anlaşmada İran, Sovyetler Birliği'nin İran'da bulunan askeri gücünün harcamaları için gerekli Riyal'i bulunduracaktı ve karşılığında ihtiyaç duyulan gıda maddelerini alacaktı.

Savaşın kaynaklanan anormal durum ve Müttefik güçlerin savaş amaçları için İran'daki ağır harcamaları enflasyonu artırıyor. İran Hükümeti enflasyonu düşürmek için gerekli adımları atamıyordu. Hayat pahalılığı 1939 ve 1944 yılları arasında yaklaşık yüzde yedi yüz arttı.⁵⁴⁸İşgalden sonra İran'ın içinde bulunduğu zor durum, 1942 yılı içinde İran'dan Türkiye'ye sığınan mülteci sayısında artışa sebep olmuştu⁵⁴⁹

1943 yılının sonlarında Rus yetkililerin ve askerlerinin Azerbaycan ve kuzey eyaletlerindeki kural dışı uygulama ve girişimleri artmıştı ve İngilizler tarafından da takip ediliyordu.⁵⁵⁰

Müttefikler savaş gereksinimleri ve kendi çıkarlarına uygun gördükleri için, faşist eğilimlerle suçlanan bir grup politikacı, devlet adamı, askeri yetkili, medya patronları ve bazı İranlı bireyleri tutukladılar. Bu toplu tutuklama İran'da ikamet eden Almanların tutuklanmasının ardından ve Müttefiklere karşı faaliyetleri engelleme bahanesiyle gerçekleşti. Ancak işin gerçeği İngiltere ve Sovyetler Birliği bu eylem ile askeri kuvvetlerinin İran'a saldırısını, İran halkına meşru göstermek istiyorlardı. Aynı zamanda İran'ı Mihver ülkelerin üssü olarak gösterip, Mihver unsurları Almanya'nın İran'daki beşinci kolu ve Almanya'nın Ortadoğu'daki siyasi başarılarındaki önemli etken olarak göstermeye çalışıyorlardı. Müttefiklere göre, İran'a saldırmayıp işgal etmemiş olsaydılar bu beşinci kolun faaliyetleri bir gün Alman kuvvetlerini İran sınırına dayandıracaktı ve Müttefiklere büyük zarar vereceklerdi.⁵⁵¹ İran'ın İşgalinin ne kadar haklı ve yerinde olduğunu savunuyorlardı.

Sovyetler Birliği ve İngiltere, İran'da ikamet eden Alman uyruklu vatandaşları tutukladıktan sonra İran dışındaki tutuklularına götürdüler. Tutuklanan İran vatandaşlarını ise Erak ve Reşt şehirlerindeki kışlalarında gözetim altına aldılar ve bazı

⁵⁴⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁵⁴⁹BCA, 30-18-1-2_98-50-17.

⁵⁵⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 96.

⁵⁵¹Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 35.

İran vatandaşları iki yılı aşkın bir süre tutuklu kaldı. İran Dışişlerinin Müttefik Devletlere İran vatandaşlarının tutukluluğuna itirazı sonuç vermedi. Müttefik devletlerin yetkilileri iddia ettikleri tehlike (İran’da Alman faşizmi ve buna hizmet edenler) bahanesiyle bu uygulamayı askeri bir gereklilik olarak gösterip, İran’ın güvenliği için bunun mutlak olduğunu savundular. Topraklarını büyük bir tehlikeden kurtardıkları için İran halkının, kendilerine teşekkür borçlu olduğunu dile getirdiler.

Müttefik devletler, silahlı kuvvetlerinin İran’da konuşlanmasından kaynaklanan parasal enflasyonu göz önünde bulundurmaksızın hükümeti diplomatik baskı altına almış ve hükümetten, bu iki devletin silahlı kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için büyük miktarlarda İran banknotları basmasını ve kendilerine verilmesini istiyorlardı. Ülkenin yasalarına bakılmaksızın ne olursa olsun bu isteklerinin yerine getirilmesini istediler. İran makamları bu taleplerinin imkânsız olduğunu bildirince hükümet üzerindeki baskılarını artırdılar. Kısa bir süre sonra İngiliz ajanların kışkırtmaları ile bir avuç bozguncu başkentte gösteriler yaptı ve kentin kamu düzenini altüst ettiler. Kuvvetlerini Tahran dışına çekmiş olan İngilizler, başkentte düzeni ve emniyeti sağlama bahanesiyle yeni kuvvetler sevk ettiler. Böylece Mili Şura Meclisini para basma önerisini kabul etmeye zorladılar.

Tudeh Partisi ve benzeri unsurların çiftçiler arasındaki propaganda ve kışkırtmaları tarım ürünlerinin üretim seviyesinin azalmasına neden oldu ve bu propagandalar ülkenin sanayi kuruluşlarında üretim işini bariz bir şekilde durdurmuştu ve sendikalarda örgütlenen işçiler fabrikalarda çalışma yerine gösteri ve miting alanlarına çekiliyorlardı.⁵⁵²

İran’ın dostları olduğunu iddia eden müttefikler ise İran’ın silah ve mühimmat üreten fabrikalarına nasıl el koyacaklarının düşüncesi içindeydiler. Hatta İngilizler İran ordusunun elinde bulunan 155 milimetrelik topları alma konusunda kararlıydılar. Ruslar ise Baba Rıza Şah tarafından kurulan mühimmat ve kurşun üretim fabrikasını kendi ülkelerine taşımayı istiyorlardı.⁵⁵³

İngiltere ve Sovyet Rusya İran ile imzaladıkları Üçlü İttifak Anlaşması gereği İran’ın askeri ve emniyet güçlerine karışmama sözü verdikleri halde asla bu söze sadık kalmadılar.⁵⁵⁴ İran’ın askeri güçlerine dayatma yapmaları bu anlaşmanın tam aksineydi.

⁵⁵² Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁵⁵³ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁵⁴66 Sayılı Belge, Dışişleri Bakanlığının, Sovyetler Birliği Memurlarının İran İşçilerine Müdahalesi Hakkında Başbakanlığa Yayınlanmış Mektubu, 17.12.1945, Sayı: 6342, *Esnadiyi Ez İşgal-i İran Der*

Askeri güvenlik güçleri işgalcilerin izni olmadan herhangi bir yere intikal yapamazlardı. İran Askeri güçleri herhangi bir yerde durmak istedikleri zaman, mutlaka işgal kuvvetlerinden izin almaları gerekiyordu. Askeri işlere müdahale ederek uygulanan baskılar imzalanan anlaşmaya aykırı olarak daha fazla müdahale halini alıyordu. Mesela Horasan'da devlet yetkililerinin Rus makamlarla müzakereleri sonucu Elçilik Ateşesi şunu ilan etti: Biz kesinlikle İran'ın kendi Askeri gücünü oluşturması ve korumasına karşı değiliz. Şu şartla ki, Sovyet güçlerinin olduğu bölgelere ve emniyet probleminin olmadığı yerlere karışmamak koşulu ile.⁵⁵⁵ Bu anlaşmanın ilgili maddelerinde İran'ın emniyet ve askeri güçlerinin şehirlerdeki halkın güvenliğini sağlama görevi yoktu. Bununla birlikte, merkezi hükümete muhalif bazı odaklar işgalcilerin kendilerine tanıdıkları güvenceye dayanarak emniyeti bozuyorlardı.

Askerin özgür hareket etmesi İran devletinin gücünün kilit noktasıydı. Ancak işgal güçleri İran askerinin özgür olmasına izin vermediği için şehirlerde güvenlik sağlanamıyordu.⁵⁵⁶ Askerin ve emniyet güçlerinin hareket alanının sınırlandırılması, ayrılıkçı ve ülkeyi parçalamak isteyen grupların önünü açıyordu. Zaten amaç da buydu. Savaşın sonra İran için düşünülen plan, ülkeyi parçalamaktı. Büyük plan İran'ın, emniyetini sağlayamaz hale gelmesi ve bölünmesi idi. İran, kendisine dayatılan bu Üçlü İttifak Anlaşması ile kendi toprakları üzerindeki bütün iletişim araçlarını Müttefiklerin emrine ve kontrolüne terk etme sözü vermişti. Bu araçlar hem iletişim hem ulaşım araçları idi. Demiryolu, karayolları, ırmaklar, nehirler, meydanlar, havalimanları, limanlar, petrol boru hatları, telgraf ve telefon araçları ile telsiz sistemlerini Müttefiklerin kontrolüne vermeyi kabul etmişti. Buna rağmen daha fazlasını istiyorlardı.

İran, hem işgalcilerin hem de işgalcilerin destekledikleri çetelerin isteklerini karşılamak durumundaydı.

Tebriz'deki devlet yetkilileri bir okul binasını Sovyet Rusya'nın dostları gurubuna vermek zorunda kalıyorlardı. İşbirlikçi gruplar burada konferanslar

Ceng-i Cihani-yi Dovvom, Katl, Te'adiy ve Tecavüz, Müdahale Der Umur-i Dahili, Müdahale Der Umur-i Nizami ve Tasarruf-i Emakin, C. 6, Tehiyye ve Tanzim: Merkez Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tehran 1391, s. 135.

⁵⁵⁵Mahmud Kurani Nuşad, "a.g.m", s. 84- 85.

⁵⁵⁶35 Sayılı Belge, İran Şehinşahlığı İstanbul Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen, İran'ın Siyasi Ve Askeri Durumu Hakkında Yayınlanan Makale, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahrn 1389, s. 92.

düzenliyorlardı. Bu konferanslar, İran Devletinin faydasına değil bilakis parçalanmasına yönelikti. Bu tip girişimler Müttefiklerin tam bir işgal mantığı ile hareket ettiklerini ve bu anlaşılmaya bile sadık kalmadıklarını gösteriyordu. Nitekim anlaşma işgalin gerekçesi gibi işletiliyordu.⁵⁵⁷

3.4. İşgal Altındaki İran'da Siyasi Durum ve Partilerin Kurulması

Rıza Şah'ın saltanattan çekilmesi ve İran'dan ayrılmasından sonra ülkenin muktedir bir liderin eksikliğini hissettiği açıkça belliydi. Muktedir ve nispeten uzun soluklu Rıza Şah döneminin bitmesi ister istemez ülkeyi tecrübeli, eğitilmiş, seçkin ve elit bürokratların kıtlığıyla da karşılaştırmıştı. 1941 Eylül'ünden itibaren İran, bu durumun etkilerini derinden hissetti. Rıza Şah'ın gidişinden sonra işbaşına gelen yeni hükümetin, demokratik prensiplere ve demokrasi ilkelerine riayet etme zorunluluğu olumsuzlukları daha da arttırmıştı. Demokrasiyi bir ülkede anında tesis etmek mümkün olmadığı gibi ülkenin işgal altında olması da İran'ın siyasi atmosferini büyük değişim ve dönüşümlere maruz bırakmıştı.⁵⁵⁸ Rıza Şah döneminde grupların, örgütlerin ve partilerin her türlü siyasi faaliyeti yasaklanmışken, şimdilerde bu gruplar bazen de dış destekli olarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

İran'ın On Sekiz milyonluk nüfusunun üçte ikisini çiftçiler, aşiret ve kabileler oluşturuyordu ve bunların geneli okuryazar değildi. Bilinçsiz ve yoksuldular. Nüfusun geriye kalan üçte biri ise şehirlerde veya büyük şehirlerin civarında yaşıyorlardı. Bu kesimin yarısını okuryazar olmayan işçiler oluşturuyordu. Ama bu kesim şehir ile irtibatlı olduğu ve şehirlerde yaşadıkları için kısmen siyasi bilince sahiptiler. Bu kesimin diğer yarısı ise eğitimleri ölçüsünde siyasi bilince, iş ve mesleğe sahiptiler. Bu kesim; devlet memurlarını, orta ölçekli tüccarları, feodalleri, küçük toprak sahiplerini, sanatçıları, öğrencileri ve profesyonel işçileri kapsıyordu. Bu sosyal ve siyasi sınıfın başında, İran nüfusunun yüzde birini oluşturan çok küçük bir grup yer alıyordu. Bu küçük grup servet, siyaset ve devlet işlerinin kontrolünü ellerinde bulundurarak halka hükümet ediyordu. Bu sınıf; büyük feodaller, toprak sahipleri, hisse sahipleri, aristokrat politikacı ve ülkenin gerçek yöneticileri sayılıyorlardı.⁵⁵⁹

İran'da Rıza Şah'ın kurduğu güç tekelinin kırılması ve Rıza Şah sonrası oluşan boşluk ve işgal ortamının yarattığı karışıklıkla; aristokratlar, feodaller ve yöneticiler

⁵⁵⁷ Mahmud Kurani Nuşad, "a.g.m", s. 84- 85.

⁵⁵⁸ Corc Lenzovski ,a.g.e., s. 193.

⁵⁵⁹ İrec Zovki, a.g.e., s. 87.

güçlerini yeniden kazandılar. Meclis vekilleri ülke siyaseti yerine yolsuzluk işlerine yönelmişti. Mecliste söylem ve eylem arasında büyük bir zıtlık vardı. Vekillerin çoğu şahsi görüşlerini etkili kılmak ve bakanlıklara arkadaş ve tanıdıklarını seçtirmek için ülkeyi krize çekiyorlardı.⁵⁶⁰ Oysa halk bu meclise ümitle bakıyordu. Furuği'nin istifası ve ardından Suheyli kabinesinin kurulması sırasında basın, meclisin niteliğine atıfta bulunarak vay halimize diyordu⁵⁶¹ Ortalama halktan daha fazla siyasi bilince sahip olan toplumun aydınları böyle bir durumdan dolayı acı çekiyorlardı. Mevcut duruma itiraz ediyorlardı ama seslerini halka ulaştırıyorlardı. Ancak kariyer düşkünleri, isim ve mevki peşinde olanlar fırsattan istifade edip siyasi parti ve guruplar kurmaya başladılar. İdeolojik ve siyasal örgütlerin sayısı artmıştı. Öyleki 1944 yılında İran'da altmıştan fazla siyasi parti, gurup ve örgüt kurulmuştu. Hepsinin hedef ve programları birbirine benzerdi ve genel olarak sol eğilimlere sahiptiler. Bu gurupların sola kaymaları gerçekten siyasi inançtan daha çok küresel atmosferden kaynaklanıyordu. Bu partiler ve örgütlerden çok azı düzenli bir parti örgütü ve teşkilatına sahipti.

İran'da, halkı arkasından sürüklemek isteyen aydınlar, bunda başarılı olamayınca ümitsizliğe kapıldılar. Sonrada gidip nispeten organize bir yapıya sahip olan Tudeh Partisi'ne yöneldiler. Ancak Tudeh'in arkasında Sovyet Rusya vardı ve milli duruşa inanan aydınlar yaman bir çelişkiye düşmüşlerdi. Milli ve yabancı güçlere bağlı olmayan partiler kurma yönünde kimi çabalar da gösterildi. Ama bu partilerin liderleri milli yöne sahip olmadıklarından başarılı olamadılar.⁵⁶² Çeşitli siyasi guruplar eski rejime kin, nefret ve düşmanlık beslemeyle birlikte rakiplerine, dönemin hükümetlerine ve bazı bakanlara iftira ve hakarete bulunuyorlardı. Hükümetlerin istikrarsızlığı ve sürekli değişim ve dönüşümü, karmaşayı arttırıyordu. Belirli program ve hedeflere sahip köklü ve deneyimli partilerin eksikliği, durumun karışıklığına katkı sağlıyordu. Zira rakip siyasetçilerin çoğu kişisel konularda çekişiyorlardı.⁵⁶³

Meclisteki gurup ve fraksiyonlar arasında siyasi partiler de yer alıyordu. Rıza Şah'ın gidişi değişmeci ve reformcu siyasi cemiyetlerin oluşmasında etkili oldu. İran 1943 yılından itibaren yeni bir siyasi hayata başlamış ve başka bir çehre edinmişti. İran'da her tür siyasi gösteri ve slogana yönelik ilgi ve alaka oldukça güçlüydü. 1942 ve 1943 yıllarında kurulan partilerin sayısı, "İran halkının kadim ve ünlü bireysel özgürlük

⁵⁶⁰İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁵⁶¹İttılaat, 12 İsfend 1320 (3 Mart 1942)

⁵⁶²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁶³Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 194.

ruhunun tam sembolüdür".1943 yılında İran'da yaklaşık 16 siyasi parti kuruldu. Ama bu partilerin birçoğu 1944 yılına kadar ya yok oldular ya da aktif değillerdi. Bazıları ise ya yerlerini başka partilere bıraktılar ya da bölünüp başka partilere dönüştüler. 1944 yılı önemli siyasi hadise ve gösterilere şahit olmuştur. Bu yılda en önemli partiler Tudeh Partisi, Milli İrade Partisi, Vatan (Meyhen) Partisi, İran Partisi, Halk (Merdum) Partisi, Sosyalist Parti ve Adalet Partisi idi. Bu birkaç parti arasında Tudeh Partisi ve Milli İrade Partisi, Sovyetler Birliği ve İngiltere ile sahip oldukları yakın ilişkiler sayesinde diğer partilerden ayrılıyorlardı.⁵⁶⁴

Yukarıdaki beş partiden hiçbirisi mecliste düzenli ve muayyen bir guruba sahip değildiler. Ancak zaman içinde grupların liderleri ve siyasi parti liderleri arasında nispeten küçük temaslar kurulmaya başlandı. Siyasi partilerin hiçbirisi gerçek kitlesel bir hareket ve oluşumun temsilcisi değildi. Bütün partiler, hatta seçkin ve ünlü üyelere sahip ve mecliste belli bir tabana sahip partiler bile ansızın siyaset sahnesinden kaybolabiliyorlardı. Görünüşte bütün partiler özgürlük ve sosyal adaleti savunan hatta varlık sebepleri sayan, yabancı müdahalesine karşı, milliyetçi partilerdi. Bunun neredeyse tek istisnası Sosyalist Parti; TUDEH'di. Tudeh kurumsallığı ve programı bakımından fark yaratıyordu.⁵⁶⁵

3.4.1. Sosyalist Tudeh Partisi

Tudeh hareketinin tarihi kökleri eski Pers Komünist Partisi'ne dayanır. Pers Komünist Partisi'nin oluşumu da Azerbaycanlıların 1917 yılında Bakü'de kurdukları Fırka-i Adalet'e dayanır. Fırka-i Adalet 1920 yılında Enzeli'deki toplantısında 51 üyesinin oyuyla Pers komünist partisine dönüştürüldü. 1921 yılında da parti merkezi Tahran'a taşındı. Rıza Şah'ın iktidarıyla birlikte (1926) komünist faaliyetlerin yasaklanması, komünistlerin yer altı ve hücre faaliyetlerine engel olamadı.

Yurt içinde gizli olarak çalışan Komünistler, Avrupa'da Şah aleyhtarı faaliyetlerini aleni yürütüyorlardı. Peykar ve Kızılyıldız adlı gazeteler de çıkardılar. Dr. Tagi Arani, Komünist Partinin Avrupa teşkilatlarından sorumlu Murtaza Alevi'nin kardeşi Bozorg Alevi ve İraj İskenderi 1933'te Fransa'da bir araya gelerek, yeni Komünist Partinin ilk hücresini oluşturdular. Bu üç kişi İran'da Rıza Şah'ın baskıcı rejimine karşı insanları Marksizm'e yönlendirmek için "Dünya" dergisini yayınladılar.

⁵⁶⁴Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 203-204.

⁵⁶⁵Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 204-206.

Öğrenci örgütleri, üniversite kampüsleri ve askeri kolejlerde hücrelenen Komünist yapıya yönelik tutuklamalar başladı. 1937 Nisan'ında aralarında Dr. Arani'ninde bulunduğu 53 kişi tutuklandı ve bu grup "53'ler" olarak isimlendirildi. 29 Eylül 1941'de kurulan Tudeh'in 27 genç üyesi bu 53'ler gurubuna mensup kişilerdi.⁵⁶⁶

Muhammed Rıza Şah Pehlevi saltanatının resmen ilan edilmesinden sonra gelenek olduğu üzere siyasi suçlular için af çıkardı. Böylece Ağustos 1941'de Arani grubunun üyeleri genel aften yararlanıp serbest kaldılar. Doktor Arani daha önce zindanda ölmüştü. Serbest kalan 53'lerden bir grup İran'da Tudeh Partisi'nde yer aldılar.⁵⁶⁷ İran-İngiliz Petrol şirketinin üst düzey İranlı çalışanı Mustafa Fatih bu aşırı solcu fertlerden bir kısmını teşkilatlandırdı ve İran Tudeh Partisi (Hizb-i Tudeh-i İran) adında yeni bir siyasi partinin çekirdek kadrosunu oluşturdu. Söz konusu partinin kurucu kadrosu 29 Eylül 1941 tarihinde varlığını ilan etti ve partinin temel hedefini faşizm ile mücadele olarak açıkladı. Böylece Tudeh Partisinin gerçek amaç, niyet ve hedefleri uzun süre halkın geneli, hatta birçok siyasi ve basın çevresi için örtülü kaldı. Özellikle parti merkez komitesinin dindar, anayasa ve anayasal monarşiye bağlı saygın şahsiyetlerinden biri olan Süleyman Muhsin İskenderi'yi (Süleyman Mirza) başkanlığa seçmesi bunun bariz örneğidir.⁵⁶⁸ Bu partinin kurucuları arasında sonraları İran-İngiltere petrol şirketi işçileri arasında yaptığı faaliyetler neticesinde şöhret kazanan Rıza Rusta, Ebulkasım Esedi, İrec İskenderi, Doktor Murtaza Yezdi, Doktor Rıza Radmenş ve başkaları yer alıyordu. Kısa bir süre sonra sol cenahtan 20 kişi daha bu kişilere katıldı ve bunlar arasından Cafer Pişeveri sonraları Azerbaycan'da ifa ettiği rol nedeniyle ün kazandı.⁵⁶⁹

İran Tudeh Partisi, özgürlükçü, yenilikçi ve anayasal meşruti sistemi savunan parti, özellikle kadrosundaki sol hâkimiyet, Marksist-Leninst ideolojisiyle Sovyet siyasetinin takipçisi ve savunucusu olmaktan kendini kurtaramadı.

Tudeh Partisi kurulduktan sonra temel ilkesini diktatörlük karşısında bütün özgürlükçü sınıfların direnişi olarak ilan etti ve bu amaç için iki noktayı kendisi için hedef edindi:

1. Anayasa tarafından İran milleti için tanınmış özgürlükleri elde etme.
2. İran halk kitlesine dayanarak irtica ve istibdadı önleme.

⁵⁶⁶ Hakan Yılmaz, *tarih boyunca ihtilaller ve darbeler*, Timaş Yay. İstanbul 2000, s. 403.- 405.

⁵⁶⁷ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁶⁸ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁶⁹ Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 250.

Tudeh Partisi kurucular kurulu partinin mücadele esasını demokrasiyi savunma olarak ilan ettiler ve böylece irtica karşısında birleşik ve güçlü bir cephe oluşturmayı başardılar. Tudeh Partisi kurulurken partinin tüzük ve manifestosunun temel ilkeleri şöyle belirlenmişti:

1. İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğünün korunması
2. Demokrasinin tesisi, düşünce, inanç ve toplantı gibi toplumsal ve ferdi hakların temini
3. Her türlü diktatörlük ve istibadi rejime karşı mücadele
4. Arazi, toprak ve ziraattan yararlanma tarzında gerekli ıslahatların yapılması ve İran çiftçisinin, köylüsünün ve rençber kitlesinin durumunun iyileştirilmesi.
5. Kültür ve sağlık alanında temel ve esaslı reformların yapılması.⁵⁷⁰

Tudeh Parti'si eski İran Komünistlerinin desteğini de aldı. Parti Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne sadakat ve bağlılık yönünden uzun bir tarihi geçmişe ve ayrıca Sovyetler Birliği yönetiminin desteğine sahipti. İran'daki Batılı uzmanlar, Tudeh Partisi'nin Rusların maddi ve manevi destekleri ile meydana geldiği ve Sovyetler Birliği siyasetinin İran'daki araç ve uygulama aracı olduğu görüşündeydi. Birçok Batılı ve İranlının gözünde, Tudeh, Savaş dönemi boyunca fiilen Sovyetler Birliğinden mali yardımlar alan ve Ruslar tarafından yönlendirilen bir partiydi. İran resmi kaynaklarının görüşü ise Sovyetler Birliği'nin İran'da komünist devrim zeminini hazırlamak için kurduğu ve desteklediği bir partiydi. İran'da komünist devrimi Tudeh eliyle gerçekleştirecekti.

İran Tudeh Partisi başlangıçta bütün gücünü Hitler ve faşizm aleyhine propaganda yapmakta kullandı ve işgalci Müttefik ülkelere İran'da işbirliği ve yardımlaşma sözü verdi.⁵⁷¹ Tudeh Partisi kuruluşunun ilk yılında büyük şehirlerde ve özellikle Sovyet bölgesindeki şehirlerde örgütlendi. Tebriz, Zencan, Erdebil, Maku, Rızaiye, Meşhed, Semnan, Şahrud, Demağan ve Kazvin parti faaliyet merkezlerinin seçkin bir yere sahip oldukları başlıca şehirlerdi. Parti üyelerinin sayısı resmen açıklanmıyordu ve hükümet yetkililerinin bu konu hakkındaki varsayımları asla gerçeğe yakın değildi. Yetkililere göre Tudeh Partisi'nin üyelerinin sayısı 3 bini aşmıyordu ve bütün ülke genelinde partinin üyeleri için öngörülen rakam en fazla 200 bin olarak ifade

⁵⁷⁰N. Cami, *Gozeşte Çerağ Rah-ı Ayende Est Tarih-i İran Der Fasile-i Do Kudta 1299-1332*, Neşr. Koknüs, Tahrân 1362, s. 151.

⁵⁷¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 89-90.

ediliyordu. Ancak Rehber Gazetesi Tudeh'in sadece Tahran'da 40 bin üyesinin olduğunu iddia ediyordu.⁵⁷²

Müttefikler de Hitler ve faşizm karşıtı propaganda ve faaliyetlere ihtiyaç duyduklarından, Tudeh Partisi'ni destekleyen Sovyetler Birliği'ne ek olarak İngiltere de Tudeh Partisi'ni himaye edip, destekledi. İran-İngiltere petrol şirketi Tudeh Partisi'nin yarı resmi organı Merdum Gazetesi'ne maddi destek ve başka yardımlarda bulunuyordu. Tudeh Partisi'nin kimi liderlerini İran-İngiltere petrol şirketinde istihdam ettiler. Ancak bu tertibatın ve desteklerin geçici olduğu açık ve kesindi. Küresel siyaset konularında Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında ihtilafların ortaya çıkması ile birlikte Tudeh Partisi ve İngilizler arasındaki ilişkiler de bozuldu ve sonunda düşmanlık ve kin besleme aşamasına ulaştı.

Tudeh Partisi savaş ve yabancı işgali etkisiyle oluşan şartlardan istifade etmiş ve komünist propagandayı başlatmıştı. İrtica, sınıf çatışması, emekçi sınıfı, küresel emperyalizme karşı savaş gibi klişe terimler ve sloganlar git gide Fars dilinde yer edindi. Tudeh'in şansının döndüğü tarih Haziran 1942 oldu. Bu tarihte Tahran'da ülkenin ilk kitle partileri konferansını topladı. Bu konferansta halk kitlesinden oluşan bir parti kurmak için önemli ve esaslı girişimler gerçekleşti. Bu toplantının hemen ardından Tudeh, İran Hükümetinden komünist faaliyetleri yasaklayan 1931 kanununu iptal etmesini istedi. Tudeh Partisi aynı zamanda hükümetten işçi sendikalarının kurulmasını da talep etti. Bu toplantıda kendisini faşizm karşıtı bir örgüt olarak tanıtan Tudeh Partisi'nin siyaseti ülkede temel toplumsal-siyasal değişimler isteyen bir komünist parti siyasetine dönmüştü. Tudeh Partisi işçiler, kadınlar, çiftçiler ve gençler için İran Tudeh Parti Gençlik Kolları Örgütü, Parti Kadın Kolları Örgütü ve buna benzer adlar altında kendisine bağlı örgütler kurdu. Bu alt örgütlerin her biri bir yayın organına sahipti. Tudeh Partisi mevcut koşullardan istifade ile süratle yayıldı. Özellikle Kızılordu askerlerinin işgali altında olan kuzey bölgelerinde olağanüstü şekilde yayıldı. Zira önlerinde hiçbir engel yoktu ve direkt Kızılordu tarafından destekleniyordu.⁵⁷³ Tudeh Partisi'nin taktiği öncelikle işçi sınıfının, daha sonra ise eğitimli ve aydın sınıfın yardım ve desteğini almaktı.⁵⁷⁴

Tudeh Partisi'nin propagandif baskısı baştan itibaren faşizm karşıtı mücadele üzerine yoğunlaştı. Bu dönemde Alman casusluk ve sabotaj şebekesi Franz Mayer,

⁵⁷²Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 252.

⁵⁷³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁵⁷⁴Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 254.

Gamotha ve Schulze gibi becerikli kişilerin liderliğinde ve General Zahidi (İsfahan Ordu Komutanı), milletvekili Novbaht, Metin Defteri gibi kişilerin yardımıyla Güney aşiretlerinin işbirliği ve onayını aldılar. Büyük güçler karşısında üçüncü güç ve İran'ın bağımsızlığının ve bütünlüğünün korunması yönünde İran halkı arasında geleneksel Alman nüfuzundan istifade ile halen güçlü faaliyet halinde idiler. Bu sebeple güney petrol kuyularının ve ulaşım hatlarının tahribi ve yıkımı için çok dakik planlar uygulamaktaydılar. Bununla beraber faşizmin mahiyetinin ve yıkıcı komplolarının ifşası, İran halkı için zaruriydi. Bu görevi İran Tudeh Partisi en iyi şekilde yerine getirdi. İran Tudeh Partisi'nin faşizm karşıtı siyaseti çerçevesinde bu parti başlangıçta sadece Sovyetler Birliği devletinin onay ve desteğini almakla kalmamış aynı zamanda faşizmle mücadele gerekliliği bakımından İngiltere yönetiminin de desteğini almıştı.⁵⁷⁵

İran Tudeh Partisi'nin programı devrimci muhteva ve mahiyete sahip değildi. Genel olarak temel ve geleneksel liberalizm planları içeriyordu. Tudeh Partisi'nin programı ılımlı bir programdı. Reform taraftarı her ferdin bu tür bir program hazırlaması beklenirdi. Tudeh Partisi bu sıralar büyük sermayeleri millileştirme ve müsadere etme talebinde bulunmuyordu. Toprakların taksimi veya tarım topraklarının toplu şekilde yönetilmesinden söz etmiyordu. Tudeh Partisi'nin program ve hedefleri anayasa gereğince insan haklarına saygı, bireysel özgürlükler, yeni iş ve çalışma kanunlarının yapılması, işçi sendikalarının yasallaşması, parasız eğitim, ücretsiz sağlık hizmetleri, idari ve yargı sisteminin değişmesi, sanayinin millileştirilmesi ve dini azınlıkların hak eşitliği ile sınırlı kalıyordu. Tudeh, Yabancı müdahalesine karşıydı. Kapitalizm, sömürgecilik ve özellikle İngiliz sömürgeciliğine muhalefet, Tudeh Partisi'nin ilan edilen programlarıydı.⁵⁷⁶ Tudeh Partisi'nin programının asıl hedefi Rıza Şah ve uluslararası faşizmin desteğini alan “iç faşizm” karşısında halkı birleştirmektir. Bu amaçla Tudeh Parti'si ulemanın saldırılarını önlemek için Marksizm'i programından çıkardı.⁵⁷⁷

Tudeh Partisinin hızlı gelişme ve kalkınmasını aşağıdaki faktör ve nedenlerin neticesi olarak görmek gerekir:

1-Tudeh Partisi yıllarca enternasyonal politik komünizm okulunda yetişmiş, parti teşkilatının kodlarına tamamen vakıf ve propaganda konularıyla uğraşmış kimseler tarafından kuruldu. Buna ek olarak Sovyet makamları ile doğrudan iletişim sonucunda

⁵⁷⁵N. Cami, *a.g.e.*, s. 156.

⁵⁷⁶İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 91.

⁵⁷⁷Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmadi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 347-348.

bu ülkenin Komünist Partisinin uzamalarının deneyimlerinden kendi parti teşkilatının temellerini güçlendirme yönünde yararlandılar. Sovyet makamları İran Tudeh Partisinin güçlenmesini gelecekteki amaçları ve niyetleri açısından gerekli görüyorlardı.

2- İngiltere'nin Hitler Almanya'sı "savaş makinesi"nin, ezici ve bunalıcı baskısı altında kriz dönemindeki diplomasisi, faşizme karşı olan her hareket ile yoldaşlık ve işbirliği yapmasını gerektiriyordu. İfade edildiği gibi İran Tudeh Partisinin çekirdek kadrosunu İngiliz-İran Petrol Şirketinin görevlileri oluşturdu ve İngiltere yetkilileri bütün olanaklarıyla Almanya ve İtalya faşizmiyle mücadele eden bu partiyi güçlendirdiler. Hatta partinin etkin üyelerinden bazılarını petrol şirketinin kadrolarına yerleştirdiler. Partinin yayın organlarını, gazetelerini mali yardımlarla desteklediler. İran Tudeh Partisi faaliyetlerinin ilk aşamasında İran'ın müttefikleri, yani Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin onayını, işbirliğini ve yardımını alabildi ve Müttefik kuvvetlerin ittifak anlaşmasına göre İran topraklarında elde ettiği güç ve yetkilerden kendi çıkarları için yararlandı. İngiltere, Tudeh partisinin hem lider kadrosu içinde hem de bağlı kurum, sendika ve kuruluşlar arasında manevi ve siyasi nüfuzunu kurmuştu. İngiltere, bu nedenle Tudeh Partisi içinde iki farklı grupta ve iki cenahta da yer aldı. Bir grup aşırı komünistler ve Sovyet taraftarı ki partinin aşırı sol kanadı sayılıyordu, diğeri ılımlı sosyalist grup, bunlar da İngiltere politikasına bağlı fert ve unsurları kapsıyordu.

3-Tudeh Partisinin, emekçi sınıflar, sosyal ve ekonomik reformlara susamış aydın sınıflar arasındaki becerikli propagandasının birçok etkisi oldu. Düşük gelirli birçok işçiyi, emekçiyi, öğretmeni ve ülkenin mevcut durumundan rahatsız olan unsurları bu partinin tarafına çekti. Bu propaganda sürecinin ardından sendika sayıları hızla arttı. Bazı işçi komiteleri Tahran ve diğer sanayileşmiş şehirlerde düzenli bir teşkilat yapısı ve kendi basın organlarını edindiler.

4- Baba Rıza Şah'ın iktidar döneminde baskıya uğramış fertler ve unsurların Tudeh Partisiyle işbirliği partinin güçlenmesinde etkili oldu. Özellikle Kaçar Hanedanına bağlı olanlar Pehlevi Hanedanından intikam almak için, bazı feodaller ve mülk sahipleri varlıklarını korumak için ve kimi aşiret reisleri konumlarını korumak için ve siyasete tekrar dönen muhalifler gösteriş için Tudeh Partisi ile yoldaş olmuşlardı.⁵⁷⁸

Tudeh Partisi'nin gücünün test edildiği ilk aşama 1943 yılında on dördüncü yasama organı seçimleriydi. Milli Şura Meclisi'ne bu dönem seçimlerinde Tudeh Partisi'nden sekiz vekil seçildi. Biri dışında (İsfahan vekili) diğer yedi vekil Kızılıordu

⁵⁷⁸Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 31-32.

askerlerinin işgali altında yer alan İran'ın kuzey şehirlerinden seçilmişlerdi. Bu seçim döneminde Sovyetler Birliği askeri yetkilileri kuzey bölgesinde Tudeh Partisi adayları dışındaki adayları şehirlerden çıkarmış ve Komünistlere muhalif birçok adayı tutuklayıp, cezaevine göndermişlerdi. Tudeh Partisi'nin güç ve kudreti 1944 yılında yaşanan petrol hadisesiyle partinin gerçek yüzü ve hedefi ortaya çıkana kadar öylece yayılmaya devam etti. Bu tarihten sonra Tudeh'in yıldızı sönmeye, etkisi azalmaya başladı. Partinin Sovyetler Birliği ile organik bağını fark eden İranlılar uzaklaşmaya başladılar. 1948 yılında Şah'a yönelik komplo ve suikast sebebiyle illegal ilan edilerek faaliyetleri durduruldu.⁵⁷⁹

3.4.2. Milli İrade Partisi

O dönemin en teşkilatlı ve güçlü siyasi partisi olan Tudeh bir süre için İran'ın siyaset sahnesinde rakipsiz şekilde yürümüştü. Ancak yavaş yavaş bu parti karşısında başka parti ve guruplar oluştu. Bunların en önemlileri Milli İrade Partisi ve Adalet Partisi idi. Her iki parti de siyasi fikir ve ideoloji açısından anayasal monarşi taraftarı ve anayasanın korunması görüşündeydiler.⁵⁸⁰ Nispeten iyi bir teşkilat ve örgüte sahip olan Milli İrade Partisi, Seyyid Ziyaeddin Tabatabai tarafından kuruldu. Seyyid Ziyaeddin'in İran'a dönüşünün İngilizlerin isteği⁵⁸¹ ve desteği ile gerçekleştiği ve bu dönüşten gayenin ise Seyyid Ziyaeddin'in bir parti kurarak fevkalade bir nüfuz alanı elde etmiş olan Tudeh Partisi ile mücadeleye kalkışmasıydı.⁵⁸² Seyyid Ziyaeddin'in Milli İrade Partisi'ni kurmadaki temel nedenlerinden biri de Sovyetler Birliği devrim siyasetlerinin İran'a nüfuzunu engellemektir.⁵⁸³ Bu yönleriyle parti İngilizlere daha sevimli görünüyordu.

⁵⁷⁹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁵⁸⁰Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁸¹Seyyid Ziyaeddin Tabatabai 1920 (1299) darbesiyle başbakanlık koltuğuna oturdu ve üç ay sonra istifa edip, ülke dışına sürüldü. SeyyidZiyaeddin İkinci Dünya Savaşı döneminde Filistin'de yaşıyordu. 1943 (1322) yılında İngilizler tarafından onun İran'a dönüşü için gerekli hazırlıklar yapıldı. Kimi milletvekilleri, Sovyetler Birliği Devleti, özellikle Sovyetlerin Tahran büyükelçisi ve Rıza Şah, Seyyid Ziyaeddin'in dönüşüne muhalif olmalarına rağmen yinede İngilizler onu İran'a getirmeyi başardılar. Genel kanı ve inanç, nasıl ki Tudeh Partisi Sovyetler Birliği tarafından destekleniyorsa SeyyidZiyaeddin'in de İngilizler tarafından himaye edildiği ve 1920 (1299) yılında İngilizlerin desteği ve yardımı ile darbe yapmayı başardığı ve ülke yönetimini eline aldığı, bu nedenle onun İngiltere'nin emperyalist siyasetinin aracı olduğu yönündeydi. Bkz:İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁸²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁸³Muhammed Rıza Tebrizi Şirazi, *Zindegiyi Siyasi-İctimai Seyyid Ziyaeddin Tabatabai*, Muessese-i Mutalaati Tarihi Muasır-i İran, Tahran 1379, s. 399.

İngilizler açısından, İran fiili kabinesinin düşmesi halinde Seyyid Ziyaeddin İran başbakanlığı için uygun bir aday olabilirdi. Ancak konunun Şah veya Sovyetler Birliği tarafından kabul edilmesinden kuşku duyulmaktadır.

Süheyli ve Kavvamu's-Saltene kabinelerinin her ikisi de Batı taraftarıydı. Ama İngilizler kendilerine daha yakın bir hükümetin işbaşında olmasını istiyorlardı. 1942 ve 1943 yıllarında İngilizler İran'da halkın nefretine maruz kalmışlardı. Buna karşılık Tudeh Partisi tarafından Sovyetler Birliği taraftarlığı yönünde kuvvetli faaliyetler gerçekleştiriliyordu. İngilizler Komünistlerin propagandalarının etkisizleştirilmesi için komünizm karşıtı siyasi bir partinin varlığını zorunlu görüyorlardı. Tahran'da İngiltere yanlıları dağınık ve sessizdiler ve bazı İran siyaset adamları arasında oluşan ciddi bir hareket, Amerika'ya meyilliydi. 1943 yılının başlarında ve Ondördüncü Milli Şura Meclisi seçimlerinden önce İngiltere açısından desteklediği kişilerin meclise girme şansının çok az ve seçilecek vekillerin çoğunun Sovyetler Birliği veya Almanya taraftarı, özellikle Amerika'ya eğilimli siyasetçilerin olacağı ve sadece çok az sayıda İngiliz yanlısının meclise gireceği belliydi. Bu nedenle Seyyid Ziya'nın İran'a geri döndürülmesi İngilizler için faydalı ve zaruri gözüküyordu. Zira bu kadim dostun aracılığıyla İran'da İngiltere taraftarı güçlü bir siyasi kanat oluşturabilirlerdi.

İngiliz yetkililer Seyyid Ziyaeddin'in İran'a dönüşü için Şah'ın bir davet çıkarmayacağını biliyordu. Bunun için Seyyid Ziyaeddin'in bazı İranlı devlet adamları tarafından davet edilmesini sağlamaya çalıştılar. Halkın konuyla ilgili tepkisini öğrenmek için Tahran'da bazı şayialar çıkardılar. Atmosferin bu konuya uygun olduğunu gördükleri zaman, bu planın uygulanmasını Vatan Partisi'nin sorumluluğuna bıraktılar. Vatan Partisi'nin daveti üzerine 14 Haziran 1943'te yapılan dar kapsamlı bir toplantıdan sonra yayınlanan bildiri ile Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'den İran'a geri dönmesi ve hükümeti ele alması istenmişti. İngilizler konuyu Şah'ın ve Sovyetler Birliği'nin kendisiyle ilgili bir şüphe duymalarına mahal vermeden halletmişti. ABD'nin Tahran özel elçisi süreçte yer almıyordu ama İngilizlerin planından tamamen haberdardı.⁵⁸⁴ Ancak aslında Seyyid Ziyaeddin'i hem Filistin'e yerleştiren hem de oradan İran'a getiren İngilizlerdi. Zira İngilizler Ağustos 1941'den sonra Almanya'ya meyleden Şah karşısında Seyyid Ziyaeddin'i kullanmak istiyorlardı.⁵⁸⁵

⁵⁸⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 94-96.

⁵⁸⁵Nuriddin Kiyannuri, *Hatırat-ı Nuriddin Kiyannuri*, Müesse-i Tahkikati ve İntişarati-i Didgah, İntişarat-i İttılaat, Tahran 1371, s. 142-143.

Yirmi iki yıl İran dışında yaşadktan sonra Ekim 1943'te Seyyid Ziyaeddin Tabataba İran'a geri döndü ve Yezd halkının vekili olarak Ondördüncü Yasama Meclisine girdi. Aynı yılın Aralık ayında bir takım müstakil neşriyat ve gazeteyi Milli Cephe adında ortak bir cephede topladı. Seyyid Ziyaeddin "Karvan" adında bir gazete yayınladı⁵⁸⁶ ve sonra "Rad-i İmruz"⁵⁸⁷ gazetesini yayınladı. Rad gazetesinde Tudeh Partisi ve Sovyetler Birliği'ne şiddetle muhalefet ediyordu. Ziya bir süre sonra Milli İrade Partisi'ni (Hizbi İrade-i Milli) kurdu ve bu parti Tudeh Partisi'nden sonra o dönemde İran'ın en büyük ve organize partisiydi. İngilizler Ziya'yı, Suheyli'nin yerine geçirmek için sürekli fırsat kolluyorlardı.⁵⁸⁸ Ancak Amerikalıların Suheyli'ye duydukları inanç ve itimat nedeniyle İngilizler bu isteklerini gerçekleştirmeyi başaramadılar.

Milli İrade Partisi'nin teşkilatı ve örgütü hiçbir siyasi partiye benzemiyordu. Bu açıdan belki sadece Tudeh Partisi ile aralarında benzerlik vardı. Bu partinin asıl birimleri her biri dokuz üye ve bir başkandan oluşan halkalar şeklindeydi. Her dokuz halka *Rabit* olarak adlandırılan bir takım oluşturuyordu. Bu takımlar bulundukları bölgede her ay konferans düzenlemekle görevliydi. Bu tür konferanslara küçük meclis diyorlardı.⁵⁸⁹ Daha çok faşist partilerden modellenen Milli İrade Partisi İran'ın en teşkilatlı partilerinden biriydi. Örgütsel yapısı ve disiplin açısından Tudeh Partisi'nden sonra İran'ın en güçlü partisi sayılıyordu. Bu partide Seyyid Ziya ile işbirliği yapan Muzaffer Firuz, Doktor Tahiri, Seyyid Kazım Yezdi gibi isimler mevcuttu.⁵⁹⁰

Partinin programı tüm İranlılar için özgürlük, eşitlik ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi, halkın refah düzeyinin yükseltilmesi, siyasi ve ekonomik bağımsızlık, bireysel ve toplumsal hakların korunması ve adaletin yaygınlaştırılması, aşiretlere karşı samimi ve dostane davranmak, İslam dinini ve mukaddesatı savunmak, tarafsızlık ilkesine dayalı bir dış siyaset izlemek gibi konuları içeriyordu.⁵⁹¹

⁵⁸⁶İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁸⁷*Esnad-i Ehza-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Evvel, İntişarat: Sazman-i Esnad-i Milli-yi İran, Tahran, 1376, s. 55-56.

⁵⁸⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁸⁹Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 269-270.

⁵⁹⁰Celaleddin Medeni, *Tarihi Siyasi-yi Muassır-i İran*, Defteri İntişarat İslami, Kum 1971, C.1, s. 153

⁵⁹¹*Esnad-i Ehza-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Evvel, s. 52-53. ; Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 270.

3.4.3. Diğer Siyasi Partiler

İran'ın Sağ partileri, “Milli İrade Partisi” ve “Adalet Partisi” İran'ın ve dönemin koşulları sebebiyle Tudeh Partisi gibi kadro ve taraftar gücüne ulaşamadılar. Hatta basın ve propaganda tartışmalarında ve protesto alanında hiçbir zaman Tudehçilerin göstermiş oldukları başarıları gösteremediler. Kabul etmek gerekirk; Tudeh kadroları daha aydın ve kültürlü insanlardan oluşuyordu. Ancak bu partilerin kurulması Tudeh partisine muhalif fert ve unsurların örgütlenmesinin yolunu açtı. Yeni siyasi grup ve fırkalar kuruldu ve söz konusu parti aleyhine şiddetli bir mücadele başlattılar. Genel olarak sosyal iyileştirme ve ekonomik reform taraftarı olan yeni siyasi gruplar içinde “Peykar” grubu ve kısa ismi “Sumka” olan “İran Milli Sosyalist” siyasi fırkası kısmen faşist eğilimlere sahiptiler.⁵⁹² Bu nedenle söz konusu iki grup, İran Tudeh Partisinin mücadele ve propagandası için uygun hedefler olarak sayılıyordu.

Bu zaman zarfında meydana gelen partiler Tudeh Partisi ve Milli İrade Partisi'nin sahip oldukları önem ve itibara sahip değildiler. 1942 yazında Milli Şura Meclisi'nin Tahran vekili Ali Deşti tarafından Adalet Partisi kuruldu.⁵⁹³ Bu parti de diğer birçok parti gibi belirsiz ve genel bir programa sahipti.

Diğer bir parti ise Merdum (halk) partisiydi. Bu partiyi Milli Şura Meclisi Başkanı Muhammed Sadık Tabatabai, Ağustos 1944'te kurdu.⁵⁹⁴ Bu partinin programı da açıklanan parti hedeflerinden bir madde dışında istisna değildi. Bu madde sosyalizm hakkında idi ve o da parti programının metninden anlaşıldığı kadarıyla sosyalizmin kabul görmüş anlamı ile hiçbir ilişkisi yoktu. Doğal olarak bu tür partiler halk kitlelerini kendilerine çekemiyorlardı. Ayrıca aydın sınıf da bu tür partilere yönelik ilgi göstermiyordu. Özellikle de Adalet Partisi gibi partileri yönetenlerin ve asıl üyelerinin Milli İttifak Fraksiyonunu oluşturan Milli Şura Meclisi vekilleri olduklarını gördüklerinde, toplumun aydınları Meclis vekillerine yönelik iyi görüşler taşıyorlardı. Toplum onları, halkın gerçek vekilleri olarak tanııyordu. Orta sınıf ve aydın kesimin rahatsızlık ve memnuniyetsizliği günbegün artıyordu. Orta sınıf, varlıkların adilce dağıtımı, sosyal adaletin sağlanması, bozgunculuğun ortadan kaldırılması ve hükümetin aydın ve eğitim görmüşlere bırakılmasını talep

⁵⁹²Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁹³*Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Dovvom, İntişarat: Sazman-i Esnad-i Milli-yi İran, Tahran, 1376, s.95.

⁵⁹⁴*Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Dovvom, s.227.

ediyordu.⁵⁹⁵Siyaset sahnesinde orta sınıfın etkisizliği açık bir şekilde görülüyordu. Hâkim sınıf tarafından seçimlerin kontrol edilmesi ve siyasi partilerin bunların denetiminde olması orta sınıfın ülkenin siyasi konularında rol almasını engelliyordu. Siyasi partilerin, sol ve sağ gurupların kurulması ile basın tartışmaları zirve yapmıştı. Hükümet kurumunda, toplumsal ve ekonomik kurumlarda hiç kimse ve hiçbir makam sol ve sağ basının eleştiri ve tenkitlerinden güvende değildi. Güya çağdaş nesil Baba Rıza Şah'ın onbeş yıllık diktatörlük döneminde tahammül etmek zorunda kaldıkları suskunluk ve mahrumiyeti siyasi konularda görüş belirtme ile birkaç aylık kısa bir sürede telafi etmek istiyorlardı. Her okuryazar aşırı hırs ve açgözlülükle gazete yazılarını okuyor siyasi konular ve süreçler hakkında derinlemesine araştırma yapmadan ve düşünmeksizin görüş bildiriyordu. Halkın genelinin günden güne basına artan ilgisinin sonucunda yazarlar ve medya patronları görülmemiş manevi bir güç ve nüfuz elde ettiler. Bu etki öyle bir noktaya ulaştı ki, üst düzey devlet çalışanlarının çoğu, hatta bakanlar ve Milli Şura Meclisi vekilleri bile haysiyet ve saygınlıklarının korunması için bir tarafa yaslanmayı seçtiler.⁵⁹⁶ Basının itham ve hakaretlerinden korunmak için çeşitli yöntemlerle yazarları kendi taraflarına çekmek ya da Müttefik devletlerden birinin himayesinde yer almak zorunda kaldılar.

3.5. İşgal Döneminde Müttefiklerin İran Petrolleri İçin Birbirleriyle

Mücadelesi

İkinci Dünya Savaşı ateşi İran'a sıçradığı zaman bu ülkede sadece iki petrol imtiyazı mevcuttu. Biri, İran-İngiliz Petrol Şirketi tarafından işletilen güney petrolleri ayrıcalığı, diğeri ise Sovyetler Birliği ve bazı İranlıların ortak oldukları Kevir-i Khovrian Şirketine ait Semnan yakınlarında Khovrian petrol imtiyazıydı. İngiliz-İran Petrol şirketinin operasyon alanı ülkenin güney batısında belirli sınırlarıyla çok büyük bir bölgeyi kapsıyordu. Ancak Kevir-i Khovrian şirketinin Semnan yakınlarındaki petrol imtiyazı alanı oldukça küçüktü. Bu iki bölge dışında, İran'ın diğer bölgeleri tamamen serbestti ve yabancı kapitülasyonlar altında yer almıyordu. Bu nedenle de sadece İran'ın Sovyet bölgesinde yer alan kuzey şehirleri değil, aynı zamanda güneydoğu bölgeleri özellikle Belucistan, petrol üretimi ve operasyonları için hazırды ve önünde herhangi bir engel yoktu.

⁵⁹⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁹⁶Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 33.

1943 yılında İngiliz petrol şirketi Shell İran'ın güney bölgelerinde petrol ayrıcalığı edinmek amacıyla müzakerelerde bulunması için İran'a bir temsilci gönderdi.⁵⁹⁷ 1943 sonunda Standart Vakum oil Kompany adlı Amerikan şirket temsilcisi Drayner, Tahran'a gelerek İran Belucistan'ında petrol imtiyazını almak için Ticaret ve Sanayi Bakanı General Şefai ile görüştü. Güney İran bölgesinde Amerikalı uzman Milspan'un yardımcılığına getirilen Amerikalı Breyton da Tahran'a geldi. Breyton, Belucistan petrolüyle ilgilenen Amerikan "Sinkler" şirketi temsilcisiydi. 1944 yazında şirketin bir başka temsilcisi Wilson da Tahran'a geldi.⁵⁹⁸ Bu arada Temmuz 1944'te Washington'da "petrol sorunu" adında bir İngiliz Amerikan konferansı tertip edildi.⁵⁹⁹ On gün devam eden konferansta İran petrolleri konuşuldu. Aynı tarihlerde İran yönetimi Amerikan hükümet ve şirket temsilcileriyle gizli pazarlıklara başladı. Gizli olmasına rağmen Sovyet istihbaratı görüşmelerden haberdar olmuştu.

Amerikalıların çabası 1944 yılı içindeki faaliyetler açısından Tebriz ve Hazar Denizi limanlarına çıkan karayollarının gözetimini kontrollerine alabilmektir. 1944 yılı güz aylarında Tahran, Hemedan, Hurremabad, Ahvaz, Abadan, Kazvin ve diğer noktalardaki toplam Amerikan gücü 50 bin askerden oluşuyordu. Bu Amerikan gücünün resmi hedeflerinden biri de Almanların Bakü petrollerine olası bir saldırısı durumunda yardıma gidip, Kafkasya'daki Abşeron yarımadasını kontrol altına almaktır.

İran'a gelen Amerikalı temsilcilerin görevleri arasında Sovyetlere karşı politika geliştirmek de vardı. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nden farklı olarak İran'ın tam bağımsızlığını savunuyordu çünkü Sovyet Rusya'nın Fars Körfezine inmesi tehlikesi ortadan kaldırılmalıydı.⁶⁰⁰

İran Başbakanı Said, ilk aşamada Ağustos 1944'te İran meclisini hükümetin İngiliz ve Amerikalı şirketlerle yaptığı müzakerelerin gidişatı hakkında bilgilendirdi. Bu esnada İran Hükümeti, ülkenin farklı bölgelerinin petrol kaynaklarını araştırmaları ve kayıt altına almaları için Amerika'dan iki petrol uzmanını istihdam etti. Bu konu İran meclisindeki komünist vekillerin eline bahane vermiş oldu. Bunlardan biri olan Radmenş, Ağustos ayı meclis oturumlarında Amerikalı uzmanların ülkedeki varlığına şiddetle itiraz etti. Radmenş İran'ın Amerikalılara petrol imtiyazı verme niyetinde olduğu takdirde tarafsızlık ilkesi gereğince, hükümetin diğer ülkelerden de uzmanlar

⁵⁹⁷Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 242.

⁵⁹⁸Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁵⁹⁹Ebulfezl Lisani, *Telayi Siyah Ya Belayi İran*, İntişarati Emir Kebir, Tahran 1357, s. 424. ; Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 91.

⁶⁰⁰Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 91-93.

istihdam etmesi gerektirdiğini söyledi. Aynı şekilde bu konuşmasında kendisi ve partisi adına yabancılara her türlü ayrıcalığın tanınmasına karşı muhalefet etti ve eğer İran tek başına bir uçtan diğer uca demiryolunu inşa edebildiyse, kesinlikle yabancılardan yardım olmaksızın kendi petrol kaynaklarını da işleyebileceğini ileri sürdü.⁶⁰¹ Komünist kimliği ile milliyetçi söylem geliştiren Radmenş dikkat çekmişti. Hangi fikirden olursa olsun bir İranlı aydın olarak sömürüyü görmezden gelmemiştir ve bu duruş onu vatansever yapıyordu.

1944 yılı içinde Amerikalılar, Şah'ı etki altına almak için uğraş verdiler. Şah bir Amerikan uçağı ile Abadan'a götürülerek burada kendisine Sovyet Rusya'ya gönderilmek için bekletilen bir uçak atölyesi gösterildi. Savaş sonunda bundan İran'a da verileceği söylenerek Şah'ı etkilemek istediler.⁶⁰² Böylece petrol konusunda almayı düşündükleri imtiyazlar için hazırlık yapıyorlardı.

Sonbahar 1944'te Ruslar, Kuzey İran petrol konsensüsünü almak için temasa geçtiler. Bu sırada Abadan ve Kirmanşah'daki petrollerle ilgili bütün yatırımlar İngilizlerindi. Ortada İran petrollerinden pay kapma kavgası örtülü olarak yürütülüyordu. 1944 yaz dönemi boyunca Tebriz'de yaşanan kargaşanın sebebi petrol sorunuuydu. Çünkü Sovyet istihbarat verilerine göre kuzey petrollerinin İngilizlere verilmesine dair çıkan haberler dikkate değerdı. Bu yüzden Sovyetlerin endişesi artmıştı. Ayrıca Amerikalıların 1944 yılı içinde İran'daki personel sayılarını arttırmaları da Sovyet Hükümetini endişelendiriyordu.⁶⁰³ Sovyetler Birliği lideri Josef Stalin'in yayılmacı politikası 1944 yılının ortalarında İran'ın kuzeyindeki petrol kaynaklarını çıkarma konusunda imtiyaz elde etmeye yöneldi. Bu amaçla Stalin yönetiminin Dışışleri Halk Komiseri Yardımcısı S.İ. Kavtaradze Tahran'a geldi ve hükümete Kuzey İran petrol kaynaklarının işletilmesi imtiyazının Sovyetler Birliğine verilmesini ve elde edilen gelirlerin %51'ni Sovyetler Birliğine, %49'unu ise İran'a ait olmasını önerdi. Stalin'in önerisi konusunda ayak direten Kavtaradze, İran Hükümetinin direnci ile karşılaşınca, İran Tudeh Partisi'nin liderlerinin eliyle tehlike çanını çaldırdı. 26 Ekim 1944 günü Kuzey İran petrolleri imtiyazının Stalin yönetimine verilmesini desteklemek amacıyla Tudeh Partisi'nin ilk gösterileri Tahran'da gerçekleşti. Bu gösterilerde Kızılordu'nun askeri araçları alanda Tudehçilerle beraber hareket etti. Böylece İran halkı Tudeh Partisi'nin gerçek yüzünü gördü. Görünüşte parti manifestosunun esaslı olan

⁶⁰¹Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 242-243.

⁶⁰² Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 94.

⁶⁰³ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 94-96.

İran'ın saltanat rejimine ve anayasasına bağlılığın aldatıcı perdesinin ardından parti liderlerinin yabancı severliği ortaya çıktı.

Stalin'in Kuzey petrolleri imtiyazı planından amacı, İran yönetimini bu öneriyi kabul etmek zorunda bırakmaktı ve zengin Kuzey petrol kaynaklarını ele geçirmenin yanı sıra yayılcı politikaları için İran'da kalıcı bir üs edinmektir. Ayrıca İran bu öneriye karşı çıktığı takdirde İran Hükümeti'ni, güney petrolleri İngilizlerin elinde olduğu bahanesiyle Stalin yönetimine karşı ayrımcılık ve düşmanca davranmakla suçlayıp bunu gelecekte amaçları için kullanacaklardı.

Ondördüncü dönem meclisi Tudeh Patisi'nin mecliste çıkardığı bütün karmaşa ve kavgalara rağmen meclise sunulan bir tasarıyı ivedilikle onadı ve bu tasarıya göre petrol imtiyazının herhangi bir yabancı devlete verilmesi yönünde her türlü müzakere hakkı hükümetten alındı. Meclis, Sovyetler Birliği hükümeti petrol istiyorsa, İran hükümeti kendi imkânlarıyla petrolü çıkarmalı ve petrol maddelerinin satışında Sovyet hükümetine öncelik tanınması gerektiğini ilan etti.⁶⁰⁴ Bu Sovyetlere imtiyaz verilmeyeceğinin ilanıydı.

Bundan sonra Sovyetler Birliği'nin İran Hükümeti'ne baskı ve saldırıları artarak sürdü. Bu ülkenin basın yayın organları Said Hükümeti'nin aleyhine makaleler yayınlayarak, izlediği siyaseti eleştirdiler. Başbakan Muhammed Said'i faşist ve gerici olarak adlandırdılar. Özellikle de İran gazetelerinde yayınlanan makalelerden alıntılar yaparak Said Hükümeti'ne karşı muhalefet ateşini körüklediler. Söz konusu makalelerin yayınlanması, Tahran'da meydana gelen bir dizi olaylarla iç içeydi. 24 Ekim günü Kavtaradze Sovyetler Birliği Elçiliğinde, birçok İran basın yayın organlarının yöneticilerinin katılımıyla bir basın toplantısı düzenledi. Said Hükümeti'nin yöntemini eleştirdikten sonra İran Meclisi'nin petrol imtiyazı vermekten kaçınması yönündeki kararının Moskova'da kötü bir tepki doğuracağını ifade etti. Aynı şekilde Said'in, Sovyetler Birliği'ne yönelik dostane olmayan tutumunun gelecekte iki ülke arasındaki her türlü işbirliği imkânını ortandan kaldırdığını ifade etti.⁶⁰⁵ Kavtaradze'nin amacı İran halkının konunun çözümü için uygun bir yol bulması için Said hükümetine baskı uygulamasıydı. Halkın tepkisini harekete geçirecek olan da Sovyet güdümündeki Tudeh mensuplarıydı.

⁶⁰⁴ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁶⁰⁵ Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 245.

Sovyetlere konsensüs hakkının tanınmaması Başbakan Said'i siyasi sahnede çok zor duruma düşürdü. Said istifa dilekçesini Şah'a sundu. Sovyet Komisyonu ve istihbaratı, Said aleyhtarı kampanyanın arkasındaydı ve ustalıkla idare ediyordu. Sovyet Komisyon üyelerinin Tahran'dan ayrıldıkları 25 Ekim günü hükümet karşıtı mitingler başlamış devam eden günlerde büyük gösterilere dönüşmüştü. Tahran Gülistan Bahçesi civarında gerçekleşen gösterilere on iki bin kişi katılarak büyük ses getirmişlerdi. 30 Ekim'de Tebriz'de ki Said karşıtı gösterilere ise kırk bin kişi katılmıştı. Ayrıca ülkenin diğer şehirlerinde de gösteriler başladı. 29 Ekim Tahran gösterisine kırk bin, Meşhed gösterisine altı bin, 1 Kasım'da Erdebil mitingine altı bin, Kazvin mitingine üç bin kişi katılmıştı. Hemen bütün mitinglerde Stalin'in posterleri gösterilmişti. Şah ve meclise, Said ve bakanları hakkında soruşturma açılması için telgraflar çekilmiş, böylece kampanya adım adım ilerlemişti. Sovyet askeri yetkilileri de kampanyayı yakından takip ediyorlardı. Kuzeyde Hoy şehri askeri gözlemcisi C. Mikailov, konsolos sekreteri B. Seyitzade, Makü, Hoy ve Urmiye'deki gösterilere çeşitli yollardan destek veriyorlardı.⁶⁰⁶ Sovyet unsurları İran üzerindeki planlarını incelikle işletiyor ve bazı dinamikleri harekete geçirerek ülkenin kuzeyini ve başkenti istedikleri gibi karıştırıp, kaosa sürüklüyorlardı.

İran Hükümeti Petrol ile ilgili bütün müzakere ve görüşmeleri ertelediğini ilan etti ve Sovyetler Birliği'ne karşı herhangi bir adım atmadığını söyledi. Başbakan Hükümetin Amerikalılar, İngilizler ve Ruslar da dahil olmak üzere petrol imtiyazı isteyen hiç kimseye geçici olarak herhangi bir imtiyaz verilmeme konusunda kararlı olduğunu belirtti. Başbakan Hükümetin bu yöndeki kararı için aşağıdaki nedenleri sıraladı:

- a. Yabancı güçlerin İran'daki varlığı
- b. Ülke ekonomisinin savaştan kaynaklanan durum sebebiyle bozulması ve gerilemesi
- c. İngiltere ve Amerika arasında petrol hakkında gerçekleşen müzakerelerde bazı meselelerin çözümsüz kalması.
- d. İran'ın yabancı ülkedeki temsilcilerinin petrol imtiyazı verilmemesi yönündeki tavsiyeleri.

Said, düzenlediği bir basın toplantısında mezkur karar Kavtaradze'nin Tahran'a gelişinden önce Amerikalı ve İngiliz şirketlerle yapılan müzakereler sonucunda

⁶⁰⁶ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 102-103.

alındığını ilan etti. Kavtaradze'nin ülkenin bağımsız basını üzerinden İran halkına başvurması cevapsız kalmadı. Tudeh Partisi'nin yayın organları veya Tudeh'e mensup gazeteler ki o zamana kadar yabancılara her türlü imtiyazın verilmesine muhalefet ediyordu, ansızın fikrini değiştirdi ve Sovyetlerin talebini savunmak için hükümete saldırmaya başladı. Hükümeti faşizme, irticaya ve Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanlığa alet olmakla suçladılar. Başbakanı en kısa zamanda istifa etmesini istediler. Buna ek olarak Tudeh Partililer, İran meclisinin karşısında yer alan meydana toplu gösteriler yapmaya başladı ve Tass Haber Ajansı'nın aktardığı kadarıyla 25 bin kişi meclisin önünde toplandı ve tehditkâr bir şekilde başbakan Said'in görevden çekilmesini talep ettiler. Hâlbuki göstericilerin gerçek sayısı 4 ila 5 binden fazla değildi.⁶⁰⁷

Tudeh Partisi mensuplarının meclis karşısındaki gösterilerinin dikkat çekici noktası; göstericilerin Sovyetler Birliği'ne ait kamyonlarla meydana getirilmeleri ve aynı saatlerde tesadüfen bazı Sovyet kuvvetlerinin oradan geçmeleri idi. Bu nedenle güvenliği, düzeni ve huzuru temin etmek için orada bulunan İranlı güçlerin elinden bir şey gelmiyordu. Zira en ufak girişimde bulunmaları Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanlık şeklinde algılanabilir ve Rusların eline bahane verebilirdi.

Her ne kadar Ruslar bu gösterilerin ve toplu baskıların Başbakan Said'in olumsuz tavrını değiştirebileceği beklentisi içerisinde olsa da, beklenen sonuç elde edilemedi. Özellikle de bu sırada ABD elçisi konuya müdahil olmuş ve Amerikan yönetiminin, İran Hükümeti'ne petrol imtiyazı vermekten kaçınması konusunda hak verdiğini ve bu nedenle de Amerika'nın İran ile müzakerelere girmeyeceğini belirtmişti. ABD Elçisinin bu açıklamaları Sovyetler Birliği açısından işi daha da zorlaştırdı. Bu sebeple de Sovyetler Birliği basını Amerika'yı eleştirmeye başladı. Özellikle de ABD kuvvetlerinin hangi yasal izne ve anlaşmaya göre İran topraklarına girdiğini sordular. Sovyetler Birliği basınında çıkan makale ve yazılardan, Sovyetler açısından Amerika ve İngiltere'nin, İran'ın petrol imtiyazı vermekten kaçınmasında etkili ve güçlü müdahalesi olduğu açıktı.

İran, petrol imtiyazı vermeyeceğini açıklamasına rağmen Kavtaradze Tahran'da kaldı. Bu tarihten itibaren olaylar çok hızlı şekilde gelişti ve sürekli değişti. 6 Kasım günü Tudeh Partisi'nin basın organı (Rehber gazetesi) Özgürlük Cephesi'nin 27 gazetesi adına Said'in görevden çekilmesini talep etti. Ertesi gün Tudeh Partisi Rusya devriminin kutlamaları münasebetiyle ve Hükümetin siyasetine yönelik büyük bir

⁶⁰⁷Corc Lenzovski, *a.g.e.*, s. 246.

miting tertip etti. Ancak polis ve ordu güçleri Tudeh Partisi'nin merkezine girerek orada bulunanları geçici olarak tutukladı.⁶⁰⁸ Mitingin gerçekleşmesi engellenmişti ama hükümet zora sokulmuştu.

Başbakan Said 9 Kasım'da istifa dilekçesini Şah'a sundu. Onun kabinesi istifa ettirilmişti, ancak protestolar devam ediyordu. Bu seferde Sovyetlerle işbirliğine yakın bir hükümetin kurulmasını ve Seyyid Ziyaeddin'in sürgün edilmesini istiyorlardı. Yeni hükümetin teşkili iki hafta sürdü. 20 Kasım'da gerçekleştirilen meclis gizli oturumunda Murtazakulu Bayat'ın sürpriz adaylığı ortaya çıktı. Şah'ın onayından sonra 26-27 Kasım oturumlarında hükümete güvenoyu verilerek, Murtazakulu Bayat (Sehemü's Sultan), başbakanlığında yeni kabine kuruldu.

Yeni kabine Sovyetlerin beklentisinden uzaktı. Kabinenin çoğu Seyyid Ziyaeddin'in arkadaşlarıydılar ve İngiliz yanlısı olarak biliniyorlardı.⁶⁰⁹ Yeni hükümetin önünde kuzey petroleri konusu duruyordu. Hükümetin beşinci gününde Meclis 2 Aralık kararıyla yapılacak petrol anlaşmalarına yasaklama getirmişti. Yasa gereği hiçbir başkan, bakan ya da onların vekilleri komşu ve uzak ülkelerle petrol görüşmeleri yürütemezdi. Yasayı ihlal edenler üç ile sekiz yıl arası hapisle yargılanacaktı. Sovyet makamlarına göre bu yasa teklifi, Saray Bakanı Hüseyin Ala, Doktor Musaddık, Seyyid Ziyaeddin ve Said tarafından Meclisin gündemine alınmıştı. Yasa oy çokluğuyla Meclisten geçirilmişti. Sovyet yetkililer Seyyid Ziyaeddin'i suçladığında, kendini savunan eski başbakan Seyyid Ziyaeddin, açıklamalarda bulunmuştu. Seyyid Ziyaeddin, Sovyetlerin İran'daki siyasetlerinin, Almanların Rus steplerinde savunduğu "yaşam alanı" düşüncesinden geri olmadığını ileri sürdü.⁶¹⁰ İngiliz yanlısı siyaseti ile tanınan Seyyid Ziyaeddin Sovyetler'in İran'daki varlığından duyduğu rahatsızlık ile sömürüye karşı bir söylem geliştirmişti. Aynı tavrı İngiltere için de göstermesi gerekirdi çünkü İran'da sömürgeciliğin baş aktörü olarak İngiltere görülüyordu. Akisi takdirde İran halkı bir güce yaslanmayı, o gücün adamı olmakla karıştırabilirdi. Zira İran halkı tüm siyaseti ve siyasetleri milli politika içinde görmek istiyordu.

⁶⁰⁸Corc Lenzovski ,*a.g.e.*, s. 247-248.

⁶⁰⁹ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 105.

⁶¹⁰ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 106-107.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA İRAN VE MÜTTEFİKLER

4.1. Müttefik Güçlerin İran'dan Tahliyesi Meselesi

İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefikler lehine sona yaklaştığı 1944 yılında, Müttefiklerin söylemine göre, İran Üçlü İttifak Anlaşması'nı imzalayan eşit ve egemen bir ülkedir. İran'ın gerçek manzarası ise Müttefik işgalinde, nüfuz alanı yapılmak üzere baskı altında tutulan bir ülke olmasıdır. İran bölünüyor mu? Sorusunu hatırlatan görüntü Kuzeydeki Sovyet politikasının adım adım işlediği bir gidişat olmuştur.⁶¹¹ İngilizler, İran-Sovyet ilişkilerini nasıl günden güne bozulduğunu görüyorlardı. Bu durum 1944 yılında zirveye ulaştı ve bu yılın sonunda, Rusların, Kızıldordu işgali altında olan İran'ın beş kuzey eyaletindeki davranış ve tutumu 1944 yılı petrol krizinden sonra daha da sertleşmişti.

Ruslar İran'ın kuzeyinde çıkan sorunlar karşısında kendi güvenliklerini sağlamak için çeşitli tedbirlere başvuruyorlardı. Sovyetler Birliği Memurları, İran'ın İçişlerine müdahale anlamına gelen İranlı yetkililere baskı ile talepte bulunuyorlardı. Bu konuda Sovyetler Birliği'ne karşı şahıs ve guruplarda gözlemlenen düşmanca davranışlar konusunda Sovyet yetkililer, Üçlü İttifak Anlaşması uyarınca kendi güvenlikleri için, ilgili İran memurlarından takip ve cezalandırma ya da söz konusu şahısların sürülmesini talep etmekteydiler.⁶¹² Sovyet Rusya İran'ın kuzeyindeki uygulamalarıyla, bu bölgede kalıcı olduğu izlenimini vermek istiyordu.

Öte yandan Müttefikler zaferden sonraki dünya düzeni ve alacakları pay üzerinde düşünmeye yoğunlaşmışlardı. ⁶¹³ Bu paylaşım alanlarından biri de İran coğrafyasıydı.

⁶¹¹Sayı: 5030, Tarih: 1 Ağustos 1942, Dışişleri Bakanlığı, Birinci Siyasi Daireye ait Yayınlanmış Belge, Tarih: 23.3.1942, Ek: En Son Dakika Gazetesi'nin Fransızcasından Tercüme (Sabri Ertem'im kaleminden), *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İran-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 106.

⁶¹² 66 Sayılı Belge, Dışişleri Bakanlığının, Sovyetler Birliği Memurlarının İran İçişlerine Müdahalesi Hakkında Başbakanlığa, Yayınlanmış Mektubu Tarih: 17/12/1945, Sayı: 6342, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Katl, Te'eddi ve Tecaviüz, Müdahale Der Umur-i Dahili, Müdahale Der Umur-i Nizami, ve Tasarruf-i Emakin*, C. 6, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1391, s. 135.

⁶¹³ Cemil Hasanlı, *a.g.e*, s. 91.

2 Eylül 1945'te Japonya'nın teslim bayrağını çekmesinden⁶¹⁴ sonra savaş gerçek anlamda sona ermişti. Bu nedenle Üçlü İttifak Anlaşması gereğince bütün yabancı kuvvetlerin Mart 1946'dan önce İran'ı terk etmeleri gerekiyordu. Ama Sovyet Rusya kuvvetlerini İran'dan çekmeye yanaşmıyordu. Belirlenen tarihe ulaşılmasına rağmen, Sovyet Rusya bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunmuyordu. Aksine Sovyetlerin işgali altında olan bölgelerdeki istikrarsızlık, merkezi hükümetin uyarılarına rağmen Rusların desteğini görmeye devam ediyordu.⁶¹⁵

Sovyetler Birliği'nin 1944 yılı petrol krizi boyunca takip ettiği politika, İran Hükümetinin konumunun zayıflamasına neden olmuştu. Ruslar ayrıca güney petroleri imtiyazının İngiliz ve Amerikan şirketlerine verilmesinin önüne de geçtiler. Sovyetler Birliği'nin benimsediği siyaset İngiltere'yi düşündürüyordu. İngiltere, özellikle Sovyetlerin savaş sonrası İran'da yayılmacı politikalarından kaygı duyuyordu. Hatta İran Hükümeti ve Meclisinin dik duruşu ve Amerika'nın, İran'ın bağımsızlığı ve bütünlüğünü koruma yolundaki destekleri bile İngiltereyi rahatlatmamıştı. İngiliz yetkililere göre Sovyetler Birliği'nin yayılmacılığı ile mücadelede ilk önemli adım İran'dan Müttefik kuvvetlerin, özellikle de Kızılordu güçlerinin tahliyesi olmalıydı. Artık Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırma için İran yoluna da ihtiyaç yoktu.⁶¹⁶ 1944 yılının sonlarına doğru Müttefikler Mihver bloğa karşı önemli başarılar kazanmışlardı⁶¹⁷ ve bunun sonucunda Sovyetler Birliği'ne askeri yardımların başka yollardan da ulaştırılması imkânı sağlanmıştı.⁶¹⁸ İngiltere bu kaygılarında haksız değildi. Sovyetler Birliği Tudeh Partisini kullanarak, bölgede ve İran'da İngiliz siyasetini sabote etmeye çalışıyordu.⁶¹⁹

İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi 11 Eylül 1944'te, yani petrol krizinin geçici olarak çözülmesinden kısa bir süre sonra İngiltere'ye, İngiliz kuvvetlerinin en kısa zamanda Tahran'ı tahliye etmeye başlaması gerektiğini önerdi. Böylece Sovyetler tarafından da benzer bir girişimin başlayacağını hesaplıyorlardı. Bu adımın sonucunda, Kızılordu kuvvetlerinin Tahran'dan tahliyesiyle, İran Hükümetlerini desteksiz bırakmayı umuyorlardı. Ayrıca İngilizlere şüpheyile bakan Rusların, İngilizlerin İran

⁶¹⁴ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 495.

⁶¹⁵ Sir Reader Bullard Sefir-i Kebir İngilistan Der İran, *Şotorha Bayed Berevend*, Tercüme: Hüseyin Ebuturabiyan, Naşr-i Nov, Tehran 1362, s. 122.

⁶¹⁶ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 238.

⁶¹⁷ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 229-233.

⁶¹⁸ Muhammed Han Melik (Yezdi), *Govga-yi Tahliye-yi İran*, İntişarat-i Silsile, Tahran 1362, s. 22

⁶¹⁹ Natalia İguora, "Bohran Azerbaycan Ez Didgahe Esnadi Novyafteyi Şurevi", Siyasi – İktisadi, Şomare: 207-208, s. 119.

hakkında herhangi bir planı olmadığını düşünmelerini istiyorlardı. Zira bu uygulama ile her türlü bahane Rusların elinden alınmış olacaktı. Zaten Sovyetler Birliği'ne yardımların ulaştırılması için başka bir yol da açılmıştı. Bu öneri, İran meselesinin çözümünü, İngiltere ve Sovyet devletlerinin kuvvetlerini İran'dan çekmeyi kabul ederek, İran'ı kendi haline bırakmalarında gören anlayıştı. Buna karşılık, İngiliz kuvvetleri çok basit ve rahat şekilde İran'dan tahliye edilebilirdi ama bu kuvvetlerin yeniden İran'a dönmesi gibi bir ihtiyaç durumunda ise, işin çok zor olacağı açıktı. Bu yüzden İngiltere Hükümeti Tahran'ı tahliye konusunda ikilemde kalmıştı. Ancak Tahran'da kalmak kararı, İranlılar ve Ruslarla karşı karşıya gelmeye sebep olacaktı. Buna ek olarak Amerikalıların eleştirilerine de maruz kalmış olunacaktı. Öte yandan İngilizlerin bir diğer kaygısı da Amerikalıların petrol imtiyazı elde etme yönündeki faaliyetlerinden kaynaklanıyordu. Amerikalıların er veya geç savaşın bitmesinden sonra petrol imtiyazı elde etmek için sahaya ineceğini öngörüyordu.⁶²⁰ Zira Amerikalılar işgalden sonra İran ile ilişkilerini geliştirmeye ve rekabet sahnesine dâhil olmaya çalışıyorlardı. Bu amaçla Roosevelt'in danışmanı Patrick Hurley ve ABD Dışişleri Bakanlığı diplomatı John Jenergen Tahran'a gelerek incelemelerde bulunmuş ve Amerika Birleşik Devletleri'nin İran'a daha fazla ilgi gösterip, yakınlaşmasını istemişlerdi.⁶²¹ İngilizler bu nedenle de İran'ı nüfuz bölgelerine bölerek İran'ı İngiltere ve Sovyet nüfuzu altında bir bölge olarak gösterip, İngiltere'nin çıkarlarını Amerika'nın tehditleri karşısında korumayı amaçlıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya karşı Rusya'yı tercih eden İngiltere bu defa da Amerika'ya karşı Sovyet Rusya'yı tercih etmeliydi. En azından Dışişleri Bakanı Eden böyle düşünüyordu.⁶²² İngiliz çıkarları gereği atılacak adım neyi gerektiriyorsa ona göre dost seçilmeliydi. Bunun nedeni ise yıllar boyunca Ruslar İran'ın güneyini İngiltere'nin nüfuz bölgesi olarak görmüş ve İngiltere'nin bu bölgedeki çıkarlarını resmi olarak tanımışlardı. İngilizler de İran'ın kuzeyini Rus nüfuz alanı olarak tanıdıklarından, bundan sonra da Rusların, İngiltere'nin çıkarlarını kabul etmesi doğal görünüyordu.

Amerikalılar daha çok İngiliz bölgesinde faaliyet halindeydiler ve İngiliz bölgesini resmen kabullenmemişlerdi. Bununla beraber İngilizler için, Ruslarla uzlaşma ve onları İran'ın güneyinden uzak tutmak daha kolaydı.

⁶²⁰İrecZovki, *a.g.e.*, s.238- 239.

⁶²¹Mustafa Debiri, *Bohran-i Azerbaycan ve Tinini Cehani-i An*, Namek: Pervin, Tahran 1386, s. 46.

⁶²²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 239-240.

Bu durum gittikçe üç büyük güç arasında bir soğuk harbe dönüşüyordu.⁶²³ İngilizler savaşın bitmesinden sonra askeri ve ekonomik açıdan yetersiz ve zayıf düşmüşlerdi. Bu koşullarda İngiliz İmparatorluğu'nun tarihi hedefleri üzerinden yürümek ve İngiliz askerlerinin yabancı bir ülkede daimi varlığını finanse etmek İngiltere açısından pahalıya mal olacaktı. Bu yüzden İngilizler güçlerini İran'dan çekme kararı aldı. Bununla beraber İngiltere, İran'dan kuvvetlerini Sovyet kuvvetlerle eş zamanlı olarak çekmek istiyordu.

19 Mayıs 1945'te, yani savaşın Avrupa'da bitmesinden on bir gün sonra İran Hükümeti Müttefik kuvvetlerin İran'dan tahliye edilmesi hakkında İngiliz, Sovyet ve Amerika elçiliklerine birer nota gönderdi. Bu notalar İngiltere ve Amerika devletleri için Sovyetler Birliği ile İran'ın tahliyesi konusunu görüşmeye başlamak için bir bahane oldu.⁶²⁴ İngiltere'nin önerisi, ilk önce İngilizlerin Tahran ve ülkenin diğer bölgelerinden çekilmesiydi. İngilizler sadece güneydoğuda petrol bölgelerinde konuşlu kalacaklardı. Rusların da kuvvetlerini İran'ın kuzeyinde bir bölgede konuşlandırması ve diğer bölgelerden çekilmesini teklif ettiler. Ancak, İngiliz askerlerinden bir grup, İran'dan tahliye fikrinin yöntem olarak doğru bir siyaset olmadığı ve Sovyetler Birliği karşısında teslimiyet olduğu görüşündeydiler. Bu guruba göre; doğru siyaset, açıkça Ruslara, Japonya ile savaştığından dolayı İngiliz kuvvetlerinin İran'da kalması gerektiğinin söylenmesiydi. İngiliz siyasetçiler ise, İngiliz kuvvetlerinin İran'da kalmasının Sovyetler Birliği'nin memnuniyetine sebep olacağını düşünüyorlardı.⁶²⁵ Zira İngiliz kuvvetleri İran'da kaldıkça, Rusların da kalmak için bahnesi olacaktı.

Tahran'ın Müttefik askerlerden tahliyesi her ne kadar Ruslar ve İngilizler açısından eşit olsa da aslında Rusların yararınaydı. Çünkü Ruslar sadece Tahran'da sayıları binlerce olan sivil unsurlarını askeri personelinin yerine geçirmişti. Ayrıca İçişleri Halk Komiserliği gibi Sovyetler Birliği Elçiliğinin bölümleri halini alan bütün Sovyet askeri birimleri Tahran'da kalmıştı.⁶²⁶ Böylece Sovyet kuvvetlerinin büyük kısmı Tahran'dan ayrılmış olsa da Sovyetler Birliği'nin İran'ın başkentinde askeri operasyon yapma imkânı tamamen ortadan kalkmamıştı.

İngiltere için mevcut olan bir diğer imkân ise tek taraflı olarak İngiliz ve Amerikan kuvvetlerini İran'dan tahliye etme girişiminde bulunmaktı. Böylece

⁶²³Oral Sander, *a.g.e.*, s. 261.

⁶²⁴Muhammed Han Melik (Yezdi), *Govga-yi Tahliye-yi İran*, İntişarat-i Silsile, Tahran 1362, s. 23-24.

⁶²⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 241.

⁶²⁶Corc Lenzuvski, *a.g.e.*, s. 313-314.

kendilerini takiben Rusların da kuvvetlerini İran'dan tahliye etme yönünde harekete geçirmekti. 15 Ocak 1945'te Churchill, bu planı Amerika Başkanı Roosevelt ile paylaştı. Churchill, Roosevelt'e Rusların İran Hükümeti'ne yönelik baskılarını artırmaya devam ettiğini bildirdi.⁶²⁷ Ayrıca bölgeden gelen bilgilere göre Rusların İran'ın kuzey petrollerine yönelik iddiasından vazgeçmeyi istemedikleri yönünde olduğu bilgisini verdi.⁶²⁸ Churchill, Amerika ve İngiltere'nin Sovyetler Birliği karşısında ortak tavır ile hareket etmeleri gerektiği görüşündeydi.

Amerika ve İngiltere temsilcileri Yalta Konferansı'nda Sovyet temsilcileri ile görüşecekti. Yalta Konferansı Sovyetler Birliği'nin petrol imtiyazı elde etmek için İran'a uyguladığı baskıların, Üçlü İttifak Anlaşmasına aykırı olduğunun iletilmesi için bir zemindi.

Amerikan Dışişleri Bakanı Stettinius ile İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Yalta Konferansından önce Malta'da bir araya gelmiş, Sovyetler Birliği'ne karşı izlenecek siyaset ve İran'ın boşaltılması konusunda Rusya'ya karşı izleyecekleri ortak siyaseti belirlemişlerdi.⁶²⁹ Malta Konferansı'nda Eden, halen petrol meselesi ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nin baskıları nedeniyle tehdit altında olan İran'ının bağımsızlığının korunması için Ruslara, Amerikan ve İngiliz kuvvetlerin tahliyesi ile eş zamanlı olarak kuvvetlerini İran'dan çekmesinin önerilmesini teklif etti. Amerika Dışişleri Bakanı Stettinius, Eden'in önerisini teyit ve kabul etmeye ek olarak kısa süre sonra Yalta'da teşkil olunacak üç ülkenin Dışişleri Bakanları konferansında İran konusunun tartışılmasını kabul etti.⁶³⁰

7 ile 11 Şubat 1945 tarihleri arasında teşkil olunan Yalta Konferansı'nda İran meselesi, konferansın resmi gündeminde yer almamasına rağmen görüşüldü. Eden, Sovyetler Birliği'nin İran'ın kuzeyinde petrol imtiyazı elde etme yönündeki çabalarına İngiltere'nin karşı olmadığını söyledi.⁶³¹ Zira İngiltere de yeni petrol imtiyazları peşindeydi.⁶³² İngiltere Dışişleri Bakanı, Yalta Konferansı'nda Molotov'a İngiltere'nin

⁶²⁷İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 242.

⁶²⁸Gulamhüseyin Mirza Salih, *Nameha-i Ez Tehran, Hatırat-ı Sir Reader William Bullard Sefir Kebir İngilistan Der İran*, Neşr-i Nigahi Muasır, Tahran 1388, s. 422.

⁶²⁹ United States Department of State Foreignrelations of the United States. "Conferences at Malta and Yalta", 1945 Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1945. s. 500-501. <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1945>; Afif Tuğrul, *İkinci Dünya Harbinin Stratejisi*, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul 1956, s. 236.

⁶³⁰ Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 62-64.

⁶³¹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 243.

⁶³²Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *Guşeha-i Penhan-i Tutei Berayi Tecziyi-i Mahabat*, Lengrud: Semerkant 1378, s.55

siyasetinin Sovyetlerin İran petrolünün doğal pazarı olduğunu söylemişti.⁶³³ Eden, İngiltere'nin görüşünün, İran'dan petrol imtiyazı alma konusunda, İran'ın Müttefik kuvvetlerden tamamen tahliye edilmesine kadar girişimde bulunulmaması olduğunu söyledi. Bu durumun üç devlet tarafından kabul edilmesi gerektiğini de ekledi. İran'ın Müttefik kuvvetlerden tahliye tarihi hakkında Eden, üç ülkenin bu konuda bir bildiri yayınlamasını ve her üç devletin de "Üçlü İttifak Anlaşması"nda belirlenen tarihten önce kuvvetlerini İran'dan çekmeye hazır olduklarını ilan etmelerini önerdi. Eden'a göre, Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırmak için artık İran yoluna ihtiyaç yoktu. Bu durumda İran'ın boşaltılmasına hemen başlanılmalıydı.

Müttefik kuvvetlerin İran'dan tahliyesi konusunda hem Stalin hem de Molotov, "Üçlü İttifak Anlaşması"nın ilgili maddesinin uygulanması taraftarıydılar. Böylece Müttefik kuvvetlerin İran'dan tahliyesi konusunda konuşmaya yer kalmıyordu.⁶³⁴ Her ne kadar Ruslar ve İngilizler eş zamanlı olarak kuvvetlerini İran'dan çekmeyi kararlaştırmış olsalar da Ruslar İran'dan çekilmeden önce kendilerine yer açmak ya da ekonomik-siyasi bir ayrıcalık elde etmek için olağanüstü çaba gösterdiler.⁶³⁵ İran hakkında üzerinde anlaşılan tek nokta, Müttefiklerin İran'dan tahliye konusunun diplomatik yollardan takip edilmesi idi.

Yalta Konferansı konuşmaları Sovyetler Birliğini İran ve petrol imtiyazı konusunda beklemeye ikna etmişti. Bu konuda İran siyasetinin İngiltere ve Amerika ile ilişkilerini etkileyeceğini görmüştü.

Öte taraftan İranlıların beklentisi Yalta Konferansı'nda Amerika'nın İran meselesini gündeme getirmesi ve bu ülkenin tahliyesi konusunda ısrarcı olması yönündeydi, fakat ilk adımı İngilizler atmıştı.⁶³⁶

19 Mayıs 1945'te İran Hükümeti Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği büyükelçiliklerine notalar göndererek ivedilikle kuvvetlerini İran'dan çekmeye başlamalarını istedi.⁶³⁷ Zira bu tarihten birkaç gün önce, yani 8 Mayıs 1945'te Avrupa'daki savaş Almanya'nın kesin yenilgisi ve Fransa'nın kurtulmasıyla sona

⁶³³Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 47.

⁶³⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 243.

⁶³⁵Resul Caferyan, *Bohran-i Azerbaycan (1324-1325) Hatırat-ı Ayetullah Mirza Abdullah Müctehidi Derbare-i Gaile-i Pişeveri*, Naşr. Müesse-i Mütalaat-i Tarih-i Muasır-i İran, Tahran 1381, s. 8. ; Arzu Yusufi-Laden Ekberi, "İttihad-i Cemahir-i Şurevi ve Fırka-i Demokrat-i Azerbaycan Ez Didgah-i Esnadi Novyafte", Siyasi – İktisadi, Tahran 1390, Şomare: 285, s. 25.

⁶³⁶Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 78.

⁶³⁷Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 115.

ermiş⁶³⁸ ve bunun ardından Sovyetler Birliği'ne İran üzerinden askeri malzeme gönderilmesi durdurulmuştu.

İran Dışişleri Bakanı benzer notalarla üç ülkenin elçiliklerine, İran Hükümetinin ve halkının bu büyük başarıya yönelik tebriklerini bildirdikten sonra, Avrupa savaşının bittiğini ve Müttefik kuvvetlerin İran'da durmasına herhangi bir sebep kalmadığı için İran'ın vaziyetinin normal duruma dönmesi amacıyla, kuvvetlerini İran'dan tahliye etmeleri gerektiğini belirtmişti.⁶³⁹ İngiltere, 1945 Mart'ı sonlarında İran Hükümeti'ne Üçlü İttifak Anlaşması'nda belirlenen tarihten önce kuvvetlerini İran'dan çekmeye hazır olduğunu ima etmişti. Şimdi konuyu dünyaya ilan ederek, İngiltere İran'ın yabancılardan boşaltılmasını istiyor ancak Sovyet Rusya buna yanaşmıyor imajı oluşturmak istiyordu. Sovyetler Birliği, Japonya ile savaş halinde olmadığından İngilizlere göre: doğal olarak kuvvetlerini İran'dan çekmeliydiler. Ancak İngiltere, Uzakdoğu'da savaşın devam ettiği ve İran'ın güneyindeki petrol kaynaklarını ve ABD hava üssünü korumak amacıyla kuvvetlerinin bir kısmını İran'da tutmalıydı.

İran Hükümetinin Müttefik kuvvetlerin İran'dan tahliyesi yönündeki mektubuna cevaben İngiltere, 30 Mayıs 1945'te İran'ın talebine olumlu yaklaşması ile birlikte Sovyetler Birliği ve Amerika ile bu konuda müzakere halinde olduğu bilgisini verdi. Amerika ise İran'ın mektubuna cevaben hükümete 1 Hazirandan önce kuvvetlerini tahliye etme niyetinde olduğunu bildirdi. 1 Haziran Basra Körfezi Operasyon Komutanlığı'nın görevinin sona erdiği tarihti. Amerika, Japonya ile devam eden savaşla ilgili olarak da yaklaşık 1500 kişiyi Abadan havaalanında bırakmayı düşünüyordu.⁶⁴⁰

Haziran ayı ortalarında Amerikalılar, muhtemelen Amerika ve İngiltere'nin kuvvetlerini İran'dan çekmesiyle birlikte, Sovyetler Birliği'nin de kuvvetlerini İran'dan tahliye etmeye başlayacağını düşünüyorlardı.

İran'dan çekilmeleri konusunda Müttefiklerden net bir hamle göremeyen İran yönetimi, bu ülkelerdeki siyasi temsilcilerine konuyu takip etmeleri yönünde talimat verdi.

19 Ocak 1945'te İran'ın Washington elçisi ABD Dışişleri Bakanlığından İran'ın tahliyesi yönünde gerekli tüm girişimlerde bulunmasını talep etti. ABD Dışişleri Bakanlığı Yakındoğu ve Afrika bölümü başkanı Louie Anderson İran elçisine, ABD'nin

⁶³⁸ Afif Tuğrul, *a.g.e.*, s. 236-237.

⁶³⁹ Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e.*, s. 47-48.

⁶⁴⁰ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 244-246.

İran'ın talebini özellikle dikkate aldığını ve gerekli çalışmaları yapacağına dair güvence verdi. Ayrıca Amerikalı diplomat George Allen, ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda; İran Hükümetinin Sovyetler Birliği'nin İran'ın kuzeyinde petrol ayrıcalığı ve siyasi güç elde etmek için askeri güce başvurmasından korktuğunu, bu nedenle de ABD ve İngiltere'nin İran'ın bağımsızlığını desteklemelerini istediğini yazdı.⁶⁴¹

İngiltere Dışişleri Bakanlığı da 10 Temmuz'da İngiltere'nin Tahran'dan askeri kuvvetlerini çekme konusundaki programını büyükelçisine iletti. Bu programın amacı, 1942 Üçlü İttifak Anlaşmasıyla belirlenen tarihten önce Sovyet kuvvetlerin İran'dan çekilmesini sağlamaktı.⁶⁴² Ayrıca İngiltere Moskova Büyükelçisinin aracılığıyla Sovyetler Birliği'ne iki ülkenin eş zamanlı ve aşamalı olarak kuvvetlerini İran'dan çekmesini önerdi.⁶⁴³ Ama Sovyetler Birliği yönetimi İngiltere'nin bu önerisine herhangi bir yanıt vermedi. Rusların yakın gelecekte kuvvetlerini İran'dan çekmeyi düşünmedikleri görülmüştü. Ruslar kuvvetlerini İran'da tutarak belirlenmiş hedeflerine ulaşmayı umuyorlardı.⁶⁴⁴ Ruslar bu konuda başarılı oldukları takdirde İngiltere'nin İran'daki çıkarları, özellikle güneyde tehlikeye maruz kalıyordu ve İngilizler Sovyetler Birliği'ne herhangi bir şekilde baskı uygulayacak durumda değillerdi. Tek umutları Sovyetler Birliği'nin İngiltere ve Amerika'ya uyması ve tabi olmasıydı. Ancak İngiltere aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin bu yolu seçeceğinden emin değildi. İngiltere, kuvvetlerini İran'dan çektiği takdirde Sovyetler Birliği'nin buna benzer bir girişimde bulunmayacağı ve İngiltere ve Amerika'yı takip etmeyeceği konusunda emin olduğu zaman, Müttefik kuvvetlerin İran'dan tahliyesi konusunu gelecekte Postdam'da teşkil olunacak liderler konferansında gündeme getirme kararı aldı.⁶⁴⁵

Postdam Konferansı (17 Temmuz - 2 Ağustos 1945) Almanya'nın teslim olmasından ve Avrupa'da savaşın bitmesinden sonraki ilk konferanstı.⁶⁴⁶ İngiltere temsilcisi konferansın katılımcılarına bir not dağıttı. Bu notta aşağıdaki konular yer alıyordu: Müttefik Kuvvetlerin İran'dan çekilmesinin zamanı geldiğinden dolayı İngiltere devleti kuvvetlerin İran'dan tahliyesi için aşağıdaki üç merhaleyi önermektedir;

1. İngiliz ve Müttefik Kuvvetler öncelikle Tahran'ı ivedilikle tahliye etmelidir.

⁶⁴¹Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁶⁴²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 246.

⁶⁴³Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁴⁴Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 116-120.

⁶⁴⁵Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁴⁶Oral Sander, *a.g.e.*, s. 213.

2. İngiliz kuvvetlerinin bir kısmı Abadan ve güney petrol bölgelerinde, Rus kuvvetlerinin bir kısmı ise İran'ın kuzeydoğu veya kuzeybatı bölgesinde varlığını devam ettirmelidir.
3. Yukarıdaki iki aşamanın gerçekleşmesinden sonra İngiliz ve Rus kuvvetler eş zamanlı olarak tamamen İran topraklarından çekilmelidir.⁶⁴⁷

Sovyetler Birliği temsilcilerinin muhalefetiyle Potsdam Konferansı'nda sadece İngiltere'nin bazı önerileri kabul edildi.⁶⁴⁸ Sonuç olarak üç ülke sadece müttefik kuvvetlerin gecikmeksizin Tahran'ı tahliye etmesi ve İran'dan tamamen çekilmesi konusunun ise Eylül ayında Londra'da gerçekleşecek olan dışişleri bakanları konferansına bırakılması kararını aldılar.⁶⁴⁹

Tahran'ın Müttefik kuvvetlerden tahliyesi aşamalı olarak gerçekleşmeye başladı. Aslında İngilizlerin Postdam Konferansı'nda elde ettikleri en önemli başarı Tahran'ın tahliyesi yönündeki anlaşmaydı. Öte taraftan Stalin bu konferansta İran aleyhine herhangi bir girişimde bulunmayacağına dair Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Truman'a söz vermişti. Ancak bu sözüne asla uymadı.⁶⁵⁰ Her ne kadar Ruslar bir bildiri ile Tahran'ın 20 Eylülde tamamen tahliye edildiğini ilan etseler de, gerçekte Tahran'ın Rus kuvvetlerden tahliyesi Aralık ayına kadar uzadı. Geride kalan birçok Rus askerin sivil olarak ve belirsiz görevlerini yapmak için Tahran'da bırakıldıklarını da söylemek gerekir. Ruslar 18 Eylülde Kale-i Murği askeri havaalanını tahliye ettiler ve tamamen İran topraklarından çıkacaklarını iddia ettiler. Ancak 250 kadar Rus askeri sivil olarak Tahran'da bırakıldı. 45 adet ev ve tren istasyonunu kontrollerinde tutuyorlardı.

Son İngiliz askerleri Ekim ayında Tahran'dan ayrıldılar. 28 Ağustosta da Amerika Kasım ayının başına kadar kuvvetlerinin tamamının İran'dan çekileceğini duyurdu.⁶⁵¹ Zira Amerikalılar İran'da daha fazla kuvvet bulundurmanın fiilen Rusların faaliyetlerini sürdürmesine sebep olacağını ve bu nedenle de en kısa sürede Amerikalı kuvvetlerin tahliye edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.⁶⁵² ABD Başkanı'nın açıklamalarına göre Amerika, İran ordusu ve jandarma kuvvetlerindeki müsteşarlarını ve hava taşımacılığı komutanlığını İran'dan çekmiyordu. Görünüşe göre Amerika'nın

⁶⁴⁷Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 94.

⁶⁴⁸Sefauddin Teberiyani, *İran Der İşgali Müttefikin Mecmua-i Esnad ve Medarik 1318-1324*, Müessesesi-i Hadamat-i Ferhangi-i Resa: Dipa Çap, Tahran 1371, s. 615-616.

⁶⁴⁹Natalia İguora, *a.g.m.*, s. 121.

⁶⁵⁰Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁵¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 247-249.

⁶⁵²Sefauddin Teberiyani, *a.g.e.*, s. 632-633.

bu kararının kapsamında yer alan kuvvetler Basra Körfezi Operasyonlar Komutanlığı'ydı ve bu kuvvetin askerleri Tahran'da varlık göstermiyorlardı.

İngiltere 20 Ağustos 1945'te kuvvetlerini İran'dan çekme konusunu açıktan yürütme kararı aldı ve bundan propagandif fayda sağlama girişiminde bulundu. Yeni iktidara gelen İşçi Partisi Hükümetinin Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Avam Meclisi'nde Müttefikleri Sovyetler Birliği'nin 1942 Üçlü İttifak Anlaşması'yla elde edilen imkânlardan savaş zamanında belirlenmiş amaç ve hedefler dışında farklı amaçlarla faydalanma niyetinde olduğuna inanmadığını ifade etti. Bu dönemde muhalif vekiller safında yer alan İngiltere'nin eski Dışişleri Bakanı Eden, İngiltere'nin çıkarının İran'ın müttefik, zengin ve güçlü bir ülke olmasında olduğunu söyledi.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 19 Ağustos 1945'te Japonya ile savaşın bitmesiyle oluşan yeni duruma göre Müttefik kuvvetlerin İran'ı tahliyesi konusunda yeni öneriler sundu ve öneri metninin bir kopyasını İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliğine gönderdi. İngiltere'nin Eylül ayında Londra'da gerçekleşecek olan üç ülkenin dışişleri bakanları konferansında gündeme getirmeyi düşündüğü yeni öneriler İran'ın tahliyesi için iki çözüm yolunu kapsıyordu:

1. Belirlenen 1946 tarihi üzerinde uzlaş. Bu tarihte askeri kuvvetlerin İran'dan tahliyesinin tamamen gerçekleşmesi ve bu tarihin üç ülke tarafından resmi olarak ilan edilmesi.
2. Askeri kuvvetlerin İran'dan tahliyesi için belirli bir tarih konusunda uzlaş ve Müttefiklerin kuvvetlerini belirli bölgelerden çekeceği belirli zaman aralıklarının kabul edilmesi.⁶⁵³

Uzakdoğu'da savaşın bitmesinden sonra 20 Eylül 1945'te İran, Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği Elçiliklerine benzer notalar göndererek Japonya ile savaşın bitmesini tebrik ettikten sonra 1942 üçlü ittifak anlaşmasının 5. maddesine göre Müttefik kuvvetlerin 2 Mart 1946 tarihine kadar İran topraklarını tamamen tahliye etmelerini talep etti.⁶⁵⁴ İran Üçlü İttifak Anlaşması gibi yazılı bir teminat altında olmasına rağmen geleneksel düşmanları İngiltere ve Sovyetler birliğine güvenmiyordu. Bu yüzden onları hukuken zor duruma sokmak istiyordu.

Eylül 1945'te Londra'da teşkil olunan üç ülkenin dışişleri bakanları konferansında İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin belirlenen tarihten önce bazı Müttefik

⁶⁵³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 249.

⁶⁵⁴Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e.*, s. 47.

kuvvetlerin İran'dan çekilmesinin gerçekleşmesi için çaba harcadı.⁶⁵⁵ Bu konferansa İran da katılmak istedi. İran Hükümeti adına Moskova büyükelçisi Sovyet Dışişleri Komiserliğine bir nota vererek, üç devlet arasında yapılan 1942 İttifak Anlaşmasının 6. maddesi gereğince müttefiklerin İran ile ilgili tüm konularda kendilerine danışılması zorunluluğunu hatırlattı.⁶⁵⁶ Konferansın başlamasından önce de Bevin, Molotov ile bazı yazışmalar yapmış ve konuyu gündeme getirmişti. Bevin, Molotov'a hitaben gönderdiği bir mektupta; 2 Mart 1946'da yabancı kuvvetlerin İran'dan tahliye edilmesine değinmenin yanı sıra bu tarihin Aralık 1945 ortalarına, yani 2 ay erkene çekilmesini istemişti. Bu tarihten sonra İngiliz kuvvetlerin sadece İran'ın güney petrol bölgelerinde, Sovyet kuvvetlerin ise sadece Azerbaycan'da kalmasını ve İran'ın yabancı kuvvetlerden tamamen tahliye edilmesinin gerçekleşmesi için geriye kalan kuvvetlerin de, 2 Mart 1946'da bu bölgelerden çekilmesini önermişti.⁶⁵⁷

Molotov, Bevin'e cevaben, onun önerisini reddetmekle birlikte İran'ın tahliyesinin Üçlü İttifak Anlaşması'nda yer alan tarihte gerçekleşmesi gerektiğini ve İran'ın tahliye planı hakkında konuşulması gerektiği takdirde bunun belirlenen sürenin sonunda yapılması gerektiğini yazdı. Molotov ayrıca mektubunda Sovyetler Birliği'nin üstlendiği yükümlülükleri tam olarak yerine getirme konusuna fevkalade önem verdiğini ifade etmişti.⁶⁵⁸ Molotov akıllıca İran'ı tahliye tarihini 2 Mart 1946 olarak kabul etmek ve onaylamaktan kaçındı. Bevin ve Molotov arasında gerçekleşen sonraki yazışmalarda da Bevin yabancı kuvvetlerin İran'dan tahliyesini 2 Mart olarak onayladı. Ancak Molotov'un yanıtı önceki yanıtları gibi bu tarihi kabul etmeme yönündeydi. Molotov bu konuda müzakere ve görüş alış verişlerinin Üçlü İttifak Anlaşması'nda yer alan tarihin sona ermesinden sonra gerçekleşmesini ve böylece müzakereleri uzatarak kuvvetlerinin İran'daki varlığını mümkün olduğu kadarıyla uzatma amacındaydı.⁶⁵⁹

Üç ülkenin (ABD, Sovyet Rusya ve İngiltere) dışişleri bakanlarının bulunduğu Londra Konferansı'nda Bevin, Japonya ile savaşın bitmesi münasebetiyle Molotov'a 15 Eylül'ü 1945'in Müttefik kuvvetlerin İran'dan tahliye tarihinin başlangıç tarihi ve 2 Mart 1946 tarihinin de son tahliye tarihi olarak belirlenmesini önerdi. Molotov tekrar Üçlü İttifak Anlaşması'nı ve Japonya ile savaşın bitmesinden sonra altı aylık süreyi öne sürdü ve Sovyetler Birliği'nin taahhütlerine bağlı olduğunu dile getirdi. Molotov'un

⁶⁵⁵Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵⁶Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 155.

⁶⁵⁷Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 102.

⁶⁵⁸Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 156.

⁶⁵⁹Natalia İguora, *a.g.m.*, s. 121.

muhalefeti Londra Konferansı'nda İran'ın tahliyesinin tartışılmasına ve incelenmesine engel oldu ve konu konferansın gündeminde yer almadı.⁶⁶⁰ Londra Konferansı, Bevin ve Molotov arasındaki yazışmaları kayıt altına almakla yetindi ve konferansın tutanaklarına kaydedildi:

*Sovyetler Birliği ve İngiltere Devletleri bu mektuplar uyarınca 1942 üçlü ittifak anlaşması gereğince İran'a yönelik üstlendikleri taahhütlere saygılı olduklarını teyit ederler. Bununla beraber bakanlar konferansında İran'ın Sovyet ve İngiliz kuvvetlerden tahliyesi hakkında müzakerelerin zaruri olmaması nedeniyle konferansın programından çıkarılmıştır.*⁶⁶¹

Ayrıca Amerika da Londra Konferansı'nda Sovyetler Birliği'ni 2 Mart 1946 tarihini kabul etmeye zorladı. ABD Dışişleri Bakanı, Molotov'un inatçılığı ile karşılaşınca İngiltere'nin önerisini desteklemek için Molotov'a Sovyet kuvvetlerin İran'dan tahliyesinin 2 Mart 1946'da gerçekleşmesi gerektiğini söyledi. Amerika Dışişleri Bakanı'nın bu sözleri Sovyetler Birliği için sözlü tehdit hükmündeydi.

Amerika'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik siyasi değişimi 1945 yılında tamamen su yüzüne çıktı. Malta ve Yalta Konferansları süresince Amerikalılar, Rusların İran'a yönelik kabul edilemez plan ve projelerinin olduğuna inandılar. Bu nedenle de Amerika, İngiltere'nin yanında yer alarak Sovyetler Birliği'ne ivedilikle yabancı kuvvetlerin İran'dan tahliye edilmesini önerdi. Postdam Konferansı'ndan sonra Amerika'nın Sovyetler Birliği'ne dönük siyasi çizgisinin değişimi daha da netleşti. Amerikalılar Ortadoğu'nun potansiyel önemini kavradıkları ve Ruslara karşı şüphe duydukları için resmen İngiltere ve Sovyetler Birliği'nden kuvvetlerini İran'dan çekmelerini istediler. ABD Dışişleri Bakanlığı, Ortadoğu ve Afrika Bölümü Başkanı ve Amerika'nın sonraki İran büyükelçisi Loy Henderson'un ifade ettiğine göre; Azerbaycan'da yaşanan şey Müttefiklerin ittifakının ve küresel barış ve güvenliğin tehdidiydi ve aynı zamanda ABD'nin petrol ekonomisini ve stratejik çıkarlarını tehlikeye sokmaktı. Bu nedenle ve farklı sebeplerden dolayı Amerika, Azerbaycan meselesinde ve diğer küresel meselelerde Sovyetler Birliği karşısında daha sert bir tavır ve tutum aldı.⁶⁶² ABD yeniden savaş öncesindeki Sovyet politikasına dönüyordu. Sovyetler ile Müttefiklik faydacı ve geçiciydi. Güvensizliğe dayalı ortaklık yürümüyordu.

⁶⁶⁰Mustafa Debiri, *a.g.e*, s. 102.

⁶⁶¹Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e*, s. 40.

⁶⁶²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 250-251.

Amerika Birleşik Devletleri 1 Ocak 1946'ya kadar, İngiltere ise 2 Mart 1946'ya kadar bütün kuvvetlerinin İran'dan tahliyesini tamamladı.⁶⁶³

4.2. Tahran'da Siyasi İstikrarsızlık

Rıza Şah Döneminde dağılan ordu, Muhammed Rıza Şah ile birlikte İngilizlerin yönlendirmesi ile Amerikalılar tarafından yeniden yapılandırılıp kontrol altına alındı. Zira İngilizler, İran'daki yabancı karşıtı tepkilerden kaçınmak için İran silahlı kuvvetlerinin yeniden yapılandırılmasını üçüncü bir gücün üstlenmesini istiyorlardı.⁶⁶⁴ Ancak Siyasi ve idari bakımdan devlet teşkilatı zayıfladı. Ordunun disiplini ve düzeni bozuldu. Yetkileri kısıtlanmış ve gözden düşmüştü. Bazı eyalet yöneticileri başkaldırıp, yeniden küçük beylikler dönemini başlatma niyetindeydiler.

Savaş bittiğinde, 1943 Tahran konferansı'nda olduğu gibi ABD-İngiltere-Sovyet Rusya İran'a savaştaki katkılarından dolayı ekonomik yardım yapılmasını kararlaştırmışlardı. Üçlü paktın maddelerinden biri de İngiliz ve Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesi idi. Ancak özellikle Sovyet Rusya ve bir ölçüde de İngilizler çekilmekte isteksiz davranarak, İran'daki geleneksel nüfuz alanlarını koruma niyetindeydiler. Her iki devlet, ABD'nin İran'da artan nüfuzundan da rahatsızdılar.

Sovyetlerin, Avrupa da Almanlara üstünlük sağlayarak güçlenmesi ve gittikçe yayılma eğilimi göstermesi, Tahran Konferansı ile sağlanan barış ortamını gölgeler gibiydi. SSCB İran enerji kaynaklarına yönelmişti. İngilizlerin 1943 yılında İran'ın güneyinde 10 milyon tondan fazla petrol çıkarmaları Sovyetlerin iştahını kabartmıştı. Tahran'daki Sovyet sefiri Smirnov, 1943 Haziran'ında, Azerbaycan Sovyet lideri Mir Cafer Bağirov'a müracaat ederek İran'ın kuzeyindeki petrol rezervinin tespiti için bir kaç petrol mühendisi ve jeolog gönderilmesini talep etmişti. Bunun üzerine askeri mühendis kisvesi ile gönderilen uzmanlar, Güney Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Astarabad ve Kuzey Horasan'daki petrol ve gaz rezervlerinin de İngilizlerin güneyde sahip oldukları kadar yeterli düzeyde olduğunu görmüşler ve üstlerine rapor etmişlerdi. Bu arada Tahran 1943 ortalarından itibaren ABD'lilerin yardımıyla Güney

⁶⁶³Natalia İguora, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁶⁴Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade, Yann Richard, *İran Der Kern-i Bistom Berresi-i Ovza-i Siyasi, İctimai, İktisadi Ferhegi-i İran Der Yeksed Sal Ahir*, (Tercüme: Abdurıza Huşeng Mehdevi), Neşr-i Elburz, Tahran 1378, s. 136.

Azerbaycan'daki askeri tedbirlerini güçlendirmekte⁶⁶⁵ Güney Azerbaycan'da güçlenen Sovyetler de Batı ile bir mücadele içine girmektedir.⁶⁶⁶

Sovyet Rusya, Sovyet Azerbaycanı Komünist Parti Sekreteri, Bağirov'dan İran'ın kuzeyindeki Kominist faaliyetleri teşvik edip güçlendirmesini istiyordu. Stalin gerekirse burada bir dost hükümet kurup petrol çıkarlarına yaklaşmak niyetiyle, Tudeh ve Azerbaycan solcularının örgütlenmesini tavsiye ediyordu. İngiltere ve Sovyet Rusya'nın bu tavırları endişelenen Tahran'ı giderek daha fazla ABD'ye yaklaşmaktaydı.⁶⁶⁷

1945 yılının başlarında İran Başbakanı Beyat, petrol meselesine ilişkin olarak Rusları sakinleştirmek için Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçisine, hükümetinin petrol çıkarma ile meşgul olacak ve İranlı uzman ve teknisyenlerin çalışacağı bir İran şirketi kurmak niyetinde olduğunu, İranlı uzmanların yetersizliği durumunda ise tarafsız ülkelerden yardım talep edileceğini ifade etti. İran açısından bu tür bir olanak sağlanamadığı takdirde ise İran'ın Sovyetler Birliği'nden petrol uzmanlarını İran'a davet edeceğini de ekledi. Sovyet elçisi Beyat'ın önerisini Sovyetler Birliği yönetimine bildireceğini söylemekle yetindi.

Petrol konusu Meclisle paylaşılacak zorundaydı. Ama Beyat, konunun Mecliste tartışılmasının Sovyetlerle uzlaş planlarını olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle konuyu meclise taşımaktan kaçınmıştı.

Beyat'ın petrol hakkındaki bu girişimine şüpheyile yaklaşan bazı Milli Şura Meclisi vekilleri, Beyat'ın başbakanlık makamını elde etmek için Sovyetler Birliği'ne iki önemli vaatte bulunduğuna inanıyorlardı. Beyat, Meclisi Aralık 1944 Kanununu yeniden gözden geçirme zorunda bırakacaktı. Amerikalı Uzman Doktor Millspaugh'un yetkilerini alacağı da düşünülüyordu. Sovyetler Birliği'ne petrol imtiyazı verilmesine karşı olan bazı vekiller ise Beyat'ın başbakanlıktan alınmasını istiyorlardı. Millspaugh'un yetkilerinin alınmasını, hatta görevden alınmasını isteyen bu grup, diğer bazı vekillerle birlikte Beyat'ın görevden alınması için çalışmalarına başladı. Bazı vekiller ve Tudeh Partisi Beyat'ı savunmaya ve korumaya çalıştılar. Beyat ise İran ve Sovyetler Birliği ilişkilerinde uzlaş ve anlayış oluşturmak için Tudeh Partisi'nin

⁶⁶⁵Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yay. İstanbul 2008, s. 115-116.

⁶⁶⁶Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 296-299.

⁶⁶⁷Yalçın Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 116.

milletvekillerine ve partiye karşı daha ılımlı bir yaklaşım benimsemişti.⁶⁶⁸ Bu durum, Tudeh Partisi'nin daha fazla güçlenmesini ve özellikle İran'ın güneyinde nüfuzunu artırmasını sağlarken,⁶⁶⁹ Beyat, kendisini destekleyen meclisin muhafazakâr unsurlarının desteğini yitirdi. Beyat, aslında küçük ve önemsiz ayrıcalıklarla Sovyetler Birliği'ni memnun etmeye çalışıyordu ama muhafazakârların muhalefeti nedeniyle konumunu yitirdi ve Kasım 1944'te işbaşına gelen kabinesi dört ay sonra Nisan 1945'te düştü.⁶⁷⁰ Yerine Hekimi Başbakan olarak seçildi. Hekimi hükümeti de 20 gün sonra düştü ve yerini Sadr Hükümetine bıraktı. Baştan itibaren meclis ile işbirliğini imkânsız gören Sadr, Milli Şura Meclisi'nden güvenoyu talebinde bulunmadı ve hükümetinin kurulmasından üç ay sonra Azerbaycan'daki ayrılıkçı hareketlerin etkisiyle birlik gösteren meclisten güvenoyu almayı başardı. Ama bir ay sonra istifa etmeye mecbur kaldı. Sadr Hükümetinin uygulamalarından biri Tudeh Partisi'nin çıkardığı karışıklığı önlemek oldu. Sadr, Tudeh Partisi ve Sovyetler Birliği devleti ile herhangi bir uzlaşının olmadığını inanıyordu. Bu dönemde polis, Tudeh Partisi'nin Tahran'daki merkezini bastı ve Partiye ait gazetelerin yayınına durdurdu. Hükümet, Tudeh Partisi'nin diğer illerdeki şubelerini kapattı ve gösterileri de yasakladı. Ağustos ayında Milli Şura Meclisi tekrar Hekimi'ye yöneldi ve Hekimi kabinesini kurdu.⁶⁷¹ Kaçar Hanedanlığının özel doktorluğunu yapan Hâkimü'l-Mülk (İbrahim Hekimi), Sovyet istihbarat çalışmalarına göre İngiliz yanlısı olup, merkezi Londra'da bulunan gizli Fraksiyon Partisi üyesiydi.⁶⁷²

İran hükümet bunalımıyla çalkalanırken Sovyet unsurları İran Azerbaycanı'nda ayrılıkçı hareketleri başlatan tedbirler alıyorlardı.

4.3. Tudeh Partisi'nin Faaliyetleri

Tudeh Partisi her ne kadar İran'da seçkin bazı aydın ve idealist kişileri kendine çekmiş olsa da, ilk günden itibaren fiilen Sovyetler Birliği güdümlü olup, talimatlarını Sovyetler Birliği'nden alıyordu. Bu partide yönetici konumunda olan bazı kimseler Sovyetler Birliği'nden maddi destek alan, ücretli unsurlardı ve büyük patronlarının izni olmaksızın herhangi bir iş yapmıyorlardı.⁶⁷³

⁶⁶⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 251-252.

⁶⁶⁹Yalçın Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁷⁰Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁷¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 252.

⁶⁷²Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁷³Keyvan Hüseyini, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Medya, Londra 1395. S. 44.

1945 yazında Tudeh Partisi eş zamanlı birçok faaliyet başlattı ve özellikle güney bölgelerinde propagandalarını artırdı. Tudeh'in ülkenin kuzey bölgelerindeki faaliyetleri Sovyetler Birliği'nin tahrik ve açık desteğiyle ilişkilendirildiği için Parti liderleri, partinin İran'ın her yerinde ve Rusların varlığı olmaksızın faaliyetlerde bulunabileceğini göstermek amacındaydılar. Bunun için Parti örgütünü ve faaliyetlerini, Rusların işgali altında olmayan ülkenin her noktasına yayma niyetinde olduklarını açıkladılar. Ülkenin güneyinde Şiraz'da bir Partinin merkezi kuruldu ve gazete yayınlamaya başladı. Tudeh Partisine göre İngiliz unsuru olan kişiler ve çevrelere karşı mücadele başlattı. Ahvaz'da da az çok bunun gibi şeyler oldu. Sovyetler Birliği yeni Başkonsolosunun şehre gelmesiyle birlikte, şehrin fabrikalarında gösteriler başlatıldı. İşçi şehirleri olan İsfahan ve Yezd'de Tudeh Partisi'nin faaliyet ve propagandaları daha yoğundu. Tudeh Partisi'nin milletvekilleri, 1946 yılında İsfahan'ı ziyaret ettiler. Ticari sendika ve birliklerde nüfuz ve güçlerini artırmaya çalıştılar. Ama Sovyetler Birliği'nin İsfahan konsolosunun çok yönlü ve tam desteğine rağmen bu konuda başarı elde edemediler. Tudeh Partisi muhalifleri, özellikle fabrikaların müdürleri ve sahipleri, sırası gelince ticari sendika ve birlikler oluşturdular. Fiilen atölye ve fabrikalarda baş gösteren huzursuzluk ve Tudeh Partisi'nin Sokak gösterileriyle mücadeleye kalkıştılar.

Tudeh Partisi Mart 1945'te Azerbaycan'da da sert ve yoğun faaliyetler başlattı.⁶⁷⁴ Azerbaycan ve Kürdistan eyaletleri yanında, bütün kuzey eyaletleri, Gorgan, Gilan, Mazenderan ve Horasan'da da ayrılıkçı hareketler oluşturulmaya çalışıldı.⁶⁷⁵ Gilan ve Mazenderan'da ülke işlerinin kontrolü her zamandakinden daha fazla Tudeh Partisi mensupları ve Sovyet unsurlarının kontrolüne girmişti. Azerbaycan'da işler doğrudan veya dolaylı olarak Sovyet memurları tarafından ya da Tudeh Partisi üzerinden kontrol ediliyordu. Genellikle devlet memurlarının örgütlediği Tudeh Partisi, ahalisi Türkmen olan Gümüshan'da halkın fikirlerine tamamen nüfuz etmiş ve tahriklere başlamıştı. Jandarma ve polis gibi güvenlik güçlerinin zayıflığı nedeniyle de önlem alınamamaktaydı. Bu girişimleri önlemek ve etkisizleştirmek için bölge emniyet müdürlüğü bölgeye jandarma gönderilmesini istemiş ancak Sovyet memurlar onları geri göndermişti.⁶⁷⁶

⁶⁷⁴İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 252-253.

⁶⁷⁵ Enver Hamei, "*Siyaset-i Şurevi Der İran Der Payan-i Ceng-i Cihan-yi Dovvom*", Çeşm Endaz-i İran, Ordibeheşt ve Hordad 1385, s. 27.

⁶⁷⁶72/16 Sayılı Belge, İçişleri Bakanlığı Siyaset ve Pasaport idaresi, 04/04/1945 Tarih ve M/224/S/239-25469/3910-324/1/901 Sayılı, Sovyet Görevlilerinin Gorgan'a Gönderilen "Jandarma Guruplarını Geri Göndermeleri Eylemi Hakkında Yayınlanmış Rapor", *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi*

Ruslar işgalleri altındaki bölgelerde devlet daireleri ve kurumlarında karmaşa yaratmak yönündeki çabalarını artırdılar. Tudeh Partisi, kuzey bölgesinde yetiştirilen pirincin ülkenin güneyine gönderilmesine engel oluyordu, hatta Tebriz'den Tahran'a giden kamyonları sıkı denetimlere tabi tutuyor ve Azerbaycan'dan Tahran'a herhangi bir ürünün ulaşmasına izin vermiyordu. Devlet memurları, Azerbaycan'da tehdide maruz kalıyorlardı ve bazen işlerinden el çektilirip, şehirden ihraç ediliyorlardı.

Bu zamana kadar sadece işsizlik sorununun çözülmesini ve iş oluşturma konularını işleyen Tudeh, şimdi ise tarım reformu ve toprakların paylaşılması propagandasına da siyasi programında yer vermişti. Böylece çiftçileri ve köylüleri tahrik ederek aralarında huzursuzluk oluşturmaya çalışıyordu. 8 Ağustos 1945'te Tebriz yakınlarındaki Likvan Köyü'nde bunu da başarmışlardı. Köylüleri, toprak sahipleri aleyhine kışkırtılmış, çıkan çatışmada mal sahibi ve birkaç adam öldürülmüştü. Merağ'de resmi daireleri işgal edip memurları şehirden ihraç etmişlerdi.⁶⁷⁷ Tudeh Partisi'nin yerel liderlerini tutuklamak amacıyla gönderilen askerler ise Sovyet yetkililer tarafından tutuklanarak hapsedilmişti. Sovyetler, İran mahkemeleri tarafından tutuklanan mahkûmları serbest bırakmışlardı. Merağ'de bir çiftçi ve Tudeh Partisi mensupları arasında başgösteren ihtilaf sonucunda Sovyetler Birliği komutanlığı tarafından bölge ahalisinden bazılarının tutuklanması talep edilmiş ve jandarma güçleri de söz konusu şahısları tutuklayıp gelişmeleri komutanlığa bildirmişti. Merağ Savcılığı da hadiseyi Dışişleri Bakanlığına yazmıştı. Gerekli girişimlerde bulunulması ve Sovyetler Birliği kuvvetlerinin İran'ın içişlerine müdahale etmemesi için, Üçlü İttifak Anlaşması gereğince önlem alınması talep edilmişti.⁶⁷⁸

26 Ağustos tarihinde Tahran'a Sovyetler Birliği'nin Tebriz, Meşhed ve diğer bölgelerde karışıklık ve kargaşayı körüklediği ve devlet daireleri ve ordunun eylem özgürlüğünün elinden alındığına dair raporlar ulaşıyordu.⁶⁷⁹ Aynı gün Tudeh mensubu silahlı guruplar Rus askerlerin desteğiyle Tebriz polis merkezini işgal etmişler ve

Dovvom Katl, Te'eddi ve Tecavüz, Müdahale Der Umur-i Dahili, Müdahale Der Umur-i Nizami, ve Tasarruf-i Emakin, C. 6, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1391, s. 175.

⁶⁷⁷İrec Zovki, a.g.e., s. 253.

⁶⁷⁸60 Sayılı Belge, Adalet Bakanlığının "Tudeh Partisi ve Bazı Merağ Ahalisi Arasındaki İhtilafa Sovyetler Birliği Komutanlığının Müdahalesi" ile İlgili Yayınlanmış Mektubu, 02/06/1945, Sayı: 4747/H/1161, *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi DovvomKatl, Te'eddi ve Tecavüz, Müdahale Der Umur-i Dahili, Müdahale Der Umur-i Nizami, ve Tasarruf-i Emakin*, C. 6, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1391, s. 124.

⁶⁷⁹Kıyanuş Heftleng ve Perviz Bedii, *İran Der Bohran Mehr Mah-i 1320 – Şehrivar Mah-i 1326*, İntişarati Sazman-i Esnad-i Milli, Tahran 1379, s. 279.

Tahran-Azerbaycan iletişim hattını kesmişlerdi.⁶⁸⁰ Tebriz’de bulunan Sovyetler Birliği askeri yetkilileri, İranlı askerlerin kışlalardan çıkmalarına engel oluyorlardı. İlerleyen günlerde Çalus, Sari, Şahi ve Babul şehirlerinde devlet kurum ve müesseseleri Tudeh Partisi mensuplarının eline geçti. Silahlı Türkmenler, Tudeh mensuplarının yardımıyla Gez ve Şah Limanlarındaki demiryolu istasyonlarının kontrolünü ele aldılar.

Bu karışıklıklar sonucunda keyfi bir icraat olarak Tahran’da sıkıyönetim ilan edildi ve akşam saatlerinde dışarı çıkma yasağı uygulamaya konuldu. Siyasi gösteriler yasaklandı. Bu karışıklıkların ateşini besleyen bazı gazeteler kapatıldı. Hükümet General Emanullah Cehanbani liderliğinde bir heyeti durumu yerinde incelemesi için Azerbaycan’a gönderdi. Cehanbani, Tebriz’de Sovyetler Birliği’nin siyasi ve askeri yetkilileriyle görüşmeler yaptı ve birkaç gün sonra herhangi bir sonuç elde etmeksizin geri döndü. Ruslar’ın davranışı bilindiği gibiydi. Kürtlerin ayaklanması için çaba sarfediyorlardı ve Tudeh Partisi dışında hiçbir siyasi parti ve gruba faaliyet izni vermiyorlardı. İran Hükümeti’nin sürekli çabaları ya sessiz karşılanıyor, ya da konuyu gündeme getirenler, İran aleyhtarı casuslar olarak suçlanıyorlardı.⁶⁸¹

4.4. Azerbaycan Gaillesi

Sovyetler Birliği memurları ya da Tudeh unsurları vasıtasıyla Azerbaycan’da oluşan siyasi atmosfer, İran’ın bölünmeye doğru gittiğini ve Azerbaycan halklarının bağımsızlık fikrinden bahsetmesine neden olmuştu. Azerbaycan’daki özgürlük ortamı Azerbaycan Demokrat Fırkası adında yeni bir siyasi partinin kurulmasına neden oldu. 3 Eylül 1945’te bir bildiri yayınlayarak İran’ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygının yanı sıra Azerbaycan için özerklik talebinde bulunmuştu.⁶⁸² Seyyid Cafer Pişeveri liderliğinde Demokrat Fırka bu bildiride ayrıca Azerbaycan ile ilgili işlerin Azerbaycanlılara bırakılmasını istemişti. Pişeveri’nin nutkunun yayınlandığı ve Azerbaycan hareketinin yayın organı olan Azerbaycan gazetesi 5 Eylül 1945’te mücadele siyasetini *“aldığımız özgürlüğü ve inisiyatifini yasal bir zemine kavuşturmak, bu özgürlük ve demokratik usule bütün İran’da geçerlilik kazandırmak, Azerbaycan gazetesi hareketimizin keskin mücadele silahıdır.”* Sözleriyle yazıyordu.⁶⁸³

⁶⁸⁰Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁸¹İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 254-255.

⁶⁸²Gülara Yenisey, *İran’da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yay. İstanbul 2008, s. 138.

⁶⁸³*Azerbaycan*, 14 Şehriver 1325. (5 Eylül 1945)

Azerbaycan için özerklik talep eden bu hareketin liderleri usulen eski komünistlerdi. Yani Rıza şah döneminde komünizm veya sosyalizm ilkelerini destekleyen ve savunan kişilerdi. Bunlardan bazıları Rıza Şah zamanında tutuklanmış ve hapsedilmişlerdi. Bazıları ise Rusya'ya sığınmış ve İran Müttefik kuvvetler tarafından işgal edildiği zaman İran'a geri dönmüşlerdi.

Demokrat Fırka aslında yeni bir form ve örgüt şeklinde ortaya çıkan Tudeh Partisi'nin ta kendisiydi. Azerbaycan'daki genel kanıya göre, Sovyet kuklası bu partinin örgüt ve yapısının değişim ve dönüşümü gerçekleşmişti. Çünkü Tudeh Partisi, İran halkına karşı ve Rusya lehine komplo, entrikacılık ve sertlikle ünlenmişti. Sovyetler Birliği'ne bağlılık damgası taşıyordu. Meydana gelen örgütsel yenilenmede ve Tudeh Partisi'nin Azerbaycan Demokratik Fırkası'na dönüşmesi aşamasında eski kadrolardan birçoğu kenara itildi. 17 Ekim 1946'da Azerbaycan Tudeh Partisi feshini ilan etti.⁶⁸⁴ Azerbaycan halkını yeni bir partinin arkasından sürüklemek için kabuk değiştirme fikri ve inancı Sovyetler Birliği'nin planıydı.

Demokrat Fırkanın kuruluşu çok aceleye getirildi, hatta Tudeh Parti'sinin Azerbaycan şubesi, yani bu partinin eyalet komitesi Demokrat Fırka'ya ilhakını Tahran'da bulunan Tudeh Partisi'nin merkez komitesine bildirme fırsatı bulamadı. Doğrudan Stalin'in Azerbaycan'daki unsurlarının talimatıyla gerçekleşen Tudeh Partisi'nin Azerbaycan şubesinin Demokrat Fırka'ya ilhakı Tudeh Partisi'nin merkez komitesini şaşkına çevirecek şekilde hızlı olmuştu. Bu maceranın acı gerçeklerinden habersiz olan parti liderleri, resmi bir bildiri ile partinin eyalet komitesinin Azerbaycan'daki bu başına buyruk eylemini, yani Demokrat Fırka'ya ilhakını kınadı.⁶⁸⁵ Sovyetler Birliği de Demokrat Fırka'yı kabul etti. Demokrat Fırka'nın lideri Cafer Pişeveri açıkça “zalim ve baskıcı İran hükümeti” olarak adlandırdığı şeyi yok etmesi nedeniyle Kızılordu'ya teşekkür etmişti.

Kasım 1945'te devlet güçleri ve Demokrat Fırka'nın silahlı gurupları ve Sovyet Azerbaycanı'ndan gelen Kafkas muhacirleri arasında sınırlı çatışmalar yaşandı. Bu isyancılar çoğunlukla Kafkasya muhaciri Ermeniler ve Bakü'den gelen ve sivil şekilde Demokrat Fırka'yı takviye etmeye çalışan Kızılordu askerlerinden oluşuyordu. 15 Kasım'da, Demokrat Fırka tarafından Tebriz'de büyük bir miting düzenlendi. Konuşmacılar bu gösteride şiddetle merkezi hükümete saldırmış ve eleştiri yağmuruna

⁶⁸⁴ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 255-256.

⁶⁸⁵ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 51.

tutmuşlardı. Gösterinin bitmesinden sonra da Tahran, Tebriz ve diğer Azerbaycan şehirleri arasındaki telefon ve telgraf iletişim hatları kesilmişti. Silahlı guruplar şehirlerde karışıklık çıkarmaya başlamışlar ve 15 Kasım'da Serab, Demokrat Fırka tarafından işgal edilmişti. 17 Kasım'da ise Miyane düştü ve Demokrat Fırka'nın mensuplarının eline geçti.⁶⁸⁶ İran Merkezi Hükümetine savaş açılmıştı ve Azerbaycan özgürlük hayalleri ile Sovyet amaçları kesişmişti.

İbrahim Hekimi Hükümeti Şah'ın talimatıyla Azerbaycan Fırkası isyancılarını bastırmak için bölgeye takviye kuvvetler gönderdi. 18 Kasım'da Hükümet Tebriz kışlasını takviye için bir bölük asker ve bir miktar jandarma kuvvetini Tebriz'e gönderdi. Ama bu kuvvetler Kazvin yakınlarındaki Şerif Abad'da Kızılordu tarafından durduruldu Tahran'a dönmeleri konusunda ikaz edildiler.⁶⁸⁷ Sovyet güçlerinin desteği, İran Hükümetinin Demokrat Fırka isyancılarına karşı her türlü askeri uygulama yetkisini elinden almış ve özerk devlete gidiş yolunu açmıştı. Sovyet sınırları Demokrat Fırka isyancılarına açılmış, İran silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan ile irtibatı kesilmişti.⁶⁸⁸

Demokrat Fırka'nın 15 Kasım mitinginde seçilen ve 744 kişiden oluşan Azerbaycan Milli Kongresi 16 Kasım günü başlayan ve 6 gün süren bir toplantı düzenlemiş ve toplantının ardından Tahran'a ve Amerika, İngiltere ve Çin gibi ülkelere özerklik isteğini ve daha başka isteklerini ilan etmişti.

Tahran'a gönderilen telgraf, Şah zatı devletleri, Meclis Başkanı, Başbakan, İran Gazetesi, diye başlıyordu. 16 ila 20 Kasımda Tebriz şehrinde teşkil olunmuş Azerbaycan Milli Kongresi, dördüncü oturumunda oybirliğiyle İran merkezi Hükümetine ve dünyanın büyük demokratik ülkeleri Amerika, İngiltere, Sovyetler Birliği, Fransa ve Çin'e başvurmuş ve başlıkları aşağıda kayıt altına alınan meşru ve yasal taleplerini ilan etmiştir:

Azerbaycan Milli Kongresi'nin meşru ve yasal talepleri olarak yazılan metinde;

1.Azerbaycan halkı milliyet, dil, gelenek ve görenekler ve farklı özelliklere sahiptir ki onlara, dünyanın bütün milletleri gibi İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğüne saygıyla, Atlantik Bildirisi'ne binaen kendi kaderlerini belirlemede özgür olma hakkı vermektedir.

⁶⁸⁶ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 256-257.

⁶⁸⁷ Robert Rossow, "*Bohrani Azerbaycan Der 1324*", Siyasi – İktisadi, Şomare: 181-182, s. 69.

⁶⁸⁸ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 52-53.

2.Azerbaycan halkı, İran'ın diğer vilayet ve eyaletlerinin halkları ile sahip olduğu ilgi ve kültürel, ekonomik ve siyasi ilişkilere ilaveten, fiili İran'ın kurulmasında bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasında gösterdikleri fedakârlıklara dikkatle hiçbir şekilde meşru taleplerinin İran'ın bölünme esası üzerine oturtulmasına ve sınırlarına hanel getirmeye razı değildir.

1.Azerbaycan Milleti demokrasi rejimi talep etmektedir.

2.Azerbaycan Milleti, Milli Şura Meclisi'ne milletvekili göndererek ve adil vergi ödeyerek katılım sağlayacaktır.

3.Azerbaycan milleti genel ve iç işlerinin yürütülmesi için İran'ın toprak bütünlüğüne riayet ederek milli hükümet kurma ve Azerbaycanı demokratik ilkelere göre idare etme hakkına sahiptir.

4.Azerbaycan Halkı özerk bir hükümet kurmak, milli ve dâhili meclisini seçmeyi istemektedir. Dâhili ve milli hükümetini kendi meclisinin vekillerinin arasından seçmeyi gerekli görmektedir.

5.Azerbaycan Milleti kendi yerel diline ilgi duymaktadır.

6.Milli kongre kendisini kurucular meclisi olarak adlandırmış, 39 kişiden oluşan bir heyet seçmiştir ve onlara amacımızı uygulama aşamasına geçirmek için gerekli tedbirleri ve siyasetleri belirleme yetkisi vermiştir ve kardeş katline hazır olmamış ama merkezi hükümet meşru haklarını ortadan kaldırmayı istediği takdirde haklarını savunacaktır.⁶⁸⁹

Bu telgrafi Şebusteri, Pişeveri ve Demokrat Fırka'dan birkaç kişi daha imzalamışlardı. Kendisini milli komite olarak adlandıran 39 kişilik heyet Azerbaycan'da kurulan Özerk Hükümetin içişlerinin idaresini üstlendi ve Azerbaycan Milli Meclisi'nin seçimlerini yapmakla görevlendirildi. Bu seçimler 27 Kasım'da başlayıp 30 Kasım'da sona erdi. Eski başbakan Beyat ise 27 Kasım'da, İran Merkezi Hükümeti tarafından Azerbaycan Eyalet valisi olarak seçilip ve 30 Kasım'da Tebriz'e gelmişti. Merkezi Hükümetin yeni valisi geniş yetkilere sahipti ve Azerbaycan Milli Komitesi üyeleri ile gerçekleştirdiği birkaç görüşme süresince onların isteklerinde bazı değişiklikler oluşturmaya ve uzlaşmaya çalıştı. Ama çabaları neticesizdi ve Beyat Tahran'a geri döndü.

Seçilmiş 100 vekilden oluşan Azerbaycan Milli Meclisi 12 Aralık 1945'te Şebusteri başkanlığında toplantı yaptılar. Milli Meclisin oturumlarına eş zamanlı olarak

⁶⁸⁹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 258.

Demokrat Fırka'nın silahlı gurupları polis, jandarma ve diğer devlet idarelerini kontrol altına alıp ele geçirdiler. 12 Aralık'ta Azerbaycan hükümeti de Pişeveri'nin başkanlığında on bakan ile kuruldu.⁶⁹⁰

Sovyet yönetimi, İran Azerbaycanı'nda partizan birliklerinin kurulması hakkında çıkarılan Aralık 1945 tarihli yasanın resmen ilan edilmesini partizan birliklerinin oluşturulması hakkında Pişaveri tarafından imzalanan Yasada şöyle deniliyordu; *“Azerbaycan Ulusal Hükümetine göre Azerbaycan'ın yiğit ve mert evlatlarından oluşan partizan birlikleri halkımızın ulusal özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşmasında önemli hizmet ve fedakârlıklar gösterecek güçtedir.”* Bu amaçla Azerbaycan Ulusal Hükümeti bazı kararlara varmıştı. Buna göre;

1. Partizanlar özel birlikler halinde ordu nizamı ve düzeni içinde silahlandırılarak belirli bölgelerde üsler kurmaları hakkında yönetimin verdiği karar onaylanacaktı. Ülkenin daimi askeri birliklerinin oluşturulmasına kadar güvenlik ve sınırların korunmasından bu birlikler sorumlu olacaktı.

2. Halk Ordusu, 15 gün içinde düzenli partizan birliklerinin iç yönetmeliğini ve askeri eğitim kurallarını belirleyip yönetime sunacaktı.

3. Partizan birlikleri arasında nizam ve düzenin oluşturulması için Halk Ordusu yönetimin yetkisi doğrultusunda yerel bölge yetkililerinin, Demokrat Fırka Şube Başkanlarının ve yerel partizan gurupları önderlerinin katılımıyla komisyonlar oluşturulacak bu komisyonlar daimi partizan birliklerine alınan her askerin durumunu gözden geçirecekti. Halk Ordusu yetkilileri onların sayısını ve taşıdıkları silah çeşitlerini belirleyip, birlikler emir komuta sistemine göre oluşturulacaktı.⁶⁹¹ 21 Aralık 1945 tarihli Ulusal Meclis oturumunda onaylanan Ulusal Ordu'nun oluşturulması hakkındaki yasa ile Azerbaycan Özerk Hükümeti otoritesini kurmuş oluyordu. Şimdi sıra hedeflerin ilanına gelmişti.

Azerbaycan Özerk Hükümeti siyaset ve programlarını bir bildiri ile halka arz etti.⁶⁹² Bu programların başlıcaları yerel hükümetler niteliğinde olan eyalet ve il encümenlerini seçme yoluyla Azerbaycan için özerklik oluşturmaktı. Halk Ordusu kurmak, bu özerk hükümet ve devletin resmi dili olarak Türkçeyi seçme, özerk devletin diğer ülkeler tarafından resmi olarak tanınması yönünde çaba sarfetmek, toprak reformu ve zirai toprakların köylüler arasında dağıtılması, genel sağlık hizmetlerinin

⁶⁹⁰ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 258-259.

⁶⁹¹ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 299-300.

⁶⁹² Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 53.

yayınlaştırılması ve dini azınlıkların haklarına saygı Azerbaycan hükümetinin siyaset ve programlarının başlıklarından bazılarıydı.

Kızılordu, İran Hükümeti'nin silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan'a hareketini engellemişti.⁶⁹³ Böylece Sovyetler Birliği, Demokrat Fırkalılara herhangi bir engel olmaksızın özerk devlet kurmaları için uygun fırsatı vermişti. Sovyetler Birliği, İran Hükümeti'nin itirazına cevaben, İran'ın içişlerine her türlü müdahaleyi reddetmekle beraber kuvvetlerin Azerbaycan'a hareketine engel oluyordu. Sovyet yetkililer, bölgede bulunan düzenli İran ordusuna ek olarak yeni kuvvetler bölgeye girdikleri takdirde bu eylemin, İran'ın kuzey bölgelerinde karışıklık ve kan dökülmesine neden olacağını ileri sürüyorlardı. Sovyetler Birliği, kendi birliklerinin güvenliğinin sağlanması için başka kuvvetleri İran topraklarına sokmak zorunda kalacaktı ve Sovyetler Birliği devleti bu tür bir eylemde bulunmak istemediğinden, İran silahlı kuvvetlerinin kuzey eyaletlere hareketine engel olmuştu.⁶⁹⁴ Sovyet yönetimi, Özerk Azerbaycan'ı koruyordu. Sovyetler Birliği, yayılmacı planları çerçevesinde böyle bir karar almıştı.

4.4.1. Özerk Mahabad Kürdistan Hareketi

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın tahrik ve desteklenmesine eş zamanlı olarak İran'daki Sovyet unsurları, İran'da Kürtleri desteklemeye başlayarak kendi çıkarlarını korumayı planladılar. Stalin, bir takım unsurlarını, bazı Kürt aşiretlerinin ikamet ettiği Azerbaycan sınır hattına gönderdi. Söz konusu unsurlar Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın, Tudeh Partisi'nin ve Rıza Şah döneminde bastırılmış bazı Kürt aşiret ve kabilelerini bir araya getirerek Komela adında bir fırka kurdurdular.⁶⁹⁵ Aslında Sovyetler Birliği Kürt halkını merkezi hükümete karşı kışkırtmak için çalışmalara başlamıştı. Bölgelerinde faaliyet göstermiş Kürtçe bildiriler dağıtmıştı.⁶⁹⁶ 1944 yılında, Kürdistan ve Sovyetler Birliği Kültürel Cemiyeti'ni kuran Ruslar, İran'daki Kürdistan faaliyetleri için uygun paravanı bulmuş oldular.

İran merkezi yönetiminin Kürt bölgelerine hareket ve operasyonları da Sovyetler tarafından tıpkı Azerbaycan'da olduğu gibi aynı sebeplerle engellenmişti.

Eylül 1945'te bir gurup Kürt aşiret lideri, Kürdistan Özerk Hareketi'nin lideri Kazi Muhammed Heziri ve Nuri Bey'in öncülüğünde Bakü'ye davet edildiler.⁶⁹⁷ Yerel

⁶⁹³Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 85-86. ;

⁶⁹⁴ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 259-260.

⁶⁹⁵Ali Aşger Şemim, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁶⁹⁶Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s.111-112.

⁶⁹⁷ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 261.

liderler Muhammed Kazi öncülüğünde, komünizmin kalkınmasını yerinden müşahade etmek amacıyla Bakü'deydiler. Sovyetler Birliği'nin bütün baskılarına rağmen Azerbaycan hareketi ile birleşmeyi kabul etmediler.⁶⁹⁸Kazi Muhammed'in Bakü ziyareti ABD hükümetinin tepkisini çekmişti. ABD'li yetkililere göre Sovyetler Birliği, Kazi Muhammed önderliğindeki bir heyetin Bakü'ye gitmesi için Kürtlere talimat vermişti.⁶⁹⁹

Bakü'ye yapılan bu ziyaretin sonrasında Kazi Muhammed Komela'nın önde gelen insanlarını toplamış ve onlara Komela'nın gelişen harekâta önderlik edecek durumda olmadığını ve yeni bir örgüt kurmanın gerekliliğini anlatmıştı. Bu örgütün de Kürdistan Demokrat Partisi olması gerektiğini söylemişti. Bu açıklamalardan sonra yapılan değişikliklerle Komela'nın adı Kürdistan Demokrat Partisi olarak değiştirildi. Komela Merkez Komitesi de Kürdistan Demokrat Partisi'nin Merkez Komitesi oldu. Kürdistan Demokrat Partisi önceden aşiretler tarafından ve dağınık olarak yönlendirilen ayaklanmaları kendi önderliğinde birleştirdi.⁷⁰⁰Kürdistan Demokrat Partisi'nin lideri Kazi Muhammed ve hareketin merkezi de Mahabat'tı.⁷⁰¹ Kürdistan Demokrat Partisi'nin ilk bildirisinde, İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korunması sınırı içinde Özerk Kürdistan'ın kurulmasının ve Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın desteklenmesinin, bu partinin nihai hedefi olduğu yer almıştı.⁷⁰²

Kasım 1945'te Azerbaycan Milli Kongresi teşkil edildiği zaman Kürtler de oturumlara katılım sağlamak amacıyla Tebriz'e bazı gözlemciler gönderdiler ve Azerbaycan Milli Kongresi'nin açılışında Kürt vekiller de hazır bulundular. Kasım 1945 ortalarında Kürtler de gelecek birkaç gün içinde Kürdistan Milli Meclisi'nin Mahabat'ta kurulacağını ilan ettiler.⁷⁰³

Sovyetlerin gönderdiği matbaa makinesinden sonra Mahabat'ta yayınlanan Kürdistan adlı bir gazete çıkarıldı. 17 Aralık 1945'te Mahabat'ta yapılan bir Kürdistan Demokrat Partisi mitingi, merkezi hükümetin egemenliğini temsil eden Adliye binasına yönelik bir yürüyüşe dönüşmüş ve binaya Kürt bayrağı çekilmişti. Mahabat'ın Çarçıra Meydanında 22 Ocak 1946'da birçok Kürt bölgesinden delegelerin de katıldığı

⁶⁹⁸Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade, Yann Richard, *İran Der Kern Bistom Berresi-i Ovza-i Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran Der Yeksed Sal Ahir*, Neşr-i Elburz, Tahran 1378, s. 131.

⁶⁹⁹İrec Zovki, *İran a.g.e.*, s. 261.

⁷⁰⁰H. Yeşil, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁷⁰¹William Aegleton, *Mehabad Kürt Cumhuriyeti*, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yay. İstanbul 1976, s. 141-142.

⁷⁰²H. Yeşil, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁰³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 262.

mitingde, Kazi Muhammed'in yaptığı konuşma ile Mahabat Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildi.⁷⁰⁴ Kazi Muhammed Konuşmasında; Sovyetler Birliğine Kürtlere sağladığı maddi ve manevi destekten dolayı teşekkür etti.⁷⁰⁵ Aynı gün Kürdistan Milli Meclisi kuruldu ve Kazi Muhammed, Milli Hükümetin Başkanlığına seçildi. Hüseyin Seyf Kazi savaş bakanlığına atandı. Molla Mustafa Barzani, Ömer Han Şikak ve bazı Kürt aşiret liderleri general rütbesi olarak silahlı kuvvetlerin idaresini ele aldılar.

Kürdistan Milli Hükümeti'nin kuruluşu, Azerbaycan Milli Hükümeti gibi Kazi Muhammed'in Bakü'de Mir Cafer Bağırov ile görüşmesi ve Sovyetler Birliği'nin işbirliği ve yardımlarıyla gerçekleşti. Kürt liderleri ile yaptığı görüşmede Bağırov, Kürt halkına yardım etmeye hazır olduğunu söylemişti.⁷⁰⁶

Kürtlerin hareketini desteklemek için Barzani aşiretinden bazı Iraklı silahlı Kürt guruplar da Kasım ayı içinde İran'a geçtiler. Molla Mustafa Barzani ve kardeşi, aşiret ve akrabalarından 3 bin kişi ile birlikte İran sınırını geçtiler ve Rızaiye Gölü'nün güneyinde Solduz yakınlarında, Kumkule köyünde konuşlandılar.⁷⁰⁷ Kürdistan Özerk Devleti Kazi Muhammed'in başkanlığında kuruldu ve İbrahim Salih genelkurmay başkanı olarak atandı. Molla Mustafa Barzani'ye de general unvanı verildi.⁷⁰⁸

Kürdistan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Özerk Devleti arasındaki ilişkiler bu tarihten sonra soğumaya başladı ve yavaş yavaş iki özerk devlet arasında ihtilaf ortaya çıktı. Kürdistan Özerk Devleti Hoy, Rızaiye ve Şapur şehirlerinin Kürdistan'a ait olduklarını iddia ediyordu, fakat bu şehirlerin ahalisinin içinde Türklerin olması ve Azerice konuşmalarından dolayı Azerbaycan bu iddiayı kabul etmiyordu. Bu sebeple bu şehirleri Kürtlerin saldırısından korumak için Azerbaycan Halk Ordusu'ndan bazı kuvvetleri bu bölgelere gönderdi. Kürtlerle Demokrat Fırka arasında çıkabilecek çatışmadan korkan Ruslar, mevcut ihtilafı müzakere ve aracılık yoluyla çözme kararı aldılar. Ruslar birbirleriyle görüşmeleri ve aralarındaki ihtilafları çözmeleri için Kürt ve Demokrat Fırka liderlerini davet ettiler. Bu görüşme sırasında Kürt liderleri ve Azerbaycan Demokrat Fırkası arasında, 23 Nisan 1946'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmada Azerbaycan, Kürdistan halkı ve tüm İran halkı arasındaki demokratik güçlerinin gericiliğe karşı çaba göstermeleri üzerinde anlaşıldı.

⁷⁰⁴ H. Yeşil, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁷⁰⁵ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 154.

⁷⁰⁶ Seyyid Muhammed Semedi, *Nigahi Be Tarih-i Mahabad*, İntişarat-i Rehrov Mahabad, Mahabad 1373, s. 154-156.

⁷⁰⁷ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁷⁰⁸ Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 145.

Her ne kadar Kürdistan Özerk Hareketi, Azerbaycan meselesine ilişkin olarak Ruslar tarafından oluşturulmuş olsa da genel olarak Azerbaycan meselesinin bütününe kapsamıyordu. Baştan itibaren Kürtlerin Azerbaycan hükümetinin emir ve talimatlarının altına girmeyecekleri açıktı. İran'ın kuzeyinde Rus nüfuzu ve etkisi İran'ın diğer bölgeleri üzerinde de sağlanabilirdi.⁷⁰⁹ Ancak Kürdistan'da Rus nüfuzu sadece İran Kürdistanı'nın güney bölgelerini etkisi altına almakla kalmıyordu, aynı zamanda Irak ve Türkiye'de de Kürtlerin yaşadıkları bölgeler bundan etkileniyorlardı. Sovyetler Birliği'nin izlediği Irak, Türkiye ve İran Kürtlerinin birliği siyaseti üç devletin zayıflamasına ve Sovyet nüfuzunun Musul ve Bağdat'a kadar genişlemesine ve son olarak Türkiye Devleti üzerinde siyasi ve askeri baskıların oluşmasına sebep oluyordu.⁷¹⁰ Özellikle de Türkiye Kürtlerinin nüfusu İran ve Irak Kürtlerinden fazlaydı. Sovyetler Birliği'nin bu siyasetinin bir diğer yönü de Almanya ile savaşın bitmesinde aranmalıdır. Sovyetler Birliği Birinci Savaşı'ndan önce nüfuz ve etkiye sahip olduğu tüm bölgelerde, bu nüfuz ve etkisini yeniden tesis etmek istiyordu.

Rusların, İran'ın kuzeyindeki faaliyetlerinin bütün İran'a yönelik olmadığı varsayılabilir. Hatta bazı siyasi gözlemciler Rusların, sonraki hareketi rahatlıkla uygulayabilmeleri için İran'ın kuzeyindeki faaliyetlerden kastının Türkiye olduğu görüşündedirler. Sovyetler Birliği'nin iki aşamada İran'a gerçekleşen saldırının asıl amacı, Türkiye'de değişiklik oluşturmaktır. Böylece Akdeniz'in doğu sahillerine, Süveyş'e ve Basra Körfezi'nin petrol yataklarına rahatça ulaşabilecekti.⁷¹¹ Ruslar özellikle Montrö Anlaşması'nın, savaş zamanında veya savaşın çıkma ihtimalinin olduğu dönemlerde Türkiye'ye Boğazları kapatma izni vermesinden kuvvetle rahatsızdılar ve anlaşmanın yeniden gözden geçirilmesini istiyorlardı.

Rusların siyasetindeki hayati bir diğer faktör ise petroldü ve petrolün kendisi bir güçtü. Petrol unsuruna ek olarak Sovyetler Birliği'nin sınırlarında güvenliği sağlamaya ihtiyacı vardı, özellikle Bakü petrol bölgesinde güvenliği sağlamalıydı.⁷¹² Diğerisi ise öteden beri süre gelen Akdenize limanlar kurma arzusuydu. Sovyetler Birliği'nin İran siyaseti bu bağlamda daha da bir anlam kazanmaktadır. Rusya'nın İran'daki politikası düşmancadır ve Rusya sömürgeci bir ülke olarak İran'a rol biçmektedir.

⁷⁰⁹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 262-263.

⁷¹⁰ Arzu Yusufi, Laden Ekberi, *a.g.m.*, s. 35-36.

⁷¹¹ Robert Rossow, "*Bohrani Azerbaycan Der 1324*", Siyasi – İktisadi, Şomare: 181-182, s. 68.

⁷¹² İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 263-265.

4.4.2. Azerbaycan Meselesine Tahran Hükümeti'nin Tepkisi

Azerbaycan bölgesinde yaşanan ayrılıkçı hareketler Tahran'da bir karamsarlık oluşturmuştu. Sovyet Rusya geleneksel düşman olarak İran üzerindeki tarihi emelleri için fırsat bulmuştu ve İran Hükümeti çözüm yolları üzerinde çalışıyordu.

29 Ekim 1945'te başbakanlık görevini devralan İbrahim Hekimi, Demokrat Fırka ile hiçbir şekilde müzakere etme niyetinde olmadığını ve isyanı bastırmak için güç kullanacağını gösterdi. Bu meselenin sadece Ruslar üzerinden çözüleceğine inanan Başbakan, Ruslarla doğrudan konuşarak soruna çözüm bulmaya çalıştı.⁷¹³

İbrahim Hekimi hükümetinin Azerbaycan olayları karşısında ilk tepkisi; Moskova'ya Şah'ın talimatı üzerine Kızılordu'nun, İran'ın takviye kuvvetlerinin Azerbaycan'a hareketini engelleme yönündeki girişimine yönelik itiraz notaları göndermek oldu. Bu itiraz ABD ve İngiltere devletlerinin bu konuda Stalin yönetimine vermiş oldukları itiraz notalarıyla birlikte 16 ve 27 Aralık 1945 tarihleri arasında Moskova'da teşkil olunan üç Müttefik devlet, Amerika, Sovyetler Birliği ve İngiltere Dışişleri Bakanları Konferansı'nda gündeme getirildi. ABD Dışişleri Bakanı James F. Byrnes, İran devletinin itirazını geçerli saydı ve İran'ın şikâyetinin ele alınması ve incelenmesi için Sovyet Dışişleri Bakanı'nı ikna etmeye çalıştı. Ancak çabalarından herhangi bir sonuç alamadı. Sonunda İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Amerika temsilcilerinden oluşan üç kişilik bir komisyonun İran'ın genel durumuyla ilgilenip, durumu ele almasını ve Azerbaycanı'n durumunu özel olarak incelemesini önerdi.

Başbakan İbrahim Hekimi, daha önce Amerika ve İngiltere elçileri tarafından Tahran'da Şah'a arz edilen Dışişleri Bakanları Konferansı'ndan çıkan öneriyi Milli Şura Meclisine sundu ve meclis bu öneriyi reddetti. Meclis azınlığı Hekimi'nin görevden çekilmesi ve Sovyetler Birliği ile doğrudan müzakerelerin başlamasında ısrar ediyorlardı.⁷¹⁴ Hekimi, 20 Ocak 1946'da İran ve Sovyetler birliği arasındaki ihtilafı BM'ye taşıma kararı aldı ve İran'ın Birleşmiş Milletler temsilcisi Seyyid Hasan Takizade'ye İran meselesini Birleşmiş Milletlerde gündeme getirmesi ve gerekli dilekçeyi Güvenlik Konseyi'ne teslim etmesi talimatı verildiğini ilan etti.⁷¹⁵ İran'ın BM temsilcisi 19 Ocak 1946'da BM genel sekreterine bir mektup yazdı ve Birleşmiş Milletler Bildirgesinin 35. Maddesine binaen güvenlik konseyinin İran meselesini ele

⁷¹³Arzu Yusufi-Laden Ekberi, *a.g.m.*, s. 26.

⁷¹⁴Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 54.

⁷¹⁵Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 138.

alıp, bakmasını talep etti. Birleşmiş Milletler İran ve Sovyetler Birliği temsilcilerinin beyanatlarını dinledikten sonra 30 Ocak 1946'da bir bildiri yayınladı ve İran ve Sovyetler Birliği'ne ihtilafların çözümü için doğrudan müzakerelere başlamalarını ve sonucunu güvenlik konseyine bildirmelerini önerdi.⁷¹⁶

İbrahim Hekimi, 21 Ocak 1946'da başbakanlık görevinden çekildi ve Ahmet Kavvam (Kavvamu's-Saltane), 26 Ocak 1946'da başbakanlık koltuğuna oturdu.⁷¹⁷ Stalin'e gönderdiği telgrafta Moskova'yı ziyaret etmeyi ve Sovyet yöneticilerle doğrudan müzakerelerde bulunmayı istediğini belirtti. Stalin, kendisinin Moskova'yı ziyaretinden memnuniyet duyacağını ifade edince Kavvam birkaç kişi ile birlikte Moskova'ya gitti. 19 Şubat 1946'da İran Başbakanı Kavvam beraberindeki heyetle Moskova'ya ulaştı. İran içinde ve dışında bazı siyasi çevreler bu görüşmede Kavvam'ın Sovyetler ne isterse kabul edeceği beklentisindeydiler. Ancak görüşmelerin mahiyeti ve Kavvam'ın kanaati, Ekim 1946'ya kadar açıklanmadı. Bu tarihte Kavvam Milli Şura Meclisi'ne resmi bilgi verdi. 24 Şubat 1946'da Kavvam İngiltere'nin Moskova sefir vekiline kendisinin Rusların kasıt ve amacını açıkça idrak ettiğini ve Kızılordu'nun 2 Mart 1946'da İran'ı tahliye etmesi konusunda ümitli olmadığını ifade etti.⁷¹⁸ Kavvam'ın Stalin ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov ile müzakere ve görüşmeleri 19 Şubat'tan 8 Mart'a kadar devam etti ve Molotov aşağıdaki önerileri İran'ın Başbakanına sundu:

- 1.Kızılordu İran'ın bazı bölgelerinde belirsiz bir süre için konuşlu kalacaktır.
- 2.İran Devleti, Azerbaycan'ın içişlerinde bağımsızlığını resmi olarak tanıyacaktır ve Azerbaycan Başbakanı merkezi hükümet ile ilişkilerinde Azerbaycan valisi konumunda olacaktır. Azerbaycan dışişleri ve savaş bakanlıklarına sahip olmayacak ve Azerbaycan genelkurmay başkanı merkezi hükümet tarafından atanacaktır. Azerbaycan vergilerinin %30'u merkezi hükümete ödenecektir. Yerel okullarda, mahkemelerde ve idarelerde resmi dil Türkçe olacaktır, ama Tahran hükümeti ile tüm yazışmalar Farsça yapılacaktır.
3. Sovyetler Birliği devleti petrol imtiyazı elde etmekten vazgeçecektir, ama buna karşı kuzey petrollerini çıkaracak karma Sovyet ve İran şirketi kurulacaktır. İlk 25 yıl boyunca şirketin %51 hissesi Sovyetler Birliği'ne ve %49 hissesi İran'a ait olacaktır. İkinci 25 yıl boyunca her iki taraf %50 pay alacaklardır.⁷¹⁹

⁷¹⁶Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 54.

⁷¹⁷Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 170.

⁷¹⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 289.

⁷¹⁹Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 55.

Stalin, Kavvam'a kuzey petrol ayrıcalığının Sovyetler Birliği'ne verilmesi durumunda kendisinin de Kızılordu kuvvetlerinin İran'dan tahliyesi yönünde girişimde bulunacağı sözünü verdi. Kavvamu's-Saltane Rusların kuzey petrol ayrıcalığını elde ettikleri takdirde ana kuvvetlerini petrol kaynak ve çıkarlarını korumak bahanesiyle İran topraklarına sokabilecekleri düşüncesindeydi. 1 Mart 1946 gece yarısı Tass Haber Ajansı'nın resmi bildirisi Moskova Radyosundan yayınladı. Bu bildiri ertesi gün basına verilmişti. Bildiriye göre; 28 Şubat 1946 günü Moskova'da bulunan İran Başbakanı'na, bazı Sovyet kuvvetlerinin Meşhed, Şahrud ve Semnan şehirlerinden çekilmesinin 2 Mart günü başlayacağı fakat Sovyet kuvvetleri diğer noktalarda durum aydınlanıncaya kadar varlığını sürdüreceği bilgisi verildi.⁷²⁰ Sovyetler Birliği'nin bu kararı için herhangi bir mantıklı ve yasal sebep zikredilmeye çalışılmamıştı. Bu nedenle de Sovyetler Birliği'nin son aşamaya kadar İran'da saldırgan siyasetini uygulamaya kararlı olduğu ortaya çıktı. 2 Martta tamamen gerçekleşmesi gereken Sovyet kuvvetlerin tahliyesinin neden bu tarihte ve sadece bazı bölgelerde başlayacağı konusu aydınlatılmamıştı.

Halen Moskova'da bulunan Kavvam, Molotov'a bir nota göndererek Sovyetler Birliği yönetimine itiraz etmiş ve 1942 Üçlü İttifak Anlaşmasına göre, 2 Mart 1946 tarihinden önce Sovyet kuvvetlerin İran'dan tahliyesinin Sovyetler Birliği'nin kabul ettiği tartışılmaz bir taahhüt olduğunu hatırlatmıştı. Kavvam bu itiraza ek olarak Sovyet devletinden İran'da konuşlu kuvvetlerine ivedilikle İran'ı tahliye için gerekli talimatı vermesini de istedi.⁷²¹ Kavvam, Moskova'da devam eden görüşmelerde herhangi bir petrol ayrıcalığı isteniyorsa Rus kuvvetlerin İran'dan tahliye edilmesi gerektiğini belirtti. Zira Milli Şura Meclisi seçimleri gerçekleşmediği ve meclis kurulmadığı sürece hiçbir ayrıcalığın söz konusu olamayacağını söyledi.⁷²²

Amerika Dışişleri Bakanı James F. Byrnes 2 Mart günü, yani yabancı kuvvetlerin tamamen İran'dan tahliyesi için belirlenen son günde, bir basın konferansında haber ajansılarının temsilcilerine Kızılordu İran topraklarını tamamen terk etmediği takdirde, Amerika Birleşik Devletlerinin, anlaşmaları ihlal eden bir ülke olarak Sovyetler Birliği ile mücadele edeceğini ilan etti.⁷²³ Aynı şekilde Byrnes 5 Mart'ta Molotov'a gönderdiği mesajda Sovyetler Birliği'nin kuvvetlerini

⁷²⁰Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 325-326.

⁷²¹Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e.*, s. 118-119.

⁷²²Daryuş Behazin, "Firaz ve Furud Firka-i Demokrat-i Azerbaycan," *Siyasi – İktisadi*, Şomare: 285, 1390, s. 86.

⁷²³İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 291.

çekmemesinden dolayı Amerika Devletinin duyduğu kaygıyı ifade etmiş ve bu durum karşısında duyarsız kalamayacağını belirtmişti. Ayrıca bütün dünya milletlerinin barışçıl kalkınmasının gereği olan uluslararası güvenin gelişmesi için en kısa sürede kuvvetlerini İran topraklarından çekmesini de istemişti.⁷²⁴

2 Mart günü ikindi vakti Sovyet kuvvetleri Tebriz'i boşalttılar. Ancak Sovyet sınırına ilerlemek yerine üç birlik halinde Tahran, Irak ve Türkiye sınırına doğru hareket ettiler. Birkaç hafta sonra ise birkaç tank ve piyade birliği Azerbaycan sınırından geçip, önceki kuvvetlerin ardından gittiler.

Kavvam, 4 Mart tarihinde Amerika'nın Moskova elçiliğinin sefir vekiliyle de bir görüşme yaptı ve O'na acaba Amerika kesin ve açık şekilde Sovyetler Birliği'ne itiraz edecek mi? diye sordu. George Kenann, Amerika Devleti'nin 1942 ittifak anlaşması uyarınca İngiltere'nin haklarına benzer haklara sahip olmadığını, İran Başbakanı Kavvam'a söyledi. Ayrıca İran'ın Sovyetler Birliği'nin bu girişimine itiraz etmediği takdirde, Amerika'nın Sovyetler Birliği'ne itirazının kendi devleti için siyasi açıdan sorun olacağının farkında olan George Kenann, Kavvam'a kendisinin Sovyetler Birliği'nin kararında resmi itirazda bulunup bulunmadığını sordu. Kavvam, Molotov'a teslim ettiği itiraz mektubunun kopyasını George Kenann'a sundu. Kenann ise Kavvam'a, konuyu BM'de gündeme getirmenin önemini hatırlattı. 6 Mart 1946'da George Kenann ABD Dışişleri Bakanlığından Sovyetler Birliği kuvvetlerinin İran'daki varlığının devamı hakkında Sovyetler Birliği'ne bir nota teslim etmek üzere talimat aldı. Kenann tarafından Molotov'a teslim edilen Amerika'nın notasında şöyle deniyordu: Sovyetler Birliği'nin üçlü ittifak anlaşmasında belirlenen tarihten sonra silahlı kuvvetlerini İran'da tutmaya yönelik kararı, Amerika Birleşik Devletleri'nin asla kabul edemeyeceği ve duyarsız kalamayacağı bir durum ve vaziyet oluşturmuştur.⁷²⁵

Kavvam, Tahran'a döndüğü zaman 14. Dönem meclisin süresinin son günleriydi ve meclis Kavvam'ın ziyareti hakkında rapor isteme ve gerekli kararı alma fırsatına sahipti. Ama hem Kavvam, hem de Tudeh Partisi buna muhaliflerdi. Tudeh Partisi Baharistan Meydan'ında ve meclisin giriş kapısının önünde gösteri ve mitingler düzenleyerek vekillerin meclise girişine engel oluyordu. Kavvam ise görünüşte Milli Şura Meclisi'nin toplanamaması nedeniyle vekillere Moskova ziyaretinin raporunu

⁷²⁴Daryuş Behazin, *a.g.m.*, s. 86.

⁷²⁵İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 292-293.

sunamadı ve böylece 14. Dönem meclisin kalan birkaç günlük ömrü de sona erdi.⁷²⁶ Ruslar aynı şekilde kuvvetlerini İran'dan çekmekten kaçınıyorlardı. Kavvam ise Rusların üç isteğini, yani Pişeveri Hükümeti'nin tanınması, Rus silahlı kuvvetlerinin İran'ın bazı bölgelerinde varlığının devam etmesi ve İran'ın kuzeyinde karma İran-Sovyetler Birliği petrol şirketinin kurulması taleplerini yerine yetirmeye muktedir değildi.

İran, Amerika ve İngiltere'nin Sovyetler Birliği'nin kuvvetlerini İran'dan çekmesi için tüm itirazlarına rağmen Sovyet yönetimi kuvvetlerinin takviyesi için Azerbaycan'a yeni kuvvetler gönderdi ve İran Hükümeti'ne baskılarını artırdı.⁷²⁷ 3 ve 4 Mart gecesi Tebriz'de konuşlu Rus askerleri harekete geçtiler. Askerlerle dolu 150 askeri kamyon ve 16 adet Sherman tankı Tahran'a doğru hareket ederek, Tebriz-Tahran yoluna konuşlandırıldı. Kızılordunun yeni kuvvetlerinin bir bölümü ise Kerec'e gönderildi ve bir askeri birim ise İran-Irak sınırına doğru ilerledi. Bir diğer birim de İran-Türkiye sınırlarını korumak için Hoy'a gönderildi.⁷²⁸ Ayrıca 4 Mart günü Amerika'nın Tebriz konsolosu Washington'a, Sovyetler Birliği'nin yeni motorize kuvvetleri Azerbaycan'a soktuğunu yazdı. Bu telgrafta savaş döneminde Baltık kuvvetlerinin komutanı olan Bagramian'ın Tebriz'e gelerek bölgede konuşlu kuvvetlerin komutasını üstlendiği yer almıştı.⁷²⁹

Öte taraftan Tahran'a gelen Sovyetler Birliği elçisi Sadtchikov İran devlet yetkilileri ile müzakerelere başladı. Amerika Dışişleri Bakanlığı Kavvam'ı konuyu BM üzerinden takip etmesi için zorlamıştı. Brynes ayrıca Amerika'nın BM'deki temsilcilerinden konuyu takip etmelerini, İran'a yönelik tam desteklerini açıklamalarını istedi.

Amerika Birleşik Devletleri Sovyetler Birliği'ne karşı herhangi bir yasal kanundan istifade edemezdi; zira Sovyetler Birliği Amerika'nın imzalamış olduğu bir uluslararası anlaşmayı ihlal etmiş değildi. 1942 Üçlü İttifak Anlaşması da İngiltere, Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanmıştı. ABD Atlantik Bildirisi'ni kullandı.⁷³⁰ İran meselesi, artık küresel barış ve güvenlik meselesi olarak işleniyordu.

Moskova görüşmelerinden herhangi bir sonuç elde edemeyen Kavvam, konuyu BM'ye taşıma kararı aldı ve BM Güvenlik Konseyine başvurdu. Amerika'nın da

⁷²⁶ Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 172.

⁷²⁷ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 294.

⁷²⁸ Robert Rossow, *a.g.e.*, s. 70.

⁷²⁹ Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 174.

⁷³⁰ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 295-296.

teşvikiyle Sovyetler Birliği, Maslahatgüzarını Kavvam'la görüşmeye göndererek İran'ın şikâyetini BM Güvenlik Konseyi'nden geri çekmesini istedi.⁷³¹ Ancak İran'ın Washington ve BM Güvenlik Konseyi temsilcisi Hüseyin Ala Şah'ın İran'ın şikâyetinin geri çekilmesini istemediğini biliyordu. Hüseyin Ala, İran'ın Sovyetler Birliği müzakerelerinin başarısızlığını Güvenlik Konseyi'ne bildirdi. 21 Mart 1946'da Güvenlik Konseyi'nin oturumuna katılıp, İran'ın Stalin yönetimine yönelik şikâyetini gündeme getirdi. Aynı gün ABD Başkanı Harry Truman tarafından, Kızılordu'nun İran'dan tahliyesi hakkında Stalin'e bir ültimatoma gönderildi ve ABD, Güvenlik Konseyi'nde İran'ı destekledi.⁷³²

Güvenlik Konseyi, 4 Nisan tarihli celsesinde İran ve Sovyet temsilcilerinin raporlarını dinledikten sonra İran temsilcisi Hüseyin Ala'nın önerisini kabul etti. Hüseyin Ala, Sovyetler Birliği'nin, 6 Mayıs tarihine kadar yani 24 Mart'tan itibaren 6 hafta içinde, herhangi bir şart olmaksızın kuvvetlerini İran'dan çekeceği konusunda güvence vermeli diyordu.

Güvenlik Konseyi Ala'nın önerisine göre bir bildiri yayınladı. Buna göre İran'ın şikâyetinin incelenmesi 6 Mayıs 1946 tarihine kadar erteleniyordu. Sovyet kuvvetlerinin İran topraklarından çekilmesinin tamamen gerçekleşip, gerçekleşmediği konusunda Güvenlik Konseyi'ne rapor verilecekti.⁷³³

Güvenlik Konseyi İran meselesi hakkındaki görüşmelerine devam etti ve sonunda Sovyetler Birliği temsilcisi Andrey Gromiko güvenlik konseyinin sonraki toplantısında Sovyet kuvvetlerinin beklenmedik hadiseler baş göstermemesi şartıyla beş altı hafta içinde İran topraklarından çekileceğini ilan etti.⁷³⁴

Stalin'in İran tahliyesini kabul etmesi iki sebeptendi. Bunlardan birincisi; söz konusu onay, Stalin Rusya'sının diplomasi ve yönteminden dolayı İran'da meydana gelen geniş rahatsızlık ve kamuoyunun heyecanını kısmen azaltıyor, özgür dünyada imajını düzeltiyordu. Stalin'e müzakereler sırasında Kavvam'dan istediği imtiyazları elde etme fırsatı veriyordu. İkincisi ise; Stalin, Kuzey İran petrol imtiyazı ve Tudeh Partisi için kayıtsız şartsız özgürlük elde ederek ve Kavvam'ın uzlaşmacı ve sola meyilli yönetimiyle, Azerbaycan

⁷³¹ N. Cami, *a.g.e.*, s. 394-395.

⁷³² Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 55.

⁷³³ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 298-299.

⁷³⁴ Muhammed Han Melik (Yezdi), *a.g.e.*, s. 127.

Demokrat Fırkası'nın özerk devletinin olgunlaşıp, büyümesini ve tedricen nüfuzunu İran'ın tüm kuzey eyaletlerinde genişletmeyi umut ediyordu.⁷³⁵

Kavvam Moskova'da görüşmeler yaptığı sıralarda 14. Dönem Milli Şura'nın görevi bitmişti ve yeni seçimler de hala yapılamamıştı. Bu sayede Milli Şura Meclisi denetiminden kurtulan Kavvam, Şah'tan da kendisini özgür bırakmasını istedi. Şah milli çıkarların korunması kaydıyla bunu kabul etti.⁷³⁶ Tahran'a dönen Kavvam ile Sovyet Elçisi görüşmelerini sürdürdüler ve 1946 yılının 4 Nisan'ında iki tarafın yayınladığı bildiri ile Kavvam ve Sadtchikov anlaşıklarını ilan ettiler.⁷³⁷ Şartlar da şöyle belirlenmişti;

Müzakereler, 4 Nisan 1946'da aşağıdaki sonuca ulaşmış ve bütün konularda tam anlaşma sağlanmıştır.

1. Kızılordu'nun bazı unsurları 24 Mart 1946 tarihinden itibaren bir buçuk ay zarfında İran topraklarını boşaltacaklardır.
2. İran ve Sovyetler Birliği karma petrol şirketinin kurulması anlaşması ve koşulları, 24 Mart tarihinden itibaren yedi ay içerisinde onay için 15. Dönem meclisine önerilecektir.
3. Azerbaycan konusunda, İran'ın içişleri ile ilgili olduğundan dolayı mevcut kanunlara göre ve Azerbaycan ahalisine yönelik iyi niyetle reformların icrası için hükümet ve Azerbaycan halkı arasında barışçıl düzenleme yapılacaktır.⁷³⁸

Bildirinin ikinci bendinde işaret edilen İran ve Sovyetler Birliği karma petrol şirketi kurma anlaşmasının tasarısı aynı gün, yani 4 Nisan'da, Kavvam ve Sadtchikov tarafından düzenlenip her biri, birer mektupla söz konusu tasarımı birbirilerine sundular. Kavvam mektubunda, İran Hükümeti'nin, İran ve Sovyetler Birliği devletlerinin İran'ın kuzeyinde petrol arama ve işletme faaliyetleri için karma İran ve Sovyetler Birliği şirketinin kurulmasını belirli şartlarla onayladığını bildirmişti. Buna göre:

1. Şirketin ilk 25 yıllık operasyonlarında %49 hisse İran'a ve %51 hisse Sovyetler Birliği'ne ait olacaktır ve ikinci 25 yıl süresince %50 hisse İran'a ve %50 hisse Sovyetler Birliği'ne ait olacaktır.
2. Şirketin elde ettiği kazanç taraflar arasında hisselerine göre münasip şekilde bölünecektir.

⁷³⁵ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 55.

⁷³⁶ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 299.

⁷³⁷ N. Cami, *a.g.e.*, s. 396.

⁷³⁸ Turec Atabeki, *Azerbaycan Der İran-i Muassır*, (Tercüme: Muhammed Kerim Eşref), Tus, Tahran 1376, s. 156.

3. Aramalar için tahsis edilecek ilk arazinin sınırları, Batı Azerbaycan dışında Batıda Sovyetler Birliği, Türkiye ve İran sınırının birleştiği noktadan başlayan ve Rızaiye Gölü'nün doğu sahillerinden geçerek Miyanduab'a ulaşan hatta yer alan haritadır. Ayrıca İran devleti adı geçen hattın batısında yer alan toprakları yabancı kumpanyalara veya yabancı ortaklı İranlı şirketlere ayrıcalık olarak vermemeyi taahhüt etmektedir.
4. İran tarafının sermayesi, üçüncü maddede zikredilen petrol çıkan arazilerden ibaret olacaktır. Sovyet tarafının sermayesi ise, her türlü petrol çıkarmak ve tasfiyesi için gerekli her türlü harcama, alet, edevat, uzman ve işçi ücretlerinden ibaret olacaktır.
5. Şirketin faaliyet süresi 50 yıldır.
6. Şirketin faaliyet süresinin bitmesinden sonra İran devleti Sovyet tarafına ait hisseyi satın alma veya şirketin faaliyet süresini uzatma hakkına sahip olacaktır.
7. Arama yapılan arazilerin, petrol kuyularının ve şirketin tüm tesislerinin korunması özellikle İran güvenlik güçleri tarafından gerçekleştirilecektir.

Daha sonra bu mektuba dayanarak imzalanacak olan Sovyetler Birliği ve İran karma petrol şirketini kurma anlaşması yeni İran Milli Şura Meclisi'nin seçilmesi ile birlikte bu yılın 24 Mart tarihinden itibaren 7 ayı aşmayacak şekilde onay için önerileceği bildiriliyordu.⁷³⁹

Sadtchikov'un mektubu da aynı içerikle 4 Nisan günü İran'ın Başbakanı Kavvamu's-Saltane'ye gönderildi.⁷⁴⁰ Sovyet yönetimi petrol konusunu kuvvetlerinin İran'dan çekilme meselesine bağlamada ısrar etmiş ve istediğini almıştı. İngiltere ve özellikle Amerika'nın Basra (Fars) Körfezi'nde ekonomik üslerinin ve İran Hükümeti'ne yönelik potansiyel etki ve baskı unsurlarına karşı kendince bir denge kurmuştu.

Söz konusu anlaşmanın imzalanmasından sonra Kavvam, Tudeh Partisi Azerbaycan Özerk Devleti ile dostane ve barışçıl diplomasi kanalını açtı. Stalin diplomasisi karşısında tercih ettiği teslimiyet yöntemini fazlaca abarttı. Bu çerçevede isyancı Seyyid Cafer Pişeveri'ye katılan subayların orduya dönmesini Şah'tan isteyecek kadar ileri gitti. Hatta Şah'tan söz konusu subayların affına ek olarak Pişeveri tarafından subaylık rütbesi verilen kişilerin ordu hizmetine alınmasını rica etti. Ama Şah, bu istekleri kesin ve sert bir tavırla reddetti. Kavvam, Tudeh Partisi unsurlarına tam eylem ve faaliyet serbestisi verilmesine ek olarak, 4 Ağustos 1946'da kabinesinde yaptığı

⁷³⁹ N. Cami, *a.g.e.*, s. 398,399.

⁷⁴⁰ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 384.

değişiklikle Tudeh Partisi'nin üç liderine kabinede yer verdi ve bu dönemde Pişeveri Azerbaycan Özerk Devleti'nin Başkanı Olarak Tahran'a davet edilip ağırlandı.⁷⁴¹ Kısa süre sonra Kavvamu's-Saltane'nin yardımcısı Muzaffer Firuz Tebriz'e gitti ve Demokrat Fırka tarafından oluşturulan, Azerbaycan'ının özerkliği ile ilgili 10 maddelik değişiklik İran Başbakan'ı tarafından resmen tanındı.⁷⁴²

Sovyet kuvvetlerin İran'dan çıkmasının ardından, Azerbaycan'da Stalin destekli hükümet ve Tudeh Partisi'nin unsurları İran'ın tamamında faaliyet göstermeye başladılar. Radyo Tebriz, Azerbaycan'ın propaganda merkezi, Demokrat Fırka'nın yayın organı idi.

Demokrat Fırka'nın ve Pişeveri Hükümeti'nin takviyesi ve Mazenderan, Gilan, İsfahan ve Abadan gibi İran'ın işçi bölgelerinde karışıklık çıkarmak amacıyla Tudeh Partisi'nin tahrikleri yaygınlaştı. 14 Temmuz 1946'daki Huzistan katliamı da Tudeh'in marifetiydi. Tudeh Partisi'nin faaliyetleri, kabinede üç Tudeh mensubu bakanın yer almasına rağmen cesaret ve pervasızlık içinde devam etti. Bütün potansiyeller İran'ın merkezi ve yasal hükümetini zayıflatmak için kışkırtıldı. Çarpışmalar, ölme, öldürme ve gösteriler yaygınlaştı, bölünme ve özerklik söylentileri Fars bölgesinden de duyuldu. Bazı Fars aşiretler isyan ettiler ve Şiraz'ı istila edip, Tudeh Partili bakanların kabineden atılmasını talep ettiler.⁷⁴³ Kavvam iç olaylar, siyasi karşılıklar karşısında benimsemiş olduğu yumuşak ve uzlaşmacı siyasetinin yenilgisini üzücü ve acı şekilde idrak etti. Ama aynı şekilde bu üslup ve yöntemin devamında ısrar etti.

Bu hassas anlarda Şah, Hükümet ve ordunun liderliğini tekrar üstelendi. Şah, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın bölücü merkezine saldırı hazırlıklarını yapmadığı takdirde Pişeveri'nin özerk hükümetinin başkente saldıracağını ve bu tür bir saldırıda isyancıların hedefinin, şahsı ve İran'ın istiklalinin mahvı olacağını düşünüyordu.⁷⁴⁴

Kavvam, Şah'ın talimatıyla 17 Ekim 1946'da kabinesini feshetti ve 19 Ekimde yeni hükümeti kurdu. Tudeh mensubu bakanlar tasfiye edilmişlerdi. Aynı günlerde Şah tarafından 15. Dönem Milli Şura Meclisi seçimlerinin yapılması talimatı verildi.⁷⁴⁵

İran ordusunun Azerbaycan'a harekât hazırlıkları yapıldığı dönemde Tudeh Partisi'nin yayın organı gazeteler ve Demokrat Fırka, Hükümeti katı şekilde eleştiri yağmuruna tuttular. Bazen bu eleştiriler tehdit boyutuna ulaşıyordu. Merkezi İran

⁷⁴¹ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁴² Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 250.

⁷⁴³ Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 252-253.

⁷⁴⁴ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 58

⁷⁴⁵ Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 253.

Hükümeti'nin kuvvetleri Azerbaycan'a saldırırsa Demokrat Fırka kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayacak, Demokrat Fırka kuvvetleri Tahran ve kuzey şehirlerine de ilerleyecekti. Demokrat Fırka Radyosu Pişeveri'nin dilinden “ölmek var dönmek yok” cümlesini tekrar ediyordu. Ama Demokrat Fırka'nın liderleri Stalin ve etrafındakilerin günün siyaseti gereğince artık Merkezi Hükümete döndüğünü, isyancılar ve Azerbaycan Hükümetine ciddi destek vermeyeceğini görmüyorlardı. Zira Kavvam-Sadtchikov anlaşmasıya bir ölçüde de olsa tatmin olmuştu. Yinede Şah'ın talimatıyla, ordu birimleri Tahran ve Kazvin'den Azerbaycan'a hareket ettikleri zaman, Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçisi Şah'ın huzuruna çıkıp, tehditkâr bir dille Azerbaycan'a kuvvet gönderilmesini dünya barışı için tehlikeli olarak nitelemişti. Şah'da Büyükelçiye, dünya barışını tehlikeye atanın Stalin ve yandaşlarının Azerbaycan'da oluşturdukları fiili durum olduğunu söyleyip, geri adım atmamıştı. Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan yönetiminin Hükümete kayıtsız şartsız teslim olmaya hazır olduğu bilgisi verildi.

Ordu birimleri 12 Aralık 1946'da Tebriz ve Rızaiye'ye (Urumiye) girip, özerk devletin ömrünü ve Demokrat Fırka'nın hükümrانlık dönemini bitirdiler. Demokrat Fırka'nın liderleri, ordu birimlerinin ulaşmasından önce Sovyet sınırlarına doğru yola koyuldular ve Aras'ın ötesine geçerek Kızılordu komiserleriyle buluştular.⁷⁴⁶

4.5. Azerbaycan Özerk Hükümeti İle Tahran'ın Doğrudan Müzakereleri

İran Hükümeti Azerbaycan gailisini, bir yandan Sovyet Rusya ve Birleşmiş Milletlerdeki temasları ile çözüme kavuşturmaya çalışıyor, diğer taraftan da Azerbaycan Özerk Hükümeti ile doğrudan müzakereye başlatıyordu.

Kızılordu Kavvam-Sadtchikov anlaşmasında belirlenen tarihten kısa bir süre sonra İran'ı tamamen tahliye etti ve İran'ı, Azerbaycan'da Sovyet yanlısı rejimle başbaşa bıraktı. Yinede bu durum Rusların özerk Pişeveri Hükümetini desteklemekten vazgeçtikleri anlamına gelmiyordu.

Başbakan Kavvam Azerbaycan ulusalcı harekâtını, selefi Hekimi'den farklı olarak telakki ediyor ve “ayaklanma”, “ihamet” kavramlarını kullanmıyordu. Kavvam olaya daha ılımlı yaklaşıyor, siyasi yeteneklerini kullanarak sorunu görüşmelerle aşmak istiyordu.⁷⁴⁷

⁷⁴⁶ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 58-60.

⁷⁴⁷ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 404.

Azerbaycan meselesi uluslar arası ilgi odağı olmuştu ve bu bölgedeki gelişmeler dikkatleri üzerine toplamıştı. Bu durumun farkında olan Başbakan Kavvam, Sovyet Rusya'nın ikna olmasından sonra Azerbaycan Özerk Hükümetini de ikna etmek istiyordu. Tecrübeli Başbakan siyasi yeteneğini kullanıyordu. İşi barışçıl yollarla çözmek isteyen Kavvam Hükümeti, 22 Nisan 1946'da Azerbaycan hakkında bir bildiri yayınladı:

*Fiili hükümetin kurulmasından itibaren bu bölgedeki değerli vatandaşlarımızın niyetlerinin araştırılması ve incelenmesinden sonra Bakanlar Kurulu Anayasa ve diğer kanunlar yürütme erkine izin verdiği ölçüde bu eyaletin ahalisinin isteklerinin karşılanmasını ve bu vatandaşlarımızın candan kabul edilmesini, birlik ve kardeşliğe davet edilmesini kararlaştırdı.*⁷⁴⁸ Azerbaycan sorununu barışçıl yollardan çözmeye kararlı olduğunu kanıtlamak isteyen Tahran yönetimi, Bakanlar kurulunun bu konuda yayınlanan ve kamunun bilgisine sunulan kararnamenin devamında, şöyle bir karar almıştı. *Anayasanın 29, 90, 92 ve 93 maddeleri, eyalet ve il encümenleri için tamamlayıcı kanunlar gereğince Azerbaycan'da aşağıdaki gibi düzenlenerek onaylanır:*

1. Çiftçilik, ticaret, sanat ve hüner, taşımacılık, kültür, sağlık, belediye müdür ve başkanları, avukatlık ve savcılık daireleri başkanları il ve eyalet encümenleri tarafından seçilip, kanunlara göre resmi atama hükümleri Tahran merkezi hükümeti tarafından yayınlanacaktır.

2. Valinin belirlenmesi eyalet encümenin görüşü alınarak hükümet tarafından yapılacaktır ve askeri ve jandarma komutanlarının atanması hükümet tarafında yapılacaktır.

3. Azerbaycanı'n resmi dili ülkenin diğer bölgeleri gibi Farsçadır ve mahalli idarelerin ve hukuk dairelerinin işleri Farsça ve Azerbaycan dilinde (Türkçe) gerçekleştirilecektir. Ama eğitim beş yıllık ilköğretimde Azerbaycan dili ile gerçekleşir.

4. Vergilerin ve ülke bütçesi miktarının belirlenmesi zamanında hükümet Azerbaycan hakkında yerleşimin iyileştirilmesi ve şehirlerin imarının zarureti ve kültürel, sağlık vb. işlerin düzeltilmesini dikkate alacaktır.

5. Azerbaycan'da demokratik kuruluşların, sendika vb. örgütlerin faaliyetleri ülkenin diğer bölgeleri gibi serbesttir.

6. Azerbaycan ahalisi ve demokrasisinin çalışanlarına oranla onların geçmiş demokratik harekete katılımı için baskı uygulanmayacaktır.

⁷⁴⁸İrec Zovki, a.g.e., s.305.

7. *Azerbaycan eyaletinin nüfusuna orantılı olarak milletvekillerinin sayısının artması konusunda görüş birliği mevcuttur ve 15. dönem meclisin oluşmasından sonra bu konuda gerekli öneri meclise sunulacak ve onaylanmasından sonra eksik kalan sayı bu dönem için seçilecektir. Başbakan-Kavvamu's-Saltane*⁷⁴⁹

Bu bildiri Merkezi Hükümet ve Pişeveri Hükümeti arasında sonraki müzakerelerin temeli oldu ve 28 Nisan 1946'da Demokrat Fırka'nın lideri ve Azerbaycan Hükümetinin Başkanı Pişeveri 7 kişilik bir heyetle birlikte Kavvam ile müzakerelerde bulunmak için Tahran'a geldi.⁷⁵⁰ Azerbaycan Ulusalçı rejimi heyeti ile Merkezi Hükümet arasındaki müzakereler iki hafta sonra herhangi bir sonuca ulaşmaksızın sona erdi ve Azerbaycan Hükümeti heyeti Tebriz'e döndü. Tahran'dan bir heyetin Tebriz'e gitmesi ve bir çözüm yolu buluncaya kadar müzakerelerin devam etmesi kararlaştırılmıştı. Tahran müzakerelerinde bazı meseleler hakkında ön anlaşmalara varılmıştı. Buna göre; Azerbaycan milli özerk hükümetten vazgeçmiş ve Azerbaycan Milli Meclisi eyalet encümenine dönüşüyordu ve milli hükümetin liderleri Azerbaycan'daki idarelerin başkanlığına atanıyorlardı. Eyalet valisinin seçimi, Farsça ve Azerice meselesi gibi konularda büyük bir sorun mevcut değildi. Kavvam ve Pişeveri'nin anlaşamamasındaki asıl nokta, Kavvam'ın Azerbaycan milli ordusunun ilgası ve İran ordusunun Azerbaycan'da konuşlanmasında ısrar etmesiydi.⁷⁵¹

11 Haziran 1946'da başbakanın siyasi yardımcısı Muzaffer Firuz başkanlığında Müverrihu'd-Devle Sepeheri, Müsteşarü'd-Devle Sadık, Ferman Fermanian, Mehmed Veli Mirza ve F. İpekçiyan'dan oluşan bir heyet Tahran'ın yarım ve sonuçsuz kalan müzakerelerini devam ettirmek için Tebriz'e gönderildi.⁷⁵² Bu görüşmelerde Kürdistan Özerk Hükümeti adına Kazi Muhammed de yer aldı.⁷⁵³ Müzakereler Pişeveri ve Muzaffer Firuz arasında bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı. Müzakereler sırasında Başbakan Kavvam'ın, 22 Nisan 1946'da yayınladığı bildirinin yedi maddesi tamamlayıcı nitelikte bazı açıklamaların eklenmesiyle, Azerbaycan Hükümeti temsilcileri tarafından kabul edildi. 13 Haziran tarihli Pişeveri-Firuz anlaşması / Tebriz Anlaşması, Azerbaycan'a verilen bir dizi yerel ayrıcalıkları içeriyordu. Azerbaycan halk ordusu ve mali meseleler hakkında ise Tebriz müzakereleri bir sonuca ulaşamadı ve

⁷⁴⁹Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 404-405.

⁷⁵⁰Turec Etabeki, *a.g.e.*, s. 157.

⁷⁵¹Fahrudin Azimi, *Bohran Demokrasi Der İran 1320-1332*, Tercüme: Abdurıza Huşeng Mehdevi, Bijen Nuzeri, Neşr-i Elborz, Tahran 1372, s. 197. ; İrecZovki, *a.g.e.*, s. 306-307.

⁷⁵²Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 407.

⁷⁵³Turec Atabeki, *a.g.e.*, s. 167.

meselenin çözümü ileride yapılacak müzakerelere bırakıldı. Pişeveri elde edilen sonuçtan mutluymuş ve hatta bütün isteklerinin kan dökülmeksizin gerçekleştiğini ilan etti.⁷⁵⁴

Pişeveri; *“Bizler şimdi parti ve halkımızdan daha fazla güven ve düzen beklentisindeyiz. Bizler şimdi demokrasiyi İran’ın bütün noktalarına yaymak için çabalayacağız”* diyordu.⁷⁵⁵

Sovyetler Birliği’nin çabaları ve İran’ın içişlerine müdahalesi meyvesini vermişti. Kukla Pişeveri Hükümeti üzerinden yapılacak siyasi baskılar ve Merkezi Hükümetin zayıflatılması, ülkenin güney bölgelerinde de Tudeh Partisi’nin faaliyetlerinin yayılması işleri organize ediliyordu.

4.5.1. Azerbaycan Özerk Yönetiminin Düşmesi

13 Temmuz Tebriz Anlaşması Sovyet baskısının gölgesinde gerçekleşmişti. Anlaşmanın başından sonuna kadar Kavvam görüşmeleri Milli Şura Meclisi seçimleri ile ilişkilendirmişti. Bu iki nedenden ileri geliyordu: Birincisi Sovyet Büyükelçisi’ne şu mesaj verilmekteydi, eğer petrol anlaşması hakkında yasanın bir an önce yapılacak olan meclis seçimleri ile onaylanması isteniyorsa, Azerbaycan Türklerine baskı yapılmalıdır. İkincisi; Merkezi yönetimin İran’ın diğer eyaletlerinde olduğu gibi Azerbaycan’da da seçimleri gözlem altına almak isteği engellenmemelidir.⁷⁵⁶

Azerbaycan’la yapılan anlaşmanın ardından Kavvam’ın önündeki en büyük engel kendi etkisini dayatabileceği bir meclis oluşturmaktı. Nitekim Milli Şura Meclisi’nde yapılması düşünülen 15. Seçimler 5 Kasım 1946’da genel seçimlerin yapılmasına yönelik hükümet tarafından talimat yayınlandı⁷⁵⁷ ve İran’da Milli Şura Meclisi seçimlerinin 7 Aralık 1946’da yapılacağı ilan edildi. Sovyetler Birliği yeni meclisin en kısa zamanda göreve başlamasını ve hükümetin, Sovyetlerin önermiş olduğu petrol anlaşmasını onaylatmasını istiyordu. Buna karşın İran hükümeti Azerbaycan’da seçimlerin düzenlenmesinden endişeliydi. Zira Rusların Azerbaycan’da elde ettikleri nüfuz sebebiyle, Azerbaycan ve Kürdistan vekillerinin toplamının mecliste güçlü bir komünist cephe oluşturması öngörülüyordu. Bu kaygı ruhanilerde de mevcuttu.

⁷⁵⁴ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 448-452.

⁷⁵⁵ İrec Zovki, *a.g.e.*, s.307.

⁷⁵⁶ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 451.

⁷⁵⁷ Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 209.

Kavvam Hükümeti, Azerbaycan'da seçimlerin en iyi şekilde yapılabilmesi için bu bölgeye kuvvet göndermeyi kararlaştırdı. Kavvam bu kararı açıklamadan önce İngiliz elçi ile yaptığı bir görüşmede Elçiyi, bilgilendirdi ve kuvvetlerin Azerbaycan'a hareketine engel olacak her türlü muhalefet ve direnişin bastırılacağını söyledi.⁷⁵⁸ Kavvam bu kararını birer telgrafla Azerbaycan valisi Selamullah Cavid ve Kazi Muhammed'e de bildirdi.⁷⁵⁹

Sovyetler Birliği Elçisi de Kavvam'a, Azerbaycan'a kuvvet gönderilmesinin isyan ve huzursuzlukların baş göstermesine sebep olacağını ve Sovyetler Birliği'nin sınırlarına yakın yerlerde huzursuzluk ve karışıklıklara tahammül edemeyeceğini söylemişti.

Kavvam Amerika'nın Tahran Elçisine de konuyu açmış ve ona Amerika'nın bu konuda düşüncesini sormuştu. George Allen, İran'ın kararını desteklemekle birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nin İran'ın egemenliğinin korunması yönünde kararını, 24 Kasım'da ilan etti.⁷⁶⁰ Kavvam, 2 Aralık 1946'da İran'ın Washington büyükelçisine hadiseyi BM Güvenlik Konseyi'ne taşınması bilgisini verdi. Hükümet aldığı kararı uygulamada kararlıydı. İran Devleti'nin Sovyetler Birliği'nin muhalefeti ile karşı karşıya kalması mümkündü. Meselenin Güvenlik Konseyine taşınmasını Amerika'nın resmi yetkilileri ile görüşüp, uygun ve gerekli gördükleri durumda girişimde bulunması konusunda Washington büyükelçisine yetki verildi.⁷⁶¹

Öte yandan Azerbaycan Demokrat Fırkası da merkezden gönderilen kuvvetler karşısında direniş göstereceğini ilan etti. Kavvam, Pişeveri Hükümetinin Valisi Cavid'e, gönderilen kuvvetlerle herhangi bir çatışma yaşanması durumunda Azerbaycan'ın yerel makamlarının sorumlu tutulacağını bildirdi. Azerbaycan Özerk Yönetimi Başbakanı Pişeveri Merkezi Hükümetin Azerbaycan'a kuvvet gönderme yönündeki kararlılığını fark edince, Sovyetler Birliği'ne Tahran'dan silahlı kuvvet gönderilmesi durumunda Sovyet Rusya'nın nasıl bir destek ve yardım sağlayacağını sordu. Sovyet yönetimi Pişeveri'ye cevaben Merkezi Hükümetle uzlaşmaya çalışmasını önerdi.⁷⁶² Aynı şekilde

⁷⁵⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 320-321.

⁷⁵⁹Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 210-211.

⁷⁶⁰Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 500-503.

⁷⁶¹Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s. 513.

⁷⁶²İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 323.

Stalin, Pişeveri'ye cevaben “ *Siz hâlihazırda fiili durumu doğru değerlendirmiyorsunuz ve fiilen devrimimizin kazanımlarını koruma imkânı mevcut değildir.*” diye yazdı.⁷⁶³

Demokrat Fırka heyeti ile Tahran'da yapılan görüşmelerde Demokrat Fırka'nın 14 Kasım 1946'da silahlı unsurlarını Zencan ve etrafından çekmeleri kararlaştırılmıştı. Ama Demokrat Fırka bu kararı uygulamaktan kaçındı. Başbakan Kavvam 22 Kasım'da askeri birliklere Zencan'a hareket emrini verdi.⁷⁶⁴ 23 Kasım'da birlikler Zencan'a saldırdı ve devlet dairelerini ele geçirerek şehri tamamen kontrol altına aldılar.⁷⁶⁵

İran silahlı kuvvetleri, 10 Aralık'ta, Zencan ve Miyane yolu arasında konuşlandılar ve gece yarısından sonra Demokrat Fırkalılara saldırdılar. 11 Aralıkta Demokrat Fırkanın direnişi kırıldı ve silahlı kuvvetler Tebriz'e doğru harekete geçtiler. Pişeveri ve işbirlikçileri Tebriz'den kaçtılar ve sınırı geçerek Sovyet topraklarına girdiler.

Azerbaycan Milli Meclisi'nin Başkanı Ali Şebusteri ve Vali Selamullah Cavid ise teslim oldular. Şah ve Başbakana bir telgraf çekerek Merkezi Hükümetin kuvvetleri karşısında direniş göstermeyeceklerini ilan ettiler.

Silahlı kuvvetlerin Tebriz'e yaklaşmasıyla Azerbaycan halkının milli duyguları kabardı. 12 Aralık günü Demokrat Fırkanın Tebriz'deki bürolarını yakıp yıktılar. Öfkeli kalabalık Tebriz'de Eğitim ve Çalışma Bakanı Biryâ'nın evine saldırdı, Biryâ kaçarak Sovyet hastanesine sığındı. Ama kalabalık hastanenin kapı ve pencerelerini kırarak Biryâ'yı ele geçirip öldürdükten sonra tanınmayacak halde olan cesedini şehrin orta meydanına bıraktılar.

Demokrat Fırka üyesi olan beş yüzden fazla kişi kısa bir zaman içinde silahlı kuvvetlerin Tebriz'e ulaşmasından önce öldürüldüler. 12 Aralık 1946'da ordu kuvvetleri Tebriz'e girdiler.⁷⁶⁶ Böylece bir yıldır devam eden özerk Pişeveri Hükümeti Stalin ve Kavvam anlaşmasının günah keçisi oldu ve Ruslar, Azerbaycan halkının özgürlük sloganını Kavvam'ın petrol vaadine kurban ettiler.⁷⁶⁷

⁷⁶³Muhammed İbadi Erdekani, “*Berresi-yi İlel-i Peydayiş ve Furupaşi-i Fırka-i Demokrat-i Azerbaycan*”, Feslname-i Tarih-i Revabıt-i Harici, Şomare: 42, Bahar 1389, s. 105.

⁷⁶⁴Huşeng Tali - Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 212.

⁷⁶⁵Turec Atabeki, *a.g.e.*, s. 179.

⁷⁶⁶İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 323-324.

⁷⁶⁷Muhammed İbadi Erdekani, *a.g.e.*, s. 105.

4.5.2. Mahabad Özerk Kürt Cumhuriyetinin Düşmesi

Tudeh Partisi'nin güçlü konumunu kullanan Ruslar İran'daki Azeriler ve Kürtler arasında ayrılıkçı fikirler oluşturarak, emperyalist bir politika takip ediyorlardı. Kürtler arasındaki ayrılıkçı fikirler Azerilere oranla daha fazla idi.⁷⁶⁸ Bunu iyi kullanan Sovyet güçleri Mahabat'ta bir temsilcilik açarak bağımsızlık fikriyle hareket eden Kürtlere destek vermişlerdi. Ancak Sovyetler Birliği'nin bu harekete nüfuz etmeye çalışmasına rağmen, hareket şiddetli komünist eğilimlere sahip değildi.⁷⁶⁹ Yine de taraflar açısından tarihi istekler örtüşüyordu. Kürtler bağımsızlık isterken Sovyetler Birliği de bu bölgede yeni devlet yapılanmasını uygun görüyordu. Kürtler, Rıza Şah'ın zorunlu iskân, Kürt liderlerin Tahran'a sürülmesi ve geleneksel kıyafetlerinin yerine bir tür batı modası giysinin zorunlu hale getirilmesi yönünde uyguladığı siyasetler hakkında iyi anılara sahip değildi. Bundan dolayı Sovyet memurların dostça tutum ve davranışlarına olumlu tepki verdiler.⁷⁷⁰ 22 Ocak 1946'da Kazi Muhammed'in liderliğinde Mahabat Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmişti. Kürdistan Milli Hükümeti'nin kuruluşu, Azerbaycan Milli Hükümeti gibi Sovyetler Birliği'nin desteğiyle gerçekleşmişti. Kürtlerin hareketini desteklemek için Barzani aşiretinden de bazı Iraklı silahlı Kürt guruplar İran'a gelmişlerdi.

11 Eylül 1946'da Tebriz'de Pişeveri ve yoldaşları perişan haldeydiler. Azerbaycan Valisi olan Selamullah Cavid Tahran'a teslim olmaya dair bir telgraf gönderdi. Demokrat Fırka'nın liderleri Sovyetler Birliği'ne kaçma halindeydiler. Mahabad'da ise Kazi Muhammed çatışma ve karşı koyma görüşünde değildi. Zira Rusların Azerbaycan'da yarattığı hükümeti terk ettiğini görüyordu. Bazı üst düzey Kürdistan yöneticileri Sovyetler Birliği'ne kaçmaya niyetlenmiş ve bu amaçla Kazi Muhammed'in yanına gittiler. Ama Kazi milletiyle kalacağını söyledi. Böylece onlar da kaçıktan vazgeçmiş ve şerefli bir teslimiyet yönünde karar aldılar.⁷⁷¹

22 Kasım 1946'da Azerbaycan'a silahlı kuvvetlerin gönderilmesi kararı yayınlandı. Ordu, bu kuvvetlerin Azerbaycan ve Mahabad'a gönderilmesine yönelik yaptığı planlarda aşiretlerin işbirliği üzerine hesap yapmıştı. Üç birlikten oluşan bu kuvvetlerin ilk birlik Azerbaycan'a hareket etti. İkinci birlik ise Kürdistan, Tekab, Şah'ın Dej ve Miyanduab bölgeleri üzerinden hareket ederek Kürdistan'ı

⁷⁶⁸Michael Axworthy, *a.g.e.*, (Çev. Özlem Gitmez), s. 290.

⁷⁶⁹Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁷⁰Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 264-265.

⁷⁷¹Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 277-278.

Azerbaycan'dan ayırarak Barzani aşiretinden isyancılara yardım ulaşmasını önlemekle görevlendirilmişti. Ömer Han Şıkak ve diğer aşiret liderleri gecikmeksizin merkezi hükümete ve gönderilen kuvvetlerin komutanına bağlılığını ilan ettiler.⁷⁷² Zencan'ı isyancılardan temizleyen ordu kuvvetleri 10 Aralık 1946'da Kavvam'ın talimatıyla Azerbaycan bölgesine hareket ettiler. Buna eş zamanlı olarak bir birlik de aşiret savaşçılarıyla birlikte Tekab, Şah'ın Dej ve Miyanduab hattını ele geçirerek iki fırka arasındaki irtibatı kesmek amacıyla Senendec'ten hareket ettiler.⁷⁷³

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (İran Azerbaycanı) nin bir anda düşmesi Mahabad Kürtlerinde şaşkınlık yaratmıştı. Onlar Kazi Muhammed'in vereceği kararı beklerken Urmiye gölünün batı yakasında yaşayan Şıkakan ve Herki aşiretleri 11 Aralık günü dağlardan ovaya inerek İran zaferinden pay alabilmek için Tebriz ve Rızaiye üzerine yürümüşlerdi. Kazi Muhammed ve arkadaşları Sovyetler Birliğinin bizzat yaratmış olduğu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çökmesine izin verdiğinin açıkça ortaya çıkmasından sonra direnmeyi anlamsız gördüler. Mahabad'daki Sovyet Ticari temsilcisi Esedof, bir Kürt yetkiliye Mahabad Kürt Cumhuriyetinin akıbetinin, bir uluslar arası sorun haline geldiğini söyleyerek şehri terketti.⁷⁷⁴

12 Aralık'ta sabah saat yedide Sera bölgesinde konuşlu Merkezi Hükümetin askeri araçları ve kuvvetleri Kazi Muhammed Cumhuriyetinin başkenti Mahabat'a ilerlemeye başladılar. Bir gün önce Sakız'a bakan yüksek yerlerde konuşlanmış ve aslında Kazi Muhammed'in safında yer alan Barzaniler, buraları tahliye etmiş ve Bukan'a doğru geri çekilmişlerdi.⁷⁷⁵ Molla Mustafa Barzani ve adamları Merkezi İran Ordusunun saldırısı karşısında Kazi Muhammed ile irtibatı henüz sağlayamamışlardı.

İlk gün kuvvetlerin ilerleyişi Sera'da durdu ve yol boyunca bir miktar esir ve silah ele geçirildi. 13 Aralık günü silahlı kuvvetler Bukan'a doğru ilerlemeye devam ettiler. Bukan'da birçok kişi esir edilmiş ve oldukça fazla sayıda silah ve gıda deposu hükümet kuvvetlerinin eline geçmişti. Aynı gün öğleden sonra Albay Ali Ekber Gaffari komutasında süvari aşiret mensuplarında oluşan bir birlik Borhan-Mahabat hattına doğru geri çekilen Barzanileri takip etmek için bu bölgeye hareket ettiler. Bu birlik ilk geceyi Taze Kale'de ikinci geceyi ise Borhan'da geçirdi. 15 Aralık günü Mahabad'a altı kilometre uzaklıktaki İnderkaş'a vardılar. Bu sırada Kazi Muhammed'in iki gece önce

⁷⁷²Huşeng Tali -Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 216.

⁷⁷³Huşeng Tali-Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 219-220.

⁷⁷⁴ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 259-261.

⁷⁷⁵Necefkoli Pesyan, *Ez Mahabad-i Hunin Ta Keranêhayi Eres*, Şirketi Sehhamiyi Çap, Tahran 1328, s. 7.

yandaşlarını Mahabat'ta topladığı ve depolarda bulunan silah ve mühimmatı bunlar arasında dağıttığı ve ayrıca bu silahlardan bir kısmının, özellikle çok sayıda el bombası ve otomatik tabancanın Molla Mustafa ve Barzanilerin eline geçtiği bilgisi geldi.

Hükümet kuvvetlerinin Mahabad'a girmesinden önce 14 Aralık'ta şehirden bazı temsilciler istenmedik olayların önünü almak için General Humayuni ile görüşmeye geldiler. Bu görüşmeye gelen kişilerden bazıları şunlardı: Seyyid Ali Hüseyini, Mirza Rahmet Şafii (tüccar), Şeyh Hasan Şems Borhani (Ruhani), Kazi Muhammed adına Seyf Kazi. Miyanduab şeker fabrikasının yakınlarındaki Nesir Kendi'de gerçekleşen görüşmede General Humayuni hükümetin Kürtlere karşı kötü bir niyetinin olmadığını ve silahlı kuvvetlerin yağma ve katliam yapmaksızın şehre gireceklerini belirtti. Kısa bir süre sonra Kazi Muhammed de Hacı Baba Şeyh ve Bayezid Ağa Kurek ile birlikte Miyanduab'da General Humayuni'yle görüştü ve itaat etmeyi kabul etti.⁷⁷⁶

16 Aralık'ta Kazi Muhammed, Seyf Kazi, Hacı Baba Şeyh ve Mahabat Cumhuriyeti'nin yöneticilerinden bazıları İran ordusunun komutanıyla görüşmek için Bukan köyüne geldiler. 17 Aralık günü Kazi Muhammed ve beraberindekiler resmen ordu kuvvetlerine teslim olmak için Gug Tepe köyüne gittiler.⁷⁷⁷ İran ordusu kuvvetleri Sakız'dan Kürdistan Cumhuriyeti'nin başkenti Mahabat'a hareket etti. Bu kuvvetler iki piyade taburu, iki süvari taburu, iki top, 12 ağır makineli silahtan oluşuyordu. Ordu kuvvetleri 17 Aralık'ta Mahabat'a girdiler.⁷⁷⁸ Barzani'nin Mahabat'ın düşmesinden önce görüştüğü Kazi Muhammed Irak sınırına çekilme teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Barzani Mahabat'tan ayrıldı. Barzani, İlhanzade Aşireti liderine durumu şöyle açıklıyordu: *"Aslında İran Ordusu Kürtleri yenmedi. İngiltere ve Amerika, Sovyetler Birliğini yendiler."*⁷⁷⁹

Öte taraftan Albay Gaffari, Molla Mustafa Barzani ile temas kurmakla görevlendirildi. Albay Gaffari 19 Aralık'ta Kuse-i Kehriz'e ulaştı. Bu esnada Kara Papağ Aşiretinin lideri Paşa Emir, Felah Nakde'den Kuse-i Kehriz'e gelerek Molla Mustafa'nın mesajını Albay Gaffari'ye ulaştırdı. Molla Mustafa gönderdiği mesajda müzakere etmeye hazır olduğunu bildirmişti.⁷⁸⁰ Barzani'nin mektubuna cevap veren General Hümayuni, görüşmeler yapmak üzere onu güvenlik sorunu olmaksızın

⁷⁷⁶ Necefcoli Pesyan, *a.g.e.*, s. 8-9.

⁷⁷⁷ Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 226- 228. ; Mustafa Debiri, *a.g.e.*, s. 277-278.

⁷⁷⁸ Necefcoli Pesyan, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁷⁹ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁷⁸⁰ Necefcoli Pesyan, *a.g.e.*, s. 12.

Mahabad'a gelmesini kabul etti. Mahabad'a gelen Barzani General Fazlullah Hümayuni ile görüşmesinde; İngiliz Hükümetinin güvenliklerini garanti etmesi halinde, kendisinin ve adamlarının Irak'a (Barzana) döneceklerini söyledi. Bununla birlikte İran Ordusuna dostluk mesajı yazmayı da kabul etti. Hümayuni İngiliz elçiliği aracılığıyla Irak'tan gerekli garantileri almak ve İran hükümeti ile görüşmeler yapmak üzere Tahran'a gitmesini önerdi.⁷⁸¹ Barzani'nin Mahabad'a gelmesinden sonra bütün Kürt aşiretleri elindeki silahları teslim ettiler. Kazi Muhammed, Seyf Kazi ve bütün isyancılar tutuklanarak mahkemeye teslim edildiler.

Molla Mustafa Barzani Tahran'a gittikten ve Barzaniler Irak Hükümeti tarafından aşiretinin mensuplarına sığınma verilmesinden sonra silahını bırakarak teslim olacağını taahhüt etti. Ayrıca kendisiyle birlikte götürdüğü 2 adet 75lik topuda derhal teslim edeceğini ifade etti.

Aynı gün Mahabad'da bir bildiri yayınlanarak Molla Mustafa Barzani ve bazı Kürt önde gelenlerinin Mahabad'da hazır olarak kendisinin ve aşiretinin İran Hükümeti'ne tam itaatini yazılı olarak kabul ettiğini ve İran'a mülteci olduğu ilan edildi.⁷⁸²

Barzani Tahran'a gitti ve İngiliz elçiliğinden Irak'a dönme konusunda güvence alamadı. Buna karşılık İran Hükümetinden Hemedan bölgesinde kalma izni aldı. Ancak Barzani silahlarını bırakarak ve tecrit edilerek yerleşip kalmak istemiyordu. Bu yüzden İran Hükümetini oyaladı. Barzani Irak'tan ya da İran'dan daha iyi şartlarla bazı imkânlar elde edebilmek umuduyla erteleme ve zaman kazanma girişimlerinde bulundu. Barzani'nin planı, aşiretine bağlı adamları ve ailelerini küçük topluluklara ayırıp Irak ve Türkiye sınırları boyunca Tergever vadisine yerleştirmeyi düşünüyordu. Barzani'nin silah bırakmaması bölge aşiretlerini etkiliyor ve Mahabad'a bir saldırı yapacağı konuşuluyodu. İran Hükümeti saldırıya geçti ve aylarca çatışmalar yaşandı.⁷⁸³ 18 aydan beri İran topraklarında göçebe olarak savaşan Barzani aşireti sonu belirsiz bir savaş ile İran topraklarında kalmaktansa Irak'a dönme konusunda Molla Mustafa Barzani'ye baskı yaptılar. Zira o sıralarda İran ordusu kararlılıkla saldırıyor ve savaş uçakları ile bomba yağdırıyordu. Sonunda Barzaniler İranı terk ederek Irak'a geçtiler.⁷⁸⁴

⁷⁸¹ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 266-267.

⁷⁸² Necefkoli Pesyan, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁸³ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 267-276.

⁷⁸⁴ William Aegleton, *a.g.e.*, s. 277-278.

Kazi Muhammed tutuklanarak hapse atılmıştı ve 100 gün boyunca zindanda kaldı. 31 Mart 1947 günü amcasının oğlu Muhammed Hüseyin Seyf Kazi ile birlikte darağacında idam edildi. Kazi Muhammed, Kürdistan Demokrat Fırkasını ilan ettiği konuşmasını yaptığı Çar Çıra Meydanı'nda asıldı.

7 Nisan'da ise Hamid Mazuçi, Resul Nokde, Abdullah Ruşenfıkr ve Muhammed Nazimi aynı yerde darağacına çekildiler. Fırkanın merkezi kapatıldı. Kazi sadece bir ay cumhurbaşkanlığı unvanını taşıyabildi.⁷⁸⁵

Sonuçta Sovyetler Birliği, İran'da petrol ayrıcalığı elde etme peşindeydi ve Azerbaycanı' terk etmişti.⁷⁸⁶ Pişeveri ve Kazi hükümetlerinin düşmesinin en önemli nedeni Kızılordu unsurlarının Azerbaycan'dan çekilmiş olmasıydı. Ruslar petrol ayrıcalığı alma umuduyla Azerileri ve Kürtleri terk etmişlerdi.⁷⁸⁷

4.6. Yeni Petrol Anlaşması Arayışları ve Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadelesi

15. dönem Milli Şura Meclisi seçimleri Temmuz 1947'de sona erdi ve meclis 17 Temmuz'da açılıp, çalışmalarına başladı. Seçimlerin her aşaması Sovyetler Birliği'nin denetiminin altında gerçekleşmişti ve Ruslar, Kavvam Hükümeti ile kuzey petrolü hakkında imzaladıkları anlaşmanın en kısa zamanda meclisin onayına sunulması için seçimlerin bitmesini ve meclisin çalışmalarına başlamasını bekliyorlardı. Temmuz ayının sonlarında Molotov, İran'ın Moskova elçisine Sovyetler Birliği devletinin, İran-Sovyetler birliği petrol anlaşmasını iki ülke ilişkilerinin geleceğinin niteliği hakkında bir sınav olarak göreceğini hatırlattı.⁷⁸⁸ Ruslar defalarca Kavvam'ı petrol konusunda taleplerinin kabul edilmemesi durumunda misilleme girişimlerinde bulunmakla tehdit etmişlerdi. Özellikle İran'a ait 11 ton altının iade edilmemesi ve İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmak gibi tehditler dile getiriliyordu.⁷⁸⁹

Birkaç aydan beri Tahran'da bulunmayan Sovyetler Birliği elçisi Sadtchikov 12 Ağustos 1947 tarihinde İran'a döndü. Rus elçi Tahran'a varır varmaz karma bir İran-Sovyet petrol şirketinin oluşturulmasını içeren bir anlaşma metnini başbakana teslim etti. Ayrıca Kavvam'dan bu anlaşma metnin derhal İran hükümeti tarafından

⁷⁸⁵Seyyid Mustafa Semedi, *Nigahi be Tarihi Mahabad*, İntişarati Rehrov-i Mahabad, Mahabad 1377, s. 119.

⁷⁸⁶Huşeng Tali-Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 213.

⁷⁸⁷Huşeng Tali-Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 216.

⁷⁸⁸İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 328.

⁷⁸⁹Fahraddin Azimi, *Bohran Demokrasi Der İran 1320-1332*, (Tercüme: Abdurıza Huşeng Mehdevi), Bijen Nuzeri, Neşr-i Elborz, Tahran 1372, s. 228.

imzalanmasını ve daha sonra meclis tarafından onaylanmasını istedi. Kavvam Hükümetini baskı altına almak isteyen Sovyetler Birliği, İran içinde propaganda ve ülke sınırında da askeri hareketlilik başlatmıştı.

Yeniden başbakan seçilen Kavvam⁷⁹⁰ krizi çözmek için Amerika ve İngiltere'den yardım istedi. İngiltere bu konuda mümkün olduğu kadarıyla Amerika ile birlikte adım atmak durumundaydı. Amerika açısından ise İran'ın kuzeyinde Sovyetler Birliği'ne verilecek her petrol imtiyazı, İran'ın bağımsızlığını tehdit eder nitelikteydi.

Amerika genel olarak İran'ın kuzey bölgelerinin petrol ayrıcalığının Sovyetlere verilmesine karşıydı ve bu durumun Basra (Fars) Körfezi'nde ve neticede bütün Ortadoğu bölgesinde Sovyet etkinliğine sebep olacağına inanıyordu. İngiltere de Amerika ile aynı görüşü paylaşıyordu. Ama İngiltere'nin esas korkusu İran'ın Sovyetler Birliği'ne petrol ayrıcalığı vermekten kaçınması durumunda Sovyetler Birliği'nin İran'da devrimci bir darbe girişiminde veya silahlı müdahalede bulunmasıydı. Bu yüzden İngilizler İran Hükümeti'nin, Ruslara petrol ayrıcalığı vermesini daha uygun gördüler.⁷⁹¹ Buna karşın Amerika'nın Tahran Büyükelçisi George Allen, Tahran'da İran-Amerika Kültür Derneğinde yaptığı konuşmada, İran'ın Sovyetler Birliği'ne petrol ayrıcalığı verme konusunda özgür olduğunu ve Amerika Devleti'nin petrol ayrıcalığı elde etmek için her türlü baskı ve tehdide karşı olduğunu yineledi.⁷⁹² George Allen ayrıca Amerika'da kamuoyunun tehdit ve baskılar karşısında İran'ı destekleyeceğini söyledi. Bu amaç, İran halkının da milli egemenliğini savunmak için azim ve iradesini ortaya koyduğu zaman gerçekleşecektir, dedi. Amerika'nın Tahran elçiliğinin sözcüsü de ülkesinin, İngiltere'nin tutumundan üzüntü duyduğunu dile getirmişti. İranlıların kendi milli egemenliklerini koruma yönündeki çabalarını Batılı ülkeler tarafından desteklenmemesi olarak algılayabileceklerini ekledi.⁷⁹³ İngiltere, Amerika'yı İran'daki kendi politikalarının destekçisi yapmak için çabalıyordu. Ancak Amerika, İngiltere'den bağımsız bir politika izliyor ve bu bölgedeki çıkarları açısından Sovyetler Birliğini rakip görüyordu.

İran Hükümetinin ve Milli Şura Meclisi'nin Sovyetler Birliği'nin talebine nasıl bir tepki vermesi gerektiği konusunda, Amerika ve İngiltere siyaseti arasında açık bir fark mevcuttu. ABD elçisi bu konunun reddedilmesini isterken; İngiliz elçi, İran

⁷⁹⁰ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Çeviren: Dilek Şendil), s. 136.

⁷⁹¹ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 328-330.

⁷⁹² Corc Lenzuvski, *a.g.e.*, s. 340-341.

⁷⁹³ İrec Zovki, *a.g.e.*, s. 332-333.

Hükümeti'ne meclisin muhalefetine rağmen müzakere kapısını açık bırakmasını önermişti. İngiltere, Milli Şura Meclisi'nin Sovyetler Birliği'nin talebini reddetmesi durumunda, İranlıların saklı milliyetçiliğinin tahrik edileceği ve İngiltere'nin güney petrolleri ayrıcalığına karşı mücadeleye kalkışma ihtimalinin oluşacağı görüşündeydi.⁷⁹⁴ Buna ek olarak İngiltere, Tudeh Partisi'nin güney bölgelerindeki faaliyetlerinin de İngilizlerin çıkarlarına zarar verebileceğinden endişeliydi.

İngiltere, Sovyet tehlikesini büyük göstermeye ve Amerika'yı da Kavvam kabinesini gelecekte müzakere kapısını açık bırakması konusunda ikna etmesi yönünde tahrik etmeye çalışıyordu. Amerikalılar açıkça Rusların İran'da yer edinmesine engel olmaya çalışıyorlardı. Amerika'nın görüşü İranlıları desteklemek gerektiği yönündeydi. Zira bu sayede İranlılar kendi hakları konusunda ısrarcı olacaklardı. Amerika'nın siyasi tezi, mümkün olduğu her yerde Rusların karşısında durmak gerektiği şeklindeydi. Amerika nüfuz bölgelerini gündeme getiren her türlü siyasete karşıydı ve Amerikalılar, Rusların İran'ın kuzeyinde nüfuzlarını tesis etmeleri durumunda en kısa zamanda İran'ın tamamına bu nüfuzu yayacakları görüşündeydiler.

Fakat İngiltere'nin İran'a yönelik diplomasi ve siyasetinde çelişki ve ikilemle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Zira aynı anda iki farklı ve zıt siyaset uygulamaya çalışıyorlardı. Biri, kuzey İran petrolü hakkında kısa vadeli ve acil siyaset ki, kuzey petrolü ayrıcalığı elde etmesi konusunda Sovyetler Birliği'ne muhalefet etmemeye dayanıyordu. Diğeri ise, Ortadoğu'da kalıcılığı açısından güneybatı İran bölgesi petrollerini korumayı ve komünizmin siyasi nüfuzunu önlemek için İran'ın iç konumunu sağlamlaştırmayı kapsıyordu.

İran Başbakanı Kavvam'ın petrol ve Sovyetler Birliği'nin talebi hakkındaki siyaseti ve amacı açık değildi. 16 Eylül günü Sovyet elçi ülkesinin ikinci notasını Kavvam'a teslim etti. Sovyet elçi, İran'dan geciktirme siyasetinden vazgeçmesini ve en kısa zamanda İran ve Sovyetler Birliği petrol anlaşmasını onay için meclise göndermesini istedi. Ama meclis anlaşmanın onaylanmasına taraftar değildi.⁷⁹⁵

22 Ekim 1947'de Kavvam Milli Şura Meclisi'nde, Azerbaycan olayları ve Moskova'da gerçekleştirdiği görüşmeler hakkında detaylı bir rapor sundu. Kavvam konuşmasında kendisinin, Sovyet kuvvetlerinin İran topraklarından tahliye meselesinin çözümü için İran-Sovyetler Birliği petrol anlaşmasını onayladığını ve bazı taahhütler

⁷⁹⁴Fahrudin Azimi, *a.g.e*, s. 230.

⁷⁹⁵Fahrudin Azimi, *a.g.e*, s. 230-231.

üstlendiğini söyledi. İran-Sovyetler Birliği petrol anlaşmasının metnini gerekli kararın alınması için Milli Şura Meclisi'ne sundu. Bu anlaşmaya göre, Tahran'da karma bir İran ve Sovyet petrol şirketi kuruluyordu.⁷⁹⁶

22 Ekim 1947'de meclis Kavvam'ın kuzey petrolü ayrıcalığının Sovyetler Birliği'ne verilmesi hakkındaki kanun tasarısını reddetti. Reddedilen ayrıcalık Kavvam'ın Azerbaycan gailesinde kuvvetlerini İran'dan çekmesi karşılığında Ruslara vaat ettiği ayrıcalıktı. Aynı şekilde Meclis, Hükümeti petrol şirketi (İngiliz-İran petrol şirketi) ile müzakere ve her iki tarafı tatmin edecek bir anlaşma imzalamakla görevlendirdi.⁷⁹⁷ Bu durum ileride yine meclis tarafından reddedilecek Gass- Golşaignan ek petrol anlaşması görüşmeleri ile sonuçlanacaktı.

Milli Şura Meclisi, hükümeti güney petrolü ayrıcalığının yeniden gözden geçirilmesiyle görevlendirdiği yasayı onaylamasından⁷⁹⁸ kısa bir süre sonra Kavvam hükümeti petrol şirketi ile görüşmelere başladı ve Londra'dan müzakereleri yürütecek bir temsilci istedi. Fakat müzakereler sonuçlanmadan Kavvam hükümeti düştü. İran-Sovyetler Birliği petrol anlaşmasının meclis tarafından reddedilmesinden bir süre sonra Şah'ın baskıları altında Kavvam istifa etmeye mecbur kalmıştı.⁷⁹⁹ Aynı gün yani 18 Aralık 1947 günü hükümeti Muhammed Rıza Hikmet kurdu ancak on bir gün sonra O da istifa etmişti. Sonunda üçüncü dönemi için İbrahim Hekimi 29 Aralıkta Hükümeti kurdu ve ülke yönetimini ele aldı.⁸⁰⁰

Hükümet, petrol şirketinden ivedilikle temsilci göndermesini istedi. Hekimi Hükümeti döneminde İngiliz-İran petrol şirketi yöneticilerinden biri olan Neville A. Gass Tahran'a geldi ve müzakerelerin ilk celsesinde ayrıcalık anlaşmasının maddelerinin anlaşmanın yeniden ele alınmasına izin vermediğini söyledi. Bu oturumda, anlaşmanın sadece tecrübe ve yetki sahibi oldukları takdirde İran vatandaşlarının çalıştırılmasını içeren 16 madde üzerinde görüşmeler gerçekleşti. Ancak Hekimi Hükümeti döneminde de müzakereler bir sonuca ulaşmadı.

Öte yandan İran ve Amerika arasında imzalanan bir anlaşma ile İran'a Amerikan askeri heyetlerinin girişine izin veriliyordu.

⁷⁹⁶Ebulfezl Lisani, *Tela-yi Siyah ya Bela-yi İran*, İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1357, s. 444-445.

⁷⁹⁷Homayun Katuzyan, *Musaddık ve Neberd-i Kudret*, (Tercüme: Ahmet Tedayyun), Müesses-i Hademati Ferhengi-i Resa, Tahran, s. 149.

⁷⁹⁸Fuad Ruhani, *Tarih-i Milli Şoden Sen'et-i Neft İran*, Şirketi Sehhami-yi Kitapha-i Cibi, Tahran 1352, s. 70.

⁷⁹⁹Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 138.

⁸⁰⁰Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Çeviren: Dilek Şendil), s. 136.

Pravda gazetesinin Tahran özel muhabiri İran'a Amerikan askeri heyetlerinin girmelerine müsaade edilmesine dair, İran ile Amerika arasında 6 Ekim tarihinde imzalanan anlaşma hakkında detaylı bilgi vermektedir.

Muhabirin ilave ettiğine göre İran halkının büyük bir kısmı bu anlaşma aleyhinde olduğu halde bazı zümreler ve gazeteler bu anlaşmanın propagandasını yapmaktadır. Hatta "Journal D'Iran" gazetesi bu anlaşmanın 1943 anlaşmasından başka bir anlaşma olmadığını yazacak kadar ileri gitmiştir.

Hakikatte ise durum hiç de öyle değildir bu anlaşma 1943 anlaşmasına katiiyen uymamaktadır. 24 Kasım 1943 anlaşması Amerikalılara İran'a ancak 30 kişilik bir müşavir heyet girmesine müsaade ettiğine ve halen İran'a pekçok ve sayısız heyetler gelmekte olduğuna göre 6 Kasım 1947 tarihli anlaşma tamamiyle yenidir ve yeni hükümler ihtiva etmektedir. Nitekim bu yeni anlaşma Amerikalılara tamamiyle İran'a müdahale hakkını vermekte ve İran'ı tabi bir devlet haline sokmaktadır. Bu yüzden Sovyetlerin Tahran büyükelçisi Satçikof 31 Ocakta İran Hükümeti'ne bir nota vererek bu vaziyeti protesto etmiş ve hakikati açıklamıştır. Bu notada İran'ın Amerikan askeri üssü haline geldiğinden bahisle yedi maddeyi ihtiva eden hususlar belirtilmektedir.

- 1. İran ordusu Türk ordusu gibi Amerikan silahlarıyla silahlandırılmakta ve bu silahlar kendisine kredi ile verilmektedir.*
- 2. 1947 senesinin bidayetinde General Gro, İran ordusunu yeniden teşkilatlandırılmak için harekete geçmiştir.*
- 3. İran genelkurmayı nezdinde Amerikan usullerine uygun bir hususi komisyon kurulmuştur.*
- 4. İran harp istihsalini yeniden teşkilatlandırmak için planlar hazırlamıştır.*
- 5. Amerikalıların isteği üzerine "Kume" kasabasında büyük bir hava üssü kurulmuş ve Güney İran'da yeraltı benzin depoları vücuda getirilmiştir.*
- 6. Son aylar zarfında daha birçok Amerikan mümessilleri İran'a gelmeye başlamıştır ve bunlar serbestce her tarafa girebilmektedir.*
- 7. Tahran'da beş kışla Amerikalılara tahsis edilmiştir*

Notada ayrıca Amerikalıların İran'da bulunmasının Sovyetler birliği için bir tehlike teşkil ettiği ve nitekim son zamanda İran kıtalarını teftiş maksadıyla Amerikan uçaklarının Sovyet hudut bölgesinde uçarak fotoğraflar aldıkları kaydedilmektedir. Notanın sonunda bütün bu hareketlerin 1921 senesinde imzalanan anlaşma gereğince

*devam edegelen iyi komşuluk münasebetlerine uygun olmadığı ve bu yüzden Sovyetler birliği Hükümeti'nin İran hükümetini protesto ettiği beyan edilmektedir.*⁸⁰¹

13 Haziran 1948 tarihinde hükümet değişikliği olmuş ve istifa eden Hekimi'nin yerine Abdülhüseyin Hejir, Milli Birlik Fraksiyonu ve demokratların desteğiyle, Milli Şura Meclisi tarafından başbakan seçilmişti. O, hem Kavvam hem de Şah ile iyi ilişkilere sahip nadir siyasetçilerden biriydi. Açıkça Amerika ile yakın ilişkiler kurma taraftarıydı. Hejir, hükümeti döneminde verilen kararlar nedeniyle Ayetullah Kaşani'nin liderliğindeki dindar muhaliflerin tepkisini çekti. Yirmi yıl boyunca askeri diktatörlüğün kuklası olan birinin başbakan olarak seçilmesine itiraz etmek için bir günlük genel greve gidip, meclis dışında gösteri düzenlediler. Bu gösterilerde bir kişi ölmüş ve yetmişten fazla kişi de yaralanmıştı.⁸⁰² Bütün bunlarla beraber Şah'ın saltanatında yeni bir gergin ve kritik dönemin başlaması anlamına gelen Hejir Hükümeti döneminde Eşref Pehlevi'nin saray ve hükümette etkisi en üst seviyeye yükseldi. Zira Şah yalnızdı ve Eşref dışında dostu yoktu.⁸⁰³ Eşref, kardeşi Şah'ı, kendi etkisi altına almıştı.

Hekimi'den sonraki hükümeti kuran Hejir'in, 22 Haziran 1948'de meclise sunduğu hükümet programında 22 Ekim 1946'da Milli Şura Meclisi'nin onaylamış olduğu kanunun tüm maddelerinin icra edilmesi yer almıştı. Hükümet petrol şirketinden söz konusu kanunun uygulanması hakkında müzakerelerde bulunması için temsilcisini Tahran'a göndermesini istedi. Ekim 1948'de, Gass tekrar petrol şirketinin temsilcisi olarak Tahran'a geldi ve birkaç görüşmeden sonra müzakerelerde bulunmak için Londra'ya gitti.⁸⁰⁴

İran Hükümeti Gass'ın dönüşünden sonraki müzakerelere hazırlanmakla meşgul olduğu sırada, dindar muhaliflerin protestoları sonucunda zor durumda kalan Hejir, dört ay devam eden başbakanlık görevinden istifa etti. 16 Kasım 1948 tarihinde Said başkanlığında yeni hükümet kuruldu ve Golşaigan maliye bakanı oldu.

İran ve APOC temsilcisi arasında görüşmeler devam ederken, Kasım 1948'de Amerikan basınında yer alan bilgilere göre İran Hükümeti, "Overseas Consultant Incorporated" isimli Amerikan şirketiyle 660 milyon dolarlık bir imar ve kalkınma anlaşması imzalamıştı. Şirketin İran'ın her tarafına gönderdiği teknisyenler memleketin

⁸⁰¹ BCA, 30-1-0-0_101-626-1.

⁸⁰² Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 306.

⁸⁰³ Mahmud Tului, *Peder ve Peser Nagofteha Ez Zindigi ve Ruzigar-i Pehleviha*, Neşr-i İlm, Tahran 1372, s. 598.

⁸⁰⁴ Mustafa Fatih, *Pencah Sal-e Neft İran*, İntişareti Şirketi Sehhami-i Çehr, Tahran 1335 Hürşidi, s. 386-387.

imar ve kalkınmasına ait kapsamlı bir rapor hazırlamışlardı. Bu imar projesinin en önemli finans kaynağı olarak; İran Hükümetinin Anglo-İranian (APOC) Petrol Şirketinden ton başına 1,5 Dolar hissesi ile elde ettiği, 53 milyon Dolarlık yıllık geliri hesaplanmıştı.⁸⁰⁵

Bu sıralar Tahran'da Şah'a düzenlenen bir suikast siyasi çalkantılara sebep oldu. Tahran'da sıkıyönetim tesis edildi. Kurucular Meclisi kuruldu ve Tudeh Partisi yasadışı ilan edildi. İlginç olan ise, ne zaman hükümet petrol hakkında herhangi bir girişimde bulunup, görüşmeler gerçekleştirse Tahran'a sıkıyönetim kurallarının geçerli olmasıydı.⁸⁰⁶

4.7. Güney Petrolleri İçin İran'ın Yeni Anlaşma Talebi

İran Hükümeti Neville A. Gass'a Londra ile müzakerelerde bulunması için üç ay süre tanımıştı. Gass bu sürenin bitmesinden sonra, Şubat 1949'da Tahran'a geldi ve petrol şirketinden İran'ın hakkının tamamen alınması için Maliye Bakanı Golşaigan, Nasrullah Cehangiri, Nizameddin İmami ve Doktor Hüseyin Pirniya'dan oluşan İran heyeti ile müzakerelere başladı.⁸⁰⁷ Golşaigan ve Gass arasındaki ilk görüşmede Gass, İran'a anlaşmanın bazı maddelerini yeniden düzenlemek için geldiğini söyledi. Ancak Golşaigan Ekim 1946 kanununa göre anlaşmayı revize etmekle görevli olduklarını söyledi. Buna Ek Anlaşma⁸⁰⁸ da deniyordu. Gass revizyonun söz konusu olmadığını, aksi halde Londra'ya geri döneceğini söyledi.⁸⁰⁹ Müzakereler, birkaç defa durdurulduktan ve petrol şirketi temsilcisinin defalarca Tahran'a gidip gelmesinden sonra ek bir anlaşma metninin hazırlanmasıyla Temmuz 1949'da sona erdi.⁸¹⁰

İran hükümeti, petrol ayrıcalığı anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini isterken;

1. Hükümet İran'a ödenen payın adil olmadığını ve diğer ülkelerde hak sahibine ödenen paydan çok daha az olduğunu iddia ediyordu. Zira şirket sattığı her bir ton

⁸⁰⁵BCA, 30-1-0-0_60-370-17.

⁸⁰⁶ Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 388.

⁸⁰⁷Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 72.

⁸⁰⁸Bu anlaşma, Baba Şah'ın 1933 yılında Anglo-İranian Petrol Şirketi ile imzaladığı anlaşmaya ek olarak tasarlandığı için *Ek Anlaşma* olarak bilinir. İran'a bazı iyileştirmeler sunuyordu. Bu anlaşma, Anglo-İranian'ın yıllık imtiyaz ödemesinin 4 milyon Pounddan aşağı olamayacağını garanti etmişti Bkz: Stephen Kinzer, *Heme Merdan-i Şah*, (Tercüme: Rıza Belig), Tarnema-yi Meyhen, s. 41.

⁸⁰⁹Mustafa Fatih, *a.g.e.* s. 389.

⁸¹⁰Ebulfezl Lisani, *a.g.e.*, s. 488.

- petrol için 2 lira kar elde ediyordu, fakat İran'a ödediği miktar bu rakamın altıda birini geçmiyordu. Yani hak sahibi paranın yükseltilmesini istiyordu.
2. Ayrıcalık anlaşmasına göre İngiliz para birimiyle İran'a ödenen gelirler altının değerine endekslenmişti. Ama petrol şirketi uluslararası para fonu tarafından belirlenen ve piyasa değeri ile oldukça fark eden altının resmi değeri üzerinden hesap yapıyordu. İran altının piyasa değeri üzerinden hesap yapılmasını istiyordu.
 3. Petrol şirketi İran'ın payını (%20) İngiltere devleti'ne tüm vergileri ödedikten sonra hesaplıyordu ve İran Hükümeti bunu bir devletin başka bir devletten vergi alması olarak değerlendiriyordu. Örneğin petrol şirketi 1947 yılında İran'a 1074000 lira ödedi, ancak İngiltere'ye vergilerin ödenmesinden önce bu miktar hesaplanacak olursa yaklaşık 6 milyon lira fazladan ödemesi gerekiyordu. İran payının vergiler düşmeden hesaplanmasını istiyordu.
 4. İran Hükümeti'nin anlaşmaya yönelttiği diğer bir eleştiri ise şirketin İran'da vergi ödemekten muaf tutulmuş olmasıydı. Şirket sadece normal vergileri ödüyordu. Bu da diğer ülkelere oranla İran'ın petrol gelirlerinin az olmasına sebep oluyordu. Hükümet, şirketin İran'a vergi ödemesini istiyordu.
 5. Şirket İngiliz deniz kuvvetlerine petrolü ticari olmayan değer üzerinden, yani çok düşük fiyatla satıyordu.⁸¹¹ Şirketin İngiliz donanmasına ucuz petrol vermesini istiyordu.

Müzakereler, bu ve benzeri nedenlerden dolayı İran Hükümetinin itirazı üzerine İran heyeti ve petrol şirketinin temsilcisi arasında 1948 yılından, Temmuz 1949 tarihine kadar sürdü. Görüşmeler uzadığında, Maliye Bakanı Abbasgoli Golşaihan "Britanyalılar bütün dünyayı istiyor" açıklamasını yapacaktı. Sonunda İngilizlerin istediğini yapmak isteyen Muhammed Rıza Şah, emretti ve 17 Temmuz 1949'da kabinenin Ek anlaşmayı kabul etmesini sağladı. Ancak yürürlüğe girebilmesi için Şah'ın kontrolünün dışında olan Meclis tarafından onaylanması gerekiyordu.⁸¹² Bu Anlaşma "Gass-Golşaihan" anlaşması adını aldı. Ek Anlaşma ile ayrıcalık anlaşmasında yapılan değişiklikler özetle şöyleydi: Her bir ton petrol için İran'a ödenen miktar 4 Şilinden altı Şiline çıktı ve bu düzenleme 1948 yılını da kapsadı. Aynı şekilde İran'ın %20'lik payı için şirketin karından yıllık olarak ödenen 750 bin lira, 4 milyon liraya yükseltildi. Her ton petrol için vergi olarak dokuz peni ek anlaşmada bir Şiline yükseltildi. İç tüketime sunulan

⁸¹¹Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 73-75.

⁸¹²Stephen Kinzer, *Heme-i Merdan-ı Şah* (Tercüme: Rıza Belig), Neşr. Tarnema-i Meyhen, Tehran 1385, s. 41.

petrol maddeleri için önceki anlaşmada öngörülen %10'luk indirim %25'e yükseltildi.⁸¹³

Bu düzenlemelerin uygulanmasının sonucunda ek anlaşmadan önce İran'ın yıllık ortalama her ton petrol için elde ettiği 12,5 Şilin, ek anlaşmadan sonra 16,4 Şiline yükseliyordu. Ancak bu rakamlar karşılaştırıldığında İran hükümetinin ek anlaşmayı, haklarının sağlanması açısından yeterli görmesi uzak bir ihtimaldi. Çünkü Golşaigan ve diğer milletvekilleri petrol şirketinin gelirlerinden İran'ın payının Venezuela'da geçerli olan ilkelere göre hesaplanması gerektiğini düşünüyorlardı. Ayrıca anlaşmanın 15 yılda bir revize edilmesini ve hükümet temsilcisinin petrol şirketinin hesaplarını kontrol etmesini istiyorlardı. Ancak petrol şirketi, İran tarafının isteklerinin birçoğunu kabul etmekten kaçındı.⁸¹⁴ 17 Temmuz 1949'da Ek Anlaşma Gass ve Golşaigan tarafından imzalandı. Ama Golşaigan, daha fazla talepte bulunulmasını önlemek amacıyla anlaşmayı imzalaması için Şah, Said ve petrol şirketi tarafından baskı altına alınmıştı.⁸¹⁵ Sonuçta 15. dönem Milli Şura Meclisi'ne onay için gönderilen ek anlaşma hakkında birçok tartışma ve görüşmeler yapılsa da milliyetçilerin muhalefeti sebebiyle meclis tarafından onaylanmadı.⁸¹⁶ Bu arada meclisin dönemi sona eriyor seçimler yaklaşıyordu. Birçok bakan Ek Anlaşmaya karşı oy kullanıp Şah'ı öfkelenmek istemiyordu. Fakat lehte oy kullanarak halkı küstürmek de istemiyorlardı. Bunun üzerine kürsü işgali ile kanunu engelleme yolunu seçtiler. Meclis dört gün boyunca anlaşma üzerine yapılan ithamlarla oyalanıp durdu. Sonunda vakit doldu ek anlaşma bir sonraki meclise kalmıştı.⁸¹⁷

4.8. Şah'a Suikast

Şah'a suikast aşırı sol ve sağ gurupların, kötü niyet ve düşüncelerinin en büyük göstergesi ve İran'ın milli birliği, toprak bütünlüğü ve istiklaline karşı bir komplo idi.⁸¹⁸ Şah, 4 Şubat 1949'da Tahran Üniversitesi'nin kuruluş yıldönümünün kutlamalarına katılmak üzere hukuk fakültesinin önünde arabasından inmiş ve protokolü selamlamak için hareket etmişti.⁸¹⁹ Üniversitenin rektörü Doktor Ali Ekber Siyasi, Şah'ı

⁸¹³Elwell-Sutton, , *Neft-i İran*, (Tercüme: Rıza Reis TusiSabirin), Tahran 1372, s. 452-455.

⁸¹⁴Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 81.

⁸¹⁵Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 140.

⁸¹⁶Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 139.

⁸¹⁷Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁸¹⁸Ali Asğer Şemim, *a.g.e.* s. 63.

⁸¹⁹Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 143. ; İrec Arinpur, "Suikast Be Can-i Muhammed Rıza Şah ve İnhilali Hizb-i Tedeh 15 Behmen 1927", Feslname-i Reh Averd, Şumare: 98, Tehran 1391, s. 153.

karşılama komitesi komutanı Albay Muhammed Defti bulunuyordu. Bu sırada ön tarafta duran fotoğrafçılardan biri Şah'a oldukça yaklaşmış ve üçü baş tarafına olmak üzere Şah'a beş el ateş etmişti.⁸²⁰ Bu esnada askerler saldırganı yakalamaya çalışmış, ancak kaçmak üzere olan saldırgan vurularak yaralı halde yakalanmıştı. Ama Şah'ın ve Doktor Metin Defteri'nin saldırganın öldürülmemesini söylemelerine rağmen⁸²¹ saldırgan silahsızlandırıldıktan sonra Şah'ın korumaları tarafından şiddetli şekilde darp edilmiş ve emniyet genel müdürü tabancayla saldırganın kafasına ateş ederek öldürmüştü.⁸²² Aynı günün akşamında Saray Bakanı Mahmud Cem bir bildiri yayınlayarak Şah'ın, suikastı hafif yaralanmalarla atlattığını ilan etmişti. Saldırgan 1920 Tahran doğumlu Nasır Fahr Arai adından biriydi. Saldırıdan sonra Nasır Fahr Arai'nin üzerinden biri Perçem-i İslam (İslam Bayrağı) Gazetesi adına, diğeri ise Feryad-i Millet adına düzenlenmiş iki adet gazeteci kartı çıktı açıklanmıştı.

Başbakan Muhammed Said Hükümeti aynı gün Tahran'da askeri yönetim ilan etti. Toplanma ve gösterileri yasakladı. Bütün muhalif gazetelerin yayını durduruldu. İran yönetimi, Tudeh Partisi'nin liderleri ve üyelerini, özgürlükçü, hükümet karşıtı gazetelerin müdür ve yazarlarını ve sömürgeci planlar karşısında muhalefet ve direnişin kaynağı olabilecek herkesi tutuklamaya başladı.⁸²³

Said hükümeti Şah'a suikast soruşturmasında, Tudeh Partisi ile bağlantılı delillere ulaştıkları gerekçesiyle bu partiyi yasadışı ilan ederek lağv edildiğini ilan etti. Güvenlik güçleri tarafından Tudeh Partisi'nin ülkedeki tüm şubelerine baskınlar düzenlendi ve parti gazetelerinin yayını durduruldu. Partinin bazı liderleri askeri mahkemede yargılanıp uzun süre hapse mahkûm edildiler. Ülke dışına kaçan bazıları ise gıyaplarında yapılan yargılamalarda idama mahkûm edildikleri açıklandı.⁸²⁴

Her ne kadar bu suikastın asıl faili Tudeh Partisi olarak gösterilmiş olsa da bu konuda farklı yaklaşım ve iddialar söz konusudur. Bunlardan biri Şah'ın, Milli Şura Meclisi'nin özgürlükçü fikirlerin baskısı altında güney petrolü ayrıcalığını lağvetmeye doğru gitmesiydi. Böyle bir dönemde ve kendisinin güney petrolü şirketinin konumunu güçlendirmeye ve İngiltere'yi rahatlatacak kesin bir girişimde bulunmaya muktedir

⁸²⁰İrec Arinpur, "Suikast Be Can-i Muhammed Rıza Şah ve İnhilali Hizb-i Tudeh 15 Behmen 1927", Feslname-i RehAverd, Şumare: 98, Tehran 1391, s. 154.

⁸²¹N. Cami, *a.g.e.*, s. 538.

⁸²²Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 144.

⁸²³N. Cami, *a.g.e.*, s. 539.

⁸²⁴Ali Asge Şemim, *a.g.e.*, s. 65.

olmadığı bir durumda kendi taç ve tahtını korumak konusunda kuşku içinde kalmıştı. Bu nedenle Şah'a suikast planı İngiltere elçiliğinin onayıyla Rezmara tarafından uygulama safhasına konulduğu yönündeydi.⁸²⁵ Muhafazakâr devlet adamları ve yabancı elçiler gibi birçok kişi Rezmara'nın suikast olayında etkili olduğuna inanıyorlardı.⁸²⁶ Ancak Şah daha sonra kaleme aldığı kitaplarda, saldırganın bazı dini fanatiklerle ilişkisi olduğunu ve aynı zamanda Tudeh Partisi ile temasına dair delillerin elde edildiğini ve daha ilginç olanın ise sevgilisinin İngiltere elçiliğinin bahçıvanın kızı olduğunu yazmıştı.⁸²⁷

Ayrıca Tudeh Partisi'nin Husro Ruzbeh ve Nuriddin Kiyanuri liderliğinde partinin merkez komitesinin bilgisi dışında bir suikast grubunun olayda müdahil oldukları ve büyük ihtimalle Rezmara'nın da bu gurupla işbirliği yaptığı söylenmişti.⁸²⁸ Fakat Nuriddin Kiyanuri hatıralarında Şah'a suikast olayını, İngiltere'nin, İran ve İngiltere petrol şirketi anlaşmasındaki değişikliklerle ilgili olduğunu açıklamıştı. İran'ın hissesini çok az yükselterek itirazları ortadan kaldırıp yeni anlaşmayı yasal bir anlaşmaya dönüştürme isteğine işaret ederek, Amerika'nın bu konuda İngilizleri desteklemekle birlikte güney petrolerinden, İngilizlerden bir pay almaya çalışmasına bağlamaktadır. Kiyanuri hatıralarında şöyle yazmaktadır;

“4 Şubat'tan birkaç ay önce Tudeh Partisi'ne üye Abdullah Ergani adında genç bir üniversite öğrencisi beni ziyarete geldi ve Nasır Fahr Arai adında hayattan bezmiş birinin Şah'a suikast düzenleme kararı aldığını ve görüşümün ne olduğunu sordu. Merkezi komitenin genel sekreteri Doktor Radmenş'e konuyu aktardım. Radmenş partinin genel olarak suikast ve teröre karşı olduğunu ama biri Şah'ı öldürmek isterse gidip Şah'a bilgi vermeyiz, dedi.”

Aynı şekilde Kiyanuri hatıralarında Nasır Fahr Arai'nin Ayatullah Kaşani'nin damadı Fakihi Şirazi ile irtibatının olduğunu iddia etmiştir.⁸²⁹ Her hâlükârda Kiyanuri, Tudeh Partisi mensuplarının kurduğu terör ve suikast gurubunu itiraf etse de kendisinin suikast olayı ile ilgisinin olmadığını söylemişti.

⁸²⁵N. Cami, *a.g.e.*, s. 539.

⁸²⁶Homayun Katuzyan, *a. g. e.*, s. 143.

⁸²⁷Ali Aşğır Şemim, *a. g. e.*, s. 64.

⁸²⁸Homayun Katuzyan, *a. g. e.*, s. 143.

⁸²⁹Nuriddin Kiyanuri, *Hatırat-ı Nuriddin Kiyanuri, Müeesse-i Tahkikati ve İntişarati-i Didgah*, İntişarat-i İttılaat, Tahran 1371, s. 179-183.

4.9. Milli Cephenin Kuruluşu

Mart 1946'da Abadan'da çalışan işçiler baba Şah döneminde yapmayı tasavvur edemeyecekleri bir iş gerçekleştirdiler. Greve gittiler. Abadan'ın kalabalık caddelerinde gösteri yaptılar. Daha iyi barınma ve sağlık koşulları, işverenlerin İran çalışma hukukuna riayet edeceklerine dair taahhütte bulunmalarını isteyen sloganlar atarak yürüyüş gerçekleştirdiler. İngiltere, rahatsız olan yerlilerle mücadelede sahip olduğu tecrübe ile görüşme yapmayı kabul etmediği gibi onlarla doğrudan mücadele yoluna gitti. Civar bölgelerdeki ayrılıkçı aşiretleri yapay bir ittifakta örgütleyerek grev yapanlarla mücadele için gönderdi.⁸³⁰ Aslında İngilizler İran'da karışıklık çıkarmak için zaman zaman bu aşiretlerden istifade etme yoluna giderdi. Ama bu sefer bir karışıklığı önlemek için aşiretleri kullandılar. Kan döküp, onlarca ölü ve yüzden fazla yaralıya mal olan olaydan sonra Petrol şirketi yöneticileri isteksizce İran çalışma kanuna uymayı kabul ettiler. Ancak hiçbir zaman bunu uygulamadılar. İranlılara güç gösterisi yapmak için iki savaş gemisini Abadan açıklarına gönderdiler.

Abadan olayından dolayı diğer pek çok İran Kurumu gibi Meclis de kızgındı. Şah ve Hükümet istemediği halde Meclis 1947 yılında yabancılara imtiyaz verilmesini yasaklayan kanunu onayladı. Böylece İngiliz-İran mücadele sürecinde yeni bir çıkır açılmıştı. Bu taslağın Meclis'te yasalaşmasını sağlayan vekil, Musaddık'tı. Musaddık milliyetçi ve demokratı. Bu özellikleri sebebiyle Rıza Şah ona Siyaseti yasaklamıştı. Musaddık, şimdi 20 yıl sonra İran'ın kaderinde rol oynamak üzere siyasetin içindeydi.⁸³¹

Petrol meselesinde geniş bir halk hareketinin ortaya çıkmasında ve Milli Cephe'nin kuruluşunda iki faktör özellikle etkiliydi. İlki Azerbaycan meselesinde Tudeh Partisi'nin yenilgiye uğraması ve moral değerlerinin zayıflaması, 15. dönem meclis seçimlerini boykotu ve ilerde bölünmeye neden olacak parti içi ihtilaflar; ikincisi ise Kavvam'ın düşmesi ve siyaset sahnesinden kaybolmasıydı.⁸³²

15. Milli Şura Meclisi'nin ömrünü tamamlamasından sonra 16. dönem Milli Şura Meclisi seçimleri Said hükümeti tarafından başlatıldı. Başkent dışında seçimlerin kaderi Şah, Rezmara, Hejir, ordu komutanları ve toprak sahipleri gibi merkezi ve

⁸³⁰Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s. 32.

⁸³¹Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁸³²Homayun Katusyan, *a.g.e.*, s. 147

mahalli güçler tarafından belirleniyordu. Özellikle Hejir'in seçimlere yaptığı müdahaleler birçok siyasi şahsiyetin itirazına sebep olmuştu.⁸³³

İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran üzerinde egemenlik kurmak için rekabete tutuştukları ve ülkenin hâkimiyet ve istiklalini tehlikeye soktukları bu dönemde, İran milliyetçiliğini yetkin bir güç olarak harekete geçiren faktör yabancı düşmanlığı ve korkusu ile sömürgecilere duyulan şüpheydi. İranlıların siyasi kültürünün bir bölümünü bu duygu oluşturunuyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra ortaya çıkan petrol meselesi, ülkede milliyetçi duyguların daha da artmasına neden oldu ve petrolle ilgili çekişmeler milli bir harekete dönüştü.⁸³⁴

Ekim 1949'da Şah Amerika'ya gitmek üzere hazırlık yapıyordu. Şah'ın gidişinden bir gün önce Musaddık, beraberinde siyasetçi, öğrenci ve tacirlerden oluşan 18 kişilik bir grupla saraya gelerek 16. Dönem Milli Şura Meclisi seçimlerinde hile yapılmasına itiraz için sarayda oturma eylemi yaptılar. Musaddık ve beraberindekilerden, Saray Bakanı Hejir ile görüşmek için Musaddık liderliğinde on iki kişilik heyet seçtiler. Milli cephenin ilk çekirdeğine dönüşen bu heyet, üç guruptan oluşuyordu. İlk grubun üyeleri Kavvam hükümetinde görev alan hukukçu Emir Alai gibi saray karşıtı, bağımsız üst düzey memur olan Mahmud Neriman ve Musaddık'ın eski dostu ve Rıza Şah tarafından ülkeden sürülen eski siyasetçi Yusuf Meşaru'l-Azam gibi kişilerden oluşuyordu. İkinci grup ise, Kaşani'ye yakın Seyyid Ebul Hasan Hairizade, Avrupa'da hukuk eğitimi alan Muzaffer Bekai ve genç bir memur olan Hüseyin Mekki gibi pazar ile ilişkili kişilerden oluşuyordu. Üçüncü ve en önemli grup ise genellikle Fars aydın sınıfından olan, Batı'da öğrenim görmüş birkaç aşırı gençten oluşuyordu. Doktor Kerim Seccani, Zirekzade, İran Partisi'nin iki lideri Doktor Ali Şayigan (hukuk fakültesinin dekanı ve Kavvam kabinesinin kültür bakanı) ve Fransa'da eğitim görmüş olan gazeteci Hüseyin Fatimi gibi kişiler bu grupta yer alıyordu.⁸³⁵

Oturma eylemine katılan kişiler daha sonra Musaddık'ın evinde toplanarak Milli Cephe hareketini ve örgütünü kurdular. Bu hareketin hedefi milli hükümeti oluşturmaktı

⁸³³Ruhullah Hüseyin, *Çehardeh Sal-i Rekabet-i İdeolojik-i Şia Der İran (1343-1356)*, Naşır: Merkez-i Esnad-i İnkılab-i İslami, Tahran 1383, s. 468. ; Homayun Katuszyan, *Musaddık ve Neberd-i Kudret*, (Tercüme: Ahmet Tedayyun), Müesses-i Hademati Ferhengi-i Resa, Tahran 1372, s. 147

⁸³⁴Ali Rıza Zehiri, *Asr-i Pehlevi Be rivayet-i Esnad*, Naşır: Defter-i Neşr ve Peğş-i Mearif, Kum 1379, s. 143.

⁸³⁵Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 310 -311.

ve muhtelif örgüt ve guruplardan teşkil oluyordu. Milli Cephe, Ekim 1949'da resmen varlığını ilan etti.⁸³⁶

Milli Cephe kuruluş aşamasında, petrol meselesine programında yer vermemişti ve sadece seçim kanunu, basın kanunu ve askeri yönetim kurallarının yeniden gözden geçirilmesini istiyordu. Bu nedenle 1949 yılına kadar Musaddık ve Milli Cephe, İran'ın iç işleriyle uğraştılar. Zira Milli Cephe'nin ilk tüzüğünde İran'ın bağımsızlığının korunması, milli hükümetin ve birliğin güçlendirilmesi, İslam gerçeklerinin tebliği, dini temellerin güçlendirilmesi, fertlerin haklarının korunması temelinde Anayasaya saygı, ülkenin bütün kurumlarının ıslahı gibi meseleler yer alıyordu.⁸³⁷ Seçimlerin iptal edilmesine sebep olan Saray Bakanı Hejir'in öldürülmesi ve seçimlerin yenilenmesinden sonra, Milli Cephe üyesi birkaç kişi meclise girmeyi başardı.⁸³⁸

1 Kasım 1949'da Milli Cephe'nin resmen varlığını ilan etmesinden bir gün sonra Fedaiyan İslam cemiyetine mensup Seyyid Hüseyin İmami, Sepehsalar Mescidi'nde yas törenine katılanlara hediye dağıtan Saray Bakanı Abdülhüseyin Hejir'e silahlı saldırı düzenlenmiş Hejir öldürülmüştü. Sebep siyasiydi. Fedaiyan-i İslam cemiyeti, Hejir'in kötü şöhreti, İngilizci olarak görüldüğü ve özellikle seçim hilelerinde yer aldığı için suikast girişiminde bulunmuştu. En azından genel kanı bu yöndeydi.

Milli Cephe'nin önde gelenleri Fedaiyan-i İslam cemiyetinin Hejir'e yönelik silahlı saldırısı hakkında en küçük bir bilgiye sahip değildiler. Ama yinede rejim fırsattan istifade ile Milli Cephe'ye saldırmaya başladı ve faaliyetlerini kısıtladı. 15. Dönem meclisinde yer alan Milli Cephe vekilleri tutuklandı ve Musaddık, Ahmedabad'a gönderilip, gözetim altına alındı.⁸³⁹ Bu davranışta büyük güçleri memnun etme çabası söz konusuydu, özellikle de İngilizleri.

Şah, Said Hükümetinin (İngiliz taraftarı) hamisiydi ve bu nedenle seçim hilelerini destekliyordu. Zira Rezmara'nın Şah tarafından dönemin genelkurmay başkanı olarak atanmasındaki sebep, saray taraftarı ve güvenilir adayların kendi seçim bölgelerinde milletvekili olarak seçilmesinden emin olmak istemesiydi. Buna rağmen Şah, Musaddık'tan daha fazla Rezmara'dan korkuyordu.⁸⁴⁰ Çünkü Rezmara'nın

⁸³⁶Ali Rıza Zehiri, *a.g.e.*, s.143.

⁸³⁷*Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Evvel, s. 371-372.

⁸³⁸Resul Caferyan, *Cereyanha ve Sazmanhaye Mezhebi-Siyasi-i İran Ez Ru-yi Kar Ameden-i Muhammed Rıza Şah Ta Piruzi-yi İnkılab 1320-1357*, Müessesesi-i Hane-i Kitap, Tahran 1387, s. 18.

⁸³⁹Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁸⁴⁰Sepehr Zebih, *İran Der Dovro-yi Doktor Musaddık Rişiha-yi İnkılab-i İran*, (Tercüme: Muhammed Refii Mehr Abadi), Müessesesi-i İntişarati Atai, Tahran 1370, s. 48.

şöhretinden⁸⁴¹ herkes gibi Şah'ta haberdardı. Bu nedenle Amerikalılardan öğüt almakla beraber, hem Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin İran'daki aşırı gücünü kırıp dengelemek hem de Amerikalıların yardımlarından faydalanmak için onları İran'ın siyaset sahnesine sokmaya hazırdı. Amerika Dışişleri Bakanlığı 16. Dönem seçimlerini yakından izliyordu ve Hejir suikastından birkaç gün sonra dört Amerikalı senatör Tahran'ı ziyaret ettiler. Bu ziyaret, Tahran seçimlerinin iptal edilmesiyle eş zamanlıydı. Üç gün sonra Amerika Dışişleri Bakanı yardımcısı George C. Mc Gee Tahran'a geldi. Mc Gee'nin gelişinin hemen ardından, Milli Cephe üyeleri serbest bırakıldı⁸⁴² ve Musaddık'ın gözetim altında tutulmasına son verildi.

Özellikle 1949 yılında Amerika ziyaretinden döndükten sonra Şah'ın Musaddık ve Milli Cephe'ye yönelik tutumunda açık değişimler meydana geldi. Şah'ın dönüşünden kısa bir süre sonra Tahran seçimlerinin yenilenmesi⁸⁴³ talimatı verildi ve Doktor Musaddık ve dostlarının faaliyetleri serbest bırakıldı.⁸⁴⁴ Bunun nedeni Rezmar'a'dan çekinmesi veya Amerikalıların özgürlükçü düşüncelerine riayet etmek istemesiydi. Ayrıca Rezmar'a İran'da yeni bir rejim kurmak istiyordu ve bu hükümet için öngördüğü model Franko İspanyasına benzerdi. Yani lider olarak gücü eline almayı ve yeni rejimin şeklinin belirlenmesini sonraya bırakmak istiyordu. İran için tasarladığı yönetim tarzı özerk eyaletlerden oluşan federal bir yönetimdi. Bu nedenle de Şah'ın kendisinden korkması yerinde bir tutumdur.⁸⁴⁵

⁸⁴¹Ali Rezmar'a, soğukkanlı ve profesyonel askerliği ile tanınmıştı. Baba Şah Rıza, O'nun kahramanıydı. İran'ın ancak acımasız ve affetmeyen bir Tiran'ın yönetiminde büyük bir ülke olabileceği inancını paylaşmışlardı. Fakat Baba Şah Rıza'nın aksine kültürlü kozmopolit Fransız askeri akademisinde eğitim görmüş yabancı güçleri yatıştırmanın İranlı liderler için ne kadar önemli olduğunu bilen birisiydi. Ruslara Şah Muhammed Rıza'nın hayatına kast edilme teşebbüsünden sonra hapsedilen Tudeh liderlerinin serbest bırakılması ve Ortadoğu ile daha fazla ilgilenmeye başlayan Amerikalılara da antikomünist haçlı Seferleri için destek ve anlayış sözü verdi. Meclisin Haziran 1950 oturumunda Musaddık'ın Rezmar'a'yı yabancı güçlere alet olmakla ve diktatörlükle suçlayan azarlayıcı nutkuna kimse şaşırılmamıştı. Bkz: Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, (Çev. Selim Önal), İletişim Yay. İstanbul 2014, s. 97.

⁸⁴²Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 152.

⁸⁴³Şah Muhammed Rıza 15. Dönem Meclisi'nin Ek Anlaşmayı onaylamamasından rahatsız olmuş ve bir sonraki meclisin kendisini dikkate almasını sağlamak için gerekli her şeyi tasarlamıştı. Şah, adayları rüşvet ve seçim sahtekârlığı ile etkiledi ve birçok ılımlı üyenin seçilmesini garanti altına aldı. Oy kullananları aldatabileceğini sanıyordu ama yanıldı. İranlılar demokrasiye susamıştı ve artık sessiz kalmak istemiyorlardı. Çeşitli şehirlerde protestolar patladı. En şiddetli gösteriler milliyetçi adayların başını çeken halkın çok sevdiği Muhammed Musaddık'ın seçimi kaybettiğinin ilan edildiği Tahran'da yapıldı. Musaddık'ın Şah'ın Sarayı önünde bir düzine Bakan ve destekçileri ile yaptığı üç günlük oturma eylemi işe yaramış ve Şah pes etmişti. Seçimler yenilenecekti. Bkz: Stephen Kinzer, *Heme Merdan-i Şah*, (Tercüme: Rıza Belig), Tarnema-yi Meyhen, s. 41-42.

⁸⁴⁴Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 616.

⁸⁴⁵Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 627.

Şah, Amerika'dan dönüşünden sonra Musaddık ile yaptığı uzun görüşmelerde Musaddık'a gelecekteki Tahran seçimlerinde her türlü hilenin önünü alacağına dair söz verdi. 16. Dönem Milli Şura Meclisi Şah tarafından açıldı, ama halen yeniden düzenlenmesi gereken Tahran seçimleri yapılmamıştı. Siyasi atmosfer Milli Cephe ve liderlerinden yanaydı. 29 Mart 1950 tarihinde yapılan Tahran seçimlerinden sonra Said Hükümeti düştü.⁸⁴⁶ Tahran seçimlerinden taktiksel olarak geri çekilen Şah ve egemen sınıfın bu durumdan bazı beklentileri vardı. Musaddık, Milli Cephe ve taraftarlarını sakinleştirmek, Tudeh Partisi'nden yardım alan Rezmarra karşısına bir set çekerek Said Hükümeti'ni iş başında tutup, ek petrol anlaşmasını meclisten geçirmek istemişti. Ancak böyle olmadı. Milli Cephe, Said'i İngiltere taraftarı bir başbakan olarak görüyordu ve bu nedenle petrol ve demokrasi hakkında onunla herhangi bir uzlaşmayı kabul etmiyordu.⁸⁴⁷ 1950 yılının kışında, heyecanlı seçim mücadelesi ve Milli Cephe'nin kuruluşundan sonra bu siyasi grubun bildirileri ve taraftarlarının sokak gösterilerinin gölgesi altında iş başı yapan 16. Dönem Meclisi ek anlaşmayı (Gass-Golşaigan anlaşmasını) onaylamadığı gibi Başbakan Muhammed Said'i görevden almıştı.⁸⁴⁸ Bu nedenle 29 Mart 1950 tarihinde, yani petrolün millileşme tasarısının mecliste kabul edilmesinden bir ay önce düştü. Sonuç olarak Milli Cephe'nin önde gelenleri Musaddık, Muzaffer Bakai, Hüseyin Mekki, Seyyid Ebu'l Hasan Hairizade, Mahmud Neriman, Seyyid Ali Şayigan, Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai, Cevad Mesudi ve Mir Seyyid Ali Behbehani, Meclise girmeyi başardılar. Bu kişiler çoğunlukla Milli Cephe'nin kurucularıydılar. Aynı şekilde Milli Cephe'nin aday listesinde yer alan Ayetullah Kaşani'de gıyaben Tahran milletvekili seçildi. Adı geçen kişiler küçük bir gurup oluşturuyorlardı, ama İran meşrutiyet tarihinde benzeri olmayan güç ve etkiye sahiptiler.⁸⁴⁹

Şah kendisine bağlı zayıf başbakanları tercih ederdi. Ancak 1950 yılının başında Şah ve İngilizler ek anlaşmayı onaylaması için meclisi etkileyecek kuvvetli birine ihtiyaç duydular. Muhammed Said anlaşma konusunda isteksizdi hatta oylama yapılmasını bile reddediyordu. İki ay sonra Şah, Sad'in yerine daha kuvvetli bir İngiliz taraftarı olan Ali Mansur'u getirdi.⁸⁵⁰ Milli Cephe karşısında Meclis'te de güçlü olmak

⁸⁴⁶Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s.154.

⁸⁴⁷Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 154

⁸⁴⁸Keyvan Hüseyini, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Media, Londra 1395, s. 61.

⁸⁴⁹ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 616.

⁸⁵⁰Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s. 43.

isteyen Şah'ın desteğiyle Ali Mansur 3 Nisan 1950'de geçici başbakan olarak kabineyi kurma görevini üstlendi. O muhafazakâr bir siyasetçiydi. İngiliz taraftarı olmasıyla meşhurdu. İngiltere'nin Tahran Elçiliği Mansur'a ek petrol anlaşmasını meclisten geçirmesi için baskı uyguluyordu.⁸⁵¹ Ancak Ali Mansur, meclis içinde ve dışından ek anlaşmaya muhalif kişilere karşı mücadele edecek cesarete sahip değildi. Bu yüzden ılımlı ve orta bir yol seçti ve mecliste petrol komisyonunun kurulmasını ve detaylı bir rapor hazırlandıktan sonra meclise bir öneride bulunmasını teklif etti.⁸⁵² Muhafazakâr bir siyasetçi olan Doktor Hasan Alevi bu görüşü meclis oturumunda gündeme getirdi. Musaddık, meselenin komisyona gönderilmesiyle konunun gizli kalmasından çekiniyordu ve bu sebeple petrol komisyonunun kurulmasına karşı çıktı. Ancak bu komisyon ilerde ek anlaşmanın reddinin ve petrolün millileşmesinin aracı oldu.

Mansur da Ek Anlaşma için savaşılmaya niyetli değildi. İngilizler sabırsızlanıyordu. İngiliz Dışişleri ve Anglo-İranian Mansur'un aradıkları adam olmadığına karar vermişlerdi. Daha sert bir başbakana ihtiyaçları vardı. 20 Haziran 1950'de 18 kişilik bir komisyon oluşturuldu ve Meclis, Mansur'u azletti. Yerine General Rezmara'yı başbakan olarak seçti.⁸⁵³ Rezmara güçlü bir başbakan olarak siyaset sahnesine girdi. Şah, ülkede gelenek haline gelen sivil başbakan belirleme yöntemini Haziran 1950'de Rezmara'yı başbakan seçtirerek fiilen çiğnedi. Zira bu geleneğe Rıza Şah'ın saltanatı döneminden itibaren bu tarihe kadar riayet edilmişti.⁸⁵⁴ Milli Cephe genel olarak Rezmara'nın girişimini *sürüngen darbesi* olarak görüyorlardı ve ona karşı kötümserdiler. Rezmara kabinesini meclise sunduğu zaman Musaddık ve parlamento gurubu Rıza Şah'ın cumhuriyetçilik hareketinden bu yana görülmemiş şekilde mecliste gürültü kopardılar.⁸⁵⁵

İki hafta önce ülkeye giriş izni alan Ayetullah Kaşani ise yeni girişimler için hazırlanıyordu. Şahid, hükümete muhalif cephenin en önemli basın organıydı ve polis güçleri bu gazetenin dağıtımını engellemeye kalktığı zaman Milli Cephe'nin Mekki, Bakai, Neriman ve Hairizade gibi önde gelenleri dokunulmazlıklarından faydalanarak sokaklarda gazete dağıtmaya başladılar. Bu dönemde mecliste hükümet karşıtı cephenin liderliğini Musaddık yürütüyordu ve Muzaffer Bakai ise Tahran caddelerinde mücadeleye öncülük etmeye devam ediyordu.

⁸⁵¹ Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 154

⁸⁵² Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 84.

⁸⁵³ Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁵⁴ Sepehr Zebih, *a.g.e.*, s. 51.

⁸⁵⁵ Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 155.

Petrol meselesi hakkında tartışmalar bir süre devam etti ve Rezgara'nın kendisi bir etken olarak Milli Cephe'nin zirveye ulaşmasına sebep oldu.⁸⁵⁶ Bu dönem Milli Cephe'nin en iyi günleriydi.

4.9.1. Milli Cephe ve Tudeh Partisi

Tudeh'te 1947 sonları ve 1948 başlarında parti içi birlik sorunu vardı. 1948 yılı ocak ayında Tudeh Partisi içinde muhalif guruplar liderlik ve parti içi reform konusunda çatışma yaşıyorlardı.⁸⁵⁷ 4 Ocak 1948'de Tudeh Partisi içindeki bütün tehlikeli tartışma ve konular ortadan kaldırıldı ve parti önderliği teşkilat ve partinin siyasi çizgisi ile ilgili meselelere kesin olarak hâkim oldu. İleriki yıllarda partinin hükümet tarafından lağvedilmesi, tutuklamalar ve eski liderlerinin kaçışı bu sürecin tamamlanmasına neden oldu. Parti içinde hâkim gurup Kiyânuri'nin kontrolündeydi. Rakip gurubu partinin genç liderlerinden Nadir Şermini kontrol ediyordu. Partinin geriye kalan üyeleri ise partinin genel sekreteri Muhammed Behrami liderliğinde iki gurup arasında yer alıyordu.⁸⁵⁸

Tudeh Partisi, Milli Cephe'nin kuruluşundan itibaren üyelerinin terkiğine yönelik kuşklar taşıyorlardı. Partinin petrolü millileştirme hareketi karşısında cephe alması, başlangıçtan itibaren sert muhalefetle eş zamanlıydı. Bu dönemde Tudeh Partisi'nin tutuklu liderleri, Milli Cephe'nin, İngilizlerin de karıştığı bir Amerikan örgütü olduğu sonucuna varmışlardı. Milli Cephenin Seyyid Ebu'l Hasan Hairizade, Muzaffer Bekai ve Hüseyin Mekki gibi bazı faal üyelerini Amerikancı ve Doktor Hüseyin Fatımi gibi bazılarını ise İngiltere'ye yakın olarak görüyorlardı.⁸⁵⁹ Tudeh Partisi içinde Milli Cephe'ye yönelik iki yaklaşım söz konusuydu; ilk yaklaşım merkezi komitenin daha deneyimli üyeleri tarafından savunuluyordu. Onlara göre Tudeh Partisi'nin Milli Cephe'ye yardım etmesi gerekiyordu. Zira Milli Cephe İngiltere emperyalizmi ile savaş halinde olan milli burjuvazinin temsilcisiydi ve milli demokratik bir devrim doğrultusunda çalışıyordu. Öte taraftan merkezi komitenin yeni üyeleri tarafından dile getirilen ikinci yaklaşıma göre; Milli Cephe ile doğrudan karşı karşıya gelinmesi gerekiyordu. Onlar Musaddık'ı İngiltere emperyalizmi ile savaş halinde olan milli burjuvazinin temsilcisi değil Amerikan emperyalizmine bağlı komprador

⁸⁵⁶Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 155-156

⁸⁵⁷ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 375-379.

⁸⁵⁸Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 169.

⁸⁵⁹Nuriddin Kiyânuri, *a.g.e.*, s. 217.

burjuvanın kuklası olarak görüyorlardı.⁸⁶⁰ Tudeh mensupları, Milli Cephe'yi taklitçi söylemlerle halk yığınlarını doğru ve derin toplumsal mücadeleden saptırmaya çalışan yalancı ve sanal reformist bir hareket olduğunu ileri sürüyorlardı.

Sonunda Tudeh Partisi'nin kesinlikle Milli Cephe'yi ifşa etme ve bu hareketin toplumsal desteğini ortadan kaldırma çabası içinde olması gerektiği sonucuna vardılar. Bu tutum petrol sanayisini millileştirme tasarısı karşısında da benimsendi. Gerek tutuklu olan parti liderleri gerekse dışarda aktif olarak çalışan kişiler genel olarak petrol sanayisini millileştirme tasarısına karşı çıkılması gerektiği neticesine ulaştılar.⁸⁶¹ Ayrıca Rezmara, Milli Cephe'yi zayıflatmak için Tudeh Partisi'nden yararlanıyordu ve bu nedenle sol cenaha uygulanan baskı ve kısıtlamaları azaltma yoluna gitti.⁸⁶²

Her hâlükârda Tudeh Partisi'ne göre bu dönemde Rezmara mevcut kişiler arasında en iyi seçenek, Musaddık ve Milli Cephe ise siyasi sahnenin en tehlikeli unsurlarıydı. Onlar Musaddık'ı kendi çıkarları açısından Şah'tan daha tehlikeli görüyorlardı. Zira Musaddık ve Milli Cephe'yi Amerika ve İngiltere'nin emperyalist faktörleri olarak kabul ediyorlardı.⁸⁶³

4.9.2. Milli Cephe ve Ruhaniyet

İran'ın toplumsal yapısında din kurumu (ruhaniyet) özel bir konuma sahiptir. Bu yapıda ruhaniyetin halk kitleleriyle ilişkileri toplumun maslahatları çerçevesinde özel bir önem taşımaktadır. Bu ilişkiler İkinci Dünya Savaşı yılları ve sonrasında İran'da olumlu ve olumsuz açılardan ulusal mücadelelerde ve halkçı direnişlerde temel faktörlerden biri olmuştur.

Rıza Şah'ın istifasından sonra dini muhafazakâr liderler yeni Şah'ın etrafında toplandılar. Zira yeni Şah, bu gurupla uzlaşılı yolunda bazı adımlar atmıştı. Muhafazakâr toprak sahipleri ve devlet adamları da Şah'ın destekçileriydiler. Sovyetler Birliği, komünizm ve Tudeh Partisi'nden kayanaklanan korku ruhanileri nispeten İngiltere ve Seyyid Ziya'ya meylettirmişti. Seyyid Ziya eski milliyetçi görüşünün aksine devamlı dinin önemini vurguluyordu. O, Şah'ın yakın danışmanlarından biriydi ve Şah onun başbakanlığına olumlu bakıyordu. Bu arada geleneksel dini liderler Ayetullah Burucerdî ve Behbehani gibi isimler, Milli Cephe'yi çok fazla desteklemiyor ve petrolün

⁸⁶⁰Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 395-396.

⁸⁶¹N. Cami, *a.g.e.*, s. 585-593..

⁸⁶²Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 392.

⁸⁶³Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 170.

millileşmesini onaylamıyorlardı. Açıkça Musaddık gibi düşünen siyasetçilere muhalefet ediyorlardı.⁸⁶⁴ Bu geleneksel dini grup düşünceleri itibarı ile Şah'a destek oluyorlardı.

Bu dönemde Şah rejimi, komünizm tehlikesini savuşturmak ve özellikle Sovyetler Birliği'nin nüfuzunu önlemek için dine yönelmişti. Ancak Şah rejiminin bu yönelişi ılımlı düzeyde ve Fedaiyan-i İslam gibi radikal grupların oluşmasına izin vermeyecek ölçüdeydi. Bununla beraber rejim, sadece dini yayınları desteklemekle kalmayıp aynı zamanda radyo yayınına da bunların kullanımına sunmuştu. Birçok dini Şahsiyet, bu süre içinde radyodan konuşmalar yapıyor veya yayınlanması için yazılar gönderiyorlardı. Aslında rejimin çabası dinin, komünizmin önünü alabildiği kadarıyla desteklenmesi ve takviye edilmesi yönündeydi.⁸⁶⁵ Şah rejimi, bu sebeple ulema ile sıcak ilişkiler içindeydi.

İran halkının petrolü millileştirme ve İngiliz sömürgeciliğinden kurtulma yönündeki mücadelesi sürecinde ulema, yani ruhaniler üç gruba ayrılmaktadır. İlk grup, büyük çoğunluğu oluşturan ve siyasi meselelere karşı kayıtsız kalanlar. İkinci grup sayı bakımından ilk gruba oranla az, ama önemli ve dikkate değer bir güce sahiptiler. Bunlar saray uleması olarak adlandırılıp, istibdat ve egemenlik erkânı sayılıyorlardı. Bazıları da yabancılarla irtibat halindeydi. Üçüncü grup ise, dini takva ve taahhüde sahip kimselerdi. Bunlar ya Milli Cephe'ye katıldılar ya da bu cepheyi desteklediler. Bu grubun bazı ilk derece mercileri petrol endüstrisinin millileşmesini onaylamışlardı. Tahran ve büyük şehirlerdeki din adamlarının önemli bir kısmı bu harekete katılmış ve bazıları 19 Ağustos darbesinden sonra, çok ciddi şekilde halkın yanında darbe rejimine karşı direniş ve mücadeleye devam ettiler.⁸⁶⁶

Öte taraftan Ayetullah Kaşani, pazar esnafından zengin üç tacir ve Şemsuddin Kanat Abadi adında bir vaiz, İslam Mücahitleri Grubu'na (Came'i Mucahidin-i İslam) liderlik ediyorlardı. Bu grup geleneksel bir yapıya sahipti ve çoğunlukla Pazar esnafı, talebeler ve dükkân sahipleri tarafından destekleniyordu. Bu grubun asıl hedefi Kaşani'nin konumunu güçlendirmektir.⁸⁶⁷ Ayetullah Kaşani, başarısız Şah suikastından sonra her ne kadar olayda herhangi bir rolü olmasa da işbirliği ithamıyla şüpheli görülmüş ve ülke dışına sürgün edilmişti. Aynı zaman diliminde Ayetullah Burucerdî,

⁸⁶⁴Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 176.

⁸⁶⁵Resul Caferyan, *Cereyanha ve Sazmanhaye Mezhebi-Siyasi-i İran Ez Ru-yi Kar Ameden-i Muhammed Rıza Şah Ta Piruzi-yi İnkılab 1320-1357*, Müessesesi Hane-i Kitap, Tahran 1387, s. 34.

⁸⁶⁶Mark J. Gasiorowski, *Kudeta-yi 28 Mordad 1332*, Tercüme: Gulamrıza Necati, Naşır: Şirket-i Sehhami-i İntişar, Tahran 1368, s. 7-8.

⁸⁶⁷Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 317.

Şah'a bir telgraf göndererek suikast olayından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve saltanatının devamı için dua etmişti.⁸⁶⁸ Kaşani ancak 16. Dönem Milli Şura Meclisi seçimlerinde milletvekili olarak seçildikten sonra İran'a geri dönme izni alabilmişti. Dönüşü sırasında yüz binlerce kişi kendisini karşılamaya gelmiş ve burada yaptığı konuşmada Musaddık ve Milli Cephe'yi gerçek vatanseverler olarak anmıştı.⁸⁶⁹ Ayetullah Seyyid Ebu'lkasım Kaşani baştan itibaren milli hareketi destekleyen ve petrolün millileşmesi için etkin bir rol ifa eden din kurumunun tanınmış simalarından biriydi. Ama Musaddık ve Milli Cephe ile işbirliği uzun sürmedi. Kaşani'nin hareketten kopması ve sarayı desteklemesi ve aynı şekilde bir gurup ruhanilerin hükümete muhalefeti, Milli hareketin yenilgiye uğramasında çok etkili oldu.⁸⁷⁰ Zira Milli hareket içinde etkili bir ulemanın varlığı kitleleri etkiliyordu.

Kaşani'yle yakından işbirliği yapan, fakat resmi olarak Milli Cephe'ye bağlı olmayan bir diğer gurup ise Fedaiyan-i İslam adında küçük bir örgütlenmeydi. Bu örgüt 1945 yılında Nevvab Safevi adında, 22 yaşında bir talebe tarafından Tahran'da kuruldu. Bu gurup dinsizliğin bütün şekilleri ile mücadele için kurulmuştu. İlk eylemlerinde meşhur yazar ve geleneklere karşı çıkan tarihçi Ahmet Kesrevi'yi öldürdüler. Katilleri askeri mahkemede beraat ettiler. Zira hem dini liderler tarafından destekleniyorlardı hem de hükümet yetkilileri Tudeh Partisi karşısında bu kişilerden faydalanmayı umut ediyorlardı. Ama Fedaiyan-i İslam, hükümet yerine Kaşani'ye yaklaştı ve ona Kavvam karşısında pazar esnafının greve gitmesinde, Filistinlileri desteklemek amacıyla genel gösteri ve Başbakan Hejir'e karşı şiddet içeren gösterilerin örgütlenmesinde yardım ettiler. Bu nedenle 1949 yılına kadar yabancılar genellikle Kaşani'yi Fedaiyan-i İslam grubunun lideri olarak biliyorlardı. Hâlbuki bu iki gurup arasında hem toplumsal bileşim hem de ideolojik tercihler açısından bazı farklar vardı.⁸⁷¹ Fedaiyan-i İslam Cemiyeti Musaddık'ın başbakan oluşuna kadar Musaddık ve Kaşani'yi desteklemeye devam ettiler. Fakat daha sonra karşı karşıya geldiler.⁸⁷² Fedaiyan-i İslam grubu modern İran tarihinde derin izler bırakan bazı eylemler gerçekleştirdi. Saray Bakanı Hejir, 4 Kasım 1949'da Sepahsalar Mescidi'nde Fedaiyan-i İslam üyesi Hüseyin İmami

⁸⁶⁸Homayun Katusyan, *a.g.e.*, s. 291.

⁸⁶⁹Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s.45.

⁸⁷⁰Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 8.

⁸⁷¹Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Ter: Ahmed Gül Muhammmmedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s. 318.

⁸⁷²Homayun Katusyan, *a.g.e.*, s. 177.

tarafından öldürüldü.⁸⁷³ Aynı şekilde 7 Mart 1951'de Rezgara, Tahran'da katıldığı bir cenaze merasimi sırasında bu gruba mensup Halil Tehmasbi tarafından öldürüldü.⁸⁷⁴

Ayetullah Kaşani, Milli Hareketin seçkin dini siması ve aynı zamanda hareketin en önemli liderlerinden biriydi, ama sonradan hareketten ayrıldı. Fedaiyan-i İslam cemiyeti de başlangıçta hareketi desteklemesine rağmen Musaddık başbakan olunca yolunu ayırdı.

Kaşani petrolün millileşme sürecinde de Musaddık ve Milli Cephe'ye destek vermekle kalmıyor, Milli Cephe için mali yardımlar topluyordu ve radikal din adamlarını Milli Cephe'yi desteklemeleri için örgütleyordu. Bu dönemde Ayetullah Burucerdî Kum şehrinde, Behbehani ise Tahran'da sessizliğini koruyordu.

Musaddık'ın istifasından ve Kavvam'ın başbakan olmasından sonra Hacı Seyyid Ebu'l-Fazl Zencani, Hacı Ağa Rıza Zencani ve Şeyh Behaeddin Mehellati gibi müctehidler Kaşani'nin arkasında duruyorlardı. Ancak Ayetullah Kaşani, Kavvam ve saray karşısında duran ve direniş gösteren tek dini liderdi. Ayetullah Burucerdî bu süreçte sessiz kaldı. Behbehani'nin Musaddık ve hükümetine karşı muhalefeti çok önceden alenileşmişti. 1952 yılında Meclisin Musaddık'a vermiş olduğu yetkilerin uzatılması konusu, Kaşani'nin Başbakana saldırmasıyla kapandı. Bu süreçte de Burucerdî ve Behbehani sessizliğini korumuş ve konuyu Milli Cephe'nin iç meselesi olarak görmüşlerdi. 28 Şubat 1953'te Şah yurtdışına gitmek üzereyken Kaşani ve Behbehani ayrı ayrı bildiriler yayınlayarak Şah'ı desteklediler. Aynı şekilde bu iki dini lider Musaddık'a karşı düzenlenen gösterilere de müdahil olmuşlardı. Musaddık darbesinden sonra ise Burucerdî, Avrupa'dan dönen Şah'a telgraf göndererek tebrik etti.⁸⁷⁵ Aynı şekilde taklit mercii (lider ulemanın), İran'a döndükten sonra darbenin başarılı olması münasebetiyle Şah'ı tebrik etmeleri darbe rejiminin yerleşmesinde etkili bir faktördü.⁸⁷⁶

Musaddık esasen liberal bir siyasetçi sayılıyordu. Ulemanın Milli Cephe hükümetini desteklemeleri için halkı örgütlemeleri yönünde çalışmaları gerektiğine inanıyordu. Bununla birlikte Milli Cephe'nin dindar ve dindar olmayan kanatları

⁸⁷³Erfan Kanî Ferd, *Der Damgeh Hadise Berresi-i İlel ve Avamil-i Furupaşı-yi Hukunet-i Şahenşahi Gostegu Ba Perviz Sabiti (Modir-i Emniyet-i Dahili-yi Savak)*, Naşr: Şirket-i Kitap, Los Angeles 1390, s. 153.

⁸⁷⁴Mahmud Tului, *Peder ve Peser Nagofteha Ez Zindigi ve Ruzigar-i Pehleviha*, Neşr-i İlm, Tahran 1372, s. 625.

⁸⁷⁵Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 291-292.

⁸⁷⁶Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 8.

arasındaki bu temel sorun asla çözülemedi. Hatta iki tarafı bir birine düşman kıldı ve 1953 yılında Musaddık hükümetinin düşmesinde oldukça etkili oldu.⁸⁷⁷

4.10. Başbakan Rezmara Dönemi İç Siyaset

Aynı anda Ruslar, İngilizler ve Amerikalılarla uzlaşmayı başaran becerikli siyasetçi Ali Rezmara, 47 yaşında İran'ın başbakanı oldu.⁸⁷⁸ Bu zamana kadar İran ordusunun en genç korgenerali olarak Genelkurmay Başkanlığı görevini yürütüyordu. Yetenek ve kabiliyetlerinin yanı sıra çok çalışkan biriydi. Davranışları ve dış görünüşü eğitilmiş, nazik ve kibar birinin davranışlarıydı. Herkesçe bilinen bu dış görünüşünün aksine orduda oldukça katı, disiplinli ve ciddi olarak tanınıyordu. Düşük rütbeli subaylar arasında çalışkanlığı ve ciddiyeti sebebiyle sevilse de, üst rütbeliler güç ve konumundan dolayı ondan nefret ediyorlardı. Rezmara orta sınıfa mensup eğitilmiş bir subaydı.⁸⁷⁹ Askeri eğitimini Fransa'da almıştı. Fransa'da bulunduğu dönemde kazandığı tecrübeler gelecekteki ilerleyişi için oldukça önemli oldu. Rezmara hatıralarında, bu dönemin hayatında birçok önemli değişikliklere sebep olduğunu ve döndükten sonra artık kibirli ve bencil biri olmadığını aksine olgun ve ince görüşlü birine dönüştüğünü yazmıştır.⁸⁸⁰ Ancak sertlik, merhametsizlik, katılık ve siyasi dirayet açılarından Rıza Han'ın benzeriydi. O da Rıza Han gibi kaderin kendisini ülkeyi karışıklık ve geri kalmışlıktan kurtarmakla görevlendirdiği bir milliyetçi olarak görüyordu. Yenilikçilik ve gelişmeye dair birikimi yüzeyseldi. Bu durum Avrupalılara bilinçli yaklaşımından kaynaklanıyordu. Demokrasi ve özgürlükten haz etmiyordu ve kişisel gücünü ülkeye hâkim kılmak istiyordu. Zira tarzı, bakışı ve iş görme yöntemi de Rıza Han'a benziyordu.⁸⁸¹

Tudeh Partisi mensupları her ne kadar Rezmara'nın en iyi ihtimalle İngiliz kuklası ve en kötü olarak hain olduğunu ilan etseler de⁸⁸² O'nu, Şah ve muhafazakârlar karşısında iyi bir taktiksel müttefik olan burjuva-demokrat bir lider olarak görüyorlardı. Komünist kesimin bu algısının sebebi Rezmara'nın Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmuş olmasından kaynaklanıyordu. Sovyetler Birliği ve Tudeh mensupları

⁸⁷⁷Sepehr Zebih, *a.g.e.*, s. 39.

⁸⁷⁸Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 139.

⁸⁷⁹Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 159.

⁸⁸⁰Kamran Arvan, "*Rivayat-i Natamam Ez Dovran Pehleviha Hatırat-ı Hacali Rezmara*", Kitap Mah-i Tarih ve Coğrafya, Şomare: 94-95, Tahran 1384, s.84

⁸⁸¹Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 160.

⁸⁸²Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s.46.

Rezmara'yı İngiltere siyasetlerinin uygulayıcısı olarak görüyorlar, fakat İran'da günbegün artan Amerikan nüfuzu karşısında ona tahammül gösteriyorlardı. Rezmara ihtiyatlı ve dikkatli şekilde, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Amerika'nın kendi plan ve çıkarlarını dikkate alarak, onu mevcutlar içinde en iyi ve en şık olarak görecekları şekilde davranıyordu. Rezmara Amerika'nın desteğini arkasına almıştı ve Amerikalılar sürekli onu Şah'a tavsiye etmekle beraber başbakanlığı döneminde İran'a mali yardımda bulunmayı vaat etmişlerdi. Aynı şekilde İngiltere de Rezmara'nın başbakanlığına sıcak bakıyordu.⁸⁸³ Nitekim Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni Tahran büyükelçisi Henry Grady, Atina'da düzenlediği basın toplantısında Amerika'nın sadece güvenilir bir yönetimin başa geçmesi durumunda İran'a askeri yardımda bulunacağını ve bu hükümetin, kendisinin İran'a gelişinden sonra yönetime geçeceğini ve Amerika'nın desteğine sahip olacağını aktardı.⁸⁸⁴ Zira Rezmara başbakanlık koltuğuna oturmadan önce defalarca Amerika ve İngiltere elçiliklerini ziyaret etmiş ve bu görüşmelerin her birinde başbakan olduğu takdirde ülkede geniş reformlar yapmakla kalmayacağı aynı zamanda petrol meselesini de çözeceği yönünde söz vermişti. Her iki elçilikten Şah'ı, kendisinin başbakanlığını açık şekilde desteklemesi zorunda bırakmalarını istemişti.⁸⁸⁵

Her ne kadar General Zahidi ve Şah'ın diğer dostları ordu içinde önemli bir etkiye sahip olsalar da, ordu Rezmara'nın yanında yer alıyordu. Şah ve Milli Cephe her biri kendine özel sebeplerle, Rezmara'ya muhaliflerdi. Gerek muhafazakâr güçler, gerekse Ayetullah Kaşani liderliğinde-ki Fedaiyan-i İslam Cemiyetinin desteğine de sahiptiler. Tüm dini güçler Rezmara'dan memnun değillerdi.

27 Mayıs 1950'de General Zahidi, Rezmara ile yaşadığı kavga sonrasında emniyet genel müdürlüğü görevinden istifa etti. Aynı gün ikinci vakti gazeteci ve milletvekili olan Ahmet Dehkan, Tudeh Partisi üyesi Hasan Caferi tarafından suikasta uğradı.⁸⁸⁶ Birçok kişinin görüşüne göre Ahmet Dehkan'ın öldürülmesi Tudeh mensupları ve Rezmara'nın işbirliğinin neticesiydi. Dehkan suikastından bir ay sonra Rezmara başbakan oldu.

Başarısız Şah suikastından sonra Tudeh Partisi lağvedilmiş ve liderlerinin çoğu tutuklanmıştı. 15 Aralık 1950'de Rezmara'nın kuşkulu işbirliği neticesinde Kiyanuri ve

⁸⁸³Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 161.

⁸⁸⁴N. Cami, *a.g.e.*, s. 558.

⁸⁸⁵ Abbas Milani, *Nigahi Be Şah*, Neşr-i Perşin Seyr-i Kul, Toronto 1932, s. 177.

⁸⁸⁶Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 162.

diğer tutuklular hapisneden firar ettiler ve Sovyetler Birliği'ne kaçtılar.⁸⁸⁷ Şah, muhafazakârlar ve Milli Cephe, Rezmarâ'nın Tudeh mensuplarının firarında parmağı olduğuna inanıyorlardı. Nitekim Muzaffer Bekai, meclis oturumunda Başbakan Rezmarâ'nın karşısında konuyu gündeme getirmiş ve onu olayda müdahil gördüğünü, “şimdi paşa hazretleri ve muhterem başbakan siyasi tutukluların firarına yardım etmiştir.” diye yüzüne karşı söylemişti.

Rezmarâ'nın Tudeh Partisi ile işbirliğinin herhangi bir ideolojik yönü yoktu. Aksine bu iş sadece güç oyununun bir parçası sayılıyordu. Ama onun Tudeh Partisi'nin önde gelenlerinin firarında müdahalesi olduğu kuşkusu son muhafazakâr dost ve müttefiklerini ondan uzaklaştırdı.⁸⁸⁸ Ayrıca bu durum ruhaniyet kurumuna bir ikazdı. Muhafazakâr kesimde günden güne, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında İran üzerine açık bir anlaşmanın gerçekleştiği ve buna göre 1907 yılındaki gibi, ülke iki gücün nüfuz bölgesine bölündüğü görüşü daha fazla taraftar kazanıyordu. Şah her şeyden daha çok taç ve tahtını yitirmekten korkuyordu. Hükümet çevrelerinde Rezmarâ darbesi hakkında bazı söylentiler işitiliyordu. Öte taraftan Milli Cephe, Rezmarâ'nın Tudeh Partisi'nin desteğini alarak Sovyetler Birliği'ni yatıştıracağına, İngilizlerle petrol konusunu çözeceğine, Amerika'dan önemli yardımlar alacağına ve İran'da askeri bir diktatörlük kuracağına inanıyordu.

Bu nedenle Şah ve muhafazakâr egemen sınıf Milli Cephe'ye yaklaşıyorlardı. Ancak Rezmarâ hakkında Milli Cephe ve muhafazakâr odaklar arasında herhangi bir uzlaşma gerçekleşmemişti. Ama artık iki taraf arasındaki (Şah ve muhafazakârlar bir tarafta, Rezmarâ ve Tudeh Partisi öte tarafta) mücadele ciddileştiğinden dolayı, Şah ve Milli Cephe, Rezmarâ'yı en tehlikeli düşman olarak görüyorlardı.⁸⁸⁹ Bu yüzden ordu içinde General Zahidi'nin desteğini almışlardı. Zahidi ile Rezmarâ arasındaki rekabet Zahidi'nin, Milli Cephe adaylarının meclise girebilmeleri için 16. dönem seçimlerinde oldukça büyük hile yapması önemli faktörlerden biriydi.

Aynı şekilde Rezmarâ, İngiltere-İran Petrol şirketi ile gelirlerin yarı yarıya (50-50) bölünmesi konusunda gizli müzakerelerde bulundu ve İngiltere karşıtlığı ile bilinen dini lider Ayetullah Kaşani'nin sürgünde bulunduğu Lübnan'dan dönüşünü tertip etti.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 140.

⁸⁸⁸Humayun Katuzyan, s. 163

⁸⁸⁹Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 164

⁸⁹⁰Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 139-140.

Rezmara'nın ordu içindeki konumunun güçlenmesi ve üç büyük güç olan Amerika, İngiltere ve Sovyetler birliği ile anlaşmasındaki başarısı, Şah için tehlike çanlarının çalmasına neden olduğu kadar, Musaddık'ın halk desteğinin artması da Rezmara'yı korkutuyordu. Rezmara da Şah gibi Musaddık'ı tehlikeli bir düşman olarak görüyordu. Bu yüzden hem Şah, hem de Rezmara ayrı ayrı Musaddık ile anlaşmaya çalışıyorlardı. Bu nedenle Rezmara, Musaddık ile gerçekleştirdiği görüşmelerde aday göstermesi için kabinenin bazı bakanlıklarını ona bıraktı. Ama Musaddık bu durumu kötüye kullanmadı. Şah, Rezmara'nın ömrünün son haftalarında üç defa Cemal İmami'yi Musaddık'ın yanına gönderdi. İmami, Musaddık'a başbakanlık görevini kabul ettiği takdirde Şah'ın Rezmara'yı görevden alacağını söyledi.⁸⁹¹ Ayrıca Şah'ın Musaddık gibi bir “makyavelist soyluya” zarar vermemesinin sebebi gerçek bir meşrutiyet hükümeti oluşturma ve ülkenin doğal kaynaklarını millileştirmeye kararlı olan bu dürüst halkçının tehditlerine maruz kalmamak içindi.⁸⁹² Şah'ın hesabı doğrudu. Zira meclisin muhafazakâr vekilleri Rezmara'nın ordudaki gücüne ve büyük güçlerin ona olan desteğine dikkatle Rezmara'yı görevden almaya hazırdılar. Şah, Musaddık'ın yardımıyla Rezmara'yı devirmek ve ileride Seyyid Ziya'nın işbirliği ile de Musaddık'ı yolunun üzerinden kaldırmak istiyordu. Ama Musaddık Şah ile bu tür bir işbirliği içine girmeye hazır değildi. Bunun birkaç nedeni vardı. En önemli nedeni Musaddık, başbakanlığına onay verecek çoğunluğun petrolü millileştirmeye oy vermeleri konusunda emin değildi. Musaddık, bu durumda istifa etmek zorunda kalacak ve Milli Cephe tamamen dağılacaktı. Musaddık'ın Şah ile işbirliği yapmaktan kaçınmasıyla saray ve dostları güçlü ve tehlikeli korgenerali (Rezmara'yı) başka araçlarla yollarından kaldırma kararı aldılar.⁸⁹³

4.10.1. Rezmara Suikasti

7 Mart 1951'de Rezmara Tahran'da katıldığı bir cenaze merasimi sırasında Halil Tehmasbi adında bir marangoz tarafından Sultani Mescidi avlusunda suikasta uğradı.⁸⁹⁴ Suikastı itiraf eden Halil Tehmasbi Fedaiyan-i İslam cemiyetinin üyesiydi. Ama Şah'a başarısız suikast hadisesinde Rezmara'nın işbirliği yaptığından kuşkulandığı

⁸⁹¹Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 165

⁸⁹²Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s. 309.

⁸⁹³Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 166.

⁸⁹⁴Stephen Kinzer, *a.g.e.*, s. 36.

gibi, Şah'ın Rezmara komplosunda müdahalesi olduğu yönünde güçlü bir ihtimal de söz konusuydu.

Rezmara suikastından hemen sonra Seyyid Ziya, dostlarına Şah'ın suikastta parmağının olduğundan emin olduğunu söylemişti. Seyyid Ziya, Şah'ın huzurunda olduğu vakit Sultani Mescidi'nde Rezmara ile yanında bulunan Esedullah Elem'in koşarak geldiğini ve sevinçle Şah'a "onu öldürdüler, rahatladık" dediğini aktarmaktadır. Şah'ın bu olayda müdahalesi olduğu şayiası oldukça yaygınlaştı, hatta Musaddık dahi buna inandı.⁸⁹⁵

Ayrıca Rezmara, Şah'ın kız kardeşi Eşref ile oldukça yakın bir ilişkiye sahipti ve bu durum Şah'ın Rezmara'ya karşı nefretinin artmasına sebep oluyordu.⁸⁹⁶

Ayrıca ateşlenen mermilerin aynı olmadıkları ve farklı silahlardan ateşlendikleri yönünde, yani Halil Tehmasbi ile eş zamanlı rütbeli bir ordu mensubunun da o dönemde sadece subaylarda bulunan Colt marka tabanca ile ateş açtığı, hâlbuki Halil Tehmasbi'nin hafif bir silahla ateş ettiği söylentileri de yaygındı. Albay Mensur Rahmani hatıralarında, bu olayın ayrıntılarını anlatmakla birlikte farklı tarafların olayda parmağının olduğu konusunda, geride herhangi bir kuşku bırakmamaktadır;

“Bir çavuş sivil kıyafetle Saray Bakanı Esedullah Elem ile birlikte hemen Rezmara'nın ardından hareket etmek işiyle görevlendirildi. O, Tehmasbi'nin ateş etmesiyle birlikte Colt mermisiyle Rezmara'ya ateş etmek ve öldürmekle görevlendirilmişti... Rezmara'nın bedeni üzerinde otopsi yapanların onun hafif silahla değil, Colt mermisiyle öldürüldüğünden kuşkuları yoktu.”⁸⁹⁷

Bu olay Türkiye basınına şu şekilde yansımıştı: İran Başbakanı General Ali Rezmara'ya sabahleyin Tahran Mescit Sultan Camii avlusunda “Fedaiyan-i İslam Cemiyeti” üyelerinden birisi tarafından iki yerinden vurulmak suretiyle bir suikast düzenlendi. Rezmara bir saat sonra hastanede ölmüştür. Polis intihara teşebbüs eden katili ve iki arkadaşını yakalamıştır. Rezmara'ya yapılan suikast büyük gerginlik yaratmıştır. Şahitlerin kanaatine göre, dini gurup arkasında Rezmara'nın siyasî rakipleri bu suikastta büyük rol oynamıştır.⁸⁹⁸

⁸⁹⁵Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 167.

⁸⁹⁶ Abbas Milani, *a.g.e.*, s. 179.

⁸⁹⁷Humayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 167.

⁸⁹⁸Cumhuriyet 8 Mart 1951, Milliyet 8 Mart 1951; Hürsöz, 8 Mart 1951, sayı 1422.

4.11. Musaddık ve Milli Siyaset

29 Ocak 1951'de Musaddık, Tahran'da yaklaşık 12 bin kişi karşısında yaptığı konuşmada Hükümeti, İngiltere'den önemsiz talepleri nedeniyle eleştirdi ve bu mücadelenin petrolün tamamen milli statüye alınmasına kadar devam edeceğini ilan etti. Ayetullah Kaşani de bütün dürüst ve vatansever Müslümanları, petrolü millileştirme mücadelesine katılarak, İslam ve İran düşmanlarına karşı savaşmaları konusunda teşvik etti. Bu arada Fedaiyan-i İslam grubu da üyelerinden birini İngiliz yanlısı Rezmarka'yı öldürmesi için gönderdi ve bu görev 7 Mart 1951'de Tahran'da yerine getirildi.⁸⁹⁹

Rezmarka'nın öldürülmesinden sonra mecliste kapalı kapılar ardında yapılan tartışmalar neticesinde, Hüseyin Ala Başbakan olarak seçildi. Ala'nın kısa başbakanlığı döneminde petrolün millileştirilmesini isteyen ve Doktor Musaddık'ı destekleyen, çok sayıda gösteriler düzenleniyordu. Bu gösterilere sağ, sol, öğrenci, esnaf, işçi ve şehirde ikamet eden her sınıftan fertler katılıyorlardı. Ala ise görevine devam etme yönünde çok fazla istekli değildi. 25 Nisan 1951'de güney bölgesinde grev ve gösterilerin sona etmesinden hemen sonra, meclis petrol komisyonu, petrolün milli statüye alınmasının çerçevesini oluşturan 9 maddelik bir tasarıyı onayladı. Bu konuda Ala'ya danışılmamış ve meşveret edilmemişti. Ayrıca Ala, muhalefet edecek güce de sahip değildi. Bu yüzden 46 gün süren başbakanlık görevinden istifa etti.⁹⁰⁰

Aslında Şah ve egemen güçler, Milli Cephe dalgasının beklentilerinin çok ötesinde olduğunu gördükleri zaman, Şah özel olarak Ala'dan Seyyid Ziya lehine başbakanlık görevinden çekilmesini istedi. Ayrıca İngilizler de Şah'tan Ala'yı görevden almasını istemişlerdi. Seyyid Ziya bu dönemde, katı ve güçlü bir hükümet kurmaya, Şah'ın meclisten yeni almış olduğu yetkilere dayanarak meclisi feshetmeye, halk ve milli liderlerle karşı karşıya gelmeye ve petrol meselesini İngiltere ile dostane şekilde çözmeye hazırdı. 29 Nisan 1951 gecesi meclis olağanüstü oturuma çağırıldı ve Hüseyin Ala'nın istifa haberi meclise verildi. Bu anlarda Seyyid Ziya sarayda Şah'ın huzurunda mecliste bulunan Cemal İmami'den haber bekliyordu. Cemal İmami becerikli bir siyasetçiydi ve Seyyid Ziya'nın bu oturumda başbakan olarak önerilmesinin baştan itibaren yenilgiye mahkûm olduğunu biliyordu. Cemal İmami daha önce Musaddık'ı başbakanlık görevi için önermiş ancak Musaddık kabul etmekten kaçınmıştı. İmami, Musaddık'ın tekrar bu makamı kabul etmeyeceğini düşündüğünden kendisinden ülkenin

⁸⁹⁹Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, (Tercüme: Ahmed Gül Muhammedi; Muhammed İbrahim Fetahi), s.327.

⁹⁰⁰Mücteba Maksudi, *Tehevülat-i Siyasi-İctimai-yi İran 1320-57*, Naşr. Ruzneh, Tahran 1380, s. 116.

liderliğini ele almasını istedi. Ama bu taktiğin sonucu İmami'nin tasavvurunun aksine oldu ve Musaddık milletvekillerinin sevinç gösterileri içinde bu öneriyi kabul etti.⁹⁰¹

Aynı şekilde Musaddık da hatıralarında bu konuyu şöyle aktarmaktadır: “meclis oturumunda yeni başbakan belirleme görüşmeleri uzadı ve Başbakan Rezmara'nın öldürülmesinden birkaç gün sonra başbakanlık görevini üstlenmem için Şah tarafından evime gönderilen ve bu görevi kabul etmeyeceğimi düşünen milletvekillerinden biri bu görev için adımı andı, bende duraksamaksızın kabul ettim.”⁹⁰²

Bununla beraber Muhammed Musaddık⁹⁰³ daha önce birçok defa başbakanlık görevini üstlenmesi yönünde teklifler almış, ama hepsini reddetmişti. Mesela, Musaddık 6. dönem Milli Şura Meclisi milletvekili olduğu dönemde Rıza Şah (baba) kendisine başbakan olmasını önermiş, fakat Musaddık bu öneriyi kabul etmemişti. Aynı şekilde Muhammed Rıza Şah Pehlevi de İkinci Dünya Savaşı ve İran'ın işgali döneminde Musaddık'tan başbakanlık görevini üstlenmesini talep etmişti.⁹⁰⁴

İran siyasi geçmişinde Musaddık'ın çeşitli dönemlerde etkili olduğunu görmekteyiz. Aralık 1943'te Shell şirketinin (İngiltere) temsilcileri ve bir süre sonra ise Standard Vacuum (Amerika) şirketinin temsilcileri petrol ayrıcalığı hakkında görüşmeler yapmak için Tahran'a gelmişlerdi. Ayrıca aynı amaçla Sinclair şirketi (Amerika) de Tahran'a temsilcilerini göndermişti. İngiltere ve Amerika petrol şirketlerinin ayrıcalık elde etmek için gelmelerinden bir süre sonra Sovyetler Birliği'nden bir heyet dışişleri bakan yardımcısı Kavtaradze'nin başkanlığında Huriyan

⁹⁰¹ Homayun Katuszyan, *a.g.e.*, s. 181-182; Sepehr Zebih, *a.g.e.*, s. 55.

⁹⁰² Muhammed Musaddık, *Hatırat ve Teellumat-i Doktor Muhammed Musaddık*, İntişarat-i Muhammed Ali İlmi, Tahran 1358. s.177-178.

⁹⁰³ Musaddık henüz on dört yaşındayken bürokrasiye dahil olmuş ve kısa sürede ilerlemeyi başarmıştı. Muhammed Ali Şah meşrutiyet taraftarlarıyla karşı karşıya gelince Musaddık özgürlük yanlılarının yanında yer alarak meşrutiyeti savunmuştu. İlerleyen yıllarda 1919 anlaşmasına karşı çıkmıştı ve nihayet 22 Şubat 1921 darbesinin başarılı olmasında sonra darbeyi gerçekleştirenlerle işbirliği yapmaktan kaçınmıştı. Musaddık bu dönemde Fars Eyaletinin valisiydi. 1905 yılında ise seçilme yaşının otuzun altına indirilmesinden sonra İsfahan'dan milletvekili seçilerek meclise girmeyi ve liyakatini göstermeyi başarmıştı. Ama siyaset sahnesinde ilk parlaması ve öne çıkması beşinci mecliste 31 Ekim 1925 tarihinde padişahlığın Rıza Han'a intikaline karşı muhalefet etmesiyle gerçekleşti. Altıncı dönem meclisinde yeniden milletvekili seçilen Musaddık, Şah'a bağlılık yemini etmeyen tek vekildi. Yedinci dönem meclisine girememesine rağmen Rıza Şah kendisini hükümette görev alması için davet etti, ama Musaddık kabul etmedi. 1940 yılında Bircend'e sürgün edildi, ama Muhammed Rıza Şah'ın yakın dostu Ernest Perron'un araya girmesiyle Ahmed Abad'a nakledildi. Bu dönemde siyaset sahnesinden kaybolan Musaddık ancak Rıza Şah Pehlevi'nin saltanattan çekilmesinden iki yıl sonra tekrar siyaset sahnesine dönmeyi başardı. **Bkz:** Muhammed Musaddık, *Hatırat ve Teellumat-i Doktor Muhammed Musaddık*, İntişarat-i Muhammed Ali İlmi, Tahran 1358. s. 58. ; Mücteba Maksudi, *Tehevülat-i Siyasi-İctimai-yi İran 1320-57*, Ruzneh Neşr. Tahran 1380, s. 108-109. ; Keyvan Hüseyini, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Medya, Londra 1395. S. 20.

⁹⁰⁴ Celal Metini, “*Doktor Musaddık, Pişnehadha-yi Nehostverizri ve İngilisiha*”, Mecelle-i İran Şinasi, Şomare: 2, 1379, s. 233.

bölgesi petrol ayrıcalığını görüşmek için Tahran'a gelmişti.⁹⁰⁵ 27 Ekim 1944 günü Tudeh Partisi, Rus askerlerin yardımıyla amacı Sovyetler Birliği'nin talebini destelemek olan bir miting düzenlemişti. Bu esnada Musaddık tekrar siyaset sahnesine çıkarak 29 Ekimde 14. dönem Milli Şura Meclisi'nin açık oturumunda kürsüden tekrar Rıza Şah dönemindeki heyecanlı konuşmalarının hatıralarını canlandırdı ve uzun nutku sırasında "herhalde *hayat anne* yabancılara bu tür bir hizmeti yapacak başka birini doğurmaz" demişti.⁹⁰⁶

Bu dönemde mecliste gündeme gelen konulardan biri Amerika'ya petrol ayrıcalığı vermektir. Buna eş zamanlı olarak Sovyetler Birliği, kuvvetlerini Azerbaycan'dan çekmekten kaçınıyordu. İngiltere ise güney petrolünü kendi tekeline almıştı. Musaddık birkaç zekice hareketle durumu kurtardı. Öncelikle negatif denge siyasetini ortaya atarak ayrıcalık talebinde bulunanların hiçbirine yeni ayrıcalık verilmemesini dile getirdi. İkincisi hiçbir hükümetin yabancılara petrol ayrıcalığı veremeyeceğine ve sadece petrol satışı konusunda müzakere edilebileceğine dair bir tasarımı mecliste onaylattı.⁹⁰⁷ Kuşkusuz Musaddık'ın 14. Dönem meclisinde Rusların kuzey petrolü ayrıcalığı talebinin reddine yönelik girişimleri şahsına münhasırdı. Musaddık, 28 Kasım 1944 tarihinde parlamentonun bilgisi ve izni olmaksızın yabancı petrol şirketleriyle her türlü müzakereyi yasaklama yönünde meclise bir tasarı sunmasından sonra meclis bu tasarımı 2 Aralık 1944'de onaylayarak yeni petrol ayrıcalığını reddetti.⁹⁰⁸ Musaddık bu dönemde negatif denge siyasetini gündeme getirerek ileride petrolün milli statüye alınmasının önünü açtı.

Azerbaycan gailisinin baş gösterdiği dönemde de Musaddık, her ne kadar Azerbaycan Özerk Hükümetinin taleplerine karşı olsa da, taraflar arasında görüşmelerin gerçekleşmesini ve anayasada öngörülen yerel seçimlerin yapılmasını, il ve eyalet encümenlerinin kurulmasını istiyordu.⁹⁰⁹ Ancak bu isteğinde başarılı olamadı.

15. dönem Milli Şura Meclisi seçimleri başladığı zaman Kavvam organize şekilde seçimlerde hile yapılmasını sağladı. Ancak Musaddık, Hükümet'in seçim hilelerine karşı genel bir mücadeleye liderlik etmeyi, siyasi oturumlar düzenlemeyi ve

⁹⁰⁵ Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 43-45.

⁹⁰⁶ Mücteba Maksudi, *a.g.e.*, s. 114.

⁹⁰⁷ Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 21; N. Cami, *a.g.e.*, s. 226.

⁹⁰⁸ Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 131 ; Huşeng Tali ve Peyman Hariki, *a.g.e.*, s. 53.

⁹⁰⁹ Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 120-125.

tanınmış bazı kişilerle birlikte sarayda oturma eylemi yapmayı başardı.⁹¹⁰ Musaddık, seçim hileleri neticesinde bu dönemde meclise girememesine rağmen azınlık fraksiyonu olarak adlandırılan kendisiyle hemfikir bir grup, Musaddık'ın 14. dönem Milli Şura Meclisinde başlattığı yolu takip etmeye devam ettiler. Bu üyeleri Hüseyin Mekki, Muzaffer Bakai, Ebulhasan Hairizade, Abdulkadir Azad ve Gulam Hüseyin Rehimiyan'dı. Bu dönemde İran petrolü D'Arcy imtiyaznamesine isnaden İngiltere Devleti'nin kontrolündeydi ve bu azınlık grubu bu imtiyaznameyi geçersiz kılmaya çalışıyorlardı. Bu grubun üyelerinden biri olan Gulam Hüseyin Rehimiyan, 15. dönem Meclisi'nde, meclisin petrolü milli statüye alması gerektiğini dile getirerek sadece Musaddık'ın siyasi hayatında derin bir etki bırakmakla kalmamış, aynı zamanda çağdaş İran siyasi tarihinin en önemli hareketlerinden birinin ortaya çıkışının başlangıcı olmuştur.⁹¹¹

Ayrıca 15. Milli Şura Meclisi, 4 Nisan 1946'da Kavvam ve Sovyetler Birliği elçisi İvan Sadchikov arasında kuzey petrollerini çıkarma ve işletmeye yönelik, meclis tarafından onaylanması şartıyla, İran-Sovyetler Birliği karma petrol şirketi kurulmasına dair imzalanan ve ortak bildiri adıyla yayınlanan⁹¹² anlaşmayı 22 Ekim 1947'de gündemine almıştı. Meclis, milletvekillerinin sunduğu ortak maddeyi 2 hayır oyuna karşı 102 evet oyu ile kabul etmiş ve İran-Sovyet anlaşmasını hükümsüz kılmıştı.⁹¹³ Meclisin kabul ettiği ve sonraki bütün kargaşanın başlangıcı olan bu ortak madde beş bentten oluşuyordu. Bu maddenin son bendinde İran halkını hak kaybı yaşadığı tüm konularda, özellikle güney petrolü ayrıcalığı hakkında ulusal hakların tamamen geri alınması için hükümet gerekli müzakere ve girişimlerde bulunmak ve sonucunu Milli Şura Meclisine bildirmekle yükümlü kılınmıştı.

Bu dönemde dünyanın farklı ülkelerinde üreticilerin payının artış gösterdiği yeni petrol anlaşmaları imzalanıyor ve petrolün değeri ise artıyordu. İran devletinin her bir ton petrol için aldığı pay 1/7 dolardı, hâlbuki ham petrolün fiyatı bunun on katıydı. Böyle bir durumda Neville Gass, güney petrol şirketinin temsilcisi ünvanıyla Tahran'a gelmişti. Bazı müzakere ve görüşmelerin gerçekleşmesinden sonra Hükümet 25 maddelik bir protesto metnini kendisine teslim etmişti. Bu geliş-gidişler ve müzakereler 21 ay sürdü ve nihayet 17 Temmuz 1949'da Maliye Bakanı Golşaigan ve petrol

⁹¹⁰Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 128.

⁹¹¹Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁹¹²Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 57.

⁹¹³Kubad Feğimi, *Si Sal Neft İran Ez Milli Şoden-i Neft Ta İnkılab-i İslami*, İntişarat-i MehrEndiş, Tahran 1387, s.116.; Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 381.

şirketinin temsilcisi Gass arasında 11 maddelik bir ek anlaşma imzalanmıştı.⁹¹⁴ 19 Temmuz'da da Said Hükümeti tarafından meclise sunulmuştu. Bu zaman diliminde 15. dönem meclisi son günlerini yaşıyordu. Bu nedenle anlaşmanın onaylanmasını isteyenler anlaşma üzerine çok fazla görüşme ve tartışmanın yaşanmayacağını zannediyorlardı. Ama muhalifler, azınlıkta yer almalarına rağmen konunun alelacele ve incelenmeden ele alınmasına izin verecek değillerdi. Anlaşma metni Meclis tarafından karma maliye komisyonuna gönderildi. Emir Nüsret İskenderi'nin başkanlık ettiği bu komisyonda üç muhalif vekil yer alıyordu, ama çoğunluk hükümet taraftarıydı ve taslak komisyon tarafından imzalanmıştı. Anlaşmanın Meclis gündemine alındığı ilk günde muhaliflerden biri olarak Hüseyin Mekki'nin nutkuyla meclis görüşmeleri başlamış ve Mekki'nin anlaşma karşıtı yaptığı konuşması 4 gün sürmüştü. Böylece Mekki'nin uzun konuşmaları nedeniyle 15. dönem meclisi petrol anlaşmasını onaylayamadan ömrünü tamamlamıştı.⁹¹⁵ Muhaliflerin ek petrol anlaşmasına karşı ileri sürdükleri delil, Meclis'te bu kanunun onaylanması durumunda İngiltere'nin İran petrolü üzerindeki sultasına yasal dayanak vereceği şeklindeydi. Bu nedenle de sert şekilde anlaşmaya karşı çıkıyorlardı.⁹¹⁶ Ek anlaşmayı meclis onayından geçirme sözü vermiş olan Said Hükümeti bunu başaramamış ve 16. dönem meclisinin açılmasından 2 ay sonra Ali Mensur hükümeti kurulmuştu. Bu hükümet petrol meselesinden uzak durmaya çalışmıştı.⁹¹⁷ Zira yeni Başbakan hiçbir şekilde ek anlaşma taslağını onaylama veya muhalif olma yönünde kesin bir yöntem benimseyemezdi. Bu nedenle petrol anlaşması konusunda karar alma sorumluluğunun Hükümet'te değil Meclis'te olduğunu söylemiş ve Meclis'te petrol komisyonunun kurulmasını ve detaylı bir rapor hazırladıktan sonra Meclis'e bir öneride bulunmasını teklif etmişti. Bu komisyon kısa bir süre sonra oluşturulmuştu.⁹¹⁸

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra petrol üreten devletlerdeki paylar, İran'dan, çok daha iyi durumdaydı. Örneğin Suudi Arabistan'da Amerikalı Aramco şirketi yarı yarıya formülünü kabul etmiş ve Aralık 1950'de Arabistan Devleti ile bir anlaşma imzalamıştı. Aynı şekilde İranlılar da kendi doğal kaynakları üzerinde daha fazla kontrol elde etmek için 1933 anlaşmasının yeniden gözden geçirilip, düzenlenmesini istiyorlardı.⁹¹⁹ Diğer

⁹¹⁴Mücteba Maksudi, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁹¹⁵Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁹¹⁶Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 24.

⁹¹⁷Mücteba Maksudi, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁹¹⁸Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁹¹⁹İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, Naşr. Danişperver. Tehran 1393, s. 247-248.

lkelerde bu gelişmelerin yaşandığı bir durumda Rezmara başbakan olmuş ve Rezmara, İran için aynı ayrıcalığı elde etmek istemişti. Görünüşe göre İngilizler, Rezmara'ya yarı yarıya hususunu kabul etmeye hazır olduklarını önermiş, ancak Rezmara bunu meclise bildirmemişti.

Rezmara öldürüldükten sonra Meclis, Başbakanlık makamı için Musaddık'a yöneldi ve petrolü milli statüye alma kanununun uygulama görevini ona verdi.⁹²⁰ Mecliste bulunan doksan vekilden yetmiş dokuzu ve kırk  senatrden yirmi dokuzu Musaddık'ın başbakanlığına olumlu bakıyordu. Musaddık başbakanlık makamını kabul etmek için dokuz maddelik petrolün millileştirilmesi kanun tasarısının onaylanmasını şart koştu.⁹²¹ Meclis petrol komisyonunun dokuz maddelik petrol önergesinin önce Milli şura Meclisi'nde ve daha sonra 20 Mart 1951 tarihinde senatoda kabul edilmesinden sonra, Meclis petrolü millileştirme kanununu icra edebilecek bir başbakan semeliydi. Meclis petrol komisyonu başkanı Musaddık, başkanlık görevini şartlı olarak kabul ederek karmaşık İran iç siyaset oyununu yeni bir aşamaya soktu. Zira Musaddık'ın nceliğı petrolü millileştirme önergesini, Milli şura Meclisi ve senatodan geçirme ve daha sonra petrolün millileştirilmesinin icrası için gerekli olan kanunun onaylanmasıydı. Petrol endüstrisini kamulaştırmaya yönelik olan bu ikinci kanun nergesi 30 Nisan 1951'de Milli şura Meclisi ve 1 Mayıs'ta ise Senatoda onaylandı. Bu kanun 9 maddeden oluşuyordu ve petrolün millileştirilmesi kanununun icrası adım adım planlanmıştı.⁹²² Söz konusu kanunun, senatoda onaylanmasından hemen sonra şah'ın imzasına sunuldu ve aynı gün Musaddık'ın başbakanlık emri yayınlandı. Musaddık 3 Mayıs'ta kabinesini Milli şura Meclisi'ne tanıtmakla birlikte hükümet programında yer alan petrol endüstrisini millileştirme kanununun bütün ülkede uygulanmasını ilan etti.⁹²³ Genel olarak Musaddık Hükümeti sadece iki hedef takip ediyordu; biri, petrolün millileştirilmesi kanununun bütün ülkede uygulanması ve petrolden elde edilen gelirlerin ülke ekonomisinin, refahının ve güvenliğinin artırılması için kullanılması. İkincisi ise, meclis seçim kanunu ile il meclislerinin seçim kanununda reform yapılması.⁹²⁴

⁹²⁰Sepehr Zebih, *a.g.e.*, s. 54.

⁹²¹Mcteba Maksudi, *a.g.e.*, s. 116.

⁹²²Keyvan Hüseyini, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Medya, Londra 1395. S. 65.

⁹²³İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 263-264.

⁹²⁴Mahmud Tului, *Bazi-yi Kudret Ceng-i Neft Der Havermiyan-i*, Neşr-i Ali, 1371 Tahran, s. 177. ; Mücteba Maksudi, *Tehevülat-i Siyasi-İctimai-yi İran 1320-57*, Ruzneh Yay, Tahran 1380, s. 116.

Öncelikle “Petrolün Millileşmesi Uygulama Kanunu” hazırlandı. Buna göre; Petrolün bütün ülkede millileşmesi hakkındaki 15 ve 20 Mart 1951 tarihli kanunun uygulamasının düzenlenmesi amacıyla karma bir heyet oluşturulacaktı. Hükümet, karma heyetin gözetimi altında derhal eski İngiliz-İran petrol şirketine el koyacaktı. 20 Mart 1951’den itibaren petrol ve petrol ürünlerinin bütün gelirleri İran milletinin inkar edilemez hakkı olarak açıklanmıştı. Hükümet, karma komisyonun gözetimi altında şirketin hesaplarını inceleyecekti. Karma heyet en kısa sürede uzmanlardan oluşan yönetim kurulu ve denetim kurulunun öngördüğü Milli Petrol Şirketinin tüzüğünü hazırlayacak ve onay için Meclis’e sunacaktı. Yabancı uzmanların yerini tedricen İranlı uzmanların alması için, karma heyet petrol endüstrisine ilişkin bölümlerde eğitim almaları için her yıl sınav yöntemi ile yabancı ülkelere öğrenci gönderecekti. Süre uzatımı herhangi bir şekilde iki meclis tarafından onaylanmadığı sürece karma heyet görevine devam edemeyecekti.⁹²⁵

Musaddık, İngiliz-İran Petrol Şirketine el atarak petrolü millileştirmeye kalktığında İngilizleri doğrudan karşısına almıştı. Bu durum Musaddık’ı milli kahraman yapabileceği gibi, İngiliz karşıtı ama Sovyet/Tudeh yanlısı da yapabilirdi. Böylesine karmaşık bir siyasi ortam ve güç savaşının ortasında Musaddık, milli bir ülke olabilmenin ilk ve zor adımını atmıştı.

Musaddık’ın asıl hedefi İngilizlerin son derece sert muhalefeti sebebiyle oldukça karmaşık ve zor bir hal alan petrolü millileştirme kanununu uygulamaktı.⁹²⁶ Musaddık, Şah’ın buyruğuyla başbakan olduktan hemen sonra, 21 Mayıs 1951’de Huzistan Eyaleti Valisini Hürremşehr Petrol Şirketi’nin müdürüyle görüşmekle görevlendirdi. Vali, Hürremşehr’de beraberindeki topluluk arasında İran petrolünün millileştiğini duyurdu. Musaddık, İngiltere Krallığı karşısında uzlaşmaz bir tutum benimsemişti.⁹²⁷ Ancak İngiliz teknikerler Huzistan’daki petrol işletmelerini terk ettikleri zaman, önce petrol üretimi zayıfladı, sonra işçi maaşları bütçeye ek yük getirdiği için devlet maliyesini zayıflattı. Bu durum yeni borçlara ve daha büyük ekonomik sorunlara neden oldu. Musaddık Amerika’ya kredi bulmaya gittiye de sonuç alamamıştı. Millileştirme hareketi İngiliz karşıtıydı. Ama Amerika’dan destek gelmemişti. Amerika, perde arkasında Sovyet/komünist bir örgütlenmenin olduğunu düşünüyor ve tüm süreci

⁹²⁵ Muhammed Musaddık, *Esnad-i Neft ve Nutkha ve Nameha-yi Tarihi*, Naşır: Rastin, 1357 Tahran, s. 68-69; Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁹²⁶ Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 140.

⁹²⁷ Ali Rıza Musavizade, *Milli Şoden-i Sen’et Neft ve Kosof-e İmparatori-yi İngilistan Der Havermiyane 1948-1954*, Naşır: Namdar, Tahran 1384, s. 42-43.

dışlıyordu.⁹²⁸ Ama Musaddık kararlıydı ve İran halkı merakla onu izliyordu. Özellikle İngiltere'ye duyulan öfke sebebiyle halk, Musaddık'ın İngilizleri mağlub etmesini arzuluyordu.

4.11.1. İran Petrollerinin Mili Statüye Alınmasına İngiltere'nin Tepkileri

Musaddık İran halkını İngiliz sömürsünden kurtarmak ve milli bir politika inşa etmek istemişti. Halkın zor bir süreci göğüslemesi, bir iç sorun olarak Musaddık'ın önünde duruyorken, İngiltere'nin tepkilerinin getireceği sıkıntılar da karşı karşıya kalılabilecek dış sorun olarak gözüküyordu.

Yeni petrol yasası ile İran'daki bütün petrol yatakları ve işletmeleri o günden sonra İran'ındı. Savaşta dahi İngiltere'nin petrol ürünleri yönünden beslenmesini sağlayan egemenlik bitiyor, İngiliz tekeli sona eriyordu.

İngilizler, haberi önce büyük bir hayretle karşıladılar. İngiltere'nin Tahran büyükelçisi Mr. Francis Shapherd, basına dağıttığı bir bildiride öfkeyle: "Bu kabul edilemez!" diyordu. İngilizler, İranlıların ellerinden petrolü geri almak için savaş gemisi yollamayla düşünüyorlardı.⁹²⁹

Rezmara suikastı ve İngiliz yetkililerin, meclis petrol özel komisyonunun petrol endüstrisini millileşmesine yönelik 8 Mart 1951 tarihli kararından haberdar olmasından sonra İngiltere'nin Tahran büyükelçisi 15 Mart'ta İran Başbakanı Hüseyin Ala'ya bir nota teslim etmişti. Bu notada şunlar vurgulanmıştı: "İngiltere Krallığı bir İngiliz ve uluslararası kuruluş olan İngiliz-İran petrol şirketine ilişkin konulara ilgisiz kalamaz ve İngiltere devleti, Meclis Petrol Komisyonu'nun petrol ayrıcalığı süresinin sona ermesinden önce bu şirketi millileştirmeyi düşündüğü bilgisini almıştır. İran Hükümeti petrolü millileştirme konusunda gerekli düşünce ve hususlara riayet etmelidir. İngiltere Hükümeti, İran Hükümeti'ni bu konuda uyarmaktadır. Öncelikle millileştirme ilkesi ve İran Devleti'nin taahhütlerinin tazmini söz konusu olacaktır."⁹³⁰ Çünkü bir resmi anlaşma ile kurulan ve 1993 yılına kadar geçerliliği olan bir şirketin özel mülkiyetini kamulaştırma İran'a yükümlülük getirir.

Aynı şekilde İngiltere Hükümeti, İngiliz-İran Petrol Şirketi'ne duyarlılık ve millileştirmeye olan tepkisini şöyle gösterdi:

⁹²⁸ Michael Axworthy, *a.g.e.*, (Çev. Özlem Gitmez), s. 12.

⁹²⁹ Leonard Mosley, *a.g.e.*, s. 235-236.

⁹³⁰ İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 265-266.

“İngiltere’nin faaliyetleri, İngilizlerin maharet ve çabaları sayesinde İran topraklarında petrol arama ve bulma ile başlamıştı. Petrol çıkarma, rafineri kurma, bu maddenin satışı için otuz veya kırk ülkede pazar oluşturma diğer bir İngiliz faaliyetidir. İskele, depolama tankları, çıkarma pompaları, karayolu ve tren tankları ve diğer dağıtım araçlarını yapma işini gerçekleştiren de İngiltere’ydi. Bu durum, İran petrolünün Amerika’nın gelişmiş petrol sanayisine kıyasla satış temsilciliklerine sahip olmadığı zamanda gerçekleştirildi. İran devleti ve milleti bu işlerin hiçbirini yapabilecek güç ve beceriye sahip değildi.”⁹³¹

İngiltere’nin notasında, 1933 anlaşmasının 22. maddesi gereğince İran Hükümeti’nin hakemliğe başvurma yönündeki taahhüdü anımsatılmıştı. Ayrıca petrol şirketinin belirlenen sürenin sonuna kadar (1993) anlaşmanın geçerli olduğundan emin olması şartıyla, gelirlerin yarı yarıya paylaşılması esasına bağlı yeni bir anlaşma yapmak için müzakerelerde bulunmaya hazır olduğunu, İran Hükümeti’ne bildirilmişti. İran Hükümeti, İngiltere’nin notasına cevaben; Milli Şura Meclisi’nin petrol endüstrisini millileştirme ilkesini onayladığını ve meclis petrol komisyonunun bu ilkeyi düzenleme halinde olduğu ve İran Hükümeti’nin bu konuda herhangi bir yetkiye sahip olmadığı ifade edildi. İran, İngiltere’nin itirazını reddediyordu. Ayrıca İran Hükümeti’nin notasında İngiltere Devleti’ne, sadece İran Hükümeti ve petrol şirketini ilgilendiren bu duruma, İngiltere’nin müdahale etme hakkının olmadığı hatırlatılmıştı.⁹³²

İngiltere Dışişleri Bakanı Herbert Morrison 6 Mayıs 1951’de Musaddık’a gönderdiği özel bir mektupla İran Hükümeti’nin tek taraflı adımlardan kaçınmasını ve İran Hükümeti ve petrol şirketi temsilcileri arasında müzakerelerin yeniden başlamasına izin vermesini istedi.⁹³³

Başbakan Musaddık, Morrison’un özel mesajına 8 Mayıs’ta verdiği cevapta; iki ülke arasında dostluk ve iyi niyet ilişkilerinin gelişmesine yönelik ilgi ve alakasını ifade etmekle beraber, İran Hükümeti’nin sadece egemenlik hakkını kullanmak istediğini ve petrolü millileştirme kanununa dayanarak eski petrol şirketinin itirazlarında adil olacaklarını dile getirdi.⁹³⁴ Musaddık’a göre, İran petrol endüstrisinin millileşmesi sadece İran milletin millî arzularının gerçekleşmesi değil, aynı zamanda bu milletin

⁹³¹ Ali Rıza Musavizade, *a.g.e.*, s. 43.

⁹³² İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 266-267.

⁹³³ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 179.

⁹³⁴ Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 73-74.

yeniden hayat bulması ve ahlaki ıslahı anlamına da geliyordu. İngiliz-İran petrol şirketi sömürgecilik ve adaletsizliğe dayalı, fiili olarak devlet içinde devlet bir kurumdur. Ona göre petrol şirketi, elli yıl boyunca İngiltere'nin İran'ın içişlerine gizli müdahale aracıydı.⁹³⁵ Bu nedenle İran'ın petrol şirketine tahammül etmesi yerine fakir ve bağımsız bir ülke olmasını tercih ediyor ve yeni bir petrol anlaşmasından kaçınıyordu.

18 Mayıs 1951'de İngiltere Dışişleri Bakanı İran Başbakanı Musaddık'a yeni bir mektup göndermiş ve İran Hükümeti'nin girişimine itiraz etmenin yanı sıra 1933 anlaşmasının geçerliliğini vurgulamıştı. Aynı şekilde 1933 anlaşmasının BM'nin gözetimi ve bilgisiyle imzalandığını ve bu anlaşmanın ihtilafların çözümü için hâkemliğe başvurmayı öngördüğünü hatırlatmıştı. Mektupta güney petrolü şirketinin bir İngiliz şirketi ve hissesinin büyük kısmının İngiltere devletine ait olduğu için, İngiltere'nin kendisinin ve petrol şirketinin çıkarlarını korumak amacıyla bu konuya uygun gördüğü her şekilde müdahale etme hakkının olduğunu ifade etmişti. Mektubun sonunda müzakkere yoluyla herhangi bir uzlaşma sağlanamadığı takdirde İngiltere'nin konuyu uluslararası hakemlik divanında gündeme getireceği belirtilmiş ve yeni bir petrol anlaşmasının oluşturulması amacıyla Tahran'a bir heyet gönderilmesi önerilmişti. İran Hükümeti bu konuda müzakereden kaçınırsa petrolün millileşmesi yönünde atacağı her adımın vahim sonuçlara sebep olacağı ifade edilmişti.⁹³⁶ Aynı gün Amerika Washington'da bir bildiri yayımlayarak, İran ve İngiltere arasında ortaya çıkan durumdan duyduğu derin kaygıyı dile getirmiş ve hadisenin cereyanını yakından takip ettiğini belirtmişti. İran yönetimine uygun gördüğü şekilde petrol şirketiyle uzlaşmasını ve sorunu müzakere yoluyla dostane şekilde çözmesini önermişti. Aynı şekilde bu bildiride, Amerika petrol şirketlerinin İran Hükümeti'nin petrolü millileştirme yönündeki adımını tek taraflı bir girişim olarak gördüklerinden dolayı İran madenlerini işletmeye hazır olmadıklarına dair bilgi yer almıştı.⁹³⁷ Ayrıca İngiltere'den petrolün milli statüye alınması ilkesini kabul etmesi istenmişti.⁹³⁸

İngiltere İran'a karşı askeri güç kullanmak niyetiyle paraşütçü kuvvetlerini hazırda bekletiyordu. Nitekim 25 Mayıs'ta 4 bin İngiliz paraşütçünün tam teçhizatlı olarak on gün içinde doğu Akdenize gönderileceğini açıklamıştı. Bir ay sonra ise

⁹³⁵Fahrudin Azimi, *Bohran Demokrasi Der İran 1320-1332*, Tercüme: Abdurıza Huşeng Mehdevi, Bijen Nuzeri, Neşr-i Elborz, Tahran 1372, s. 352.

⁹³⁶İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 267-268; Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁹³⁷Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 180.; Ahmet Ronasi, *Milli Şoden-i Sen'et-i Neft Der Seraseri İran*, Paris 1363, s. 74.

⁹³⁸Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 80.

Mauritius savaş gemisi ve ilerleyen günlerde Wern ve Flamingo gemileri İran sahillerine gönderilmişti.⁹³⁹ İngiltere İran'ı tehdit ediyor, yüzuylarca yaptığı gibi güç gösterisi yaparak, kolaylıkla sonuç almaya çalışıyordu.

Bununla beraber Amerika'da İran petrolünün millileştirilmesi önemli bir olay olarak görülmüş ve bu ülkenin petrol şirketlerinin İran petrolünden pay alma yönündeki umutlarını arttırmıştı. Hatta Texas Petrol Şirketi, petrolün millileştirilmesinin ilk günlerinde İran petrol kaynaklarının işletimi için müzayede açıldığı takdirde muhtemel müzayedede İran'a %60 kar vereceğini açıklamıştı.⁹⁴⁰ Amerikalı şirketler, İran'da İngiliz pazarına göz dikmişlerdi.

İngiliz-İran Petrol Şirketi ise bağımsız şekilde İran hükümetinin girişimine itiraz etti ve şirketin Tahran temsilcisi 8 Mayıs 1951'de İran Hükümeti'nden 1933 anlaşmasının maddeleri gereğince konunun hakemliğe götürülmesini istedi. İran Maliye Bakanlığı, 20 Mayıs'ta petrol şirketinin temsilcisine gönderdiği mektupta, millileştirmenin İran milletinin egemenlik hakkının uygulanmasından kaynaklandığını ve İngiltere ile Meksika devletlerinin de bu haktan istifade ederek millileştirme yoluna gittiğini söyledi. Ayrıca konunun hakemliğe sunulamayacağını ve hiçbir uluslararası kurumun konuyu ele alma yetkisine sahip olmadığını da iddia etti. Aynı gün Lahey Uluslararası Adalet Divanı, İran Dışişleri Bakanlığına bir telgrafla İngiltere'nin, İran'a karşı dava açılması yönünde divana bir dilekçe teslim ettiğini bildirdi. Bu dava dilekçesinde, İran Hükümetinin petrol şirketi ile arasındaki ihtilaflı hâkemliğe götürme ve alınan kararı kabul etmek ve uygulamakla yükümlü olduğunu bildirdi. Devamında söz konusu petrol anlaşmasının yasal açıdan geçerli olduğu ve İran Hükümeti'nin anlaşma maddelerine uyması gerektiği ve yasal olarak anlaşmayı feshedemeyeceği ve anlaşmanın şartlarında değişiklik yapamayacağı gibi konular yer almıştı.⁹⁴¹

Konuya ABD Başkanı Harry Truman da dahil oldu. 31 Mayıs 1951'de İran ve İngiltere başbakanlarına gönderdiği mesajda Amerika'nın, İngiltere ve İran arasında petrol şirketi hakkında ortaya çıkan ihtilaftan dolayı duyduğu kaygı ifade edilmiş ve hem İran halkının petrolün milli statüye alınmasına yönelik eğilimlerini karşılayacak, hem de İngiltere'nin çıkarlarını garanti altına alacak bir çözüm yolunun bulunmasını dilediğini belirtmişti.⁹⁴²

⁹³⁹Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 128.

⁹⁴⁰İbrahim Sefai, *İştibah-i Bozorg-i Milli Şoden-i Neft*, Kitab-i Sera, Tahran 1371, s. 141.

⁹⁴¹İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 269-270.

⁹⁴²Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 108-109.

Musaaddık, Truman'ın mesajına verdiği cevapta da, konunun bir iç mesele olduğunu şirket dışında kimseyle görüşülmeyeceğini ve şirkete tazminat ödeneceğini belirtti.⁹⁴³ Bu gelişmelerin sonunda, Şirket 2 Haziran 1951 tarihinde müzakereye hazır olduğunu bildirip, en kısa sürede Tahran'a geleceklerini bildirdi.⁹⁴⁴ 6 Haziran'da İran milli petrol şirketinin geçici üç kişilik yönetim kurulu Abadan'a gönderildi. Ahvaz'da petrol şirketini müsadere ettikten sonra eski şirketin yönetim birimlerini teslim aldı ve bir bildiri yayınlarak bütün İranlı ve yabancı memur ve işçilerden İran milli petrol şirketinin çalışanı olarak görevlerine devam etmelerini istedi.⁹⁴⁵

İngiltere'nin Tahran büyükelçisi Sir Francis Shepherd güney bölgesi ve Abadan'da ortaya çıkan durumdan dolayı kaygılarını dile getirip, İran Hükümeti'ni bu durumun muhtemel sonuçlarının sorumlusu olarak suçladı. Shepherd beklenmedik hadiselerle mücadele ve İngiliz vatandaşlarının can güvenliğini sağlamak için İngiltere'ye ait üç kruvazör ve bir destroyerin Basra (Fars) Körfezi'nde konuşlandığını ilan etti. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden 1960 yılında yayınladığı hatıralarında konuyla ilgili olarak İngiltere Hükümeti'nin Abadan yakınlarına kara kuvveti ve bir savaş gemisi gönderdiğini ve direk müdahale yönünde kuvvetli bir isteğe sahip olduğunu, ama Amerika'nın bu tür bir girişime karşı muhalefet ettiğini yazıyordu.⁹⁴⁶ İngiliz savaş gemileri Basra (Fars) Körfezi'nde konuşlandığı ve İngiliz paraşütçülerin Kıbrıs'tan İran'ın güneyine hareket ettiklerine dair haberlerin ulaştığı bir durumda Ruslar, yıllık tatbikat adı altında İran'ın kuzey sınırlarına 14 ordu konuşlandırarak ve ayrıca Horasan eyaletinin kuzey sınırlarına kuvvet yığarak, İran Hükümeti için yeni bir kriz ortaya çıkardılar.⁹⁴⁷ İngiltere'nin İran topraklarına girmesi durumunda, Sovyet Rusya, Kuzey İran'ı işgal edeceğinin sinyallerini veriyordu.

Daha önce müzakerelere hazır olduğunu bildiren Petrol Şirketi, İran'a uygulanan baskılar ve tehditler arasında 13 Haziran'da temsilcilerini yönetim kurulu başkan yardımcısı Basil Jackson'ın başkanlığında Tahran'a gönderdi.⁹⁴⁸ Bu temsilciler konuyu birkaç gün inceledikten sonra, 19 Haziran'da İran Hükümeti'ne bir öneri sundu. Bu öneriye göre; imzalanacak yeni bir anlaşma neticesinde İran Devleti'nin alacağı olarak belirlenecek on milyon Lira, Hükümetin şirket operasyonlarına engel olmaması şartıyla,

⁹⁴³ İbrahim Sefai, *a.g.e.*, s. 159-161.

⁹⁴⁴ İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 271.

⁹⁴⁵ Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 122.

⁹⁴⁶ Siyaveş Beşiri, *Tufan Der 57*, Bereng, Tahran 1360, s.164.

⁹⁴⁷ İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 271-272.

⁹⁴⁸ Fahrudin Azimi, *a.g.e.*, s. 353.

ön ödeme olarak İran Hükümeti'ne ödenecektir. Haziran ayından itibaren gerekli düzenlemelerin yapılmasına kadar her ay İran'a üç milyon lira ödenecektir. Ayrıca şirketin İran'a ait varlıkları, bir İran milli petrol şirketine aktarılacak ve bu şirket söz konusu varlıkların kullanım hakkını İngiliz-İran petrol şirketi tarafından kurulacak yeni bir şirkete devredecektir. Aynı şekilde yeni şirketin yönetim kurulunda İran milli petrol şirketini temsilen İranlı yöneticiler yer alacaktır. Ancak İran Hükümeti petrol şirketinin temsilci heyetinin önerisini, petrol endüstrisini millileştirme kanunuyla çeliştiği gerekçesiyle reddetti.⁹⁴⁹ 20 Haziran'da Hükümet, eski petrol şirketinin yönetim kurulu ve genel müdürünün karar ve talimatlarının uygulanmaması ve petrol şirketinin istihbarat dairesinin tasfiye edilmesi kararını aldı. İran'ın her yerinde eski petrol şirketinin adının İran Milli Petrol Şirketi olarak değiştirilmesi ve bundan sonra petrol satışından elde edilen gelirlerin İran milli petrol şirketinin Milli Banka'daki hesaplarına aktarılması talimatını verdi.⁹⁵⁰

İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin müsadere edilmesinden kaynaklanan sorunlar ve bunun sonucunda baş gösteren çalkantılar yeni bir siyasi krizin ortaya çıkmasına neden oldu. İran Milli Petrol Şirketi'nin yönetim kurulu, İran petrolünü yükleyen gemilerin kaptanlarından İran milli petrol şirketine ait olduğunu gösteren bir alındı makbuzu vermelerini istedi. Fakat İngiltere Hükümeti, tanker gemilerine Abadan'dan ayrılmaları ve gerekli durumda petrolü boşaltmaları talimatı vermişti. İngiltere bu adımla İran petrolünün ihracını engellemek ve İran'ı darboğaza sokmak istiyordu. Ayrıca İran Hükümeti de İngiltere tarafından tehdide maruz kalmıştı. İran Hükümeti, İngiliz vatandaşlarının canını korumak için herhangi bir girişimde bulunmadığı takdirde İngiltere'nin resmen gerekli adımları atacağı tehdidini almıştı. Bu amaçla İngiliz vatandaşlarının canlarının tehlikeye düşmesi durumunda, Abadan'ı yerle bir etmesi için bölgeye bir savaş gemisi gönderildi.⁹⁵¹ İngiltere tüm yöntemlere ilaveten, kendisine ait klasik baskı metodunu kullanıyordu, ancak İran kararlıydı ve geri adım atmıyordu.

30 Haziran'da İngiltere Dışişleri Bakanlığının İran Hükümeti'ne verdiği yeni notada, petrol tankerlerinin geri çağırılmasının ve şirket tesislerinin çalışmalarının durdurulmasının sorumluluğu İran'a yüklenmişti. Aynı şekilde İran Hükümeti'nin müzakere yönündeki mükerrer önerileri reddettiğinden ve tek taraflı girişimlerde bulunduğundan dolayı bunun vahim sonuçlarına katlanması gerektiği ikazında

⁹⁴⁹ Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 146-147.

⁹⁵⁰ İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 273.

⁹⁵¹ Ali Rıza Musavizade, *a.g.e.*, s. 57.

bulunulmuştu.⁹⁵² Bu notanın ulaşmasından üç gün önce Musaddık, Amerika Başkanı'na gönderdiği bir mesajda İran Hükümeti'nin müzakereye hazır olduğunu ancak petrol şirketinin önerilerinin petrolün millileşmesi kanununun aksine olması sebebiyle Hükümetin müzakerelere devam edemediğini ifade etti.⁹⁵³

Diğer taraftan Lahey Adalet Divanı İngiltere'nin talebi üzerine 5 Temmuz 1951'de konuyla ilgili tedbir kararını yayınladı. İran Hükümeti önceden mahkemenin yetkisini reddetmişti. Fakat divan kendi tüzüğüne göre ve geçici kararın yayınlanmasının dava taraflarının çıkarlarını korumak amacıyla olduğuna dayanarak geçici tedbir kararı almıştı. Alınan kararda her iki ülkeyi iki tarafın haklarına zarar verecek girişimlerden ve ihtilafı şiddetlendirecek eylemlerden kaçınması, petrol şirketinin işletme ve ticari operasyonlarının Mayıs 1951 öncesinde olduğu şekilde devam etmesi istenmişti. Aynı şekilde İran ve İngiltere'nin ikişer üye belirlediği ve beşinci üyenin de üçüncü bir ülkenin vatandaşı olduğu karma bir denetim kurulunun oluşturulması kararı alınmıştı. Ancak İran'ın Lahey Elçisi mahkemenin kararını geçersiz ve Lahey divanını meseleyi inceleme konusunda yetkisiz olarak nitelendirmişti.⁹⁵⁴

ABD Başkanı Truman 8 Temmuz 1951'de Musaddık'a gönderdiği mesajla Lahey kararının İran tarafından dikkate alınmasını istedi ve danışmanı Averell Harriman'ı ilgili sorunlar hakkında Musaddık'la görüşmelerde bulunması için İran'a göndermeyi teklif etti.⁹⁵⁵ Musaddık, Truman'a cevaben, İran Devleti'nin ve milletin, inkâr edilemez hakkının, petrolün milli statüye alınması kanunu gereğince kabul edilmesi şartıyla bütün sorunların çözülmesi için petrol şirketiyle müzakerelere başlamaya hazır olduğunu beyan etti.⁹⁵⁶ Averell Harriman, 15 Temmuz'da Tahran'a geldi. Musaddık, Maliye Bakanı ve karma petrol heyeti ile gerçekleştirdiği uzun ve detaylı görüşmelerden sonra, müzakerelerin yeniden yapılması konusunda bir uzlaşma sağlandı. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Harriman'ın Tahran'a gelmesi ve petrol konusunda müzakerelerde bulunması konusunun gündeme gelmesinden önce, petrol şirketinin İngiliz çalışanlarının birçoğu İran'dan ayrılmış ve petrol ihracatı tamamen durmuştu.⁹⁵⁷ İran Hükümeti müzakerelerin yeniden başlaması için Harriman'a bir

⁹⁵²İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 274.

⁹⁵³ Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁹⁵⁴İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 275.; Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁹⁵⁵N. Cami, *a.g.e.*, s. 608.

⁹⁵⁶ Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁹⁵⁷Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 550.

formül önerdi. Buna göre İngiltere'nin, İran-İngiltere Petrol Şirketi'ne vekâleten petrolün millileşmesi ilkesini tanıması durumunda İran Hükümeti, İngiltere temsilcileri ile müzakere yapmaya hazırdı. Öte taraftan İngiltere, temsilcilerini Tahran'a göndermeden önce petrol şirketine vekâleten İran petrol endüstrisinin milli statüye alınmasını resmen kabul etmeliydi. Harriman, İran'ın önerisini şahsen Londra'ya ulaştırdı ve İngiltere'de gerçekleştirdiği görüşmelerden sonra tekrar İran'a döndü. 2 Ağustos 1951'de İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği maslahatgüzarı söz konusu önerinin İngiltere tarafından kabul edildiği ve en kısa zamanda bir heyetin İran'a gönderileceği ve İngiltere'nin, petrol şirketi adına petrolün millileşmesi kanununu kabul ettiğini açıkladı.⁹⁵⁸ Harriman'ın İran ziyareti yeni umutlar oluşturdu, sonunda İran istediğini alıyordu.

İngiltere'nin Devlet Bakanı ve Saltanat Mühürdarı Stokes başkanlığındaki heyet, 4 Ağustos günü Tahran'a ulaştı.⁹⁵⁹ Ayrıca petrol şirketi adına da bir heyet Tahran'a geldi. Bu heyetler ve İran Hükümeti temsilcileri arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde, Richard Stokes 14 Ağustosta İran Hükümeti'ne sekiz maddelik bir öneri sundu. Bu öneride İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin bütün tesis, ambar ve makinelerinin İran milli petrol şirketine devredilmesi, İran petrolünün ihracını sağlamak amacıyla satın alma kurumu adında bir kuruluş kurulması ve bu kurumun, İran milli petrol şirketi ile yaklaşık 25 yıllık uzun süreli bir anlaşma imzalayarak, İran petrolünü gemi bordasında teslim (FOB) fiyatıyla İran limanlarında teslimat şeklinde satın alması vb. maddeler yer alıyordu. Ancak İran Hükümeti ve karma petrol komisyonu İngiliz heyetin önerilerini inceledikten sonra petrolü milli statüye alma ilkesine aykırı olduğuna hükmetti ve kabul etmekten kaçındı.⁹⁶⁰ Ancak konuyla ilgili detaylar hakkında görüşmeler devam ediyordu.

İran Hükümeti'nin adı geçen öneriyi reddetmesinden sonra İngiltere elçisi Sir Francis Shepherd, açıkça Musaddık Hükümeti iş başında olduğu sürece petrol sorunun çözümünün mümkün olmadığını ilan etti. İngiltere ise müzakerelerin kesilmesine etki olarak İran'ı sahip olduğu Lirayı Dolara çevirme ayrıcalığından mahrum bıraktı. İran'a lira akışını İngiltere hazinesinin iznine bağladı ve İran'ın ihtiyaç duyduğu malların ihracını yasakladı. İngiliz uzmanların İran'dan ihraç edilmesinden sonra İngiltere konuyu BM Güvenlik Konseyi'ne götüreceğini açıkladı. 28 Eylül 1951'de Güvenlik

⁹⁵⁸İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 277-278.

⁹⁵⁹Fahrudin Azimi, *a.g.e*, s. 354.

⁹⁶⁰İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 278-280.

Konseyi'ne bir mektup göndererek İran'ın Lahey geçici kararına uymadığından dolayı konunun konseyin gündemine alınmasını istedi.⁹⁶¹ İngiltere'nin müdahalelerinin, yaptırımlarının, gizli faaliyetlerinin ve komplolarının artması İran Hükümeti'nin tedricen İngilizleri İran'dan ihraç etmesine sebep oldu.

İngiltere ve Ortadoğu Bankası'nın İran'a yönelik faaliyetlerinin yasaklanmasından sonra banka çalışanları İran'ı terk etmişlerdi. Güney bölgesinde kalan petrol şirketi çalışanları ise Musaddık'ın İngiltere ile müzakerelerin sürdürülemeyeceğine kanaat getirmesinden sonra İran'dan ihraç edildiler.⁹⁶² 27 Eylül 1951'de ise İran askerleri, Abadan rafinerisini işgal ettiler ve yabancı uyrukluların girişi yasaklandı. 1 Ekim'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı İngiliz uzmanların Abadan'dan ayrılacağını ilan etti ve 3 Ekim'de bu uzmanlar Abadan'ı terk ederek Basra'ya gittiler.⁹⁶³

Güvenlik Konseyi, İngiltere'nin şikâyetini görüşmek için 1 Ekim 1951'de gündemine aldı. Sovyetler Birliği ve Yugoslavya temsilcileri İran petrolünün milli statüye alınması ve yabancı uyrukluların ikametinin münhasıran bir iç mesele olduğundan dolayı İngiltere'nin şikâyetinin gündeme alınmasına muhalefet ettiler. Türkiye, Fransa, Hindistan, Ekvator ve Çin temsilcileri ise konunun gündeme alınmasını ve tarafların iddialarının dinlenilmesinden sonra konseyin kendi yetkisi dâhilinde karar almasını talep ettiler. 9 evet oyu ile konu gündeme alındı. İngiltere temsilcisi Sir Goldwyn Jebb, Güvenlik Konseyi'nin Lahey geçici kararını onaylaması ve kabul etmesini istedi. Ancak İran temsilcisi Lahey Adalet Divanının yetkisine karşı çıkmış ve İngiltere'nin İran petrol endüstrisinin millileşmesi ilkesini kabul edip, resmen tanıdığından dolayı konunun gündeme alınmasını gerektiren bir sebep olmadığını dile getirmişti.⁹⁶⁴ Aslında İran'ın kendisini savunma problemi yoktu. Çünkü İngilizlerin de tanıdığı bir yasaya uygun olarak davranıyordu.

Musaddık 7 Ekim'de Amerika'ya giderek, 13 ve 19 Ekim tarihleri arasındaki toplantılara bizzat katılmış ve İran'ın tezini savunmuştu. Mesele İran için bir egemenlik meselesiydi. BM Güvenlik konseyi ve Lahey Divanı'nın alacağı konuyla ilgili kararın geçersiz olacağını söylemişti. Devam eden görüşmeler sırasında Güvenlik Konseyi, Fransız temsilcinin önerisini kabul etti. Buna göre; Lahey Adalet Divanı, İran petrolü

⁹⁶¹İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 280-281.

⁹⁶² Emir Hüşeng Bahtiyari, "Musaddık ve İhrac-i İngilizihâ Ez İran", *Feslname-i Tarih-i Revabit-i Harici*, Şonare 18, s. 98.

⁹⁶³Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 568.

⁹⁶⁴Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 569; İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 281.

melesini görüşmeye yönelik kendi yetkisi hakkında kesin bir karar alınıncaya kadar İngiltere'nin şikâyeti geçici olarak durdurulacaktı. Lahey Adalet Divanı, 9 Haziran 1952'de yetki konusunu gündemine alarak görüştü. Sonuçta 1933 anlaşmasının sadece bir ülke (İran) ve yabancı bir şirket arasında bir ayrıcalık anlaşması olduğu sonucuna ulaştı.⁹⁶⁵ Böylece mahkeme, İngilizler açısından sürpriz bir şekilde yetkisizlik kararı vermişti

İngiltere Hükümeti 9 Ekimde Lahey Uluslararası Adalet Divanı'na bir dilekçe teslim etti. Divandan petrol şirketinin ayrıcalığının lağv edilmesinin ve İran'ın konunun hakemliğe götürülmesinden kaçınmasının petrol şirketini adaletin uygulanmasından mahrum bıraktığını bildirdi.⁹⁶⁶ Böyle yaparak İngiltere, İran'ın uluslararası yasaların çiğnenmesine sebep olduğunu kanıtlamak istiyordu.

Musaddık ve İran heyetinin Amerika'da bulundukları dönemde Dünya Bankası, Musaddık'a İran ve İngiltere arasındaki petrol meselesinin çözümü için harekete geçmeyi ve gerekli sermayeyi hazırlayarak, İran petrol endüstrisini idare etmeyi önerdi. Ayrıca İran petrol ürününü İran-İngiliz Petrol Şirketi'ne satmayı ve elde edilen gelirleri belirli bir indirim miktarını düşükten sonra İran devletine ödemeyi önerdi. Dünya Bankasının önerisi bankanın başkan yardımcısı Robert Garner tarafından Musaddık'a sunuldu. Garner daha sonra Londra'ya giderek bu öneriyi Churchill ve Eden'e de sundu. İngiltere Hükümeti'nin onayı alındıktan sonra Dünya Bankası Şubat 1952'de İran'a bir heyet gönderdi. Banka bu heyetin İran petrol tesislerinin hemen kullanılabileceğine dair uygunluk raporunu aldıktan sonra yazılı olarak önerisini İran ve İngiltere'ye sundu. Bu heyet konuyu yeniden inceledikten sonra petrol akışının yenilenmesi için eski petrol şirketinin teknik uzmanlarının tekrar işe alınmasını gerekli gördü. İran Hükümeti'nin İngiliz uzmanların yeniden istihdamına karşıydı. İran Hükümeti'nin petrol için önerdiği fiyat ile eski şirketin önerdiği fiyat arasında aşırı fark vardı. Bu gibi meseleler Dünya Bankası'nın girişimini başarısız kıldı. Neticede ihtilaflı konularda herhangi bir uzlaş elde edilemediğinden müzakereler kesildi. Aynı şekilde Dünya Bankası'nın yardım konusu da kapandı.⁹⁶⁷

İran gerek aldığı milileştirme kararı ile gerekse de uluslararası hamleleri ile İngiltere'den kurtulmak istiyordu. İngilizler bunu kabullenemiyordu ve İngiltere İran'a baskı uygulamak için Amerika'yı yanına çekmeye çalışıyordu. 30 Ağustos 1952'de,

⁹⁶⁵İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 282-283.

⁹⁶⁶ Ali Asğer Şemim, *a.g.e.*, s. 78.

⁹⁶⁷Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 244-246.

İngiltere ve Amerika elçilikleri tarafından İran Hükümeti'ne Truman ve Churchill adına ortak bir mesaj verildi. Bu mesajda İran'a yeni bir öneri sunulmuştu. Buna göre;

1. Tazminatlar konusu tarafların karşılıklı iddia ve davalarına bakılarak Uluslararası Tahkim Mahkemesine götürülecektir.
2. İran petrolünün dünya pazarına akışının tekrar başlaması için İran ve İngiltere devletleri temsilcileri arasında müzakereler yeniden başlayacaktır.
3. İngiltere Devleti İran'a emtia ihracatına ve lirayı dolara çevirme ayrıcalığına yönelik kısıtlama ve baskıların bir kısmını kaldıracaktır.
4. ABD, İran bütçesindeki sorunların giderilmesi için geri ödeme koşulu olmaksızın İran'a 10 milyon Dolar kredi verecektir.⁹⁶⁸

İran Hükümeti bu ortak öneriyi reddetti ve 24 Eylül 1952 tarihinde, iki ülkenin siyasi temsilcilerine Tahran'da karşı bir öneri sundu. Buna göre:

1. Sadece şirketin malları için taksitle tazminat ödenecektir.
2. Tarafların mali iddialarının hesaplanması açısından petrolün millileştirilmesi tarihine kadar İran Hükümeti, konunun Uluslararası Tahkim Mahkemesi tarafından görüşülmesini kabul etmektedir.
3. Petrolün satışının engellenmesi ve İngiltere'nin İran'a yönelik kısıtlamaları sebebiyle İran'ın uğradığı zararlar belirlenmelidir.
4. Eski şirketin 1950 yılı bilançosunda belirlenen ve İran'a ödenmesi gereken 49 milyon lira ödenmelidir.⁹⁶⁹

İngiltere ve Amerika'nın, İran'ın önerisi hakkındaki cevabı 14 Ekim 1952'de İran Başbakanı'na teslim edildi. İngiltere, İran'ın 4 maddelik önerisini reddetti. İngiltere'nin cevabında şu hususlar yer almıştı;

1. İngiltere Devleti ve İran-İngiltere Petrol Şirketi İran petrol endüstrisinin millileşmesini gerçekleşmiş bir durum olarak kabul etmektedir, ama petrol şirketi adına adil tazminat ödenmesini talep etmektedir.
2. Tazminat konusu kesinlikle Uluslararası Tahkim Mahkemesine götürülmelidir.
3. İngiltere Devleti, 1933 Anlaşmasının İran tarafından tek taraflı lağvedilmesinden dolayı İran-İngiliz Petrol Şirketi için tazminat ödenmesi iddiasındadır.

⁹⁶⁸ İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 285. ; Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 247.

⁹⁶⁹ Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 247-248. ; İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 285-286.

4. İran Devleti kendi petrolünü satmakta özgürdür. İngiltere ve petrol şirketi İran petrolleri tekel hakkını elde etme kastında değildir.
5. İngiltere devleti 1933 anlaşmasını canlandırma niyetinde değildir.
6. Tazminat konusunun yargıya intikalinin ilke ve koşulları hakkında muvafakat verilmediği sürece, İngiltere Devleti kendisinin ve petrol şirketinin yasal haklarını saklı tutmaktadır.⁹⁷⁰

İran Hükümeti, bu gelişme üzerine Amerika ve İngiltere devletlerine yeni bir nota vererek Onları uygun olmayan siyasi yöntemlerinin vahim sonuçları hakkında uyardı. Ayrıca İran'ın 49 milyon liralık alacağının 20 milyon lirasının İran Maliye Bakanlığı'nın kullanımına verilmesini talep etti. İngiltere, öneriyi reddetti ve İran'ın 49 milyon liralık alacağını tamamen inkâr etti. İngiltere'nin bu tavrından sonra İran Hükümeti çözüm için tek yolun siyasi ilişkilerin kesilmesinde olduğuna karar verdi. Musaddık meclise sunduğu bir rapor ve Tahran radyosundan yaptığı konuşmayla, iki ülke arasında siyasi ilişkilerin kesildiğini kamuoyuna duyurdu. 22 Ekim 1952'de İran Dışişleri Bakanı İngiltere'nin Tahran elçiliğine siyasi ilişkilerin kesildiğine dair bir nota gönderdi.⁹⁷¹

4.11.2. Tudeh Partisi'nin Milli Petrol Meselesi Konusundaki Tutumu

Tudeh Partisi Muhammed Rıza Şah suikastından sonra her ne kadar resmi olarak yasaklı olsa da Sömürgecilikle Mücadele ve Kadınlar Örgütü gibi kuruluşlar aracılığıyla toplumda faaliyet göstermeye devam ediyordu. Bu durum Musaddık'ın başbakanlığının sonuna kadar devam etti. Bu dönemde Parti'nin işçiler, öğrenciler, kadınlar ve aydınlar arasındaki nüfuzu oldukça güçlüydü ve neredeyse İran'ın en organize partisiydi. Musaddık'ın başbakan olmasından sonra Tudeh Partisi'nin faaliyetlerini Sömürgecilikle Mücadele Cemiyeti ve Barış Evi kuruluşları üzerinden yürütebilmesi için siyasi atmosfer daha uygun hale geldi. Ancak Musaddık tarafından siyasi özgürlüklerin genişletilmesi Tudeh Partisi'nin Musaddık karşısında olumlu bir yaklaşım benimsemesine neden olmadı. Aksine Tudeh Partisi'nin Musaddık karşısındaki resmi siyaseti, Musaddık'ın Amerika'nın çıkarları doğrultusunda hareket ettiği şeklindeydi. Bu da Tudeh mensuplarının doğrudan Musaddık'la karşı karşıya gelmesine ve Musaddık ve Milli Cephe'ye sert eleştirilerde bulunmasına sebep oluyordu. Aslında

⁹⁷⁰Fuad Ruhani, *a.g.e.*, s. 247; İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 285-286.

⁹⁷¹İrec Zovki, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, s. 287.

Tudeh, başbakan olmadan önce de Musaddık'ın karşısında yer alıyordu.⁹⁷² Bu da doğaldı. Musaddık milliciydi, Tudeh ise Sovyet Rusya ve komünist Partisi ile organik ilişkiler içindeydi.⁹⁷³ Dolayısıyla Musaddık'ın İran Petrolünü millileştirme çabaları, kuzeydeki Sovyet ayrıcalığı beklentilerini de engelliyordu. Bu sebeple Mecliste konu görüşülürken ve diğer aşamalarda Tudeh muhalifti. Tudeh yan kuruluşları aracılığıyla da bu muhalefeti devam ettirmişti. Tudeh Partisi'ne bağlı İran Öğrenciler Örgütü Genel Sekreteri Ebu'l-Hasan Ziya Zerifi, Tudeh Partisi'nin şiddetle petrolün milli statüye alınmasına karşı olduğunu ifade etmiştir. Tudeh Partisi, öncelikle güney petrol ayrıcalığı anlaşmasının lağv edilmesi daha sonra petrol şirketinin millileştirilmesini, ancak kuzey petrollerine dokunulmamasını istiyordu.⁹⁷⁴ Bu yıllarda Sovyet etkinliğinin yoğun olduğu kuzey İran bölgesinde, komünist Tudeh Partisi mensupları tarafından gizli olarak yayınlanan "Azerbaycan" adlı Türkçe gazete, propaganda araçlarından biriydi.⁹⁷⁵ Partinin petrolün milli statüye alınması kanununa muhalefet etmesi ve bunun yerine İngiliz-İran petrol şirketinin millileştirilmesini savunması Sovyetler Birliği'yle sahip olduğu yakın ilişkiler ve bu ülkenin çıkarları doğrultusunda hareket edip, talimat alması çerçevesinde değerlendirilmelidir. Zira Sovyetler Birliği bu dönemde kuzey petrolleri ayrıcalığını istiyordu.

Sovyetler Birliği öteden beri İngiltere'nin nüfuzunu kırmak ve İran'ın kuzeyinde petrol ayrıcalığı elde etmek için çok farklı yöntemlere başvuruyordu. Bu tür amaçlarını gerçekleştirmek için Azerbaycan gailesinde olduğu gibi Tudeh Partisi'ni kullanıyordu. Aynı şekilde Sovyetler Birliği İran'da İngiliz-İran petrol şirketine (Anglo-İranian Oil Company-APOC) yönelik genel memnuniyetsizlikten, kendi amaçları doğrultusunda faydalanmaktan geri kalmadı. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin İran ve bu ülkenin petrolüne bakışı, Batılı ülkelerle çok farklı değildi. Sovyetler Birliği işçiler, emekçiler ve kurdurduğu parti aracılığıyla İran'ın içişlerine müdahale ediyordu ve petrol ayrıcalığı talebinde bulunduğu zaman, bunlar aracılığıyla amacına ulaşmaya çalıştı.⁹⁷⁶ Fakat ayrıcalık alma konusunda başarılı olamayınca, Tudeh partisini kullanarak İran yönetimine baskı uyguladı ve Anglo-İranian Petrol Şirketine sorun yaratmayı politika edindi.

⁹⁷²Keyvan Hüseyini, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Media, Londra 1395, s.46.

⁹⁷³Ali Rıza Zehiri, *a.g.e.*, s. 142.

⁹⁷⁴Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁹⁷⁵BCA, 30-18-1-2_129-55-18.

⁹⁷⁶Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 490-491.

Tudeh Partisi'ne göre, petrolü millileştirme hareketini bazı küçük burjuvalar ve meclis aristokratları çıkarmıştı ve bunlar İran'da sömürgecilik karşıtı bir hareketin savunucusu olamazlardı. Kendini sömürgecilik karşıtı hareketin sahibi gören Tudeh, sol'da yer almayan bağımsız bir hareketin, sömürge karşıtı bir hareket oluşturduğunu kabul etmek istemiyordu. Bu hareketi bir rakip olarak görüyordu.⁹⁷⁷ Bütün bunlarla birlikte kesin olan şuyduki; Tudeh'in duruşu Sovyetler'in tutumuyla tam olarak örtüşüyordu.

Sovyetler Birliği Musaddık'ı ve Milli Cephe'yi Amerikan emperyalizminin temsilcileri olarak görüyordu. Bu ülkeye göre petrolün millileşmesi güney petrol alanlarında, Amerika'nın İngiltere'nin yerini alması anlamındaydı. Hâlbuki Sovyetler Birliği için kuzey bölgesinde herhangi bir pay dikkate alınmamıştı. Buna ek olarak petrolün millileşmesi ile birlikte, Amerikan emperyalizmi için Sovyetler Birliği'nin güney kapısı açılıyordu ve bu durum Amerika'nın Sovyetler Birliği karşısında bölgesel ve küresel konumunu güçlendiriyordu.⁹⁷⁸ Sovyetler Birliği'nin çıkarları doğrultusunda hareket eden, Sovyet güdümünde olduğunu fark ettirecek kadar Sovyetçi davranan Tudeh,⁹⁷⁹ özellikle de petrolün millileştirilmesi konusundaki tavrıyla itibarını kayıp ve prestijini yok etmişti.

4.12. Musaddık'a Darbe (Ajax Operasyonu)

Musaddık petrolü millileştirme kanununu uygulama görevini üstlenerek başbakan olduğu zaman İngiliz- İran Petrol Şirketi (APOC) dünyanın en güçlü petrol şirketlerinden biriydi ve İran Ortadoğu'nun en büyük petrol ihracatçısıydı. Bununla beraber şirket, İran petrollerini çıkarma ve ihraç etme tekeli kendisi kontrolünde tutuyordu. Kuveyt petrol şirketinin % 50'sine, Irak petrol şirketinin % 23.75'ine ve Katar petrol şirketinin ise % 23.75'ine ortaklı ve toplamda Ortadoğu petrol şirketlerinin % 50'den fazlasını kontrol ediyordu. Bu şirket en büyük ortağı olan İngiltere devletinin tam desteğine sahipti ve dünyanın diğer altı büyük petrol şirketiyle birlikte oldukça büyük bir uluslararası kartel oluşturuyordu. Bu yedi petrol şirketi, uluslararası piyasada birbirleriyle rekabet etmekle birlikte, çıkarlarını korumak için aralarında bazı anlaşmalar imzalamışlardı. Bu anlaşmaların en önemlisi, arz ve talebin kontrolüne ve petrolün küresel fiyatının tespitine ilişkin anlaşmaydı. Petrol tankerlerinin büyük kısmı

⁹⁷⁷Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁷⁸Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁹⁷⁹Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 137.

bu yedi şirketin elinde olup, dünya petrol piyasasını kendi tekeline almışlardı ve petrolün fiyatı tek taraflı olarak bu şirketler tarafından belirleniyordu.⁹⁸⁰ Bu nedenle İngilizlerin olumlu görüşü ve onayı alınmaksızın İran petrollerinin dünya pazarına girmesinin imkânı yoktu.

İran'da petrolü millileştirme hareketinin başarısı, sadece İngiliz petrol şirketine yönelik değildi. Petrolü ve petrol fiyatını kontrol etme tekelini de kırmıştı. Küresel Batılı şirketler bu konuda tek söz sahibi olma özelliklerini kaybettiler. Zira bunun diğer ülkeler için bir örnek teşkil etmesi mümkündü ve petrol üreten ülkelerin kendi petrollerini millileştirmesi durumunda Batılı şirketler petrol üzerindeki kontrollerini yitireceklerdi. İngiliz petrol şirketi de bunun farkındaydı. Bu nedenle Batılı petrol şirketleri, İran'da petrolün millileştirilmemesi gerektiğine inanıyorlardı. Onlar açısından bu durumun diğer ülkelere sirayet etmesi uygar dünyanın sonuydu ve kanlarının son damlasına kadar buna karşı koymalıydılar.⁹⁸¹ Buna ek olarak İngilizler'in korkusu, Batı Ortadoğu bölgesi tamamen kontrol altında olmasına rağmen Musaddık'ın bölgedeki popülerliği nedeniyle İngiltere'nin Süveyş Kanalı'ndaki konumunun tehlikeye düşmesiydi.⁹⁸² Aslında petrolün millileştirilmesi, savaştan yeni çıkmış İngiliz imparatorluğuna vurulan en önemli darbelerden biriydi. Yani Musaddık ve destekçileri 1951 yılında aşamalı olarak petrolü milli statüye alma mücadelesini başlattıkları zaman, süper güç olarak kalmak için savaştan bir ülkeyle karşı karşıyaydılar.⁹⁸³ İngiltere'nin savaş sonunda ekonomisi ve siyasi gücü zayıflamıştı ve bir darbe de İran'dan yemeyi hazmedemeyebilirdi. Bu yüzden Musaddık ve arkadaşları ateşle oynadıklarının farkındaydılar.

Başta Musaddık olmak üzere İran devlet adamları, petrolü millileştirme kanununun maddelerini kelime kelime uygulamak istiyorlardı. Buna karşılık İngiltere, Müttefiklerine başvurmuş ve uluslararası arenadaki birçok dostunun yardımıyla İran petrolüne tamamıyla ambargo uygulamıştı. İran, İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin uğradığı zararları ödemek, daha sonra kendi petrol endüstrisinin kontrorlünü eline almak ve bir İngiliz şirketiyle ortaklık yoluyla, hem onların uzmanlığından yararlanmayı hem de

⁹⁸⁰ Mahmud Tului, *Bazi-yi Kudret Ceng-i Neft Der Havermiyanê*, Neşr-i İlm, Tahran 1371, s.177-178.

⁹⁸¹ Keyvan Hüseyini, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Media, Londra 1395, s. 69.

⁹⁸² Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 223.

⁹⁸³ Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 93.

ambargoyu kırmak istiyordu. Fakat petrol meselesinin çözümüne yönelik her öneriyi de farklı sebeplerden dolayı reddediyordu.⁹⁸⁴

Musaddık ülkede istediği reformsal programları ve temel değişiklikleri uygulamak amacıyla petrol sorununun kısa sürede çözülmesini istemiyordu. Bu nedenle kendisine önerilen çözüm yollarını reddediyordu. Hatta Musaddık, Hacı Muhammed Namazi'nin petrol meselesinin çözümü için hazırlamış olduğu öneriyi de görmezden geldi.⁹⁸⁵ Kaldığı bu öneri uygun ve başarılı bir öneriydi. Ayrıca Musaddık İngilizlerin önerilerini kabul ettiği takdirde, komünistler tarafından emperyalistlere teslim olmakla suçlanmaktan ve hain sıfatıyla anılıp, saygınlık ve popülaritesini yitirmekten korkuyordu.⁹⁸⁶ Musaddık Sovyet Rusya unsurunu da dikkate almak zorunda hissediyordu.

Musaddık açısından petrolü millileştirme sadece İran halkının milli arzusunun gerçekleşmesi anlamını taşıyor, aynı zamanda İran halkının yeniden hayat bularak dirilmesi ve ahlaki olarak düzelmesini ifade ediyordu. Petrol şirketini, sömürgecilik ve adaletsizliğe dayanan, fiilen devlet içinde devlet olarak görüyordu. Musaddık'a göre petrol şirketi elli yıl süreyle İngiltere'nin İran'ın işlerine müdahale aracı olmuştu ve İranlı siyasetçilerin ahlaki yozlaşmasına, hükümetlerin bozulmasına ve halkın fakirliğine sebep olmuştu. O, her ne kadar ülkenin kalkınması ve refahı için petrolün önemini itiraf etse de, gerekli durumda ülkenin fakir ve bağımsız olmasını, petrol şirketine tahammül etmesine ve İngiltere'nin sultanı altında kalmasına tercih ediyordu.⁹⁸⁷ Musaddık bağımsız ve onurlu bir millet olmanın gereği olarak, sıkıntılar birlikte göğüslenmeli diye düşünen vatansever bir bakışa sahipti.

Aslında Musaddık baştan beri İngiliz karşıtı duygulara sahipti, hatta Kaçarlar döneminde yürüttüğü Maliye Bakanlığı görevinden Hasan Vusuku'd-Devle ve İngiliz siyasetleri sebebiyle istifa etmişti. Musaddık'ın İngiliz karşıtı ruh hali, 20.yy'da İran'ın kaderinin belirlendiği bir dönemde O'nun siyasi hayatı üzerinde çok önemli bir etki bıraktı.⁹⁸⁸ Musaddık'ın, Tahran halkının vekili olarak seçildiği 14. dönem Milli Şura Meclisi'ndeki uygulamalarına bakıldığında O'nun bu dönemden itibaren petrol anlaşmalarında İran'ın çıkarlarını korumaya büyük özen gösterdiği görülmektedir. Zira

⁹⁸⁴Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 97- 101.

⁹⁸⁵Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 141.

⁹⁸⁶Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 142.

⁹⁸⁷Fahrudin Azimi, *Bohran-i Demokrasi Der İran 1320-1332*, Tercüme: Abdurıza Huşeng Mehdevi ve BijenNuzeri, Neşr-i Elborz, Tahran 1352, s. 352.

⁹⁸⁸Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 16-18.

Musaddık, bu dönemde batılı ve doğulu güçlerle her türlü petrol anlaşmasının önünü almaya çalışmıştı. Amerika ve Sovyetler Birliği'nin İran'da petrol ayrıcalığı elde etmek için koşuşturdukları ve İngiltere'nin güney petrollerini kendi tekelinde tuttuğu bu dönemde Musaddık, bu ülkelerle iyi ilişkilere sahip olmakla birlikte hiçbirine petrol ayrıcalığının verilmemesi gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle Musaddık ismi petrol ile anılır olmuştu.⁹⁸⁹ Musaddık 1940'ların son yıllarında halkın gündemini işgal eden iki meseleyle hemhal olmuştu. Bunlardan biri siyasi gücün saraydan meclise intikali, diğeri ise İran-İngiliz petrol şirketinin kontrolünde bulunan İran petrol endüstrisi üzerinde denetimin artırılmasıydı.⁹⁹⁰

Öte taraftan Musaddık petrolün millileştirilmesi gerektiğine inanırken Amerikalılar petrolün millileşmesi durumunda Amerikan petrol şirketlerinin İran'a yardım edeceklerini ve İran'ın petrol satmakta herhangi bir engelle karşılaşmayacaklarını söylemişlerdi.⁹⁹¹

İran kamuoyu açısından ise petrol meselesi şunu ifade ediyordu; İran'ın güneyinde çok değerli ve zengin petrol kaynakları yer almaktadır ve İran halkına ait olan bu kaynaklar Kaçar döneminden kalma bir anlaşma sebebiyle bir İngiliz şirketi tarafından idare edilmekte ve İran petrolü İngilizler tarafından yağmalanmaktadır. Çünkü Petrol Şirketi, İran petrolünü kendi malı olarak görmektedir. Şirketin sistemi petrolü çıkarmak, işlemek ve sattıktan sonra İngiltere Devleti'ne vergileri ödeyip, geriye kalan net kârdan İran'a küçük bir pay vermek şeklindeydi. Bu dönemde İngiltere'nin petrol şirketinden aldığı vergiler, İran'ın gelirlerinden kat kat fazlaydı. Hatta İngilizler bu duruma bile razı değildiler. İran Hükümeti şirketin hesap defterlerini incelemek istediğinde söz konusu defterleri İranlı yetkililere vermekten kaçınıyorlardı. Şirketin bunun için bahanesi ise, hesap defterlerinin incelenmesinin İngiltere'nin milli güvenliğini tehlikeye sokacağı şeklindeydi. Zira İngiliz Deniz Kuvvetlerinin petrol ihtiyacının %80'ni çok büyük indirimlerle bu şirket karşılıyordu. Yani petrol şirketi bir sömürü anlaşması esasınca çok büyük miktarlarda kar elde eden ve İranlıların hakkını gasp eden bir şirketti.

İngiliz-İran Petrol Şirketi, asla sadece petrol ayrıcalığı elde eden ve bu ayrıcalığı işleten bir şirket olmadı. Aksine baştan itibaren İran toplumunun bütün alanlarına nüfuz etmişti. Hatta Petrol Şirketi, kültürel konulardan tutun, siyasi çekişmelere kadar etkili

⁹⁸⁹Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s.20-21.

⁹⁹⁰Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 16.

⁹⁹¹Celal Metini, *a.g.m.*, s. 259.

olmuş ve İran ordusunun içine dahi nüfuz etmişti. Musaddık ve Kaşani'nin, "Petrol Şirketi fiilen İran'ı idare ediyor" demeleri abartılı olsa dahi ilgisiz ve mesnetsiz değildi.⁹⁹² Millileştirme sonrasında petrol şirketine İran tarafından el konması sırasında, şirketin yöneticilerinden biri olan Richard Seddan'ın evinden çıkan belgeler, petrol şirketinin İran'ın işlerine müdahalesinin boyutlarını ortaya koymaktaydı.⁹⁹³ Ayrıca Seddan'ın evinden çıkan belgeler, İran-İngiliz petrol şirketinin Tudeh Partisi'nin basın organlarına Musaddık'a karşı daha etkin muhalefet yürütebilmeleri için açıkça mali yardım yapıldığını ortaya koymuştu.⁹⁹⁴ İngilizler üstlenmek istemedikleri ama görmek istedikleri işlerini, taşeron kullanmak yoluna giderek uygulamışlardı.

Bütün bunlarla beraber Musaddık İngiliz karşıtı görüşlere sahipti. Özellikle İran petrolünü yabancı güçlerin kontrolden çıkarma yönündeki çabaları dikkate alındığında Musaddık'ın başbakanlığı petrol şirketi için güzel bir haber değildi. Musaddık'ın en önemli projesi, petrol endüstrisinin kontrolünü ele almaktı. Ancak petrol şirketinin gelirleri o kadar fazlaydı ki, İngilizler bu gelirleri korumak için her türlü teşebbüste bulunabilirdi.⁹⁹⁵ Aslında İran petrolünü millileştirme, İngiltere'nin büyüklüğünü ve imparatorluk vasfını hedef almıştı.⁹⁹⁶ Yaklaşık 37 bin çalışanı ile dünyanın en büyük petrol rafinerisi olan Abadan rafinerisi, İngilizlerin büyük onur ve saygınlık kazanmasını sağlamıştı. İngiliz-İran Petrol Şirketi (Anglo-İranian Oil Company) İngilizlerin yurt dışındaki en büyük ticari kuruluşu sayılıyordu.⁹⁹⁷ Bu nedenle İngilizler uluslararası alanda saygınlıklarını yitirmemek için petrolün milli statüye alınmasını önlemek için her türlü girişimde bulunuyorlardı.

Petrolü millileştirme kanununda İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin zararının telafi edilmesi, tazminat ödenmesi ve satın alma önceliği öngörülmesine rağmen İngilizler sahip oldukları kibir ve gurur nedeniyle bunu kabul etmekten kaçındılar.⁹⁹⁸ Bu nedenle İngiltere ve Amerika tarafından petrol tartışmasının çözülmesi amacıyla İran'a sunulan son öneride İran devletinin İngiliz tarafına "kâr kaybı tazminatı" ödemeyi taahhüt etmesi isteniyordu. Yani İngiliz petrol şirketinin petrolün millileştirilmesi tarihinden itibaren petrol anlaşmasının sona erdiği 1993 tarihine kadar petrol satamamasından

⁹⁹²Keyvan Hüsyini, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁹⁹³İbrahim Sefai, *a.g.e.*, s. 199.

⁹⁹⁴Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 221.

⁹⁹⁵Keyvan Hüsyini, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁹⁹⁶Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 70.

⁹⁹⁷Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 142.

⁹⁹⁸Mahmud Tului, *a.g.e.*, s.178-179.

dolayı uğradığı zararların ödenmesi yer alıyordu. Böylece İran İngiltere'ye altmış yıl süreyle borçlanıyordu. Fakat Musaddık, anlaşmada kâr kaybı tazminatı yerine, ödenmesi gereken tazminat unvanıyla belirli bir rakamın yer almasını ve İran'ın bu rakamı ödemesini önerdi. Ancak İngiltere bu öneriyi de kabul etmedi.⁹⁹⁹ İngilizler bundan sonra bütün çabalarını İran Başbakanıyla uzlaşmak yerine, onu devirmeye yoğunlaştırmıştı.

Bununla beraber Musaddık ve İngiltere arasında doğrudan çatışmaya sebep olan petrolün millileştirilmesi kanununun meclis tarafından onaylanmasıyla, İngiltere devleti yeniden İran petrolü üzerinde kendi sömürü sistemini kurmak istiyordu. Bu yolla Musaddık'ı uygun bir çözüm yolunu kabul etmek zorunda bırakmak veya devirmek için üç aşamalı bir planı uygulamaya koydu. Bu stratejinin ilk aşaması hukuki manevraları kapsıyordu. Bu bağlamda, İngiltere Lahey Adalet Divanı'na başvurarak petrol münakaşasını izlemesini talep etti. İkinci aşama, ekonomik kuşatma ve bölgede askeri tatbikatlarla Musaddık Hükümeti'ni zayıflatma seçeneklerini içeriyordu. Bu amaç doğrultusunda petrol üretimi azaltılmış ve petrol tankerlerinin Abadan rafinerisinden yükleme yapması engellenmişti. İngiltere'nin stratejisinin üçüncü aşaması ise Musaddık'ı devirme yönünde gizli siyasi girişimlerin siyasetçiler, tacirler, subaylar ve tanınmış din adamlarından oluşan bir şebekenin yardımlarıyla gerçekleştirilmesini öngörüyordu. Bu şebekenin asıl unsurları, 1940 yılından itibaren İngiltere hesabına İran'da çalışan Reşidiyan (Seyfullah, Esedullah ve Kudretullah) kardeşlerdi.¹⁰⁰⁰

Öte taraftan İngilizlerin bu kabilden uygulamaları ve İranlılara karşı çirkin ve tek taraflı tutumları Amerikalıların, petrol şirketinin İran'da kendine münhasır durumunun istikrarlı, kalıcı ve sürdürülebilir bir durum olmadığı sonucuna varmalarına sebep olmuştu. 1947 yılında Amerika, İngilizlerin İranlılara karşı kötü davranışlarının ve petrol karşılığında İran'a ödedikleri düşük fiyatın bu şekilde devam edemeyeceği kanısına vardı. Amerikalılar İngilizlere fiili anlaşmanın iyi bir anlaşma olmadığını ve İran'a bazı ayrıcalıklar verilmesini kabul etmelerini söylediler.¹⁰⁰¹ Bu durum İran'ın Amerika'yla yakınlaşmasını sağladı.

Amerika, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalist dünyanın büyük gücü olarak konumunu tespit etmişti. Bazı İranlı aydın ve siyasetçiler bu büyük yabancı gücü görmezlikten gelediler. Zira öteden beri İran'da İngiltere ve Sovyetler Birliği gibi

⁹⁹⁹Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 100-101.

¹⁰⁰⁰Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 17-19.

¹⁰⁰¹Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s.55.

büyük güçlerin karşısında duracak, bu güçler arasında dengeyi sağlayacak ve İran'ı destekleyecek üçüncü bir gücün, ülkenin siyaset sahnesinde yer alması gerekliliği tartışma konusu olmuştu. İranlı milliyetçiler ve vatanseverler sürekli İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'daki etki ve nüfuzunu dengeleyecek başka büyük ülkeleri İran'a çekmeye çalışıyorlardı. Bu siyaset doğrultusunda, yakın İran tarihinde Amerika, İtalya, Fransa ve Almanya gibi ülkeler İngiltere ve Sovyetler karşısında İran'ın siyaset sahnesine çekilmeye çalışıldı. Bunun en bariz örneklerinden biri, işgalden sonra Rıza Şah'ın Amerika Başkanı'na telgraf çekerek Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin önünü almasını istemesiydi. Bu dönemde Amerika her ne kadar Rıza Şah'a yardım etmese de, yavaş yavaş İran'da daha fazla nüfuz edindi. Muhammed Ali Furuği döneminden itibaren Amerika'yla yakınlaşma siyaseti ortaya çıktı. Kavvam döneminde ise bu siyaset daha da yaygınlaştı.¹⁰⁰² Buna karşılık bu dönemde İran, Amerika'nın siyasi kaygıları içinde yer almıyordu ve Amerika-İngiltere askeri stratejisinde muhtemel Sovyet saldırısı karşısında İran'ı savunmak İngiltere'nin sorumluluğundaydı.¹⁰⁰³ Amerikalıların, Rus kuvvetlerinin İran'dan çıkarılmasında da önemli bir rol ifa etmeleri bu ülkenin İran'daki nüfuzunun artmasıyla sonuçlanmıştı.¹⁰⁰⁴ Amerika'nın günbegün artan yardımları İran ekonomisinde ve buğday temininde önemli bir yer almıştı. Bu dönemde İngiltere'nin İran'daki gücü azalırken, Amerika'nın nüfuzu her geçen gün daha fazla artıyordu. Bu gelişmeler, İran'ın en önemli siyasi makamı olan Şah'ın da gözünden kaçmıyordu.¹⁰⁰⁵ Zira Muhammed Rıza Şah, Musaddık Hükümeti karşısında dayanacak bir güç arıyordu. Bu durumdaki en iyi tercih Amerikaydı.

Amerikalıların sessiz sedasız İran'ın siyaset sahnesine girişi iki eski rakibin güç dengesini alt üst etmişti. İranlıların milli duygularının iki hassas noktasını tahrik etti; ayrılıkçı eyaletler üzerinde merkezi hükümetin egemenliğinin yeniden sağlanması ve meclisin tartışma ve görüşmelerinin ana konusu haline dönüşen petrol ayrıcalıkları.

Amerikalıların savaş döneminde dikkatinin İran'a yönelmesine sebep olan birkaç sebep vardı. Bunlardan biri, İran ordusunun durumuydu ki yeniden yapılandırılması gerekiyordu. Amerikalılar bölgede kendi çıkarlarını savunmak ve koruyabilmek için Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikaları karşısında İran'ın egemenliğini savunmaktan çekinmedi. Arabistan'da petrol üretimi günlük 5 milyon

¹⁰⁰²Keyvan Hüseyini, *a.g.e*, s.76-77.

¹⁰⁰³Mark J. Gasiorowski, *a.g.e*, s. 24.

¹⁰⁰⁴N. Cami, *a.g.e.*, s. 393.

¹⁰⁰⁵Keyvan Hüseyini, *a.g.e*, s.78.

varile çıkmıştı. Bu nedenle Amerika ve İngiltere arasındaki rekabetin Stalin lehine sona ermemesi gerekiyordu. Önemli bir petrol ayrıcalığının Sovyetler tarafından elde edilmesi, Amerika'nın fazla üretimden kaçınmak için oluşturduğu ve tespit ettiği piyasayı alt üst edebilirdi. Amerikalılar, Sovyetler Birliği'ne silah taşıma görevini ve İran ordusunun eğitimini üstlenmekle İran'da stratejik bir konum edindiler. Ayrıca ülkenin anahtar konumundaki bütün ekonomik ve mali kurumlar, Amerikan heyetler aracılığıyla kontrol altındaydı.¹⁰⁰⁶ Öte taraftan 1950 yılından itibaren Tudeh Partisi'nin faaliyetlerinin tedricen yeniden başlaması, petrol meselesinden kaynaklanan karışıklıklar ve şiddetli ekonomik kriz¹⁰⁰⁷ Amerikalı siyasetçilerin İran'ın iç durumuna yönelik kaygılanmasına ve dikkatlerinin bu ülkeye yönelmesine sebep oldu.

1951 yılında İran Hükümeti bütün gücünü petrolü millileştirme yönünde kullandığı dönemde Muhammed Rıza Pehlevi, Amerika'ya aşırı önem verme ve İngiltere ve Sovyetlerin nüfuzunu kontrol etme konusunda, Amerikan gücünden faydalanma konusunda yalnız değildi. Zira Musaddık da bu hareketin başlangıcında Amerika'nın desteği üzerine hesap yapmıştı. Tabii ki Musaddık'ın Amerika'ya yönelik bu algısı aslında Amerika'nın uygulamalarından kaynaklanıyordu. Çünkü Amerika petrolü millileştirme hareketini oldukça destekliyordu. Bu sebeple bazı çevreler bu hareketi Amerika'ya bağlı bir hareket olarak görüyorlardı. Özellikle İngiltere ve Tudeh Partisi, petrolü millileştirme hareketini, İran'da İngiltere ve Rusya'nın nüfuzunu azaltmak isteyen, Amerika'nın desteklediğine inanıyorlardı.¹⁰⁰⁸ Tudeh Partisi Amerika'yı Sovyetler Birliği ve proletaryanın en büyük rakibi ve düşmanı görüyordu. Bu parti Amerika yerine İngiltere'nin Ortadoğuda kalmasını tercih ediyordu.¹⁰⁰⁹ Aslında bu Sovyetlerin de düşüncesi idi. Çünkü İngiltere ile geçmişten gelen nüfuz anlaşmaları vardı. Amerika, İngiltere'nin yerini alırsa, Sovyet Rusya karşısında Batı bloku oluşabilirdi.

Amerikalı diplomat ve danışmanlar petrol şirketinin İran'daki durumunu bir tür sömürü olarak görüyorlardı ve İranlı yetkilileri Amerikan'ın desteği ile umutlandırıyorlardı. Nitekim bizzat Musaddık, Amerika'nın petrolün millileşmesindeki rolünü itiraf etmiş ve bu hedefe ulaşmada yardımlarını esirgemeyen Amerika halkına ve

¹⁰⁰⁶Keyvan Hüseyini, *a.g.e*, s.136-137.

¹⁰⁰⁷Mark J. Gasiorowski, *a.g.e*, s. 24.

¹⁰⁰⁸Keyvan Hüseyini, *a.g.e*, s.77-78.

¹⁰⁰⁹Homayun Katuzyan, *a.g.e*, s. 220.

devletine teşekkür etmişti.¹⁰¹⁰ Amerikalılar, özellikle bu ülkenin elçisi Henry Grady başlangıçta petrolün millileşmesi hareketiyle birlikte hareket ettiği ve Musaddık'ın da Amerikalıların desteğine güvenerek petrolü millileştirme ve petrol şirketini kamulaştırma programında uzlaşmaz davrandığı ortadaydı. Grady, Amerika petrol şirketleriyle ilişkisi olduğunu ve bu şirketleri İran'a çekmeye çalıştığını söylemişti. Ancak İngilizlerin baskısı sonucu geri çağırıldı.¹⁰¹¹ Özellikle Rezmara ve İngiltere arasında petrol konusunda görüşmelerin devam ettiği dönemde, Milli Cephe'nin vekilleri ile dostane ilişkileri olan Grady, özel emirlerle Amerika'dan döndü ve Rezmara karşıtı tahriklerde bulunmaya başladı. Grady, İran'da petrolün millileştirilmesi düşüncesini dile getiren ilk kişilerden biriydi.¹⁰¹² Bu düşüncenin hedefi İran'ın güney petrollerini işletebilmeleri yönünde Amerika petrol şirketleri için yolun açılmasıydı.

Musaddık Amerika'dan döndükten sonra zor bir durumla karşı karşıya kaldı. Petrol gelirlerinin kesilmesi ve problemin çözülmesine yönelik umutların sona ermesiyle, İran mali ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için sadece Amerika'ya güvenir olmuştu. Fakat İran petrolünün uluslararası piyasalarda satılmasına engel olan İngilizler, İran'a yardımlarını kesmesi için Amerika'yı baskı altına almışlardı. Musaddık'a karşı sağ ve sol guruplarda da muhalefet artmıştı. Sağ cenah Musaddık'ı komünizme eğilimli ve İran'ı komünizme doğru götürmekle suçlarken sol cenah onu Amerikan emperyalizmi ile uzlaşmakla suçluyordu.¹⁰¹³ İngilizler İran'daki karışıklığın artmasını istiyordu. Çünkü böylece Musaddık Hükümeti zayıflayacak ve anlaşabilecekleri bir hükümet işbaşına gelecekti. Ancak Amerikalılar komünizmin İran'da ilerlemesinden ve Musaddık'ın yerini Sovyet yanlısı birinin almasından korkuyordu. Zira Tudeh hala bir tehlike unsuru olarak duruyordu. Bununla birlikte, İran'da petrolün millileşmesinden sonra Truman yönetimi İran karşısında iki temel hedef gözetiyordu. Öncelikle neye mal olursa olsun İran'ın Batı bloğunda kalması, ikincisi ise dünya petrol piyasasının istikrarının korunmasıydı. Bu hedefler, Musaddık Hükümeti'ni zayıflatmayı veya devirmeyi gerektirmiyordu. Aksine, Amerikalı yetkililer defalarca İran'ın ulusal egemenliğini desteklediklerini ilan etmişlerdi. Truman döneminde Amerika'nın siyaseti Musaddık Hükümeti'ni destekleme ve petrol

¹⁰¹⁰İbrahim Sefai, *a.g.e*, s.112.

¹⁰¹¹Mahmud Tului, *a.g.e*, s.181.

¹⁰¹² İbrahim Sefai, *a.g.e*, s. 111.

¹⁰¹³ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s.190.

meselesini diplomatik yollardan çözmeye üzerine yoğunlaşmıştı.¹⁰¹⁴ İngilizler, Truman döneminde Amerika'yı İran politikalarına dâhil edemiyorlardı.

Musaddık, hükümetin petrol gelirlerine bağımlılığını azaltmak için petROLSÜZ ekonomi söylemini dile getirmişti. Fakat bu söylemin başarılı olabilmesi için üretim yapan tesisleri yeniden yapılandırmalı ve çiftçiliği modern yöntemlerin kullanıldığı bir ekonomik alana dönüştürmeliydi. Bununla beraber, her ne kadar İran'ın petrol dışı ihracatı bu dönemde artmış olsa da, döviz azlığıyla karşı karşıyaydı ve halk, tahammül ettiği mahrumiyetlere uzun süre dayanamazdı.¹⁰¹⁵ İran içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan kurtulmak için yönünü Amerika'ya çeviriyordu.

Amerikalılar, İran'da milliyetçi hareketlerin yanında sol grupların da güçlenmesinden çekiniyordu. Amerika bu gelişmeden korktuğundan dolayı ihtiyatlı bir şekilde petrol müzekkerelerindeki çıkmazı kırmak için meseleye dâhil oldu. İran'ın milli egemenliğini ve petrolü millileştirmedeki hakkını tanıyarak her iki tarafı, mevcut ihtilafı barışçıl yollarla çözmeye davet etti. Amerika'nın resmi siyaseti tarafsızlık ve iki taraf arasındaki sorunun çözüm şekline müdahale etmeme üzerine kuruluydu.¹⁰¹⁶ Ancak Musaddık, petrol meselesinin çözümünde ve petrol akışının normal hale dönmesi konusunda Amerika'nın İran'a yardım edeceğini düşünüyordu.

Musaddık petrolün milli statüye alınması sorunları hakkında derinlemesine düşünmemişti. Musaddık'ın danışmanları ve uzmanları da, sonradan ortaya çıkacak sorunlar konusunda yeterince bilgi sahibi değillerdi. Amerika'nın yardımına güvenerek bu önemli programı uyguladılar. Olabilecekleri görmüyorlar ve Amerika'nın kesinlikle İran'a yardım edeceğini zannediyorlardı. Hâlbuki Amerika'nın yardımı petrolün millileşmesi ve Amerika'nın İran'ın güney petrolünde pay edinmesinin önünün açılmasına kadardı.¹⁰¹⁷ Amerika kendi çıkarları açısından hedefine ulaştıktan sonra, İran bağımsız politikasında tek başınaydı.

Amerika'nın genel kaygısı krizin ortaya çıktığı ilk dönemlerde İngilizlerin İran'a askeri müdahalede bulunma olasılığıydı. Bu nedenle Amerika bu tür bir girişime karşı olduğunu açıkça dile getirdi. İngiltere Başbakanı Churchill, Amerikalı yetkililerle gerçekleştirdiği görüşmelerde “birkaç mermi atışarak” İran meselesinin

¹⁰¹⁴Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰¹⁵Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁰¹⁶Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁰¹⁷İbrahim Sefai, *a.g.e.*, s. 174.

çözölebileceğini söylemişti.¹⁰¹⁸ Aynı şekilde Eden, Acheson'ın çözüm önerisi karşısında "bırakın Musaddık kendi ipiyle kendisini boğsun" demişti.¹⁰¹⁹ Ancak Amerika Dışışleri Bakanı'nın karşı çıkmasıyla Churchill askeri müdahaleden vazgeçti. Öte taraftan İngilizler Amerikalıları, Musaddık'ın İran'da saygınlığının ve prestijinin azaldığı ve kısa süre içinde hükümetinin düşeceği konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak Amerikalıların elde ettikleri bilgiler bunun aksini gösteriyordu. İngilizler İran'la yaşadıkları ihtilafa Amerika'nın yersiz müdahale ettiğini söyleyip, bundan şikâyetçilerdi. Amerikalıların, İngilizlerin petrolün millileşmesini tanımaları ve İran'ın önerdiği bazı koşulları kabul etmeleri yönündeki ısrarı İngiltere'yi rahatsız etmişti. Bu nedenle Amerikalılar, İngilizlerin rahatsızlığının ve kuşkularının artmasını önlemek amacıyla bir süre kenara çekildiler. Ancak İranlılar bu geri çekilmeyi Amerika'nın İngilizlerle gizli bir şekilde uzlaştığının ve bu ülkenin İngiltere'nin konum ve tutumunu desteklediğine ilişkin bir kanıt olarak algıladılar.

İngiltere'nin petrol arama, çıkarma ve satma işlemlerine, İngilizlerin katılması ve gelirlerin yarı yarıya paylaşılması şartıyla petrolün millileşmesini resmen tanımamasından sonra Başkan Trumann, Haziran 1951'de bunun uluslararası ikili ve çok taraflı anlaşmalara uygun olduğunu beyan etti. Burada Musaddık, zekice davranıp İran'ın petrol meselesinin çözölmesini ve İran petrolünün dünya pazarlarına akışının yeniden başlamasını istediğini, ancak İngilizlerin uzlaşmadan yana olmayan taraf olduğunu söyledi. Ayrıca İran'ın Amerika ile yakın ilişkiler kurmak istediğini de belirtti.¹⁰²⁰ İngiltere'nin askeri tepkisinden çekinen Musaddık Amerika'yı İran'da tutmak istiyordu.

İngiltere İran'a askeri müdahale için hazırlık yapmaya başladığı zaman ABD Dışışleri Bakanı Dean Acheson, İngiltere'nin Washington Büyökelçisi ile görüşerek Amerika'nın askeri müdahaleye karşı muhalefetini belirtti. Aynı şekilde Truman'ın müdahaleleri, İngiltere'nin İran'a saldırmasını önleme yönünde oldukça etkili oldu.¹⁰²¹

Öte taraftan Musaddık'ın, Averell Harriman ve Amerikalılar ile gerçekleştirdiği görüşme ve temaslarındaki en büyük hatası, İran'da komünizm tehlikesini dile getirmesi ve Tudeh Partisinin yarattığı tehlikeyi büyütmesiydi. Harriman'ın Tahran'da bulunduğı dönemde Tudeh Partisi bazı gösteriler düzlenlemişti. Musaddık bu güç gösterisinden

¹⁰¹⁸ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁰¹⁹ Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 264.

¹⁰²⁰ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 185-186.

¹⁰²¹ Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 26.

yararlanarak Amerika ve İngiltere'nin petrol meselesinin çözümünde kendisine yardım etmemeleri durumunda İran'ın bir komünist darbeyle karşı karşıya kalacağını söylemişti. Musaddık'ın etrafında yer alan kişiler de yabancı basın organlarının mensupları ile temaslarında bu düşüncüyü aşıyorlardı. Basın organları, Musaddık'ın Batı ile uzlaşmadığı takdirde yönünü Ruslara döneceği şeklinde haberlerle doluydu.¹⁰²²

Harriman ile Musaddık arasındaki müzakereler bir sonuca ulaşmadı. Harriman Tahran'da bulunduğu süre içinde, İngiltere'nin İran'a askeri müdahalesinin Rusların eline bir bahane vereceği sonucuna varmıştı. Bunun yanısıra İngilizlerin ısrar ve inatçılığının devamının Musaddık'ın Sovyetler Birliği'ne yönelmesine veya İran'da aşırı ve Sovyet yanlısı bir hükümetin başa gelmesine neden olacağı sonucuna ulaşmıştı.¹⁰²³ Amerikalılar için İran'daki Sovyet tehdidi politikalarının belirleyicisiydi.

Amerika, İran'da diplomatik faaliyetler yürütmekle birlikte İran'ın siyasi gidişatını denetlemek ve müdahale etmek için bir dizi gizli etkinlik ve faaliyetler başlatmıştı. Buna göre: öncelikle İran'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesi durumunda güney aşiretleri arasında gerilla savaşı verecek bir şebeke kurmak. İkincisi, uzun sürecek bir savaşta yararlanmak amacıyla kaçış ve kurtulma merkezleri oluşturmak. Üçüncüsü, Ermeni, Azerbaycanlı ve sınırın iki tarafında yaşayan unsurlardan istifadeyle Sovyet topraklarında sınırdışı casusluk ve sabotaj operasyonları yürütmek. Dördüncüsü de İran'da Sovyet faaliyetlerini gözetleme ve karşı koymak amacıyla casusluk ve karşı casusluk operasyonları yürütmek. 1948 yılından itibaren Sovyetler Birliği ve Tudeh Partisinin nüfuzuna karşı koymak için başlatılan "Bedamn" kod adıyla bir dizi operasyonun icra edilmesi, bu çerçevedeydi. Bedamn, Nerren ve Cilley kod adlarıyla iki İranlı tarafından idare edilen propagandif ve siyasi bir programdı. Yıllık bütçesi bir milyon dolar olup, komünizm karşıtı faaliyetler yürütülüyordu.¹⁰²⁴ Bununla beraber Amerika'nın İran'ın içişlerine müdahale ettiği yönündeki suçlamalar günden güne artıyordu. Siyasilerin Amerika elçiliğine geliş gidişleri önemli derecede artmıştı. Bu siyasetçilerden bazıları Musaddık'a muhalif kişilerdi. Bunlar Musaddık Hükümeti'nin devamının doğuracağı tehlikeler hakkında Amerika'yı uyarıp, Amerikalıları Musaddık'ı devirmeleri konusunda teşvik ediyorlardı. Sarayın kışkırtmaları ve kişisel düşmanlık ve rekabetler bunların bütününe eklenmiş, Tahran'da baş döndürücü bir atmosfer yaratmıştı.

¹⁰²²Mahmud Tului, *a.g.e*, s. 187.

¹⁰²³Mahmud Tului, *a.g.e*, s. 188.

¹⁰²⁴Mark J. Gasiorowski, *a.g.e*, s. 27.

Amerika elçiliğinin resmi yetkilileri bu dönemde Şah ve Musaddık'la düzenli görüşmelere ek olarak, İranlı sorumlu yetkililer ve Ayetullah Kaşani gibi nüfuz sahibi kişilerle temas halindeydiler. Ayrıca elçilik personeli İran'ın farklı bölgelerine giderek İran'ın iç durumuna ilişkin bilgi toplayıp, raporluyorlardı. Elçiliğin Tudeh Partisi'nin içinde bile haber toplayan eleman ve muhbirleri vardı. Bu kişiler partinin faaliyetlerinin niteliği ve geleceğe yönelik plan ve projeleri hakkında elçiliğe bilgi sunuyorlardı. Bununla beraber Musaddık Hükümeti daha çok İngilizlerin casusluk faaliyetlerinden korkuyordu. Bu nedenle İran'ın birçok yerinde İngiltere konsoloslukları kapatıldı.

Bu arada Musaddık'ın hem meclis, hem de Şah ile ilişkileri bozuldu. Musaddık çoğunlukla meclis oturumlarına katılmıyor ve meclisin yetkilerini kısıtlamaya çalışıyordu. Meclisten olağanüstü yetkiler talep etmişti. Bu durum, Musaddık ve meclis arasındaki ihtilafın artmasına sebep oldu. Öte taraftan Musaddık'ın Şah ile ilişkileri de gündün güne bozuluyordu. Musaddık, Şah huzurunda yapılan haftalık hükümet toplantıları geleneğinden vazgeçmiş ve önemli siyasi konularda Şah'a danışmaktan kaçınır olmuştu.¹⁰²⁵ Özellikle Musaddık'ın İran'da cumhuriyet rejimi kurmak istediğine yönelik söylentiler, Şah'ın O'na karşı kin beslemesine sebep olmuştu. 14. Dönem meclisinden itibaren ve 15. dönem Meclis seçimlerinde Musaddık'ın gösterdiği mücadeleden dolayı, Şah'ın ona bakışı olumlu değildi ve Musaddık Hükümeti'yle samimi şekilde işbirliği yapmıyordu. Şah petrol konusunda kamuoyu dalgası karşısında teslim olmuş olsa da petrol meselesinin tehlikeli olduğunu ifade etmekten de kaçınmıyordu. Musaddık'ın Dışişleri Bakanı Hüseyin Fatimi hatıralarında Şah'ın, Rezgara'nın Başbakanlığı döneminde bir gün kendisine "memleketi nereye çekmek istiyorsunuz, petrolü millileştirmek ne mümkün! Bunları dile getirmek kolaydır. Fakat İngilizler aşiretleri tahrik edecekler ve ülkenin bütünlüğünü yok edeceklerdir." dediğini aktarmaktadır.¹⁰²⁶ Şah petrolü millileştirme hareketini tehlikeli görüyor ve olumlu bakmıyordu. Zira öncelikle Şah'ın etrafındaki kişiler ve danışmanları çoğunlukla İngiliz yanlısı kişilerden oluşuyordu ve O'nu küçüklüğünden itibaren İngiltere'nin güç ve büyüklüğüyle etkilemişlerdi. Bu nedenle Şah, İran da İngiliz imparatorluk gücünün yok olmayacağına inanıyordu.

Öte taraftan babasının sürgününü ve istifasını İngilizlerin tahriklerinin sonucu olarak görüyordu ve sürekli, bu siyasetle muhalefetin kendisini de bu tür bir kadere

¹⁰²⁵ Mahmud Tului, s. 192-193.

¹⁰²⁶ Hüseyin Fatimi, "*Rişi-yabi-i 28 Mordad*", Mecelle-i Çeşm Endaz-i İran, Şomare:9, s. 30.

mahkûm edebileceği kaygısını taşıyordu. Ayrıca milli mücadelenin anlam kazanmasını istemiyordu, özellikle de her zaman zayıf ve kişiliksiz başbakanların görevi üstlenmesini istiyordu. Bu nedenle her dayatmayı kabul etmeyen Musaddık'tan oldukça çekiniyordu.¹⁰²⁷ Şah, Musaddık'ı devirmek için kendisinin doğrudan müdahalesi olmaksızın bir büyük gücün yardımını bekliyordu.

1952 baharında İran krizi yeni bir aşamaya girdi. Musaddık İran petrolünü Sovyetler Birliği'ne satmak veya petrol endüstrisini işletmek için onlardan yardım almak amacıyla Ruslarla müzakereye başladı. Aynı şekilde “Soğuk Savaş”ta İran'ın tarafsızlığının gerekliliğini ilk defa dile getirdi. Kısa bir süre sonra ise Musaddık, meclisten olağanüstü yetkiler talep etti ve Savaş Bakanlığı görevini bizzat yürütme kararı aldı. Bu zamana kadar savaş bakanı Şah tarafından belirleniyordu ve Musaddık'ın bu yetki için ısrarı Şah'ın onun gerçek amaçlarına yönelik kuşkularını artırdı. Musaddık'ın yeni yöntemi, Amerika'da da bazı kaygıların oluşmasına sebep oldu.¹⁰²⁸ Bu konuda New York Times 15 Temmuz ve 4 Ağustos 1952'de Musaddık'ın kaos ve yok olmaya doğru bir adım daha attığını ve onun mutlak güç elde etmek için Hitler taktiklerinden kaynaklanan yasal bir darbe yapma peşinde olduğunu yazdı. Şah, bu aşamada direniş gösterme kararı aldı ve orduyu Musaddık'a teslim etmeyi reddetti.¹⁰²⁹ Buna karşın Musaddık başbakanlık görevinden istifa etti. Şah derhal Kavvam'ı başbakan olarak atadı.¹⁰³⁰ Fakat bu koşullarda Kavvam'ın elinden gelen bir şey yoktu. Çünkü Musaddık, İran'da büyük halk desteğine sahip olmuştu. Musaddık'ın istifasından sonra kaos ve karışıklık dalgası bütün ülkede yayıldı. Milli Cephe'nin öncülük ettiği bu gösterilerde 69 kişi hayatını kaybetmiş ve 750 kişi de yaralanmıştı. Kavvam, halk desteğine sahip olmadığından kabinesini kuramadan Musaddık yanlılarının ayaklanması ve protestolar karşısında istifa etmek zorunda kaldı. Musaddık, 21 Temmuz'da yeniden başbakanlık görevine getirildi ve savaş bakanlığını da kendi kontrolüne aldı.¹⁰³¹ Ayetullah Kaşani meclis başkanı seçildi ve Musaddık'a yasal yetkiler veren önerge mecliste onaylandı.

Temmuz olayları ve Musaddık'ın yeniden başbakan olmasını sağlayan ayaklanma, (21 Temmuz 1952) Şah'ın ruh hali üzerinde oldukça etki bıraktı. Onunla görüşen kişiler Şah'ın tamamen kendisini kaybettiğini söylüyorlardı. Musaddık İran'ın

¹⁰²⁷Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 219.

¹⁰²⁸ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s.194.

¹⁰²⁹Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 662; Mahmud Tului, *a.g.e.*, s.194.

¹⁰³⁰Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 142; İbrahim Sefai; *a.g.e.*, s. 227.

¹⁰³¹Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 22.

mutlak hâkimi oldu krizin çözülmesi ve petrol meselesinin halledilmesi umudu yok oldu.

1952 yılının sonlarında İran'ın iç durumu oldukça vahim bir hal almaya başladı. İran ve İngiltere siyasi ilişkilerinin kesilmesiyle petrol meselesi tamamen çıkmaza girmişti. Tudeh partisi, Moskova tarafından düzenlenen kasıtlı ve hesaplı bir programla bir taraftan Musaddık'ı zayıflatıyor öte taraftan ülkenin içinde bulunduğu ekonomik krizden faydalanarak uygun zamanda gücü ele almak için zemin hazırlıyordu.¹⁰³²

İran'da gerçekleşen gelişmeler hakkında oluşan kaygı verici raporlar sonucunda Amerika devleti krizi çözmek için yeni siyasi çabalar başlattı¹⁰³³ ve Amerika petrol şirketlerini, İran petrolünü satın alma konusunda teşvik etme kararı aldı. İran petrolünü satın almak için yüz milyon dolarlık bir ön ödeme gündeme gelmiş ve İngiliz- İran petrol şirketine tazminat ödenmesini sağlamak için bazı koşullar düşünülmüştü. Ancak İngilizler katı şekilde bu çözüm yoluna karşı çıktılar. Başkan Truman, Poul Nitze'yi temsilcisi sıfatıyla Londra'ya gönderdi. Nitze, Eden ile gerçekleştirdiği görüşmede dolaylı olarak, bu çözüm yolunu kabul etmediği takdirde Amerika'nın petrol şirketlerini İran petrolünü satın alma konusunda serbest bırakmakla tehdit etti. Ancak Eden bu tehdidin boş olduğunu biliyordu. Zira Amerika'nın büyük petrol şirketleri çok önceden İngiliz-İran petrol şirketi ile anlaşmaya varmış ve bu şirketin onayı ve rızası olmaksızın İran petrol meselesine dâhil olmayacaklarının sözünü vermişlerdi. Buna ek olarak Amerika petrol şirketlerinin Musaddık'la anlaşabileceklerinden emin değillerdi.

Böylece Truman yönetiminin petrol sorununu çözme yönündeki son çabası da sonuçsuz kaldı. Fakat Musaddık umudunu yitirmemiş ve büyük bir yanılgı içinde Amerika'da yönetimin değişmesi ve Eisenhower'ın başkan olmasıyla birlikte Amerika'nın İngiltere karşısında daha güçlü bir siyaset izleyeceğini ve meselenin İran lehine çözüleceğini zannediyordu. Musaddık, zamanın geçmesi ve ülke içinde konumunun zayıflamasıyla bu büyük oyunda elinin zayıflayacağı gerçeğini de göz önünde bulundurmamıştı. O, bu krizi haddinden fazla devam ettirmişti.

Aslında Musaddık, Azerbaycan gailesinde Kavvam'ın yaptığı gibi büyük güçlerin birbirilerinin karşısında yer almasını sağlayarak meseleyi İran lehine sonuçlandırabileceğini düşünüyordu. Ancak Musaddık, Kavvam'ın aksine sonuna kadar katı ve inatçı kaldı. Ayrıca bu oyunda Şah için bir pay ve rol biçmemişti. Eski yandaş ve

¹⁰³²Mahmud Tului, *a.g.e*, s. 194-196.

¹⁰³³Mark J. Gasiorowski, *a.g.e*, s. 26.

destekçileri ile ayrıştı. Komünizm tehlikesi, petrol meselesi ve krize Amerikalıların müdahalesini sağlamak ve bekası için yardımların devamı, tek siyasi silahıydı. Ama Tudeh Partisi'nin faaliyetlerini serbest bırakmakla kendisi için daha büyük tehlikelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Tudeh Partisi, O'nun aleyhine çok geniş propaganda faaliyetleri başlatmıştı ve Musaddık'ın konumunun zayıflaması açısından en önemli faktör olmuştu. Aslında Musaddık'ın, siyasi hedeflerine ulaşmak için bizzat kendisinin büyük gösterdiği İran'da komünistlerin gücü ele geçirme tehlikesi, Amerika'nın İran siyasetinin değişmesinin ve kendisine darbe yapılmasının asıl sebebiydi.¹⁰³⁴ Musaddık, komünizm kartını kullanarak büyük devletleri birbirine düşürüp,¹⁰³⁵ İran'ın düştüğü darboğazdan kurtulması için bir çözüm yolu üretmeye çalışıyordu.

Musaddık Amerika'yı üçüncü güç olarak, İngiltere ve Sovyet Rusya'ya karşı denge ve dayanak unsuru yapmak isterken, İngilizler de O'nu iktidardan uzaklaştırmanın yollarını arıyorlardı. Musaddık'ı devirmek amacıyla "Hedef 1 Numara" adıyla bir dizi gizli operasyonların yapılması için bazı planlar hazırlanmıştı.¹⁰³⁶ İngilizler, Cumhuriyetçilerin zaferiyle sonuçlanan 1952 yılı ABD başkanlık seçimlerinden önce de Musaddık'a karşı bir darbe hazırlığı içindeydiler. CIA'nin seçkin üst düzey yetkililerinden biri olan Kermit Roosevelt başkanlık seçimlerinden çok kısa süre önce Londra'ya davet edildi. İngilizler burada ona "Ajax" kod adıyla bir plan sundular. Kermit Roosevelt, Musaddık Hükümeti'ni devirme amacıyla, İran'da bir darbe düzenlenmesi için hazırlanan bu planı Washington'a götürdü. Roosevelt darbe planını o dönemde CIA Başkan Yardımcısı Allen Dulles ile paylaştı.¹⁰³⁷ Amerika'da başkanlık seçimleri yeni bitmişti ve Dulles, Eisenhower'ın başkanlığının başlamasına kadar planı gizli tutma kararı aldı. Dönemin CIA Başkanı Walter B. Smith, plandan haberdar olmuştu ve yardımcısıyla aynı görüşteydi.

ABD büyükelçisi Loy Henderson, kısa süreliğine ayrıldığı İran'a 1952 yılının sonlarında geri döndü. Amerika'da hükümetin değişmesinden önce petrol meselesine bir çözüm yolu bulmak için Musaddık'la tekrar müzakerelere başladı.¹⁰³⁸ Bu müzakereler yaklaşık iki ay, yani Truman'ın başkanlığının bitmesine kadar sürdü.

¹⁰³⁴Mahmud Tului, *a.g.e.*, s.196- 197.

¹⁰³⁵Muhammed Musaddık, *Hatırat ve Teellumat-i Doktor Muhammed Musaddık*, İntişarat-i Muhammed Ali İlmi, Tahrân, s. 190.

¹⁰³⁶Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁰³⁷Kermit Roosevelt, *Karşı Darbe Cia İran'da*, (Çev. Bedirhan Muhib), Timaş Yay. İstanbul 2007, s. 11-13.

¹⁰³⁸Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 197.

Ancak herhangi bir sonuç elde edilemedi. ABD elçisinin bu müzakerelerin sonuçsuz kaldığına ilişkin raporu, Amerika'nın İran siyasetinin değişmesi için uygun bir zemin hazırladı. 3 Şubat 1953'te Eisenhower'ın başkanlığının başlamasından sonra bir İngiliz heyeti, ABD'nin yeni Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ve CIA Başkanı olarak atanan Allen Dulles ile görüşmek için Washington'a geldiler. Görüşmenin konusu Musaddık'ı devirmektir. Daha önce yapılan hazırlıklar neticesinde, darbe planının uygulanması konusunda Amerika ve İngiltere arasında herhangi bir sorun yoktu. Darbe operasyonun liderliğini Amerika'nın yapması ve planın uygulanması için Kermit Roosevelt'in seçilmesi, İngilizler tarafından önerildi. Bu görüşmelerde gündeme gelen istihbarat raporları, İran'da durumun darbe için uygun olduğu ve Şah tarafından Musaddık'ı devirmek için bir girişimde bulunulması durumunda ordu ve halkın genelinin Şah'ı destekleyecekleri yönündeydi. Bununla beraber Kermit Roosevelt'in İran'a giderek operasyonun başlamasından önce durumu yerinde incelemesi kararı alındı.

ABD elçisi Loy Henderson'ın Mart ayı içinde gönderdiği raporlar, Musaddık'ın konumunun zayıfladığı, bazı Musaddık yanlılarının muhalif kanada katıldığı ve özellikle silahlı kuvvetler içinde memnuniyetsizliğin arttığını aktarıyordu. Roosevelt, İran'da incelemelerden bulunduktan sonra bu görüşü onayladı. Roosevelt, gerekli eğitimlerden sonra Musaddık'ı devirme planını uygulamaları için iki kişiyi kendisiyle birlikte Amerika'ya getirdi. Bu operasyon olağanüstü derecede gizliydi ve CIA'da doğrudan işin içinde olan birkaç kişi dışında hiç kimse bilgi sahibi değildi. Ayrıca Amerika'nın Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'ne karşı bir savunma hattı oluşturma yönündeki planında, İran'ın asıl rolü oynaması gerekiyordu.

Öte yandan Ruslar, İran'da Amerika'nın nüfuzunun önünü almak için İran'daki faaliyetlerini arttırdı. Bu konuya ilişkin Amerika'nın istihbarat raporları Tudeh Partisi'nin taktik değiştirdiğini ve Musaddık'ı destekleme görüntüsü altında Şah'ı devirmek için bir plan hazırladığını göstermekteydi. Bu raporlara göre, Tudeh Partisi ordu içindeki unsurlarının yardımıyla, ilk fırsatta Şah'ı ortadan kaldırmayı ve Musaddık'tan yetkileri olmayan bir hükümet başkanı olarak yararlanmayı istiyordu. Anatoly Lavrentyev'in Sovyetler Birliği'nin yeni Tahran elçisi olarak atanması bu kaygıları artırdı. Zira Lavrentyev 1948 yılında Çekoslovakya'da komünist darbe planını uygulayan kişiydi ve görünüme göre İran'da Musaddık için de benzeri bir rol çizilmişti.

Musaddık da bu tehlikelerin farkına varmış ve ortaya çıkacak sonuçlardan korkar olmuştur. 28 Mayıs günü Eisenhower'a bir mektup yazarak Amerika'dan yardım

talebinde bulundu. Fakat Amerikalılar İngilizlerin yönettiği bir darbe planını uygulama aşamasındaydılar.¹⁰³⁹ Eisenhower yaklaşık bir ay sonra, 29 Haziran'da Musaddık'a cevap yazarak, artık Amerika'nın yardımını alamayacağını belirtti.¹⁰⁴⁰ Dulles kardeşlere danışılarak yazılan bu cevap metni cesaret verici değildi. Bu mektubun gönderilmesinden bir hafta önce, 22 Haziran'da ABD Dışişleri Bakanı'nın odasında toplantı yapılmış ve Musaddık'ı devirme operasyonunu başlatmak için nihai karar alınmıştı. Bu toplantıda ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, ABD'nin İran elçisi Loy Henderson, CIA Başkanı Allen Dulles, Savunma Bakanı Charles Wilson, Kermit Roosevelt ve Dışişleri Bakanlığından birkaç kişi katılmışlardı.

Eisenhower'ın Musaddık'a sert ve hayal kırıklığı yaratan cevabının Temmuz başlarında yayınlanması, Musaddık'ın ülke içindeki konumunu oldukça zayıflattı. Tudeh Partisi fırsattan ve Amerika'ya karşı oluşan kötümser atmosferden yararlanarak Amerikan karşıtı propagandalarını artırdı ve çok geniş protestolar düzenledi. Tudeh Partisi'nin Musaddık'a karşı tutumu ve dili değişmiş ve Musaddık'a yaranarak O'nunla ittifak kurup, hükümetin Şah'ın karşısında yer almasını sağlamaya çalışıyordu.¹⁰⁴¹ Kermit Roosevelt İngiltere'nin Beyrut'taki gizli örgütleriyle bağlantı kurduktan sonra 25 Haziran'da Amerika Dışişleri Bakanlığı'nın nihai onayıyla dört maddelik eylem planını hazırlardı. Buna göre: öncelikle Bedamn şebekesinin faaliyetleri Musaddık üzerinde yoğunlaşacaktı. İkincisi, durumu daha kötü göstermek amacıyla muhalifleri karışıklık çıkarma konusunda teşvik edilecek ve Meclis'te oturma eylemi gerçekleştirilecekti. Üçüncü adım meclis oturumları sertleşecek, hatta vekiller arasında kavgalar meydana gelecekti. Dördüncü adımda da, Bahtiyari aşiretinin ayaklanma düşüncesi yayılacak ve muvazzaf subayların işbirliği sağlanacaktı.¹⁰⁴²

Bedamn, Milli Cephe'yi ve Musaddık'ı zayıflatmak için bu cephenin halk tabanını oluşturan Emekçiler (Zahmetkeşan) Partisi, Paniranizm Partisi ve Kaşani gibi tanınmış kişilerin liderlik ettiği guruplar üzerinde faaliyet gösteriyordu. Kaşani ve yanlılarını Milli Cephe'den ayıştırmak için Musaddık'ı Kaşani'nin nüfuzundan faydalanan bozuk ve kötü bir sima olarak tanıtmaya çalışıyordu. Muhammed Taki Felsefi adına bir mollaya para verilerek Kaşani karşısında dini bir yapılanma oluşturmaya istendi. Başka din adamları da daha köktenci tutum benimseyerek

¹⁰³⁹ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 198-200.

¹⁰⁴⁰ Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 663.

¹⁰⁴¹ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁰⁴² Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s. 145-146.

Musaddık'tan uzaklaşmaya teşvik edildiler. Emekçiler ve Paniranizm Partilerini Musaddık'a karşı kışkırtmak amacıyla söz konusu partiler arasında ayrılık yaratıldı. Musaddık'a yakın kişilerle temasa geçerek, O'ndan kopmaları konusunda teşvik edildiler.¹⁰⁴³ Bununla birlikte Saray yanlıları Musaddık'ın saltanat rejiminden veya en azından Pehlevi hanedanından kurtulmayı istediğini düşünüyorlardı. Ticaretin aşağı yönlü bir seyir izlediğine şahit olan toprak sahipleri ve tacirler, petrol ambargosu ile şiddetlenen toplumsal karışıklıkları onaylamıyorlardı.¹⁰⁴⁴

Kermit Roosevelt ve takımında yer alan kişiler 19 Temmuz 1953'te Irak-İran sınırındaki Hanekin'den İran'a girdiler¹⁰⁴⁵ ve Musaddık'ı devirme operasyonunun hazırlıklarına başladılar. Şah ve CIA ajanı arasında ilk temas 1 Ağustosta gerçekleşti. Bu görüşme yaklaşık gece yarısı bir otomobilin içinde yapıldı. Kermit Roosevelt otomobilin arka kısmında uzanmış ve üzerine bir battaniye örtmüş olduğu halde saltanat sarayına girmişti. Şah sarayın bir köşesinde otomobile binip, onun yanına oturmuş, Roosevelt, Şah'a Musaddık'ı devirme planını anlatmıştı. Bu planın ABD Başkanı Eisenhower ve İngiltere Başbakanı Churchill tarafından onaylandığını belirtmişti. Bu ana kadar plandan haberi olmayan Şah heyecanlanmış ve yardıma hazır olduğunu ifade etmişti. Aslında Şah, uzun süredir Musaddık'tan kurtulma fırsatını kolluyordu.¹⁰⁴⁶ Hatta 1951 yazı boyunca Musaddık'ı görevden alması için kendisine baskı yapıldığı dönemde, olumlu yönde görüş bildirmişti.¹⁰⁴⁷ Ama Şah, tek başına ne karar alma yetkisine, ne de yabancıların yardımı olmaksızın bu tür bir girişimde bulunma cesaretine sahipti.

Öte taraftan saray da bu dönemde boş durmuyor ve Musaddık'ı zayıflatmak ve ülkede karışıklık çıkarmaya çalışıyordu. Özellikle ABD Başkanı'nın temsilcisi Averell Harriman, petrol konusunda müzakerelerde bulunmak üzere İran'a geldiği zaman sol gurupların düzenlediği ve istenmedik sonuçların ortaya çıktığı gösteride, yapılan araştırmalar sonucunda Şah'ın kız kardeşi Eşref'in parmağı olduğu ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde darbeden önce de saray hanedanı üyesi kişiler Musaddık'a yönelik girişimler gerçekleştirmiş ama başarıya ulaşamamıştı. Hatta Musaddık'ın başbakanlığı döneminde hükümet üyelerinin rapor vermek ve güvenoyu almak için mecliste bulunduğu açık oturumda silahlı kişiler izleyici olarak salona girmişlerdi ve Musaddık'ı

¹⁰⁴³Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁴⁴Jean-Pierre Dygar, Bernard Hourcade ve Yann Richard, *a.g.e.*, s.143.

¹⁰⁴⁵Kermit Roosevelt, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁰⁴⁶Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁰⁴⁷Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 20.

öldürmek istemişlerdi. Ayrıca Musaddık'ın Güvenlik Konseyi'nde İngiltere'nin şikâyetini görüşmek üzere Amerika'da bulunduğu dönemde hükümeti düşürmeye çalışmışlardı.¹⁰⁴⁸ Bu dönemde maliye iyice bozulmuş, para sıkıntısı halkı ve piyasayı olumsuz etkiliyordu. Kamuoyu hükümet aleyhine dönme konusunda hassas bir duruma gelmişti. Bir aydan beri suikast korkusu ile evinden çıkamayan Başbakan Musaddık, Şah ile görüşme yapmak için mühim bir polis koruması altında evinden çıkabilmişti.¹⁰⁴⁹ Musaddık'ın devrilmesi, özellikle İngilizlerin desteği ile olacaksa, saray bundan güçlenerek çıkacaktı. Çünkü sarayın yerleşik düzeninde, denklemin içinde İngilizlerin varlığı alışılmış ve yönetilebilir bir durumdu.

Kermit Roosevelt, darbe planını uygulamak için sadece 1 milyon dolar (7 milyon tümen) ödenek almıştı. Bu paranın yaklaşık 100 bin doları (700 bin Tümen) bazı spor kulüpleri ve şehrin güneyindeki fakirler arasında dağıtmaları için iki İranlı üyeye verildi.¹⁰⁵⁰ Tahran'da programı uygulama hazırlıklarının yapılmasına eş zamanlı olarak Şah'ın kuzey bölgesinde Kelerdeşt'deki sahil sarayına gitmesi ve iki ayrı mektup yazması kararlaştırıldı. İlk mektup Musaddık'ın başbakanlıktan azli, ikincisi ise General Fazlullah Zahidi'nin başbakanlığa atanmasına ilişkindi.¹⁰⁵¹ Musaddık ise elindeki gücü kaybetmemek, meclis olmaksızın mutlak şekilde gücü ve hükümeti ele almak için süratle hazırlık yapıyordu. O, hükümetinin düşmemesi için kendisine yakın milletvekillerinden istifa etmelerini istedi. Daha sonra ise meclisi tamamen feshetme kararı aldı.¹⁰⁵² 13 muhalif vekil mecliste oturma eylemine başladı. Muhalif vekiller Birleşmiş Milletlere bir telgraf çekerek Musaddık'ı insan haklarını ihlal etmekle suçladılar. 3 Ağustosta meclisin feshedilmesi için referandum yapıldı.¹⁰⁵³ Musaddık'ın muhalifleri Eisenhower'ın hükümetle işbirliği yapmaktan ve yardım etmekten kaçınmasından yararlanarak, hükümet hakkında gensoru verdiler. Bu, Musaddık'ın referanduma gitmesine sebep olan nedenlerden biriydi.¹⁰⁵⁴ Referandum öncesi ve sonrasında Tudeh Partisi Musaddık yanlısı büyük gösteriler düzenledi. Normal olmayan şartlarda gerçekleşen referandumun sonucu komünist ülkelerde alışlagelen tarzda

¹⁰⁴⁸Hüseyin Fatimi, *a.g.e.*, s. 31-33.

¹⁰⁴⁹BCA, 30-1-0-0_61-374-10.

¹⁰⁵⁰ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁰⁵¹Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 243.

¹⁰⁵²Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁰⁵³Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁰⁵⁴ Muhammed Musaddık, *a.g.e.*, s. 190-191.

%99.9 hükümet lehineydi.¹⁰⁵⁵ Sonuçların açıklanmasıyla Musaddık amacına ulaşmıştı. Meclisi feshetmiş ve vekillerin meclis dokunulmazlığını kaldırmıştı.

Eisenhower, Musaddık'ın yaptığı referandumu eleştirdi ve O'nu amaçlarına ulaşmak için komünistlerden yardım almakla suçlayarak, Amerika'nın İran gibi Asya ülkelerinde komünizm nüfuzunun ilerlemesini önlemek için gerekli girişimlerde bulunacağını ifade etti. Böylece Amerika açıkça onun karşısında olduğunu ifade etmişti.¹⁰⁵⁶ Milli Şura Meclisi'nin feshedilmesinin ve referandumun Musaddık'ın geleceği üzerindeki en önemli etkisi, geleneksel dindar kanadı tamamen O'ndan uzaklaştırarak rakip guruba katılmalarına sebep olmasıydı. Zira referandum sonrasında hem dini siyasi kanat, yani Ayetullah Seyyid Ebulkasım Kaşani ve Ayetullah Seyyid Muhammed Behbehani, hem de geleneksel dini kanat, yani Ayetullah Seyyid Hüseyin Burucerdî ve etrafında yer alan kişiler Musaddık'ın iradesinin elinden çıktığını, mevcut seçimin Şah ile komünizm ve Sovyetler Birliği arasında olduğu sonucuna ulaştılar. Bu nedenle asıl tehlikeyi komünizm tehlikesi olarak görüyorlardı. Bununla beraber meclisin feshedilmesi Musaddık'ın en büyük siyasi hatalarından biriydi.¹⁰⁵⁷ Çünkü siyasi gücünü artırmaktan çok devrilmesi için zemin oluşturmuştu. Sonuçta hem içerden hem de dışarıdan tepkileri arttırmıştı.

Eisenhower'ın referandum sürecinden sonra açıkça Musaddık'ın karşısında yer alması ile Musaddık'ın Amerika'nın yeni tutumu karşısındaki tepkisi daha fazla Sovyetler Birliği'ne yakınlaşma veya en azından Ruslarla yakınlaşma görüntüsü oldu. Sovyet elçi Anatoly Lavrentyev, o günlerde İran'da en aktif diplomattı. Musaddık, İran'ı desteklediği için Sovyetler Birliği'ne teşekkür etti ve iki ülke arasında işbirliğinin gelişmesi ve sorunların çözümü için ortak bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı. Musaddık, bu manevra ile Amerika'yı kendi hükümetine karşı daha dostane bir siyaset benimsemesi zorunda bırakmak istiyordu. Ama bu siyaset aksi yönde sonuçlandı ve her zamankinden daha fazla İran'ın durumu hakkında kaygılanmaya başlayan Amerika, Musaddık'ı devirme planını uygulama aşamasına geçirdi. 4 Ağustos'ta Amerikan basını Musaddık'a saldırarak, Musaddık'ın Şah'ı fiilen bir tutsağa dönüştürdükten sonra muhaliflerinin son üssünü de ortadan kaldırdığını ve meclisi kapatarak kendi şahsi diktatörlüğü için ortam hazırladığını yazdı. Ayrıca komünistlerin de bu diktatörlük hükümetinin İran'da konuşlanması için Musaddık'ı desteklediklerini, zira bunu kendi

¹⁰⁵⁵Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁰⁵⁶Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 663.

¹⁰⁵⁷Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 139.

diktatörlük yönetimleri için uygun bir geçiş süreci olarak gördüklerini belirttiler.¹⁰⁵⁸ Artık eyleme geçme anı gelmişti. Darbe'nin 13 Ağustos günü yapılması planlandı, ama bazı teknik sorunlar nedeniyle 16 Ağustos'a ertelendi. Darbeciler herhangi bir direniş ile karşılaşmamak için ilk aşamada Dışişleri Bakanı Hüseyin Fatimi ve Genelkurmay Başkanı Riyahi'yi kaçırmayı planlanmışlardı. Bunda başarılı olamadılar. Sonraki adımda Sadabat Sarayından dört büyük tank çıkararak, Musaddık'ın evinin bulunduğu caddeyi iki yönlü kapattılar.

Artık Şah'ın rolünü oynama zamanı gelmişti.¹⁰⁵⁹ Musaddık'ın azil ve Fazlullah Zahidi'nin başbakanlığa atanma fermanı yayınlandı ve Saltanat Muhafız Alayı subayı Albay Nimetullah Nesiri her iki fermanı tebliğ etmekle görevlendirildi. Zahidi, Şah'ın fermanını saklandığı yerde aldı.¹⁰⁶⁰ Ama Nesiri, iki kamyon asker, iki askeri cip, bir zırhlı araç ve telsiz aracıyla Musaddık'ın evine vardığı zaman, beraberindeki askerlerle birlikte başbakanlık korumaları tarafından tutuklandı.¹⁰⁶¹ Bütün operasyonun saltanat muhafız alayı tarafından icra edilmesi kararlaştırılmış fakat bu alayda görevli iki genç subay Musaddık'ın ofisine durumu rapor etmişlerdi. Öğleden sonra saat 7 civarında ise Muhammed Hüseyin Aştiyani Musaddık'ı arayarak durumu kendisine bildirdi.¹⁰⁶² Musaddık ve çalışma arkadaşları, Şah'ın fermanından söz etmeksizin bir darbe girişiminin ortaya çıkarıldığını ve darbe unsurlarının tutuklandığını ilan ettiler.

Başta Milli Cephe'nin birkaç eski lideri olmak üzere bazı muhalifler tutuklandı. Fazlullah Zahidi'nin tutuklanması için ödül belirlendi. Fakat Zahidi saklandığı yerden Şah'ın fermanını yayınlayarak kendisinin yasal başbakan ve Şah'ın fermanını hiçe sayarak darbe yapan kişinin Musaddık olduğunu belirtti.¹⁰⁶³ Hatta “Şahit” gazetesi 17 Ağustos baskısında halka aldanmamalarını, darbenin referandum komedyasının ikinci perdesi olduğunu yazdı.¹⁰⁶⁴ Buna karşılık, Milli cepheye yakınlığı ile bilinen “Bahter-i İmruz” gazetesi darbenin başarılı olması halinde sabah saat beşte Musaddık, Fatimi ve Riyahi'nin darbeciler tarafından idam edileceğini yazıyordu.¹⁰⁶⁵ “Keyhan” gazetesine

¹⁰⁵⁸ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁰⁵⁹ Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 344.

¹⁰⁶⁰ Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁰⁶¹ Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁰⁶² Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s. 344-345.

¹⁰⁶³ Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁰⁶⁴ Şahit 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)

¹⁰⁶⁵ Bahter-i İmruz 25 Mordad 1332 (16 Ağustos 1953)

göre; Musaddık tarafından darbeye iştirak edenlerden 21 kişinin tutuklanması emri verilmiş ve General Zahidi'ye 24 saat içinde teslim olması ikaz edilmişti.¹⁰⁶⁶

Amerikalıların General Zahidi'nin üzerine hesap yapmalarının nedeni ordudan emekli bir general sıfatıyla subaylar arasında iyi bir konum ve saygınlığının olmasıydı. Ayrıca Zahidi senato üyesiydi ve Musaddık'ın ilk Hükümeti'nde onunla çalışmış ve İçişleri Bakanlığı görevini yürütmüştü. O, bu dönemde Musaddık'ın eski taraftarları ve Milli Cephe üyeleri arasından nüfuz da edinmişti. Tudeh Partisi'nin faaliyetlerinin yeniden başlaması ve askeri iktidarın dağılması onu muhalif tarafa itti. Hepsinden önemlisi Fazlullah Zahdi liderliğinde bir gurup subay Musaddık'a karşı komplo planında Reşidiyan kardeşlere katıldılar.¹⁰⁶⁷ Bu dönemde Amerika'nın dört nokta programının yürütüldüğü organizasyonda çalışan Zahidi'nin oğlu Erdişer Zahidi babasının CIA ile ilişkisini kuruyordu ve operasyonda aktif şekilde rol almıştı. Organizatörler, Musaddık'ı devirme operasyonunda görevli sadece beş Amerikalı vardı ve beş altı kişi de İranlıydı. İlk program Musaddık'ı devirdikten sonra Şah ve Zahidi lehine bazı gösteriler düzenlenmesi ve ordunun kontrolü ele alması şeklindeydi. Ama Musaddık'ın, Şah'ın fermanı karşısındaki tepkisi ve bunu darbe olarak adlandırması bu planı boşa çıkardı. Beyrut'ta Musaddık'ın devrilme haberini bekleyen Loy Henderson, Tahran'dan ulaşan aksi yönde haberleri duyunca hemen Tahran'a hareket etti. Tahran'a ulaşınca Başkent'in Şah ve Amerika karşıtı gösteri ve protestolara boğulduğunu gördü.¹⁰⁶⁸ Her şeyi yitirdiğini ve canının tehlikede olduğunu düşünen Şah, eşiyle birlikte özel bir uçakla İran'ı terk etti ve Irak'ta kısa bir süre durduktan sonra İtalya'ya hareket etti. Halk sokağa inmişti. Tudeh mensupları durumu Şah karşıtı protestolar ve saltanatın ilgası için uygun görmüş, sokak gösterileri boyunca Şah ve babasının heykellerini Tahran meydanlarında devirdiler. Bu protestolarda Amerika karşıtı sloganlar da atılıyordu. 17 Ağustosta da gösteri ve protestolar durmaksızın devam etti.¹⁰⁶⁹ “Bahter-i İmruz” gazetesi 17 Ağustos'ta, “Memleketi kan gölüne çevirmek isteyen hain ülkeden kaçtı” başlığı ile Şah'ın İran'dan ayrıldığı haberinin yanı sıra, Sokak gösterilerinde “yaşasın Musaddık” diyen kalabalıklara yer vermişti.¹⁰⁷⁰ 18 Ağustosta Tahran'a tamamen düzensizlik ve karışıklık hâkim olmuştu.

¹⁰⁶⁶Keyhan, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)

¹⁰⁶⁷Mark J. Gasiorowski, *a.g.e.*, s. 22-23.

¹⁰⁶⁸Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁰⁶⁹Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s.345.

¹⁰⁷⁰Bahter-i İmruz, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)

Bu esnada İran dışında bulunan Amerika elçisi Loy Henderson 17 Ağustosta Tahran'a döndü ve ertesi gün Musaddık'la görüşerek aşırı sol gurupların faaliyetlerinden kaynaklanan tehlikeli sonuçları hakkında başbakanı uyardı¹⁰⁷¹ ve hükümetin İran'daki Amerikan vatandaşlarının güvenliğini sağlamasını istedi. Olayların gidişatından korkmuş görünen Musaddık, güvenlik güçlerine Tudeh mensuplarının protestolarının önünün alınması talimatını verdi. Tudeh mensuplarının aşırılıklarından dolayı öfkelenen ordu ve polis kuvvetleri bu talimatı çok sert ve katı şekilde uyguladılar. Göstericiler ile asker ve polisler arasında devam eden çatışmalar sürecinde ilk defa asker ve polisler arasında “yaşasın Şah ve kahrolsun Musaddık” sloganları işitildi. CIA raportörleri Musaddık'a karşı bir hareket için silahlı kuvvetler arasında ortamın hazır olduğunu yazdılar.

CIA ve ABD Dışişleri Bakanlığı darbe planının akamete uğradığını düşündükleri sırada ve CIA ajanlarına İran'dan ayrılmaları için talimat vermişken Kermit Roosevelt son şansını denemek istedi. 19 Ağustos günü daha önce CIA ajanları tarafından 100 bin dolar ödenerek satın alınmış kişiler yüz kişilik guruplar halinde şehrin ana caddelerinde yürümeye ve yaşasın Şah sloganları atmaya başladılar.¹⁰⁷² Bu guruplar arasında çarşı kabadayıları, ayak takımından kişiler, kimi din önderleri ve hatta birkaç samimi laik Şah yanlısını da içeren bir kalabalık kentin merkezine yürüyerek Musaddık'ın ofisine saldırdı. Yaşlı ve hasta Başbakan bahçenin arkasına kaçıp duvardan atladı ve bir yere gidip saklandı.¹⁰⁷³ Yol üzerinde ellerine geçen her şeyle Musaddık yanlısı gazetelerin binalarına ve Milli Cephe'nin merkezine saldırdılar. Göstericileri bastırmak için gönderilen polis kuvvetleri önceden yapılan düzenlemeler neticesinde göstericilere katıldılar. Önceki gün vuku bulan çatışmalardan sonra Tudeh mensuplarına evlerinden çıkmamaları talimatı verilmişti. Bu nedenle meydan Şah yandaşları için boş kaldı.¹⁰⁷⁴ Birden bire her yerde Şah ve Amerikan yanlısı bir hava oluştu. Devlet daireleri bir biri ardınca göstericilerin eline geçti. General Zahidi saklandığı yerden çıktı. Radyo istasyonunun ele geçirilmesi ve Zahidi'nin bildirisinin radyodan yayınlanması ile Musaddık'ın devrilmesi kesinleşti.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Mustafa Fatih, *a.g.e.*, s. 664.

¹⁰⁷² Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁰⁷³ Roy Mattahedeh, *Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2003, s. 115-116.

¹⁰⁷⁴ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁰⁷⁵ Keyvan Hüseyini, *a.g.e.*, s. 163-164.

Öte taraftan Tahran sokaklarında Şah ve müttefikleri karşıtı gösterilerin devam ettiği sırada Kermit Roosevelt İsfahan ve Kirmanşah'da konuşlu orduların komutanlarına mesaj göndererek kuvvetlerini Tahran'a göndermelerini istemişti. Ancak İsfahan ordu komutanı bu talebi reddetmiş, ama Kirmanşah ordu komutanı Albay Timur Bahtiyar bunun için hazır olduğunu belirtmişti.¹⁰⁷⁶ Bu durum darbecilerin iç savaş çıkarmaya kadar ileri gittiklerini göstermektedir.

Aslında Musaddık'ın düşmesine neden olan olayların hızı CIA ajanlarının görevlerini ifa etmedeki uzmanlık ve liyakatin neticesi değildi. Her ne kadar Musaddık'ı devirmek için ilk plan İngilizlerin işbirliğiyle CIA tarafından hazırlanmış olsa da bu plan fiilen yenilgiye uğramıştı. 19 Ağustos günü Musaddık'ı düşürmek için gerçekleşen çaba ümitsiz bir çaba olup, daha çok Roosevelt'in kişisel girişiminin ürünüydü. Daha doğru bir ifadeyle karanlığa sıkılmış bir kurşundu. Bu kurşunun hedefe ulaşmasını ve birkaç yüz kişi veya birkaç bin kişinin asker ve polis güçleriyle birleşerek düzenledikleri gösterilerin Musaddık'ın düşmesine neden olmasını, Musaddık'ın hatalarında, halkın çoğunluğunun Tudeh mensuplarından korkması ve nefret etmesinde, aynı şekilde ekonomik kriz ve karışıklıkların sürmesinden dolayı ortaya çıkan genel rahatsızlıkta aramak gerekir. Nitekim bu durumu Amerika elçiliği çalışanları da teyit etmişlerdi.¹⁰⁷⁷ İran Halkı, büyük resmi görece kadar bilgilendirilmemiş ve anlık gelişmeler karşısında harekete geçirilememişti. Musaddık Hükümeti'nin Halkı propaganda ve organizasyon ile sürüklemeye programı yoktu.

İkinci vakti saat 16.45 civarında Musaddık'ı tutuklamakla görevlendirilen General Fuladven beraberindeki askerlerle birlikte Musaddık'ın evine ulaştılar. Fuladven Musaddık'tan başkanlık korumalarının kendilerine ateş açmamalarını ve teslim olmasını istedi. Bu sırada Milli Cephe'nin önde gelen dört siması bir bildiri hazırlayarak Musaddık'ın yasal başbakan olduğunu belirtip, evine saldırıların durmasını talep ettiler. Musaddık'ın evinin damına beyaz bayrak çekilmiş olmasına rağmen saldırılar durmadı. Saat 18-19.00 arası Musaddık'a bağlı kişiler evin damını kullanarak kaçmasını istediler. Albay İzzetullah Mümtaz son mermiye kadar Musaddık'ın evini savundu. Ancak saat 20.00 civarında ev ayak takımının eline geçti ve her şey yağmalandı. Evin çevresinde Musaddık'a bağlı güçler tarafından darbecilere karşı direniş gösterilse de sonunda onlar da teslim olmak zorunda kaldılar. Bunun akabinde

¹⁰⁷⁶ Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s.346.

¹⁰⁷⁷ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 205.

Musaddık evinden ayrılarak kaçtı. Musaddık ve beraberindekiler geceyi boş bir evde geçirip, 20 Ağustos'ta oradan ayrılarak Posta ve Telgraf Bakanı Seyfullah Azimi'nin annesinin evine sığındılar. Musaddık öldürülmekten korkup kaçmaya ikna edilmişti. Daha sonra General Zahidi'ye mesaj göndererek bulundukları yer hakkında bilgi verdiler. Ancak mesaj Zahidi'ye ulaşmadan yapılan aramalar sırasında bulunarak Zahidi'nin geçici ofisine getirildiler. Musaddık arkadaşları ve başbakanlık ofisinin çalışanları onunla beraber diler ve bazıları sonuna kadar onunla kalmaya devam ettiler.¹⁰⁷⁸

19 Ağustos günü ikinci vakti Erdişer Zahidi, Loy Henderson'la görüştü ve sonraki uygulamalar hakkında Amerikalı elçilinin görüşünü aldı. Henderson öncelikle Musaddık'ın tutuklanması durumunda kendisine zarar verilmemesini önerdi. Daha sonra ise yeni hükümetin sürekli propaganda faaliyetlerinde ve resmi bildirimlerinde herhangi bir darbenin yapılmadığı ve sadece hükümetin değiştiği, zira Musaddık'ın yasal kurallara göre ve Şah'ın fermanıyla azledildiği duyuruldu. Ortaya çıkan olayların O'nun bu talimata uymaktan kaçınmasının sonucu olduğu konusu işlendi.

Musaddık'ın devrilmesinden sonra Amerikan yardımları İran'a akmaya başladı. Darbe ödeneğinden kalan 900 bin dolar nakit olarak yeni hükümete ödendi. İran yeniden dört nokta programından yardım almaya başladı. Henderson ayrıca 45 milyon dolarlık bir yardım için gerekli düzenlemeleri yapacağını vaat etti.

Bununla birlikte, başta Amerika Başkanı olmak üzere John Foster Dulles ve Allen Dulles gibi bu ülkenin yetkililerinin, kendilerinin İran'ı komünizm tehlikesinden kurtardıkları veya Musaddık hükümetinin sola meyilli ya da komünistlerin etkisi altında olduğu yönündeki beyanlatları gerçekte uyuşmamaktaydı. Musaddık her ne kadar ülkede komünistlerin faaliyetlerine izin vermiş ve komünizm tehlikesi bahanesinden kendi siyasi hedeflerine ulaşmak için yararlanmış olsa da asla Sovyetler Birliği'ne ve komünizme meyilli değildi. Musaddık'ı devirme planında yer almalarına rağmen İngilizler darbeden sonra sessiz kalmayı tercih ettiler.¹⁰⁷⁹ Musaddık hükümeti düşmüş ve Zahidi, yönetimi ele almıştı.¹⁰⁸⁰ Musaddık'a destek veren "Bahter-i İmruz" gazetesi, darbeden sonra 21 Ağustos'ta, "kahrolsun Musaddık ve yaşasın Şah"¹⁰⁸¹ diyen kalabalıkların sesini haber yapmıştı. "Şahid" gazetesi ise, "halkın başkaldırısı,

¹⁰⁷⁸ Homayun Katuzyan, *a.g.e.*, s.349-350.

¹⁰⁷⁹ Mahmud Tului, *a.g.e.*, s. 206-207.

¹⁰⁸⁰ Keyhan, 29 Mordad 1332 (20 Ağustos 1953)

¹⁰⁸¹ Bahter-i İmruz, 30 Mordad 1332 (21 Ağustos 1953)

Musaddık hükümetini devirdi” haberi ile Tahran halkının başkaldırısından sonra, “Musaddık bilmelidir ki, yöneticilerin saptırılması bağışlanacak ve unutulacak bir şey değildir”, diyordu.¹⁰⁸²

İşin sonunda İngilizler Amerika’yı darbeye ikna etmişlerdi ama Musaddık’ın devrilmesi sonrasında, Amerika İran siyasetinin asıl oyuncusu olmuştu. İran bir kere daha dizayn edilmiş ve İran’a bütün bu kötülükleri reva görenler değil, ülkesinin ve halkının sömürgecilerden kurtulması için mücadele eden, Başbakan Musaddık istenmeyen adam olmuş ve cezalandırılmıştı. İran gerçek anlamda birlik olmayı denemiş ama sömürgeciler bunu bozmuştu. İngilizler, İran’daki sömürgecilik ve bu ülkenin tüm noktalarına nüfuz etme konusunda tecrübeliydiler. İlginç olan bu tecrübeleri sayesinde Amerika’yı da yanlarına almış olmalarıydı. İngiltere’nin, İran’daki siyasi tecrübesini Şah ve siyasi çevreler iyi biliyordu. Ancak Musaddık ve arkadaşları, Amerika’nın üçüncü güç olarak İran’a destek olacaklarını sanmışlardı.

¹⁰⁸² Şahid, 29 Mordad 1332 (20 Ağustos 1953)

SONUÇ

Tarihi ve güçlü bir kültürel geçmişe sahip olan İran, aynı zamanda köklü bir devlet geleneğine de sahiptir. Coğrafi konumu ve jeopolitiği ile zaman içinde ele geçirilmek istenilen bir bölge olarak yüzlerce saldırıya maruz kalmıştır. Bu saldırılar, İran halkının sürekli istila ve savaşırlara alışık bir geleneğinin oluşmasını da sağlamıştır. İranlılar özellikle güçlü kültürleri ile istilacıları etkilemişler, bunu bir silah olarak bile kullanmışlardır. Modern zamanlarda özellikle Rus ve İngiliz sömürüsüne maruz kalan İran coğrafyası ve toplumu, bu iki gücü geleneksel düşmanı olarak tanımıştır.

İran 20. yüzyılın başlarında İngilizler ve Rusların sahip olmak istediği ve sonunda paylaşmak zorunda kaldıkları bir ülkeydi. İngiltere ve Rusya, İran'ı kendileri için petrol kaynağı ve sömürge bölgesi olarak görüyorlardı. Bu iki sömürgeci güç, İran'ı Kuzey ve Güney İran bölgeleri olarak paylaşmışlardı. Kuzey İran'da Rusya ve Güney İran'da da İngiltere vardı. Bu güçlerin kontrolünde merkezi İran Hükümetleri, sömürü düzeni içinde, meylettikleri İngiltere veya Rusya yanlısı siyasetler izliyorlardı.

İran'daki konumunu güçlendirmek isteyen İngiltere, Rıza Han'ı bir darbe planı ile iktidara taşımıştı. Buna rağmen İngiltere, İran tahtına oturan Rıza Şah ile istediği yönetsel ilişkiyi kuramamıştı. Çünkü Rıza Şah, İran'ı yönetmenin ötesinde, ülkesini güçlü ve bağımsız bir duruma getirmeye çalışıyordu. Bu yüzden de sömürgeci güçlerden, özellikle de İngiltere'den kurtulmak istiyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilene kadar, iktidarı elinde bulunduran Rıza Şah, batılılaşma projesiyle bir modernite denemesine giriştiği İran'da, toplumsal dokuyu derinden sarsan bir değişim süreci başlatmıştı.

İran Şah'ı, modern İran kimliğinin oluşması için merkezi devlet sistemi ile Batı tarzı eğitim sisteminin yanı sıra yeni bir vizyona kavuşmuş modern bir ülke oluşturmayı amaçlıyordu. İran yönetimi, milli kimliği belirleyecek yeni bir toplum oluşturuyordu. Etnik kimlikler yerine İran ulusu inşa ediliyordu. Merkezi devletin gücünü göstermek için de endüstrileşme projesi ile demiryolu yapımına ağırlık verilmişti. İran'daki modernleşme, feodal toplum yapısını etkileyecek ve sonunda feodal muhalif kesim unsurları devlet ile çatışacaktı. Ulema ile de çatışmaya giren İran yönetimi, toplumun dini hassasiyetlerini önemsemediği için olumsuz yönden etkileyip incitecek ve devlet-toplum çatışması baş gösterecekti. Rıza Şah, bütün bu karşı duruşların üstesinden gelebilmek için, güç kullanacak ve gittikçe baskıcı bir yönetim oluşturacaktı. Artık İran,

yeni bir devlet anlayışıyla yüzünü Batı'ya dönmüştü. İran'da Hükümet ve toplum arasında başlayan düşünce farklılıkları giderek çatışmaya dönüşmüştü. Özellikle Ruhaniyet (dini kurumlar) ile Hükümet arasında kılık kıyafet tercihi konusunda başlayan çatışma, derin bir yarılmanın başlangıcıydı. Bundan sonra Rıza Şah'a karşı politik mücadeleye girmek isteyen tüm çevreler, toplumsal karşılığı olan Ruhaniyetin ve dini liderlerin desteğini almaya çalışacaklardı. Batı kültürü İran'a programsız olarak yerleştiriliyordu. İran'ın yüzlerce yıllık kendi değerleri yok sayılıyordu. Rıza Şah, Batı'yı taklit ederek büyük bir ülke inşa edebileceği fikriyle hareket ediyordu. Bu durumu izleyen sömürgeciler, çıkabilecek toplumsal muhalefet ve çatışmaları bekliyorlardı. Bu, sömürgecilerin tam da istediği bir durumdu. Çünkü istikrarsız bir İran, daima sömürgeci güçlere muhtaç kalacaktı. İran yönetimi ise böyle programsız bir değişimi, iç çatışmaları göze alarak yürütüyordu. Bu durumda şöyle bir tespit yapmak durumundayız; İran'da yerel kültürel dinamikleri hiçe sayarak batılılaşmaya çalışan iktidar, aslında kendi halkının nefretini kazanıyor ve gerçekte sömürgecilerin hesabına çalışmış oluyordu.

Geçmişe oranla daha güçlü ve merkeziyetçi hükümet anlayışı ile İran'daki tüm aşiret ve yerel güçlerle mücadele içine giren Rıza Şah, elde ettiği önemli başarılarından sonra iktidarını pekiştirmişti. Böylece 1930'lu yılların başında ülkenin tek hâkimi olan Rıza Şah, dikkatini iç siyasetin yanı sıra dış siyasete de vermişti. Rıza Şah, merkezi hükümeti güçlendirmek için Ordu'yu modernize etmek çabası içine girdiğinde, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden subaylar getirtmişti. Orduda yeniden yapılanma programı için yeni ülkeler ile temaslar kuruyordu. İran, başta Almanya ve İtalya olmak üzere ilişkiler geliştirdiği yeni güçler ile geleneksel sömürgeciler olarak gördüğü İngiltere ve Rusya'nın karşısına yeni denge unsuru ülkeler koymayı deniyordu. Bu arada İngiltere ve Rusya, arka bahçeleri olarak dizayn ettikleri İran'ı yakından takip ediyorlardı.

İngiltere ve Rusya, İran'ı Almanya'ya kaptırmak istemedikleri gibi üçüncü bir ülkeyle paylaşmak da istemiyorlardı. Ancak Avrupa'da yükselen ülke olan Almanya, İngiltere ve Rusya'yı meşgul ediyordu. Zira Almanya Avrupa'da sınırları değiştiren yayılmacı politika ile büyük bir tehdit oluşturunuyordu. İkinci Dünya Savaşı başlayana kadar İngiltere ve Rusya, İran'a herhangi bir müdahalede bulunmadılar. İran yönetimi de bu durumun farkında olarak, Almanya'yı kendi yükselişinin fırsatı olarak görüyordu.

Rıza Şah, Almanya ile tüm ilişkileri güçlendirecek bir dostluk ve ticaret dönemini başlatmış ve İran'da büyük bir Alman sempatisinin oluşmasına önayak olmuştu. Vaktiyle Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ülkesinde yükselen Alman hayranlığı şimdi İran'da yükseliyordu ya da yükseltiliyordu. İran, Alman beşinci kolu denilen ajanlar için, yeni bir çalışma sahası olmuştu. Alman mühendislik, eğitim, askeri ve finans sahalarına mensup tüm çalışanlar, İran siyasetine etki eden casuslardan oluşuyordu. İngiltere ve Rusya durumun farkındaydı, ancak İran'a müdahale konusunda bu iki devletin kendilerine özel müdahale planları yoktu. Zira savaşın başında İngiltere ve Rusya henüz Müttefik değillerdi. Almanya, İkinci Dünya Savaşı'nın sürpriz saldırısı ile Rusya topraklarına girdiği zaman, İngiltere'nin Rusya ile Müttefikliği gerçekleşmiş ve bu iki ülke İran konusunu gündemlerine almışlardı.

İngiltere ve Rusya, İran'ı ve petrolünü elde tutmak istiyorlardı. İran petrolü ve stratejik konumundan dolayı İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklere önemli avantaj sağlar düşüncesi ile bir kamuoyu oluşturuldu. Oysa İran Savaşın başında tarafsızlığını ilan etmişti. Savaşın başından itibaren tarafsızlığını korumak istemesine rağmen, savaşa girmemek için İran'ın birçok diplomatik maharet göstermesi gerekiyordu. Rıza Şah, işgali önlemek için Amerika'dan engel olmasını istemişti. Ancak Amerika bu işgal konusunda İngiltere ve Rusya'nın haklı olduğunu düşünüyordu. Çünkü Amerika, Almanya'yı durdurmak için Rusya'ya yardım gönderilmesi gerektiği, bunun için ise en uygun yolun İran üzerinden geçmesi konusunda, İngiltere tarafından ikna edilmişti. İran'daki Alman çalışanları bahane edilerek Rıza Şah yönetimindeki İran İşgal edildi. Şah liderliğindeki İran yönetimi ve siyasetçileri, İran halkını İkinci Dünya Savaşı ve olası felaketler konusunda yeterince bilgilendirmemişlerdi. Çünkü İran Şah'ının ve Hükümetin, halkı bilinçlendirme gibi bir programları yoktu. Bunun yerine halkı itaat altında tutma anlayışı hâkimdi. İran işgal edildiğinde halk yaşananlara anlam vermek için bir süre beklemişti. Diyebiliriz ki: Barış zamanında halka kötü davranan ve ülkeyi kendi çıkarlarını ön planda tutarak yönetenler, savaş zamanında halktan fedakârlık istiyorlardı. Ancak her konuda bilgilendirilmiş, saygı duyulan ve adaletle birleştirilen bir halk böyle bir fedakârlığı gösterebilirdi.

Vaktiyle İngiliz desteği ile iktidara gelen Rıza Şah, şimdi İngilizlerin insafına kalmıştı. İran felaketli yıllarını yaşıyordu. İngiltere ve Rusya'nın, bir daha ayağa kalkmaması için aldıkları önlemler, İran'ı yıkılışın eşiğine getirecekti. İran'ın iç siyasetine yönelik tüm dinamikleri ile oynadılar. İlk önce ülkede özgürlük ilan ederek,

tüm suçluları serbest bıraktılar. Yoğun propaganda ile ülkenin içine düştüğü durumun sorumluluğunu Rıza Şah'a yüklediler. Böylece Rıza Şah'ı tahtan indirdiklerinde İran halkına iyilik yapmış görüneceklerini hesapladılar. Şahlık rejiminin baskıcı yönetim anlayışı gevşeyince, ülke siyasi partiler cennetine dönüşmüştü. Bu partilerin en önemlisi Sovyet Rusya güdümündeki Tudeh Partisiydi. Tudeh, hem Merkezi İran Hükümetine, hem de İngiliz politikalarına karşı Sovyetlerin kullandığı bir araç haline getirilmişti. Siyasi parti sayısındaki artışa karşın, siyasi otoritede tam bir kaos yaşanıyordu. Müttefikler, İran'daki etnik unsurları harekete geçirerek, merkezi hükümete karşı baskı aracı olarak kullandılar. İran'da istikrarsızlık, acı, kıtlık ve karmaşa yaşanıyordu. Modern ve güçlü bir İran İnşa etmek isteyen Rıza Şah, bu isteğinden dolayı emperyalistlerin acımasızlığından nasibini almış sadece tahtını kaybetmekle kalmayıp, ülkesi İran'ın felaketine sebep olmuştu ve İran'da istenmeyen adam ilan edilmişti. İngilizler Rıza Şah'tan, kendisine tahammül edilen yıllardan sonra intikam almıştı. Rıza Şah'ın İngiliz telkinlerini dinlemeyip, Almanya ile yakınlaşması kendisine pahalıya mal olmuştu. Yerine Oğlu Muhammed Rıza, yeni Şah olarak getirildi. İngilizler yeniden İran siyasetini şekillendiriyorlardı.

İngilizlerin İran tahtına getirdiği ve Rusların da kabullendiği yeni Şah döneminde, İran'ın işgalini hukuki bir zemine oturtmak için bu ülke ile bir Müttefiklik anlaşması imzalandı. Ocak 1942'de imzalanan anlaşma sayesinde İran işgal edilmiş bir ülke görünümünden çıkmış, bir Müttefik olarak işbirliği yapılan ülke olmuştu. Üçlü İttifak Anlaşması da denilen bu anlaşmaya göre savaş sonunda Müttefikler, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı ile ülkeyi terk edeceklerdi. İran Müttefiklik anlaşması imzalamış ve her türlü işbirliği ile Müttefiklere yardım ediyordu. Ancak İngiltere ve Sovyet Rusya, savaş sonrasında İran'ı kendi nüfuz alanlarında tutmanın hesapları içindeydiler ve ikiyüzlü tavır sergiliyorlardı. İran'a yönelik tavırları, bir sömürge ülkesi şeklindeydi. İran, bu iki sömürgeci devlet ile uğraşırken, savaşa dâhil olan Amerikan kuvvetleri de İran'a gelmişlerdi. İngiltere ve destekçisi ABD'nin Rusya'ya Müttefik olmaları tuhaftı. Zira İngiltere ve ABD, Sovyet Rusya'nın komünist ideolojisine de Nazi ideolojisi gibi sıcak bakmıyorlardı. Amaç Almanya'yı saf dışı bırakmaktı. Bunun için İran üzerinden Rusya'ya yardım kararlaştırılmıştı. Şimdi Amerikalılar da İran'daydı.

Amerikalı kuvvetler Aralık 1942'de İran'a gelmişlerdi. 1942 yılının sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri'nin askeri kuvvetlerinin İran'daki sayısı otuz bine kadar ulaşmıştı. Artık İran'daki iç siyaset ve petrol imtiyazları ile ilgili siyasi çekişme

ve yönlendirmelerde, Amerikalılar da etkili olacaklardı. Amerikalıların İran'a gelişinden sonra Müttefikler, 1943 yılının başlarından itibaren İran Hükümetine tarafsızlık konumundan çıkması ve Almanya'ya resmen savaş ilan etmesi için baskı uyguluyorlardı. Bu baskılar sonucunda, Hükümet Şah'tan, İran'ın Almanya'ya karşı savaş ilanını ve Birleşmiş Milletler Bildirgesi'ne ilhakını onaylamasını talep etmişti. Şah Muhammed Rıza, 9 Eylül'de Almanya'ya savaş ilan etti. İran, Mihver'e öfkesi ya da Müttefiklere samimiyeti sebebiyle bu adımı atmamıştı. Sadece kazananı belli olmaya başlayan savaşın sonundaki pozisyonu için bir prosedürü yerine getirmişti. Müttefikler savaşın kazanılacağını düşünüyor ve savaş sonrası durumu görüşmek için Tahran'da bir konferans düzenlemeye karar veriyorlardı.

28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında süren Tahran Konferansı Stalin ile Roosevelt'in savaş sonrası yenedünya düzeni planlarını konuştukları bir toplantı olmuştu. Tahran Konferansı'nda, dünyanın düzenine koruyuculuk etmek üzere, Amerika, Rusya, İngiltere ve Çin'den oluşacak bir kurulun oluşturulması da kararlaştırılmıştı. Müttefikler, savaşın yürütülmesinde İran'ın yardımlarını ve özellikle Sovyetler Birliği'ne mühimmat taşıma konusunda sağladığı kolaylığı takdir ediyorlardı. Müttefikler, savaşın İran açısından özel ekonomik sorunlara neden olduğunu kabul ederek, İran'a ekonomik yardımlara devam etmeyi taahhüt ediyorlardı. Bu Konferansta ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere, İran'ın bağımsızlığı, egemenliği ve toprak bütünlüğünün korunması konusunda görüş birliğine sahip olduklarını da ilan ettiler. Tahran Konferansı göstermişti ki; Müttefik büyük güçler dünya düzeni kurma konusunda sadece güçlü ülkelerin çıkarlarını gözetiyor ve dünya gezegeninin tek sahibi gibi davranıyorlardı. Karar verme hakkı yalnızca bu güçlü ülkelere verilecekti. İran gibi ülkeler ise kendilerine biçilen rol içinde kalacaklardı.

İran'a dost ve müttefik ülke olarak baktıklarını her fırsatta belirten Müttefikler, birbirleriyle olan üstünlük mücadelesi içinde, bu sözlerini tutmadılar. Müttefikler, Mihver'e karşı resmen bir savaş içindeydiler ama İran üzerinde adı konulmamış ve ilan edilmemiş bir gizli üstünlük kurma ve paylaşım savaşı içine de girmişlerdi. Bu anlamda Müttefikler, İran'da petrol ayrıcalığı almak ve nüfuzlarını arttırmak mücadelesi içindeydiler. Bu sebeple başta Sovyet Rusya ve İngiltere olmak üzere üç ülke de, merkezi hükümeti kendi lehine şekillendirme gayreti içinde olmuştu. Yoğun propaganda ve yönlendirme faaliyetleri içine girilmişti. İran hükümetleri ve İran halkı, Sovyet Rusya ve onun maşası konumundaki Tudeh Partisi aracılığıyla etki altına

alınmaya çalışılıyordu. Sovyetler, fiilen etkili oldukları Kuzey İran'da etnik milliyetçiliği körükleyerek, ayrılıkçı Azeri ve Kürt devletleri fikrini hayata geçiriyor, merkezi İran Hükümeti'nden istediği petrol imtiyazını almayı politik hedefi olarak işletiyordu. Sovyet Rusya'nın bu politikası gereği Azerbaycan ve Kürt devletleri yaşatılabilirse Sovyet Rusya'ya bağlı kalacaklardı. Çünkü Tudeh faaliyetleri ve Sovyet yardımları bu durumu inşa etmişti. Ayrıca Sovyet güçleri bu bölgede fiilen varlığını muhafaza ediyordu. Bu devletlerin yaşatılamaması durumunda ise Sovyet Rusya istediği petrol imtiyazlarını, İran Merkezi Hükümeti'nden alma karşılığında bölgeyi terk edecekti. Her iki durumda da Sovyet Rusya kazançlı çıkmayı planlıyordu. Rusların yüzyıllarca politik saplantı haline getirdikleri sıcak denizlere inme çabalarının gerçekleşmemesi ve Rusların bu politikasının boşa çıkması için, rakipleri İngiltere ve Amerika özel bir çaba içindeydiler. Bu yüzden Amerika ve İngiltere'nin karşı çıktığı etnik devletler projesi çökmüş, Sovyet Rusya politika değiştirmişti.

İran'ın güneyinde de İngiltere fiilen kuvvet bulunduruyor ve Tahran merkezli olmak üzere ülkenin büyük bölümünde propaganda ve siyasi baskılarla bir politika yürütüyordu. İngiltere elinde tuttuğu petrol bölgelerini ve Abadan rafinerisini korumayı öncelikli hedefi yapmıştı. İngilizler Abadan'da kendi özel bölgelerini ve buna bağlı bir komutanlık kurmuşlardı. İngiltere, İran'daki nüfuz üstünlüğünü Sovyet Rusya'ya kaptırmamak için Amerika'yı politikasına ortak etmeye çalışıyordu. Bu durumda Amerikalı şirketler de İran'a geliyordu. Ancak İngiltere Amerika'nın yönünü Kuzey İran'a çevirmek için, komünist yayılmaya dikkat çekiyordu. Sovyet Rusya'nın komünist Tudeh eliyle yürüttüğü faaliyetler Amerika'nın kabul etmediği bir politikaydı. Bu yüzden Amerikan yönetimi, merkezi İran Hükümeti'ne baskı yaparak, Sovyetlere kuzey petroleri imtiyazının verilmesini engelliyorlardı. İran ise bu güç çekişmesinin ortasında kısa ömürlü hükümetlerle istikrar ve doğru müttefik arayışındaydı. Acaba İngiltere, Sovyet Rusya ve Amerika'dan hangisine yönelmek, İran için doğru bir adım olabilirdi? İran bu soruyu gerek meclis içinde, gerekse toplum çevrelerinde kolaylıkla cevaplayamıyordu. Ama tüm siyasi çevreler birbirlerini komünist, İngilizci ya da Amerikancı olmakla suçluyordu. Bu türden siyasi çekişmelerin sebep olduğu kaos siyaseti, günümüzde Irak ve Suriye'de benzer senaryolar ile aynı küresel güçlerin politikalarına hizmet ediyor.

İran toplumundaki kafa karışıklığı, öfke ve umutsuzluk sürerken İkinci Dünya Savaşı sona ermiş ve Müttefiklerin İran'dan ayrılma zamanı gelmişti. İngiltere ve

Amerika uzun fikir teatilerinden sonra İran'dan Üçlü İttifak Anlaşmasına sadık olarak, çekildiler. Sovyet Rusya ise çekilmek istememiş ve bahaneler ileri sürmüştü. İngiltere, kuvvetlerini İran'dan çekmekle Sovyet Rusya'yı İran'da tek güç olarak bırakmıştı. Churchill, bu durumu yanlış politika olarak değerlendirecekti. Sovyetler ile mücadele İngilizler için petrol çıkarlarını muhafaza iken, Amerika Birleşik Devletleri için komünizmin yayılmasını önlemektir. Bu yüzden işbirliği yapan İngiliz ve Amerikan unsurları, İran merkezi hükümetini baskı altına almaya çalıştılar. Sovyetler Birliği, buna Tudeh Partisinin meclis içi oyunları ve sokak olayları ile karşılık vermişti. İran, büyük güçlerin işgalini yaşadıkdan sonra, şimdi de emperyalist mücadelenin deney sahasına dönüştürülüyordu. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Arap Vilayetlerinde yapılan emperyalist paylaşım, İkinci Dünya Savaşında da İran'da tekrarlanmak isteniyordu. Ancak bu kez taraflar anlaşamıyorlardı. Bu yüzden büyük güçlere vekâlet eden İranlı yerel güçler birbirleriyle güç mücadelesine giriyorlardı.

Böylesine olumsuz bir tablo içindeki İran halkı, açlık sefalet ve güvensizlik durumlarını yaşamanın yanı sıra milliyetçi bir cephe oluşturarak yeniden millet olmayı deniyordu. Milli cephe, vatanperverlik olgusu içinde tüm siyasi çevreler ile ulemayı aynı amaç doğrultusunda birleştirip, düşünce savaşlarını ertelemelerine neden olmuştu. Bu mücadele cephesi, Dr. Muhammed Musaddık önderliğinde, üç büyük güçle bilek güreşine giriyordu. Musaddık, milli petrol politikası ile sömürgecilere farklı bir savaş açtığında, Müttefiklerin de kendi aralarındaki nüfuz mücadelesi devam ediyordu.

Ancak büyük güçlerin farklı siyaset oyunları ile milli hareket çatırdamış ve ayrılıklar oluşmaya başlamıştı. Bu sıralarda çeşitli suikast eylemleri ile önce Şah'a suikast girişiminde bulunulmuş ardından Başbakan Rezmara öldürülmüş, siyaset çok tehlikeli bir zeminde yürür olmuştu. Musaddık'ın şahsına yönelen ayrılık fikirleri ile Komünist Tudeh ve Fedaiyan-ı İslam Cemiyeti, Milli Hareketin zayıflamasına neden olsalar da "milli petrol politikası" fikrini yok edemediler. Bu fikri çok iyi kullanan Musaddık ülkesinin kahramanı olmasını sağlayan cesur kararlar ve tavırlar gösteriyordu. İran halkı, Şah'ın ve büyük güçlerin eksenindeki siyasetçilerden görmediği akılcı ve onurlu direnişi kendi içinden çıkan bir anlayış ve liderlik ile gerçekleştirmişti.

Musaddık'a göre, İran petrollerinin millileşmesi İran milletinin milli arzularının ötesinde, bu milletin ahlaki yönden düzelmesi anlamına da geliyordu. İngiliz-İran petrol şirketi(APOC) elli yıl boyunca İngiltere'nin, İran'ın içişlerine gizli müdahale

aracıydı. Bu nedenle İran'ın, petrol şirketine tahammül etmesi yerine fakir ve bağımsız bir ülke olmasını tercih ediyor ve yeni bir petrol anlaşmasından kaçınıyordu. Musaddık, bu siyaseti gereğince sömürgeci niyeti olmadığına inandığı Amerika'dan destek istiyordu.

İran'da İngiltere ve Sovyetler Birliği gibi büyük güçlerin karşısında duracak, bu güçler arasında dengeyi sağlayacak ve İran'ı destekleyecek üçüncü bir gücün desteği geçerli siyaset olarak görünüyordu. Hâlbuki Amerika'nın yardımı İran'ın güney petrolünde pay edinmesinin önünün açılmasına kadardı. İngilizlerin İran'daki etkisinin kırılması için Musaddık'a destek olan Amerika, Milli Cephenin önderi Musaddık'ın, İngilizlerin yerine İran'ı ABD nüfuzuna açmaya niyetli olmadığını anlayınca tutum değiştirdi ve Milli Cepheyi dağıtmayı hedefledi. Musaddık, Amerika'nın desteğini yitirdiğinde Sovyet Rusya'ya yöneldi. Rusya ile yakınlaşan Musaddık'ın politikalarını tehlikeli bulan Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere'nin yönlendirmesi ile İran'a müdahale konusuna karar verdi. İngiltere ve Amerika Musaddık'a darbe yaparak, İran'ın tam bağımsız politika izlemesine ya da kendi eksenlerinden çıkmasına engel olmak istiyorlardı. Bu darbe, bir plan ile devreye sokuldu ve Ajax kod adı ile de uygulandı. İlk anda darbe başarısızlığa uğramıştı. Fakat İran ordusundaki bazı subaylar ve Şah'ın desteği ile sonuç değişmiş ve Musaddık Hükümetine darbe yapılmıştı. Şah yeniden İran'ın tek hâkimi yapılmıştı. Böylece Batılı emperyalistler İran aydınlarına, siyasi çevrelerine verdikleri mesaj ile İran'dan kolaylıkla atılamayacaklarını göstermiş oluyordu.

İran Halkı bütün bu süreci yani İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki siyasi mücadeleleri yaşayarak, hem sömürgecilerin oyunlarını acı tecrübelerle öğreniyor, hem de parlamento geleneğinin birliktelik ruhu üretmesinin de etkisiyle, milli duruşun önemini yaşarak kavramış oluyordu.

Darbe, ayrıca göstermiştir ki, İngiltere ve Amerika İran'ı hiçbir zaman gerçek bir müttefik olarak görmemişlerdi. İran'ı Batı'nın kontrolünde tutmak ve nüfuz alanı yapmak istemişlerdi. Müttefikler, İkinci Dünya Savaşı'nda Alman işgali ile yıkılan Fransa'yı tekrar ayağa kaldırmayı planlıyorlarken, savaşta Müttefiklerle birlikte çalışmış olan İran'ı, Churchill'in deyiimiyle “birkaç kurşun atarak” kaos yaratmak suretiyle kontrollerinde tutmak istiyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında İran'da yaşananlar, aslında gelişmemiş coğrafya ve toplumların genelde muhatap oldukları durumdu. İran ve

Ortadoğu özelinde ise bugün yaşanmakta olanlar, sanki bu coğrafyada yaşayanlara dayatılan kader gibi. Ortadoğuda devletler, yönetimler, etnik ve dini etkenler, ideolojiler ekseninde yaratılan her kaos, coğrafyanın sahiplerini yaralarken, hakim güçlerin elini güçlendirmektedir. Bu coğrafyanın insanı, bölgenin kaderine yönelik her oyunda piyonluk rolünü kabul etmekte ve bu durum adeta bir kısır döngü olarak asırlardır süregelmektedir. Emperyal güçlere karşı durmak adına belki de bölgenin en belirgin örneği de İran gibi gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

I. İran Arşivi

Derbare-i Sevvom Şehrivar ve Nekş İran Der Ceng Cehani-yi Dovvom, Merkezi Pejuhiş ve Naşr-i Ferheng Siyasi-i Dovran-i Pehlevi, Tehran 2536 (1356)

Dışişleri Bakanlığı belgeleri arşivi, yıl 1939, Kutu 16, Dosya 35

Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330, C. Evvel, İntişarat: Sazman-i Esnad-i Milli-yi İran, Tahran, 1376

Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr: Hane-i Kitab, Tahran 1389

Mukaddime s.11-13-14-15-16.

Sened Şomara 30 - s. 83.

Sened Şomara 35 - s. 92.

Sened Şomara 35 - s. 93.

Sened Şomara 44 - s. 106

Sened Şomara 124 - s. 253.

Sened Şomara 124/1- s. 253-254.

Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Katl, Te'eddi ve Tecaviüz, Müdahale Der Umur-i Dahili, Müdahale Der Umur-i Nizami, ve Tasarruf-i Emakin, C. 6, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1391

Sened Şomara 16 - s. 35-36.

Sened Şomara 52 - s. 110.

Sened Şomara 60 - s.124

Sened Şomara 66 - s. 135.

Sened Şomara 72/16 – s. 175.

Esnadi-yi Ez İşgal-i İran Der Ceng-i Cihani-yi Dovvom, Revabit-i İran ve Amrika, Münderecat-ı Matbuat, Kongreha ve Konferansha ve Konferans-i Tehran, C. 8, Muavenat İrtibatat ve İtilaa Risane-yi Defter-i Reis-i Cumhur Merkez Pejohiş ve İsnad, Naşr. Hane-i Kitab, Tehran 1392

Sened Şomara 3/4 - s. 15.

Sened Şomara 6/31 - s. 65.

II. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30-18-1-2_93-120-8.

BCA, 30-10-0-0_262-763-23.

BCA, 30-18-1-2_118-102-1.

BCA, 30-10-0-0_262-763-16.

BCA, 30-10-0-0_55-366-3.

BCA, 30-10-0-0_262-763-31.

BCA, 30-18-1-2_98-50-17.

BCA, 30-1-0-0_101-626-1.

BCA, 30-1-0-0_60-370-17.

BCA, 30-18-1-2_129-55-18.

BCA, 30-1-0-0_61-374-10.

SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler

İran Gazeteleri

Azerbaycan, 14 Şehrivar 1325. (5 Eylül 1945)

Bahteri İmruz 25 Mordad 1332 (16 Ağustos 1953)

Bahter-i İmruz, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)

Bahter-i İmruz, 30 Mordad 1332 (21 Ağustos 1953)

İttılaat, 1 Dey 1313.

İttılaat, 4 Azer 1318 (26 Kasım 1939)

İttılaat, 16 Aban 1320(7 Kasım 1941)

İttılaat, 17 Tirmah 1320 (8 Temmuz 1941)

İttılaat, 29 Mayıs 1943 (8 Hordad 1322)

İttılaat, 4 Şehrivar 1320 (26Ağustos 1941)

İttılaat, 9 Eylül 1943 (17 Şehrivar 1322)

İttılaat, 6 Şehrivar 1320, (27 Ağustos 1941)

İttılaat, 13 Behmen 1320 (2 Şubat 1942)

İttılaat, 18 Şehriver 1320 (9 Eylül 1941)
 İttılaat, 19 Şehriver 1320 (10 Eylül 1941).
 İttılaat, 25 Şehriver 1320 (17 Eylül 1941)
 İttılaat, 26 Şehriver 1320 (16 Eylül 1941)
 İttılaat, 3 Mart 1942 (12 İsfend 1320)
 İttılaat, 6 Şehriver 1320 (28 Ağustos) 1941
 İttılaat, 8 Şehriver 1320 (30 Ağustos 1941)
 İttılaat, 9 Behmen 1320 (29 Ocak 1942)
 İttılaat, 9 Tirmah 1320, (28 Haziran 1941)
 Keyhan, 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)
 Keyhan, 29 Mordad 1332 (20 Ağustos 1953)
 Maşrik, 29 Ferverdin 1395 (17 Nisan 2016)
 Şahid 26 Mordad 1332 (17 Ağustos 1953)
 Şahid, 29 Mordad 1332 (20 Ağustos 1953)

Türk Gazeteleri

Vatan, 26 Ağustos 1941
 Vatan, 27 Ağustos 1941
 Ulus, 24 Nisan 1942
 Son Posta, 23 Nisan 1942
 Tan 25 Nisan 1942
 Cumhuriyet, 24 Nisan 1942
 Cumhuriyet 8 Mart 1951
 Milliyet 8 Mart 1951
 Hürsöz, 8 Mart 1951, sayı 1422.

KİTAPLAR

ABRAHAMIAN Ervand, *İran Beyn-i Du İnkılab*, (Tercüme. Ahmed Gül Muhammedî; Muhammed İbrahim Fetahî), Ney Yay. Tahran 1384
 _____, *Modern İran Tarihi*, (Çeviren: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2011

- AEGLETON William, *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946*, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yay. İstanbul 1976
- AMERİ Huşeng, *Rıza Şah ve Thevvülat-ı İran-ı Muassır*, Naşr. Ferdosi, Stockholm 1393
- ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyı Siyasi Tarihi, Alkım Yay. İstanbul 2010
- ATABEKİ Turec, *Azerbaycan Der İran-i Muassır*, Tercüme: Muhammed Kerim Eşref, Tus, Tahran 1376
- ATAÖV Türkkaya, *İkinci Dünya Savaşı*, Birey ve Toplum Yay. Ankara 1985
- AXWORTHY Michael, *İran Aklın İmparatorluğu Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi*, (Çev. Özlem Gitmez), Say Yay. İstanbul 2016
- AZİMİ Fahrüddin, *Bohran Demokrasi Der İran 1320-1332*, Tercüme: Abdurıza Huşeng Mehdevi, Bijen Nuzeri, Neşr-i Elborz, Tahran 1372
- BAHAR Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yay. Konya 2011
- BAHTİYARİ Emir Huşeng, *"Musaddık ve İhrac-i İngilisiha Ez İran"*, Feslname-i Tarih-i Revabit-i Harici, Şonare 18
- BAYRAMİ Semane, *"Asar ve peyamedha-i ictimai işgal İran der şehriveri 1320"*, Feslname-i Mutaalat-i Tarihi, S. 27, Tahran 1395
- BEREJKOV Valentin, *Tahran 1943 Yeni Bir Dünyaya Doğru*, (Çev. Hasan Ali Ediz), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2012
- BEŞİRİ Siyaveş, *Tufan Der 57*, Bereng, Tahran 1360
- BEYAT Kave, *Sutun-i Pencom: Guşeha-i Ez Faaliyetha-yi Avamil-i Alman Ber Esas-i Esnad-i Mahremane-i İngiltere(İran 1320-1324)*, Muesse-i Ferhengi-Hüneri Cehan-i Kitab, Tehran 1391
- BULLARD Sir Reader Sefir-i Kebir İngilistan Der İran, *Şotorha Bayed Birevend*, Tercüme: Hüseyin Ebuturabiyan, Neşr-i Nov, Tehran 1362
- Büyük Savaş İkinci Dünya Savaşı Tarihi 1939-1945*, Milliyet Yay. Mayıs 1974
- CAFERYAN Resul, *Bohran-i Azerbaycan (1324-1325) Hatırat-ı Ayetullah Mirza Abdullah Müctehidi Derbare-i Gaile-i Pişeveri*, Naşr. Müesse-i Mütalaat-i Tarih-i Muasır-i İran, Tahran 1381
- _____, *Cereyanha ve Sazmanhayı Mezhebi-Siyasi-i İran Ez Ru-yı Kar Ameden-i Muhammed Rıza Şah Ta Piruzi-yı İnkılab 1320-1357*, Müessese-i Hane-i Kitab, Tahran 1387

- CAMİ N., *Gozeşte Çerağ Rah- Ayende Est Tarih-i İran Der Fasile-i Do Kudta 1299-1332*, Neşr. Koknüs, Tahran 1362
- CARTIER Raymond, *İkinci Dünya Savaşı*, C. 2, (Çev. Kaynak Kitaplar), Meydan Gazetecilik Yay. İstanbul 1975
- ÇAĞLAYAN Selin, *Şii Düşüncesinde İslamcılık İran Mehdi'yi Beklerken*, Cinius Yay. İstanbul 2012
- DEBİRİ Mustafa, *Bohran-i Azerbaycan ve Tinini Cehani-i An*, Namek: Pervin, Tahran 1386
- DYGAR Jean-Pierre, HOURCADE Bernard, Yann Richard, *İran Der Kern-i Bistom Berresi-i Ovza-i Siyasi, İctimai, İktisadi Ferhengi-i İran Der Yeksed Sal Ahir*, (Tercüme: Abdurrıza Huşeng Mehdevi), Neşr-i Elburz, Tahran 1378
- EMİNİ Ali Rıza, *Tarih-i Revabit-i Harici-yi İran Ez Kaçariyye Ta Sükutü Rıza Şah*, Hatt Sevvom, Tahran 1382
- Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Evvel, İntişarati Sazman-i Esnad-i Milli İran, Tahran 1376
- Esnad-i Ehzaab-i Siyasi-yi İran 1320-1330*, C. Dovvom, İntişarati Sazman-i Esnad-i Milli İran, Tahran 1376
- ERDOĞDU Hikmet, *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İRAN*, IQ Kültür Sanat Yay. İstanbul 2008
- FATİH Mustafa, *Pencah Sal-e Neft İran*, İntişareti Şirketi Sehhami-i Çehr, Tahran 1335 Hurşidi
- FEĞİMİ Kubad, *Si Sal Neft İran Ez Milli Şoden-i Neft Ta İnkılab-i İslami*, İntişarat-i MehrEndiş, Tahran 1387
- FERD Erfan Kanii, *Der Damgeh Hadise Berresi-i İlel ve Avamil-i Furupaşı-yi Hukunet-i Şahenşahi Gostegu Ba Perviz Sabiti (Modir-i Emniyet-i Dahili-yi Savak)*, Naşr: Şirket-i Kitap, Los Angeles 1390
- FURON Raymond, *İran*, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu) Hilmi kitabevi, İstanbul 1943
- GARTHWAITE Genere R., *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Yay. İstanbul 2011
- GASIOROWSKI Mark J., *Kudeta-yi 28 Mordad 1322*, Tercüme Gulamrıza Necati, Şirketi Sehhami-yi İntişar, Tahran 1368

- GHADİMÎ Zabihullah Rezvani, *Tarihi 25 Sal Ertiş-i Şehinşahi-yi İran*, Aryan, Tehran 1326
- GROMİKO A. A., ZEMSKOV İ. N., ZORİN V. A ., *Uluslar arası İlişkiler Tarihi Diplomasi Tarihi*, C. 5. (Çev. Ali Rıza Dırık), Evrensel Yay. İstanbul 2013
- GÜREL Şükrü S., *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniv. Siyasal Bil. Fak. Yay. Ankara 1979
- GÜRÜN Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası 1939'dan Günümüze Kadar*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. Ankara 1983
- HALATBERÎ Anuşirvan, *Mahbusiyyin Müttefikin Der İran (1324-1322)*, Ahura, Tehran 1385
- HALİLİ-Yİ HU Muhammed Rıza, *Tovsi'a ve Nusazi-yi İran Der Dovre-i Rıza Şah*, Cihad Danişgahi, Tehran
- HART Liddel, *II. Dünya Savaşı Tarihi, C.I*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), YKY Yay. İstanbul 2002
- HASANLI Cemil, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, (Çev. Ekber N. Necef), Bağlam Yay. İstanbul 2005
- HEFTLENG Kiyanuş ve BEDÎ Perviz, *İran Der Bohran Mehr Mah-i 1320 – Şehrîver Mah-i 1326*, İntişarati Sazman-i Esnad-i Milli, Tahran 1379
- HÜSEYİN Ruhullah, *Çehardeh Sal-i Rekabet-i İdeolojik-i Şia Der İran (1343-1356)*, Naşır: Merkez-i Esnad-i İnkılab-i İslami, Tahran 1383,
- HÜSEYNİ Keyvan, *Sukut Berresi-yi Ruydadha-i 28 Mordad 1332*, H&S Media, Londra 1395
- KARADAĞ Raif, *Petrol Fırtınası*, Turan Neşriyat İstanbul 1969
- KARADENİZ Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yay. İstanbul 2006
- KATUZYAN Homayun, *Musaddık ve Neberd-i Kudret*, (Tercüme: Ahmet Tedayyun), Müesses-i Hademati Ferhengi-i Resa, Tahran 1372
- KAZEMİ Mohammad - Elburz M., *Tarihi Pencah Sal-i Niru-yi Zemini Şehinşah-i İran*, Neşri İlmi, Tahran 1382
- KERMANİ Hüseyin Kuhi, *Ez Şehrîveri 1320 Ta Faciayi Azerbaycan Ve Zencan*, Çaphane-i Mezahiri, Tehran 1325
- KEYANEFER Mehdi, *Siyaset-i Amrika Der İran*, Naşr. Kitabhane-i Heyyam, Tehran 1328

- KİNZER Stephen, *Heme-i Merdan-ı Şah* (Tercüme: Rıza Belig), Neşr. Tarnema-i Meyhen, Tehran 1385
- KİSSİNGER Henry, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2015
- KİYANNURİ Nuriddin, *Hatırat-ı Nuriddin Kiyannuri*, Müesses-i Tahkikati ve İntişarat-ı Didgah, İntişarat-ı İttılaat, Tahran 1371
- LANGLOİS Georges, BOİSMENU Jean, LEFEBVRE Luc, *20. Yüzyıl Tarihi*, Nehir Medya Yay. İstanbul 2000
- LENZOVSKİ Corc, *Rekabet-i Rusya ve Garb Der İran*, Tercüme. İsmail Rain, Neşr. İntişarat-ı Cavidan, Tahran 1353
- LİSANÎ Ebulfezl, *Tela-yi Siyah ya Bela-yi İran*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1357
- MAHMUD Mahmud, *Tarih-i Revabıt-i İran ve İngilis Der Karn Nozdehom*, C.1, Tahran 1353
- MAKSUDÎ Mücteba, *Tehevülat-i Siyasi-İctimai-yi İran 1320-57*, Ruzneh Yay, Tahran 1380
- MANDEL Ernest, *İkinci Dünya Savaşının Anlamı*, (Çev. Bülent Tanatar), Yazın Yay. İstanbul 1986
- MATTAHEDEH Roy, *Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2003
- MECD Muhammed Kuli, *Rıza Şah Ve İngiltere Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*, (Tercüme. Mustafa Emiri), Müesses-i Mütalaat Ve Pejohişha-yi Siyasi, Behar, Tehran 1389
- MEDENİ Celaledin, *Tarih-i Siyasi Muassır İran*, Defteri İntişarat İslami, Kum 1971, C.1.
- MEHDEVİ Abdülriza Huşenk, *Tarihi Revabıt-i Harici-yi İran Ez İbtidai Devran-ı Safeviyye Ta Payan-ı Ceng-i Dovvom Cihani*, Müesses-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1393
- MEKKİ Hüseyin, *Zindegani Siyasi-yi Ahmed Şah*, Emir-i Kebir, Tahran 1357
- MELİK (YEZDÎ), Muhammed Han Govga-yi Tahliye-yi İran, İntişarat-ı Silsile, Tahran 1362
- METİN Barış, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini Ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yay. Ankara 2012

- METİN Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi Ve İran (1800-1941)*, phoenix Yay. Ankara 2011
- MEYER Karl E. – BRYSAK Sharen Blair, *Ortadoğu Tarihi Kral Yaratanlar*, (Çev. Emine Eminel), Akılçelen Kitaplar Y. Ankara 2016
- MİLÂNİ Abbas, *Nigahi Be Şah*, Neşr-i Perşin Seyr-i Kul, Toronto 1932.
- MOSLEY Leonard, *petrol Savaşı*, (Çev. Halim İnal), E Yay. İstanbul 1975
- MUSADDİK Muhammed, *Esnad-i Neft ve Nutkha ve Nameha-yi Tarihi*, Naşır: Rastin, Tahran 1357
- _____, *Hatırat ve Teellumat-i Doktor Muhammed Musaddık*, İntişarat-i Muhammed Ali İlmi, Tahran 1358
- MUSAVİZADE Ali Rıza, *Milli Şoden-i Sen'et Neft ve Kosof-e İmparatori-yi İngilistan Der Havermiyane 1948-1954*, Naşır: Namdar, Tahran 1384
- NEBEVİ İbrahim, *Zindigi-yi Nurddin Zerrin Kelk*, H&S Media, Londra 2016
- NEHAVENDİ Huşeng, *Se Ruydad ve Se Dovletmerd*, Şirket-i Kitap, Los Angeles 1388
- NEVAZENİ Ali – PAYDAR Elhame – KAZEMİ Mehran, *Nikat-i Kilid-i Tarihi Revabit-i Harici-yi İran 1320 1357*, Tisa, Tahran 1393
- NEZERPUR Mehdi, *Tarih-i Revabit-i Harici-yi Muassır-i İran*, Naşır. Sipah-i Pasdaran-i İnkılab-ı İslami, Tahran 1379
- OLENDER Maurice, *Cennetin Dilleri Tanrısal Bir Çift: Ariler ve Samiler*, (Çev. Nevzat Yılmaz), Dost Kitabevi Yay. Ankara 1998
- PESYAN Necefcoli, *Ez Mahabad-i Hunin Ta Keranêhayi Eres*, Şirketi Sehhamiyi Çap, Tahran 1328
- RENOUVİN Pierre, *Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, (Çev. Adnan Cemgil), Altın Kitaplar Yay. 1982
- RONASİ Ahmet, *Milli Şoden-i Sen'et-i Neft Der Seraseri İran*, Paris 1363
- ROOSEVELT Kermit, *Karşı Darbe Cia İran'da*, (Çev. Bedirhan Muhib), Timaş Yay. İstanbul 2007
- RUHANİ Fuad, *Tarih-i Milli Şoden Sen'et-i Neft İran*, Şirketi Sehhami-yi Kitapha-i Cibi, Tahran 1352
- SALİH Gulamhüseyin Mirza, *Nameha-i Ez Tehran, Hatırat-ı Sir Reader William Bullard Sefir Kebir İngilistan Der İran*, Neşr-i Nigahi Muasır, Tahran 1388
- SANDER Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi Yay, Ankara 2007

- SARAY Mehmet, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1990
- SARIKAYA Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yay. İstanbul 2008
- SCHUMACHER Edgar, *İkinci Dünya Harbi Tarihi*, (Çev. Lütfullah Ecevit), Askeri Basımevi, İstanbul 1948
- SEFAİ İbrahim, *Eştebah-i Bozorge Milli Şoden-i Sen'et Neft*, Kitap Sera, Tahran 1371
- SEL Lütfü, *İkinci Dünya Savaşında İstihbarat*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985
- SEMEDİ Seyyid Muhammed, *NigahiBeTarih-i Mahabad*, İntişarat-i Rehrov Mahabad, Mahabad 1373
- SERTEL Sabiha, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, Cumhuriyet Kitapları Yay. İstanbul 2010
- SHTEMENKO S.M., *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekâtı 1941-1945*, (Çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar), Ararat Yay. İstanbul 1971
- SİPOLS V. - HAALAMOF M., (Çev. İzzet Yaşar), *a.g.e.*, s. 72-73.; *Büyük Savaş İkinci Dünya Savaşı Tarihi 1939-1945*, Milliyet Yay. Mayıs 1974
- SİSTANİ İrec Efşar, *Sima-yi İran*, Ağabeyk, Tahran 1372
- STERN Andy, *Dünden Bugüne Petrol Savaşları Hırs Rekabet Şiddet*, (Çev. Sabri Kaliç), Neden Kitap Yay. İstanbul 2011
- STUART Richard, *Der Aherin Ruzha-i Rıza Şah Tehacum-i Rus ve İngiliz Be İran Der Şehrivar-i 1320*, (Ter. Kave Beyat), Neşr-i Nov, Tehran 1370
- SUTTON Elwell-, *Neft-i İran*, (Tercüme: Rıza Reis Tusi Sabırin), Tahran 1372
- ŞEMİM Ali Asğer, *İran Der Dovre-i Saltanat-ı Alihazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*, Naşr. İbn Sina Tehran 1346
- TAHŞİD Muhammed Rıza – Seyyid Muhammed Ali Alevi, “*Revabıt-ı İran ve Amrika Ez Gamha-yi İtimatsaz Ta Berhordha-yi Zurmedar*”, *Mecelli-i Siyasi-İktisadi*, Şumare 303, Bahar 1395
- TALİ Huşeng - HARİKİ Peyman, *Guşeha-i Penhan-i Tutei Berayi Tecziyi-i Mahabat*, Lengrud: Semerkant 1378
- TEBERİYAN Sefauddin, *İran Der İşgali Müttefikin Mecmua-i Esnad ve Medarik 1318-1324*, Müessese-i Hadamat-i Ferhangi-i Resa: Dipa Çap, Tahran 1371
- TEBRİZİ ŞİRAZİ Muhammed Rıza, *Zindegiyi Siyasi-İctimai Seyyid Ziyaüddin Tabatabai*, Muesseyi Mutalaati Tahran, Tarihi İran, 1379

TUĞRUL Afif, *İkinci Dünya Harbinin Stratejisi*, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul 1956

TULUİ Mahmud, *Bazi-yi Kudret Ceng-i Neft Der Havermiyani*, Neşr-i İlm, Tahran 1371

_____, *Peder ve Peser Nagofteha Ez Zindigi ve Ruzigar-i Pehleviha*, Neşr-i İlm, Tahran 1372

Türk İran İlişkilerinin Dünü Bugünü Yarını, Harp Akademileri Bas. İstanbul 1994

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları, Dışişleri Bakanlığı Yay. Ankara 1973

VELİZADE Ekber, *İttihad-i Cemahir-i Şurevi ve Rıza Şah (Berresi-yi Revabıt-i İran ve Şurevi Miyan-i Du Ceng)*, İntişarat-i Merkez-i Esnad-i İnkılab-i İslami, Tehran 1385

YENİSEY Gülara, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yay. İstanbul 2008

YEŞİL H., *Bolşevik Bakışla Mehabad Kürt Cumhuriyeti*, Dönüşüm Yay. İstanbul 2012

YILMAZ Hakan, *tarih boyunca ihtilaller ve darbeler*, Timaş Yay. İstanbul 2000

ZEBİH Sepehr, *İran Der Dovro-yi Doktor Musaddık Rişiha-yi İnkılab-i İran*, (Tercüme: Muhammed Refii Mehr Abadi), Müessese-i İntişarati Atai, Tahran 1370

ZEHİRİ Ali Rıza, *Asr-i Pehlevi Be Rivayeti Esnad*, Defter-i Neşr ve Pehş-i Mearfi, Kum 1379

ZERGER Ali Asğar, *Tarih-i Revabıt-i İran ve İngilis Der Dovre-i Rıza Şah*, (Tercüme. Kaveh Beyat), Naşr. Pervin, Tehran 1372

ZİSCHKA Antoine, *Petrol Savaşının Kirli Tarihi*, (Çev: Fatma Zehra Arslan), Selis Kitaplar Yay. İstanbul 2007

ZOVKİ İrec, *İran ve Kudretha-yi Bozorg Der Cengi Cihani-yi Dovvom*, pajenk Naşr. Tehran 1367

_____, *Mesail-i Siyasi ve İktisadi-yi Neft-i İran*, Naşr. Danişperver. Tehran 1393

MAKALELER

AKIL Abdülkadir, “Yeni Dünya Düzeninde Birleşmiş Milletler ve Geleceği”, AÜEHFD, C. VII, S. 3-4, Aralık 2003

- ARIKAN Mustafa, “*Harb-i Umûmî’de Osmanlı Devleti’nin İran Cephesi’nde Yaşadığı Bazı İstihbarat Zaafları*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXXII, Sayı: 53.
- ARİNPUR İrec, “*Suikast Be Can-i Muhammed Rıza Şah ve İnhilali Hizb-i Tedeh 15 Behmen 1927*”, Feslname-i Reh Averd, Şumare: 98, Tehran 1391
- ARVAN Kamran, “*Rivayat-i Natamam Ez Dovran Pehleviha Hatırat-ı Hacali Rezmara*”, Kitap Mah-i Tarih ve Coğrafya, Şomare: 94-95, Tahran 1384
- ATABAKİ Touraj, “*I. Dünya Savaşı Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran’da Siyasal Toplumun Doğuşu*”, İran ve Birinci Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı, Editör Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010
- _____, “*Pantürkizm ve İran Milliyetçiliği*”, İran ve Birinci Dünya Savaşı (Büyük Güçlerin Savaş Alanı) , Editör TourajAtabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010
- BEHAZİN Daryuş, “*Firaz ve Furud Fırka-i Demokrat-i Azerbaycan,*” Siyasi – İktisadi, Şomare: 285, 1390
- BEŞİRİYE Hüseyin, “*Mevani’-i Tovsi’e-i Siyasi-yi Der İran*”, Gam Nu, Tehran 1381
- ERDEKANİ Muhammed İbadi, “*Berresi-yi İlel-i Peydayiş ve Furupaşı-i Fırka-i Demokrat-i Azerbaycan*”, Feslname-i Tarih-i Revabıt-i Harici, Şomare: 42, Bahar 1389
- ERKAN Süleyman, “*İran’a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)*”, Akademik Orta Doğu, Cilt 5, Sayı 1, 2010
- FATİMİ Hüseyin, “*Rişiabi-i 28 Mordad*”, Mecelle-i Çeşm Endaz-i İran, Şomare: 9.
- FEYYAZİ İmadettin, Hamid DREHŞANPUR, “*Nigereşi BerDelayil-i Nakami-yi Revabıt-i İran Ve Alman Der Zeman-i Rıza Şah*”, Moskoviye, Yıl 2, Şomara 8.
- GÖKÇE Mustafa, “*Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran’ın Hazar Denizi Siyaseti*”, Tarih Peşinde- Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- Yıl: 2011, Sayı: 6.
- HAMEİ Enver, “*Siyaset-i Şurevi Der İran Der Payan-i Ceng-i Cihan-yi Dovvom*”, Çeşm Endaz-i İran, Ordibeheşt ve Hordad 1385
- HEKİMİYAN Perham, “*Ovza-i Siyasi ve İktisadi-yi İran Der Tey Ceng-i DovvomCehani*”, Ulum-i Siyasi, Şomare 186, 1389
- IVANOV Vladimir Alexeyevich, *İran Der Dovre-i Ceng Cehani-yi Evvel*, Tercüme: Azer Tebrizi, İntişarati Şebgir, Tahran 1357

- İGUORA Natalia, “Bohran Azerbaycan Ez Didgahe Esnadi Novyafteyi Şurevi”, Siyasi – İktisadi, Şomare: 207-208
- KAPLAN Doğan, “Şiiliğin iran topraklarında egemenliği: safeviler öncesi arka plan ve safevi dönemi Şiileştirme politikaları”, marife, yıl. 8, sayı. 3, kış 2008
- KARADENİZ Yılmaz, “İngiltere’nin İran’da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi’yi İktidara Getirmesi (1921)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 27, Yaz 2013
- _____, “İran’ın Bağımsızlığının Curzon’a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması Ve Sadrazam Hasan Vusûk”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, p. 1011-1027 TURKEY
- KOCAOĞLU Mehmet, *Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde Ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü*, Avrasya Dosyası üç aylık uluslar arası ilişkiler ve stratejik araştırmalar dergisi, İran Özel Sayısı İlkbahar 1995, C. 2, Sayı 1
- MUMİNZADE Rıza, “Nigahi İcmali Be Muhimterin Tehevvulat-i Revabit-i İran ve Amerika”, Mecelleyi Negini İran, Makele 6, Şumare 10, Tabistani 1383
- NAİBPUR Muhammed, “Tehavullat-i Erteş Ez Ehd-i Kacar Ta Payan-i Silsile-i Pehlevi”, Zeman, Şomare 52. Tahran 1385
- NEJAD Murtaza Dehkan, KAZİMİ Zarife, “Tehevvulati Niruyi Nizami-yi İran Ez Ağaz-i Ceng-i Cehani-yi Evvel Ta Payan Ceng-i Cehani-yi Dovvom”, Feslname-i Arşiv-i Milli, Şumara 2
- NUŞAD Mahmud Kurani, “İran der Ceng-i Cihani-yi Dovvom”, Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafya Şomara 184, İttıla’ Resani ve Kitabdari: Neşriye s. 82-84.
- PORDİLİ Muhammed Rıza, “Berresi-yi İlel-i Kahti-yi İran Der Ğılal-i Ceng-i Cehani-yi Evvel”, Tahkikat-i Cedid Der ulumi İnsani, Sal 2, şomare: 1, 1394
- ROSSOW Robert, “Bohrani Azerbaycan Der 1324”, Siyasi – İktisadi, Şomare: 181-182
- SAFEVİ Fatıma, “Duşize Lambton”, Feslname-i Mütalaat-i Tarihi, Tahran 1386, Şomare-i 19
- TAFLIOĞLU M. Serkan, “II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme”, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 8/7 Summer, Ankara 2013

- United States Department of State Foreignrelations of the United States. “*Conferences at Malta and Yalta*”, 1945 Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1945. s. 500-501. <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1945>
- VELİPUR Muhammed, Muhammed Emir ŞEYHNURİ, “*İran, Amrika ve Cengi Cihani-yi Dovvom*”, Mecelli Zemane, Şumare 44, Sal 5. Ordibihişt 1385
- YEĞİN Abdullah, “*Abd-İran Yakınlaşması Gerçek mi, Hayal mi*”, Analiz, Mart 2014, Sayı: 87
- YUSUFİ Arzu - EKBERİ Laden, “*İttihad-i Cemahir-i Şurevi ve Fırka-i Demokrat-i Azerbaijan Ez Didgah-i Esnadi Novyafte*”, Siyasi – İktisadi, Şomare: 285 Tahran 1390

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLIK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Mustafa ŞEHİTOĞLU
Öğrenci Numarası	122211206
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY
Tez Başlığı (Türkçe)	II. Dünya Savaşında ve Sonrasında İran (1938-1953)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 299 sayfalık kısmına ilişkin, 08/08/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY
 Danışmanın Adı-Soyadı
 (İmzası)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
 Anabilim Dalı Başkanı
 (İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için 'TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

Ek 2. İran Tarafsızlık İlanı Başbakan Mahmut Cem İmzalı

Dışişleri Bakanlığı belgeleri arşivi, yıl 1939, Kutu 16, Dosya 35. Yayınlanmış belge. *Derbare-i Sevvom Şehrîver ve Nekş İran Der Ceng Cehani-yi Dovvom*, Merkezi Pejuhiş ve Naşr-i Ferheng Siyasi-i Dovran-i Pehlevi, Tehran 2536 (1356)

در اینجا به برخی از اسناد که روشنگر این فعالیتها و اقدامات است ، اشاره می‌نماییم.
دولت در ۱۱ شهریور ۱۳۱۸ بیانیه‌ای به این شرح صادر کرد:

نخست‌وزیری

تاریخ: ۱۱ شهریور ۱۳۱۸

بیانیه رسمی

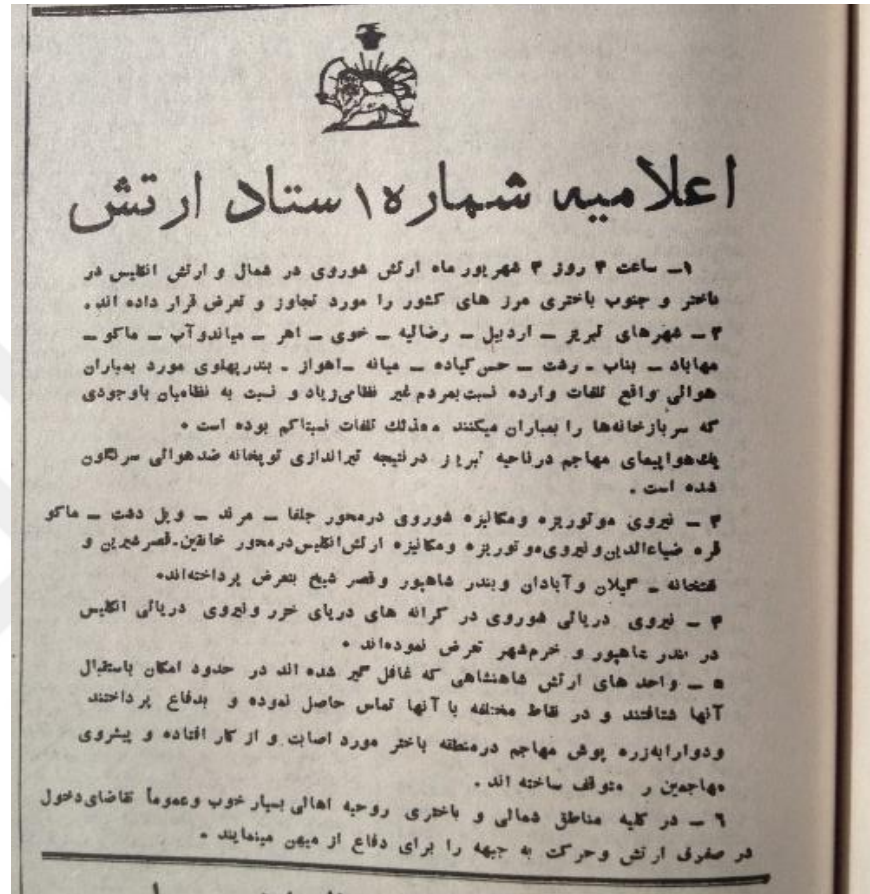
«در این موقع که متأسفانه نایره جنگ در اروپا مشتعل گردیده است، دولت شاهنشاهی ایران به موجب این بیانیه تصمیم خود را به اطلاع عموم می‌رساند که در این کارزار بی طرف مانده و بی طرفی خود را محفوظ خواهد داشت.»

نخست وزیر

محمود جم

**Ek 3. İran genelkurmay başkanlığının bir (1) sayılı bildirisi ile verilen
Sovyet saldırısı haberi**

İttılaat Gazetesi, 4 Şehrivar 1320 (26 Ağustos 1941)

Ek 4. Üçlü İttifak Anlaşması'nın Farsça Metni

Milli Şura Meclisi, On Üçüncü Dönem Yasama Meclisi 4/2 Sayılı Yayınlanmış Üçlü İttifak Anlaşması Belgesi, 26 Ocak 1942, Sayı: 2008, Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Naşr. Hane-i Kitab, Tahran 13894/2 Sayılı Belge

Üçlü İttifak Anlaşması Belgesi, Sayfa 1

جناب آقای نخست‌وزیر

در پاسخ لایحه قانونی شماره ۴۷۱۵، مورخه ۳۰ آذر ۱۳۲۰ پیوست به قرارداد اتحاد منعقدہ بین دولت شاهنشاهی ایران و دول اتحاد جماهیر شوروی و انگلستان، اینک قانون مصوب ۶ بهمن‌ماه ۱۳۲۰ را به پیوست ارسال می‌دارد.

رئیس مجلس شورای ملی [امضا: حسن اسفندیاری]

[حاشیه پایین: فوری، آقای ملک‌الکلامی اقدام نمایند.

[مهر: ورود به دفتر ریاست وزرا

شماره: ۱۶۴۴۰، به تاریخ: ۳۰/۱۱/۹۰]

سند شماره ۴/۱

[شیر و خورشید]

مجلس شورای ملی، دوره سیزدهم قانونگذاری

مورخه: ۶ بهمن‌ماه ۱۳۲۰، شماره: ۲۰۰۸

قانون اجازه مبادله پیمان اتحاد منعقدہ بین دولت شاهنشاهی ایران

و دول اتحاد جماهیر شوروی و انگلستان

ماده واحده - مجلس شورای ملی پیمان اتحاد بین دولت شاهنشاهی ایران و دول اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی و انگلستان را که مشتمل بر ۹ فصل و شش تامه می‌باشد و در تاریخ ۲۴ آذرماه ۱۳۲۰ از طرف نمایندگان سه دولت پاراف شده، تصویب و به دولت اجازه می‌دهد امضا و مبادله شود.

این قانون که مشتمل بر یک ماده و متن پیمان اتحاد پیوست آن می‌باشد در جلسه ششم بهمن‌ماه یک هزار و سیصد و بیست به تصویب مجلس شورای ملی رسید.

رئیس مجلس شورای ملی [امضا: حسن اسفندیاری]

سند شماره ۴/۲

[شیر و خورشید]

مجلس شورای ملی، دوره [سیزدهم] قانونگذاری

مورخه ۶ بهمن‌ماه ۱۳۲۰، شماره: ۲۰۰۸

پیمان اتحاد

اعلی‌حضرت همایون شاهنشاه ایران از یک طرف و اعلی‌حضرت پادشاه بریتانیای کبیر و ایرلند و مستملکات انگلیس ماوراء بحار و امپراتور هندوستان و هیأت‌رئیس شورای عالی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی از طرف دیگر:

نظر به اصل منشور آتلانتیک که رئیس جمهور دول متحده آمریکا و نخست وزیر دولت انگلستان در چهاردهم ماه اوت ۱۹۴۱ بر آن توافق کرده و به جهان اعلام نموده اند و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی نیز در بیست و چهارم سپتامبر ۱۹۴۱ اصل مزبور را تأیید نموده و دولت اعلی حضرت همایون شاهنشاه ایران هم توافق کامل خود را با آن اصل ابراز می نمایند و مایلند که با ملل دیگر جهان به طور یکسان از آن بهره مند شوند و چون آرزومند می باشند که رشته دوستی و حسن تفاهم فی مابین استوار شود و نظر به این که این مقاصد به وسیله عقد پیمان اتحاد بهتر حاصل می شود، توافق نمودند که برای این منظور پیمانی منعقد سازند و نمایندگان مختار خود را از این قرار تعیین نمودند:

اعلی حضرت همایون شاهنشاه ایران: جناب آقای علی سهیلی، وزیر امور خارجه شاهنشاهی اعلی حضرت پادشاه بریتانیای کبیر و ایرلند و مستملکات انگلیس ماوراء بحار و امپراتور هندوستان به نام مملکت متحده بریتانیای کبیر و ایرلند شمالی: جناب سر ریدر ویلیام یولارد، وزیر مختار نمایندۀ فوق العاده اعلی حضرت پادشاه انگلستان در ایران
هیأت رئیسه شورای عالی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی: جناب آقای آندره آندریویچ اسمیرنوف، سفیر کبیر فوق العاده اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در ایران
و نمایندگان مزبور اختیارات تامه خود را ارائه نمودند که صحیح و معتبر بوده و بر مقررات ذیل موافقت کردند:

فصل اول

اعلی حضرت پادشاه بریتانیای کبیر و ایرلند و مستملکات انگلیس ماوراء بحار و امپراتور هندوستان و هیأت رئیسه شورای عالی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی (که از این پس آن ها را دول متحده خواهیم نامید) مشترکاً و هر یک منفرداً تعهد می کنند که تمامیت خاک ایران و حاکمیت و استقلال سیاسی ایران را محترم بدارند.

فصل دوم

مابین دولت اعلی حضرت همایون شاهنشاه ایران از یک طرف و دول متحده از طرف دیگر پیمان اتحادی بسته می شود.

فصل سوم

۱. دول متحد مشترکاً و هر یک منفرداً متعهد می شوند که به جمیع وسایلی که در اختیار دارند ایران را در مقابل هر تجاوزی از جانب آلمان یا هر دولت دیگر دفاع نمایند.
۲. اعلی حضرت همایون شاهنشاه ایران متعهد می شوند که:
الف) به جمیع وسایلی که در دست دارند و به هر وجه ممکن شود با دول متحده همکاری کنند تا تعهد فوق انجام یابد و لیکن معاضدت قوای ایرانی محدود به حفظ امنیت داخلی در خاک ایران خواهد بود.

ب) برای عبور لشکریان یا مهمات از یک دولت متحد به دولت متحد دیگر یا برای مقاصد مشابه دیگر به دول متحد حق غیرمحدود بدهند که آن‌ها جمیع وسایل ارتباطی را در خاک ایران به کار ببرند و نگاهداری کنند و حفظ بنمایند و در صورتی که ضرورت نظامی ایجاب نماید به هر نحوی که مقتضی بدانند در دست بگیرند. راههای آهن و راهها و رودخانه‌ها و میدان‌های هوایمایی و بنادر و لوله‌های نفت و تأسیسات تلفنی و تلگرافی و بی‌سیم مشمول این فقره می‌باشد.

ج) هر نوع مساعدت و تسهیلات ممکنه بنمایند که برای منظور نگاهداری و بهبود وسایل ارتباطی مذکور در فقره (ب) مصالح و کارگر فراهم شود.

د) به اتفاق دول متحد هرگونه عملیات سانسوری که نسبت به وسایل ارتباطی مذکور در فقره (ب) لازم بدانند بقرار کنند و نگاه بدارند.

۳. واضح و مسلم است که در اجرای فقرات (ب، ج، د) از بند دوم این فصل، دول متحد حوایج ضروری ایران را کاملاً منظور نظر خواهند داشت.

فصل چهارم

۱. دول متحد می‌توانند در خاک ایران قوای زمینی و دریایی و هوایی به عده [ای] که لازم بدانند نگاه دارند و تا جایی که مقتضیات استراتژیک اجازه بدهد نقاطی که این قوا آن‌جا نگاه داشته خواهند شد با موافقت دولت ایران تعیین خواهد شد. جمیع مسائل مربوط به روابط بین قوای دول متحد و ادارات دولت ایران حتی‌الامکان با همکاری ادارات ایران تسویه خواهد شد به نحوی که مأمونیت قوای مزبور محفوظ باشد.

مسلم است که حضور این قوا در خاک ایران اشغال نظامی نخواهد بود و مزاحمت آن‌ها با ادارات و قوای تأمینیه ایران و زندگانی اقتصادی کشور و رفت و آمد عادی سکنه و اجرای قوانین و مقررات ایران هر قدر ممکن باشد کمتر مزاحمت خواهند نمود.

۲. هرچه زودتر ممکن شود بعد از اعتبار یافتن این پیمان یک یا چند قرارداد راجع به تعهدات مالی که دول متحد به سبب مقررات این فصل و فقره (ب، ج، د) از بند دوم فصل سوم بر عهده خواهند داشت در اموری از قبیل خریدهای محلی و اجاره ابنیه و تأسیسات صنعتی و به کار گرفتن کارگران و مخارج حمل و نقل و امثال آن فی‌مابین منعقد خواهد شد. قرارداد مخصوصی منعقد خواهد شد مابین دول متحد و دولت شاهنشاهی ایران که معین خواهد کرد که بعد از جنگ ابنیه و اصلاحات دیگری که دول متحد در خاک ایران انجام داده باشند به چه شرایط به دول شاهنشاهی ایران واگذار می‌شود. در قراردادهای مزبور مصونیت‌هایی هم که قوای دول متحد در ایران از آن برخوردار خواهند بود مقرر خواهد گردید.

فصل پنجم

پس از آن که کلیه مخاصمه مابین دول متحد با دولت آلمان و شرکای او به موجب یک یا چند قرارداد متارکه جنگ متوقف شد و دول متحد در مدتی که زیاده از شش ماه نباشد قوای خود را

از خاک ایران بیرون خواهند برد و اگر پیمان صلح مابین آن‌ها بسته شد، ولو این‌که قبل از شش ماه بعد از متارکه باشد، بلافاصله قوای خود را بیرون خواهند برد. مقصود از شرکای دولت آلمان هر دولت دیگری است که اکنون یا در آینده با یکی از دول متحده بنای مخاصمه گذاشته یا بگذارد.

فصل ششم

۱. دول متحده متعهد می‌شوند که در روابط خود با کشورهای دیگر روشی اختیار نکنند که به تمامیت خاک و حاکمیت یا استقلال سیاسی ایران مضر باشد و پیمان‌هایی نبندند که با مقررات این پیمان منافات داشته باشد و متعهد می‌شوند که در هر امری که مستقیماً یا منافع ایران مرتبط باشد با دولت اعلی‌حضرت همایون شاهنشاهی مشاوره نمایند.

۲. اعلی‌حضرت همایون شاهنشاه متعهد می‌شوند که در روابط خود با کشورهای دیگر روشی اختیار نکنند که با اتحاد منافی باشد یا پیمان‌هایی منعقد نکنند که با مقررات این پیمان منافات داشته باشد.

فصل هفتم

دول متحده مشترکاً متعهد می‌شوند که بهترین مساعی خود را به کار ببرند که حیات اقتصادی ملت ایران را در مقابل تضییقات و اشکالاتی که در نتیجه جنگ حاضر پیش بیاید محفوظ بدارند. پس از آن‌که این پیمان اعتبار یافت برای بهترین وجه عمل کردن به این تعهد مابین دولت ایران و دول متحده مذاکرات شروع خواهد شد.

فصل هشتم

مقررات این پیمان مابین اعلی‌حضرت همایون شاهنشاه و هر یک از دو طرف معظم متعاهد دیگر مانند تعهدات دو طرفی یکسان الزام‌آور است.

فصل نهم

این پیمان پس از امضا معتبر است و تا تاریخی که برای بیرون بردن قوای دول متحده از خاک ایران بر طبق فصل پنجم مقرر شده، به اعتبار باقی خواهد بود.

بنابراین نمایندگان مختار مذکور در فوق، این پیمان را امضا و مهر کرده‌اند. در تهران به سه نسخه به زبان فارسی، انگلیسی و روسی تحریر شد و هر سه نسخه یکسان معتبر خواهد بود.

سند شماره ۴/۳

[شیر و خورشید]

وزارت امور خارجه

ضمیمه اول

متن نامعای است که از طرف وزیر مختار دولت اعلی‌حضرت پادشاه انگلستان به وزیر امور خارجه ایران نوشته می‌شود:

[illegible]

Ek 6. Şah Muhammed Rıza, 4 Şubat 1949 Yılında uğradığı suikasttan hemen sonra

İttılaat, 16 Behmen 1327 (5 Şubat 1949)

درگذشتن او جنگجوی نبود

اعلايه دولت

اولين قدمي که دولت انجام داد صدور اعلايه بود که بالا بر آن استحضار عموم نشر مي شد.

مثن اعلايه

در ساعت پانزده (پنج بجای ظهر) امروز هنگي که موکب مبارک اعليحضرت همايون شاهنشاهي واپي بدن اقتدار بخش دانشگاه تشريفداري دانشگاه حقوق گرويدند عصر حالي و جنايتکاری سوادمند طرف اعليحضرت همايون شاهنشاهي با زبون تشنگي نمره که مرحوم عرائش کويچي بر روی آب گريده و بلافاصله به بیمارستان يوسفآباد تشريفداري و بعد از باسمايل به کنگ اختصاصي تشريف بردند و استراحت فرمودند. اينک براي تسکين خاطر عاقله مزده ملائقي کمال وجود مبارک متوکل را اعلام مي دارم.

نخست وزير - محمد صادق
تاريخ ۱۵ بهمن ۱۳۲۷

اعلام حکومت نظامي

برحسب تصميم دولت امروز حکومت نظامي در تهران اعلام گرويد و از ساعت ده بجای ظهر و حتى قدغن خواهد بود و اجتماعات نور قدغن مي باشد.

اعلايه وزارت جنگ

در اجرائي تصويب شده هيئت وزيران که بالا درج مي شود حکومت نظامي از ساعت بيست و پنج ۱۳۲۷/۱۱/۱۵ در تهران اعلام ميگردد. اين ساعت مقررات حکومت نظامي کتبا در شهر تهران و حوزة احرار اين نکات جهت استحضار عاقله اعلام ميگردد.

۱- فور و مرور از ساعت ده شب در شهر تهران ممنوع خواهد بود.

۲- هر روزه حکومت نظامي کتبا ممنوع و با احتراز از مأمورين باسني توقف کرده و طبق دستور اجرا عمل مي دارند و در صورت تخلف عاقله تير اندازي قرار خواهد گرفت (موجب عاقله ده قانون حکومت نظامي).

۳- اجتماعات احزاب و فرق مختلف در هر محله مطلقاً ممنوع و در صورت اجتماع بازين احتراز مأمورين نظامي باسني متفرق گردند و در صورت مقاومت طبق مقررات داده ده حکومت نظامي با عاقله رفتار خواهد شد.

۴- هر روزنامه، مجله، اوراق و رسالتي که محتويات آن مخالف مصالح عمومي باشد اوراق چاپخانه بنابر نوبت توقيف و مسئولين تحت تعقيب قانوني خواهند بود.

امروز به ساعت روز پانزدهم بهمن دانشگاه حالي برپا کرده بود که قرار بود اعليحضرت همايون شاهنشاهي در ساعت ده بجای ظهر بتالار دانشگاه حقوق تشريفداري شوند. استادان دانشگاه و مدعوين فرا تالار به انتظار تشريفداري اعليحضرت همايوني نشسته بودند چند دقيقه از ساعت پانزده گذشته بود که سه نفر از افراد اسکورت شاهنشاهي با تفاتي يک يکس داخل تالار دانشگاه شدند و پس از چند نگاه مرموز جديدي اطراف تالار از در خارج شدند. اين موضوع کجنگوي اجتماعي را که در تالار بودند تحريک کرده و چند نفر از تالار خارج شدند و بلافاصله معلوم شد که شخصي که لباس قهوه اي شکلاي در پوشیده هنگي که اعليحضرت همايوني از ترمين پايه مي شدند با زور و پيچ تير برف ايشان شليک مي کنند که ۳ تير بکلاه ايشان و ۲ تير يکي از روي گوتنه و لب ايشان بدون اينکه بشنند و هنگ عاقله اي برساند و يک تير از روي کتف چپ ايشان که پيراهن را سوراخ کرده و جراحتي به پشت واره آورده گذشته است. در اين هنگام در تالار دانشگاه افراد مختلفي راجع باصافيت تير با اعليحضرت همايوني در دهانها شليک شده بود ولي بلافاصله مزده ملائقي اعليحضرت سمع حصار رسيد که تا اندازه اي رفع تشويش کرده ولي چون هنوز مدعوين از يک مرجع رسمي کسب خبر نموده بودند منتظر بودند که اطلاع رسمي بآنها برسد.

اما جريان خارج از تالار

شاهنشاه در سه دقيقه زودتر از ساعت مقرر يعني ۳ دقيقه قبل از ساعت ده بجای ظهر از در درگاه دانشگاه داخل شده و جلوي در دانشگاه حقوق از ترمين پايه مي شوند. در حين موقع موزيک مارش سلام را ميوازند و اعليحضرت همايوني در حال سلام از جلوي درگاه اخراج ميگردد. در جلوي در ورودی دانشگاه هيئت دولت قرار گرفته بودند در اين ميدان چند خبرنگار مکاشه مي داشتند هم يده مي شدند که يکي از خبرنگاران از پشت درگاه گذشته و در فاصله درگاه شاهنشاه در حالي که در بين عاقله هم داشته با هفت تير شروع به شليک بطرف اعليحضرت همايوني مي نمايد که ۳ تير اول که از گونه هفت تير خارج ميشود سه تير کلاه اعليحضرت را از يکطرف سوراخ ميکند از طرف ديگر خارج ميشود تير چهارمي از روي لب و گونه راست عبور ميکند و در حين موقع تير اعليحضرت عبور ميکند و چون حالي ميشود و در اين صورت تير پنجمي که از گونه خارج شده به پشت اعليحضرت سمت کتف چپ ايشان اصابت نموده از پشت و پشت واره ميگذرد جراحتي به پشت واره ميگذرد و موخفند

[illegible]

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa ŞEHİTOĞLU; 21 Ocak 1972 tarihinde, Van'da doğdu. İlkokulu; Van Namık Kemal İlkokulu'nda okudu. Lise öğrenimini Van Endüstri Meslek Lisesi'nde tamamladıktan sonra Y.Y Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne 1994 yılında girdi.1998 Yılında lisans eğitimini tamamladıktan sonra, Milli eğitim kurumlarında Tarih Öğretmeni olarak çalıştı. 2010 Yılında, Fırat Üniversitesi İnsani Sosyal Bilimler Fakültesi'nde başladığı Yüksek Lisans eğitimini 2012 yılında tamamladı. Halen Muş Alparslan Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi öğretim görevlisi olarak çalışma hayatını sürdürmektedir.

